

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Magyar Irodalomtörténelmi Intézetek Központja

I t K

5-6

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1970

TOLNAI GÁBOR HATVANADIK
SZÜLETÉSNAJÁRA

A TARTALOMBÓL

- Tolnai Gábor tanulmányai (A szerkesztő)
- Kardos Tibor: A Gritti-játék keletkezése
- Bán Imre: Károlyi Péter Poétikája
- Esze Tamás: Kálmáncsehi Sánta Márton Sátoraljaúj-
helyen
- Köpeczi Béla: A magyar politikai irodalom kezdeteihez
- Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség
- Rejtő István: Mikszáth Kálmán gondolatvilága a parla-
menti karcolatokban
- Király István: A rehabilitált idill: Ady Endre: A Kalota
partján
- Varga József: Ady olasz érdeklődése
- Baróti Dezső: Dózsa feje
- Szabolcsi Miklós: "...akkor inkább Bakunint és
Kropotkinkát..."

*

Bóta László, Gyenis Vilmos, Hopp Lajos, Horváth Iván,
Illés László, József Farkas, Klaniczay Tibor, Komlowszki Tibor,
V. Kovács Sándor, Melczer Tibor, Mezey László, Pirnát Antal,
Szauder József, Tarnóc Márton cikkei

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1970. LXXIV. évfolyam 5–6. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János

Czine Mihály

Király István

Klanczay Tibor

Komlowszki Tibor

Németh G. Béla

Szauder József

Tarnai Andor

Tolnai Gábor

Varga József

TOLNAI GÁBOR HATVANADIK SZÜLETÉSNAPJÁRA

Tolnai Gábor tanulmányai (<i>A szerkesztő</i>)	545
<i>Kardos Tibor</i> : A Gritti-játék keletkezése	547
<i>Bán Imre</i> : Károlyi Péter Poétikája	560
<i>Esze Tamás</i> : Kálmáncsehi Sánta Márton Sátoralja- újhelyen	566
<i>Köpeczi Béla</i> : A magyar politikai irodalom kezdeteihez (Kovacsóczy Farkas Dialógusáról)	577
<i>Németh G. Béla</i> : Létharc és nemzetiség	588
<i>Rejtő István</i> : Mikszáth Kálmán gondolatvilága a parla- menti karcolatokban	603
<i>Király István</i> : A rehabilitált idill: Ady Endre: A Kalota partján	613
<i>Varga József</i> : Ady olasz érdeklődése	624
<i>Baróti Dezső</i> : Dózsa feje	634
<i>Szabolcsi Miklós</i> : „... akkor inkább Bakuniut és Kropot- kinkát...” (Egy epizód József Attila életéből)	646

*

<i>Mezey László</i> : Litteratura: grammatica és musica	653
<i>Bóta László</i> : A népballada elméletéhez I.	657
<i>V. Kovács Sándor</i> : Egy magyar humanista a mohácsi vész korában	661
<i>Komlowszki Tibor</i> : Az ismétlés szimmetriája egy Balassi- versben	668
<i>Horváth Iván</i> : A Balassi-sor számmisztikai értelmezésé- hez	672
<i>Pirnat Antal</i> : Gerendi János és Eössi András	680
<i>Klanczay Tibor</i> : Zrínyi olvasmányaihoz: Vittorio Siri	684
<i>Tarnóc Márton</i> : Szalárdi János történelemszemlélete	689
<i>Hopp Lajos</i> : Özv. Bercsényi Miklósné Kőszeghy Zsuzsi levele Jaroslawból Rodostóba	696
<i>Gyenis Vilmos</i> : Bod Péter és Hermányi Dienes József	703
<i>Szauder József</i> : Csokonai: Az állatok beszélgetése	712
<i>József Farkas</i> : Az élménytől a műig	716
<i>Melczér Tibor</i> : Radnóti Miklós Gyökér című verséről	721
<i>Illés László</i> : A proletáriradalomesztétikája és a társadal- mi valóság	733

*

Magyar irodalomtörténetírás 1969 (Bibliográfia) (<i>V. Kovács Sándor</i>)	737
--	-----

SZERKESZTIK

Németh G. Béla

Szauder József

felelős szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

Komlowszki Tibor

titkár

V. Kovács Sándor

Tarnai Andor

TOLNAI GÁBOR HATVANADIK SZÜLETÉSNAPJÁRA

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Magyar Irodalomtörténeti Intézetek Központja

TOLNAI GÁBOR TANULMÁNYAI

A tanulmányt, irodalomtudományunk e legélőbb, legérzékenyebb műfaját Tolnai Gábor negyven év óta gyakorolja. Sok tanulmányt írt, formailag is sokfélélt. Egyaránt birtokában van az anyagát épp a probléma megoldása végett drámaivá sűrítő, novellahőfokú tanulmány-nak és az élet gazdag összevisszaságát felidézni tudó tarka tablónak. E reprezentatív köteté-nek* legtöbb darabja nem annyira a műfaj klasszikus, zárt körvonalú, merőben a tárgy elem-zésével és az eredmények objektív előadásával ható válfajába illeszkedik, mint inkább a ro-mantikus hevületű, határait tekintve nyílt, a tárgy iránti érdeklődés személyes vonzalmait ki is nyilvánító típusba, anélkül, hogy az egyéniség és tárgya közti e közvetlen – emocioná-lis, csapongásra is csábító – viszony megvesztegetné a tanulmány szakszerűségét és objektív érvényét.

Teleki Mihály portréjának feszültségét az öngyilkosság előtt álló Teleki Pál Magyarorszá-gának keserű s lázadásra ingerlő élménye fokozza; az öreg Kazinczy arcképére Babits vonásai vetülnek rá; Garcia Lorca művészete a barokkal ölelkezik; az elemzés emlékezőssé színesül, az emlékezés memoárrá duzzad; klasszikusaink „beérkezése” a világirodalomba szüntelen „út”, sőt utazás „a témához”, a szerző maga is bejárja a világot Tótfalusi Kissel, Teleki Józseffel, Petőfivel, Adyval, Radnóttal.

Személyesség és a téma erős asszociatív átvilágítása, szétbontása, majd magasabb fokon újra megragadása különösen jellemző e tanulmányok írójára, akinek azért oly izgalmasak és hitelesek a tanulmányai, mert nem kiperparálva, leszűrten, a maga tárgyiasságában nyújtja az eredményüket, hanem élményének, a téma megragadásának és a témától megragadott-ságnak folyamatában, megéreztetve a küzdelmet, melyet a problémáktól újra meg újra fel-indultan vív a definitív megfogalmazásért.

Tulajdonképp egyik tanulmánya sem fejeződik be mint tanulmány – folytatódnak a kötet végén álló *Jegyzetek*ben. Az kap helyet itt, ami még mélyebbre vezet az egykori, féltve őrzött emberi dokumentumok vagy a jelenhez közelítő feldolgozások közegében, látszólag mint meg-annyi közbevetés, bio-bibliográfiai kitérés és visszafordulás, valójában a visszafojthatatlan tudás és közlésvágy és az idővel szembeszálló akarat tanúbizonyosságaként. A keletkezési idő, az egykori jelen a tanulmánynak adta át feszültségét, szorongását; a mostani jelenig – végig-nyomozva a téma, a probléma történetét – a jegyzet viszi tovább a tanulmány gondolatait. Tótfalusi Kis többszörös újrafelfedezéséről értesülünk, fájdalmas talányként mered elénk az Ardói könyvkiadó és Halász Gábor végzete, sok újat tudunk meg Bálint Györgyről, Radnóti-ról és drámai itinerarium rajzolódik ki Ady, József Attila és Radnóti olaszországi fortunájáról.

Elmosódik a határ tanulmány és jegyzetapparátus között. Pedig mennyi új és vitathatatlan, kutatásból és interpretációból származó eredmény zsúfolódik össze magukban e tanulmányok-ban! Tótfalusi Kisnek, Bethlen Miklósnak szinte a felfedezője Tolnai Gábor, Teleki József utazásait és a Szent Szövetség-kori Pest-budai világot ő dolgozta fel tudományosan először,

* TOLNAI GÁBOR: *Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 437 l.

nagy anyag birtokában és szuggesztív módon, Radnótiról pedig, akinek ügyére valósággal rátette az életét, Tolnaitól tudtuk meg eddig a legtöbbet. Miért is lépi át folyton a határt, mely a tanulmányt elválasztani hivatott a jegyzetektől? Miért folytatja a jegyzetekben is a tanulmányt?

A figyelmes olvasó a monográfia nagyobb rendjére irányuló tendenciákat, a tudást formáló és átadni akaró, szüntelenül érvelő és építő energiákat érzi ki ezekből a „határátlépések”-ből. Nem is egy monográfia rejtőzik e tanulmányok, meghosszabbító jegyzeteik, illetve az ezeket is továbbfejlesztő írások valóságában és távlatában. Említsük-e a XVII. századot s Szenczi Molnár Albert vagy a barokk csábító nagyszerűségét? A XVIII. századi utazók nagyvilágát? Vagy még inkább ama kor hőseit – Radnótit, Bálint Györgyöt, Szerb Antalt, Halász Gábort –, melyről Tolnai maga állapítja meg itt: „ifjúságunk történelemmé vált”? S marxista komparativizmusa nem ölt-e maga is monográfia-formát, mint a barokk problémákról vagy az októberi forradalom és a világirodalom kapcsolatáról szóló nagy tanulmányai, a jegyzetekben továbbnyomuló gondolatmenetükkel, világosan mutatják.

Barátai, munkatársai és tanítványai – abban az *HK*-ban, melynek egyik jeles szerkesztője volt – tanulmányokkal köszöntik a hatvanéves Tolnai Gábort. És az Ő tanulmányainak tanulságaként kéri Tőle: folytassa „jó kedvvel, bőséggel” ezt a határokon tiszteletlenül átlépő, nyugtalanul szerteágazó, problémáinkra érzékenyen reagáló tanulmányírást, ámde építse tovább azokat a nagyszabású monográfiáit is, melyeknek emeletei ott magasodnak könyveiben...

A szerkesztő

A GRITTI-JÁTÉK KELETKEZÉSE

Szerémi György *Levél a magyar királyság pusztulásáról* című művében előadja, hogy Szapolyai János király kormányzójáról, Gritti Alajosról (Alvise Grittiről) távollétében a budai várnagy, Athinai Deák Simon házában, a kormányzó helyettese, Nádasdy Tamás, a mondott budai várnagy, azon kívül Pozaka Pál adóbehajtó és bizonyos László, a várnagy jegyzője gúnyos színjátékot rögtönöztek és mutattak be. A színjátékot Szerémi „magnus ludus”-nak, „nagy játéknak” mondja, amelyet két részben, vagyis két felvonásban adtak elő farsangutóján (inter carnis prívium) „vacsora és ebéd közben” (in cena et in prandio). A játékhoz meghívtak a budai és pesti városrészekből (de civitatibus) szép menyecskéket (pulcras adolescentulas), az ebéd és vacsora idejére (ad prandium et ad cenam) férjeiket lerészegítették és az asszonyokkal fajtalanokdtek (et recenter mechabantur cum eas), kivéve egyet, aki „tökéletesen megmaradt a házasság tisztaságában, s akit Szijgyártó Tamásnének neveztek. (Et unam nonquam potuerant declinare ad mala, sed perfecte permanserat in castitate matrimoni, nomine Zigarto Thamasne).¹

A Szerémi-féle szövegben a nagy játék 1538 farsangja végére van téve, s úgy látszik, hogy maga a szerző követte el a tévedést, aki följegyzéseit apró kis cédulákra írta és magát az emlékiratot jóval később fűzte egybe. Nyomon is lehet követni a tévedést, a 48. fejezetben — miután 1530-ról beszélt előzőleg, — téves ugrással 1535-öt kezd írni. Ennek megfelelően az 52. fejezetben azt jegyzi be „Gritti úr már kormányzó volt az úr 1537. évében”, jóllehet akkor már három éve nyugodott csonka teste a meggyesi barátok templomában. Így azután a *Gritti-játék* 1538-as dátuma is tévedés. Szerémi az 57. fejezetben maga is észreveszi magát és hirtelen visszakanyarodik 1533-hoz, mikor leírja az Ártándi testvérek halálát. A magyar történeti szakirodalomnak tehát igaza van, amikor történetünk lejárásának idejét 1532 farsangutójára tette.

A *Gritti-játékban* Szerémi szerint kigúnyolták a kormányzót olaszos szokásai miatt („et deridebant dominum gubernatorem de modis Itarum” sic!) De bizonyos támpontot maga Szerémi nyújt a játék alapvető fordulatait illetően. Ugyanis a nagy játékot előadó társaság „elhíresztelte, hogy a kormányzó urat a török császár Konstantinápoly városában lenyúzatta, bőrért szalmával kitömte s egy toronyból lándzsavégre tűzve kilógatta”. Andronicus Tranquillus, a távollévő kormányzó helynöke Szerémi szerint mindezt hallotta és semmit nem szólt a hamis hír ellen.² A „nagy játékot” megszerkesztő társaság pedig elment a kormányzó emberéhez, a harmincados Bogádi János deákhoz, rárontott, követelte a számadást és természetesen

¹ L. Georgius Sirmiensis: Epistola de perditione Hungarie ed. LADISLAUS JURÁSZ, Bp. s. a. capit. LIV (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).

² L. Georgius Sirmiensis: „Et unam famam refocillare fecerunt, quod dominum gubernatorem cesar Turcarum decoriari fecerunt Turci in urbe Consantinopolim et de uno thurro cutem cum straminibus inplevisent et extra per unam hastam trudissent. Et locum tenens habitabat in domo domini Gritti nomine Tranquillus et hec omnia audiebat et non presumebat contra eos quicquid locutus fore.” Uo.

a pénzt is, mondván, hogy a kormányzó meghalt. Bogádi János azonban szilárd maradt, a számadást és a pénz átadását megtagadta, hozzáfűzve, hogy három nappal ezelőtt kapott levelet a kormányzótól. Erre a jeles társaság a harmincadost elfogta és a várbörtönbe vetette, ugyanakkor pedig kétezer ezüst márkát elhurcolt tőle.³

Hozzá tartozik a történethez, hogy Gritti Alajos minekutána visszatért Budára, a nagy játék szerzőin és rendezőin bosszút állt. Pozaka Páltól, aki már évek óta nem nyújtott be számadást adóbehajtó létere, száz forintot követelt. S mikor az megtagadta, elfogatta s ezért, valamint Bogádi János kifosztásáért tulajdon otthonában akasztatta föl. Athinai Deák Simont is elzáratta, de János király kérésére elengedte. Nem tudta azonban kézre keríteni a főbűnöst, „a másik róka, Nádasdy Tamás idejében kerekelt oldott Budáról”.⁴ Erről a bosszúról úgy vélekedik Kretschmayr, Gritti osztrák monográfusa, hogy csak 1533 telén következett be.⁵ Ezzel szemben Szerémi szövegéből arra lehetne következtetni, hogy alig telt el néhány hónap, s már 1532 nyarán végbement. És valóban, Brodarich Istvánnak 1532. augusztus 13-án írt leveléből kiderül, hogy Nádasdy Tamás tiltakozott és vitatta, hogy Grittinek joga volna felelősségre vonni emberét, egy bizonyos Paulus Litteratust.⁶ Nagyon valószínűnek látszik, hogy ez a Paulus Litteratus azonos Pozaka Pál deákkal.

Tekintetbe véve a húsvét, nagybőjt és így a farsang kronológiai váltakozását, megállapítható, hogy húshagyó kedd vacsorája és hamvazószerda ebédje 1532-ben február 12-re, illetve 13-ra esett. Ekkor gúnyolták ki a távollevő kormányzót. Mielőtt megközelítenénk a farsangi szatirikus játék tartalmát, melyre kitűnő támpontot ad a Gritti haláláról szóló híresztelés — mind a politikai célt, mind pedig a farsangi szokásokba való beleillesztést illetően —, szeretnénk áttekintést adni magának a szinjátéknak az elnevezéséről, a Szerémi használta „Judus” szóról és még pontosabban a „magnus ludus” kifejezésről. Ezt is megelőzve pedig az ilyenemű budai udvari szokásról.

Szerémi a megadott helyen használt „inter carnis privium” kifejezésen kívül még két helyen említi az „in carnis privio” és „in tempore carnis prium”-ot udvari színi szokásokról szólván, amely alkalmakkor a mohácsi katasztrófában ottveszett király — mintegy rituálisan szerepelt évről évre Karnevál herceggként vagy talán még inkább Harlequin herceggként. A 22. fejezet szerint a király „a főpapokat így dorgálta Pécsset: és ezenfelül bolondot csináltak belőlem minden évben farsangutóján. Fejemet Lucifernek jelöltetek, ökörzarvat raktatok rá és ökörlábat adtatok és golyaorrot kötöttetek fel és kígyófarkat s ez isten ellen volt és minden szentek ellen”.⁷

Mintha csak Hieronymus Bosch démonikus képei egyikét látnánk: a golyaorral, ökörzarvval, kígyófarokkal és állatpatával ábrázolt II. Lajos Luciferi képében. A magyar királyt ilyenkor kísérte Karnevál herceg, illetve Harlequin alvilági párja is, akivel mint hitvesével bolondozott. Szerémi szerint ez senki más nem volt, mint nevelőjének, Bornemisza Jánosnak fele-

³ Georgius Sirmiensis: „Sed irruerant ad hospicium domi Joannis litterati isti latrones predicti Thomas Nadasti et Symon litteratus et Paulus Pozaka et plusquam duo milia marcas abstulerant de hospicio suo . . .” Uo.

⁴ Ua: „. . . alter wlpis, Thomas Nadasti tempestive exilium fecerat de Buda.” Uo.

⁵ Vö. KRETSCHMAYR, HENRIK: Gritti Lajos (1480–1534). Bp. 1901. 81. (Magyar Történeti Életrajzok.)

⁶ L. Brodarics István: Levelezése. Történelmi Tár, 1908. 282–284.

⁷ L. Georgius Szerémi: „Et sic prelatos arguebat in Quinque Ecclesiensi. Et insuper me in delirum feceratis tempore carnis prium omni anno et in Luciferum deputastis semper in capite. Feceratis cornua bovinarum, in pedibus bovinam pedem, et nasum semper habebam ad modum cikonia et caudum serpentinum queve fuit contra Deum et contra omnes sanctos.” Capit. XXII. Uo.

sége és annak „ancillái”, vagyis szolgálólányai. Az olasz farsangi szokások bőven szólnak erről a nőalakról, aki tulajdonképpen a Bőjtöt megszemélyesítő asszonyalak lenne, de bizony nagyon összekeveredett Karnevál jellegével, ördögi lényével s mindazokkal a szabadosságokkal, amelyek a farsangi termékenység varázslás okán ilyenkor történni szoktak. A magyar király ezek után mint Karnevál hercege valószínűleg „meghalt”, koporsóba is helyezték, hogy onnan feltámadjon. Szerémi ugyanis előadván, hogy II. Lajos nem vezett a Csele-patakba, hanem a főurak ölték meg csata után, majd márvány koporsóba helyezték, felhossa baljós születését és a farsangi szokást. Így ír a 28. fejezetben: „És mindezek után márványsírba helyezték. Mivelhogy gyermekkorra óta megszokták, hogy baljós volt már a születése is és minden évben farsangutóján a démonok fejedelmévé tették és szabadosságokba rántották őt Bornemiszáné és a szolgálói és táncolni vitték, nem pedig a haza védelmére és örjongsbe sodorták a magyar előkelők.”

Születésébe ugyanis belehalt édesanyja, és őt magát is — a történeti monda szerint — mint koraszülöttet frissen leölt disznók testébe tartották mindaddig, amíg meg nem erősödött.⁸

A magyar kormányzó karneváli herceggént való bemutatása tehát farsangutóján hosszú hagyományra tekinthetett vissza, mely II. Lajos idejében vált magától értetődővé. S hogy valóban karneváli herceggént állították oda, az nemcsak az alkalomból következett, hanem a már említett híresztelés is ilyen jellegű volt, Itáliában, de Magyarországon is, Romániában a Székelyföldön és Franciaországban megölik a farsangherceget, akit ilyenkor egy szalmával kitémőtt bábu képvisel, s elégetik vagy eltemetik. A tobzódás ideje a húshagyó kedd, az elégetés és megölés, eltemetés egyes helyeken. Itáliában és Magyarországon is részlegesen, Franciaországban pedig általában már hamvázószerdá napján következik be hajnalban, reggel, délelőtt.⁹

Ezek után természetesnek látszik, hogy Szerémi amikor meghatározta a színi cselekményt, azt a szakkifejezést használta, amit a farsangi színi szokásokra Magyarországon és egész Európában, de különösen Itáliában alkalmaztak. Páriz Pápai Ferenc, aki latin–magyar szótárához hozzácsatolta a Szerémivel csaknem kortárs Szenczi Molnár Albert magyar–latin szótárát, ezt mondja a „játék”, „játékos” szavaknál:

Játék: Ludus, Lusus, ein Spiel

Játékos: Ludio, Histrio, Agyrta; ein Schauspieler, Gaukler, Komediánt.¹⁰

A Du Cange-szótár értelmezése az európai közép-latinság hagyománya szerint lényegében azonos, itt a „ludus” hasonlóképpen színjáték, mégpedig vallásos természetű.¹¹ Froning német passió és farsangi játék kiadásában e vallásos és világi színjátékok neve „ludus”, illetve

⁸ Ua.: „Et post hec in unatumba marmorea condiderunt, quia a puericia male consueverant nascere eum et semper omni anno faciebant in tempore carnis primum in principem demoniorum et ad lasciviam traxerant eum ancille post dominam Bornemisanam et ad corisandum docebant non ad protectionem suam regni. Et delirum faciebant optimates Hungarorum . . .” Capit. XXVIII. uo. — A csecsemő II. Lajos incubációjának történeti mondájához vö. ORTVAY TIVADAR: Mária, II. Lajos magyar király neje (1505–1558). 1914. 64–65 (Magyar Történeti Életrajzok).

⁹ Vö. TOSCHI, PAOLO: Le origini del teatro italiano (Einaudi). 1955. 12–13, 131–134. MARIO APOLLONIO: Carnevale. Enciclopedia dello spettacolo. Vol. III. 1956. 64., 66. col.; MISTRAL, FRÉDÉRIC: Dictionnaire provençal-français. Paris, 1932. 469. DÖMÖTÖR TEKLA: Naptári ünnepek, népi színjátszás. Bp. 1964. 92, 94; RÉSŐ ENSEL SÁNDOR: Magyarországi népszokások. Pest, 1864. 131; FERENCZI IMRE–ÚJVÁRI ZOLTÁN: Farsangi dramatikus játékok Szatmárban. Műveltség és Hagomány, IV. 1962. Bp. 90–91; ÚJVÁRI ZOLTÁN: Antropomorf mitikus lények. uo. VIII. Debrecen, 1966. 55–58.

¹⁰ Páriz-Pápai Ferenc: Dictionarium ungarico-latinum. Opere Petri Bod, Cibinii, 1782. 144.

¹¹ DU CANGE: Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis. Tom. V. Niort, 1886. 149.

„Spiel” egymást felváltva, pontosan úgy, ahogy Szenczi Molnár Albert szótárában található. Így olvashatjuk: „*Ludus de nocte Paschae*”, „*Ludus Passionis*”, s ezeknek színreviteléről is hasonló jellegű igei kifejezések vallanak: „*luserant Passionem*”, „*ludabant Resurrectionem*”. Az *Alsfeldi Passió* rendezőjét „*regens ludi*”-nak nevezik, a színpad kellős közepét „*in medio ludi*”-nak. Ugyanezen szöveggyűjteményben egy másik helyen a *Hessische Weihnachtspiel* latin címe „*Ludus de Nativitate Domini*”. Az Erlau-i Háromkirály-játék az *Erlauer Dreikönigspiel*, viszont eredeti latin címe: *Ludus Trium Magorum*. A farsangi játékok márcsak a német megfelelő kifejezést tüntetik fel, Spiel vagy Fastnachtspiel.¹²

Angol földön a középkori jokulátorok világi jellegű és kevésbé épületes rögtönzött színi jeleneteit John of Salisbury *Polycraticus*-ában *Ludi histrionum* kifejezéssel illeti, az ugyancsak világi tárgyú német bábjátékokat Herrad von Landsperg *Ludi monstrorum*-nak mondja. Ami a francia, ugyancsak világi jellegű használatot illeti, Petit de Juleville a francia farceokról szóló katalógusában sokszor reprodukálja a farceok elnevezésének variánsaként a „*jeu*”-t, és ennek pontos megfelelőjeként e gúnyos világi darabok színészeit „*lusores historiae*”-nek mondja.¹³ Creizenach adja hírül, hogy 1499-ben egy avignoni foltozó-vargát segélyben részesítettek „*quod in ludis et farcis honorare consuevit civitatem*”. Ebben a szövegben a „*ludus*” és a „*farce*” egymást erősítő szinonimák. Ennél sokkal korábbi az a világi drámákra vonatkozó tiltás, melyet ugyancsak Creizenach idéz, mely szerint Párizsban a Navarrai Kollégium diákjainak 1315-ben meghagyják, hogy védőszentjeik napján ne merjenek „*tisztességtelen játékot bemutatni*”, latinul: „*nullum ludum inhonestum faciant*”.¹⁴ Itt a színdarab szerkesztésének és előadásának kifejezése is azonos a Szerémi-félével.

Itáliában is rendkívül korai nyomaik vannak a „*ludus*”-nak mint színi látványosságnak. Úgy látszik, mintha a „*ludi romani*” öröksége lenne. Az első középkori említés éppen hogy karnevállal van a legszorosabb kapcsolatban. Benedek kanonok *Liber Polypticus*-a szerint, melyet a szerző 1140–43 között hozott létre, a pápai énekiskola, a schola cantorum karnevál vasárnapján minden évben eljátszotta az ún. *ludus carnelevarii*-t. A szöveg szerint ezt a karneváli játékot a pápa jelenlétében rendezik (*Faciunt ludum in conspectu pontificis*). A leírás alapján meg lehet állapítani, hogy az ördögöt különféle szimbolikus megjelenési formákban ölik meg, mint medvét, mint ökröt (talán bikát?) és végül mint kakast.¹⁵ Nyilvánvaló, hogy e „*ludus*”-ban a római állatviadalokra emlékeznek, melyből már psychomachia lett. Ezek közül kettő meg is maradt a jelenkorig. Vincenzo De Bartholomaeis ezt a híradást a „*Ludi del Testaccio*” legkorábbi formái megjelenéseként értelmezi. Világos, hogy karnevál lényegének megőléséről van szó. Mivel pedig a pápai énekiskola alapítása a VII. századnál is korábbi, a szokás hagyománya is több évszázaddal megelőzi XII. századi leírását.

A velencei, padovai terület, mely az adott témánál fogva is leginkább érdekelt bennünket, ugyanígy ismeri a „*ludus*” kifejezést, mi több, az egész eddig összegyűjtött anyagban itt fordul elő a Szerémivel azonos forma, a „*magnus ludus*”, méghozzá farsangi játék formájában. Velencében a város védszentjének, tehát Szent Márknak ünnepén, mint 1267-ben följegyezték, egy *Ludo dell' Annunziazione della Vergine*, vagyis „*Az Angyali Üdvözletről szóló játék*” ment végre a dőge jelenlétében. Úgy látszik, hogy a jelző hozzátétele azt akarta hangsúlyozni, hogy

¹² FRONING, ROBERT: Das Drama des Mittelalters. Stuttgart, s. a. Band I. 49, 56, 542, 543, 548–49, 562; Bd. II. 876, 904, 940. A farsangi játékok elnevezésére ugyanott Bd. II. 963, 972, 982; továbbá KELLER ANTON: Fastnachtspiele aus dem XV. Jahrhundert. Stuttgart, 1853. Bd. 28–30 és Bd. 46. Stuttgart, 1858.

¹³ Az előbbi kettőre vö. DE BARTHOLOMAEIS, VINCENZO: Origini della poesia drammatica italiana. Torino, (1952²) 27, 76. Az utóbbira (jeu) PETIT DE JULEVILLE, LOUIS: Répertoire de théâtre comique en France au moyen âge. Paris, 1886. 221, 251, 374, 376–77, 397. et passim; lusores historiae, uo. 358.

¹⁴ Vö. CREIZENACH, WILHELM: Geschichte des neueren Dramas. Halle, 1911², Bd. I. 439, 437.

¹⁵ Vö. DE BARTHOLOMAEIS: i. m. 174; CLEMENTI, FILIPPO: Il Carnevale Romano nelle cronache contemporanee, parte I. Citta di Castello, 1939. 42–43.

ez a *ludus* nem profán tartalmú. Ezért van az is, hogy egy cividalei kanonok a vallásos jellegű színjátékokat *Ludus Dei*-nek nevezi. A XIII. sz. végén és a XIV. sz. elején egy friuli krónika ugyanazt *Ludus Christi*-nek mondja.¹⁶

Ami a budai kifejezést, a „nagy játék”-ot, „magnus ludus”-t illeti, kétszer is megjelenik Padovában mint termékenység varázsló farsangi játék neve. Mindkét esetben főhőse a „Vadember”, akit számtalanszor azonosítottak Karnevál herceggel: „Magnus ludus de quodam homine selvatico” (1208), majd pedig „Magnus ludus cum gigantibus” (1224).¹⁷ A „Magnus ludus” kifejezés egy pütkösi játék-sorozatára is áll, amelyet ugyanott a Prato della Valle-n pütkösdkor adtak elő az első dátumnak megfelelő időpontban, 1208-ban.¹⁸

De előfordultak olyan „játékok” (ludi), mind Olaszországban, mind Németországban, melyeknek szerzői humanistáknak mondhatók, és színpadi cselekményeik úgyszólván rögtönzöttek, a tartalom aktuális. Rómában pl. a XV. sz. végén Raffaele Riario kardinális palotájában egy latin drámát mutattak be, a *Ferdinánd megmenekedését* (Ferdinandus salvatus). Azt vitték benne színre, hogyan menekedett meg a katolikus Ferdinánd, Spanyolország uralkodója, az 1492-ben ellene szervezett merénylet elől. Mindjárt e darab után, 1498-ban, és pedig mintegy utánozva, Bolognában egy német humanista, egy ún. *Tragicomediát* írt, hogy tért vissza szerencsésen Bogislav porosz herceg a Szentföldről, Bolognán keresztül.¹⁹ A következő évtizedekben Németország humanista köreiből feltűnik ez a „ludus” műfaj. 1526 karneváljára, tehát éppen farsangjára, egy kölni pedagógus-humanista, a német parasztháborút írja meg drámának, *Ludus Martius* címen.²⁰ 1530-ban pedig (tehát a budai aktuális szatirikus karneváli játék közvetlen közelében, ami az időpontot illeti, Lipcsében egy bizonyos Magister Johannes Hasenberg ír Luther ellen egy szójátékokkal terhes című játékot: *Ludus ludentem Luderum ludens* (Játszadó Lutherrel játszó játék).²¹ A végén a katonák a makacsokó Luthert máglyára cipelik. Elterjedt lehetett ez a játék, mert Boroszlóban is fennmaradt kézírata, vagyis már közelebb Magyarországhoz. De a színi játék „ludus” elnevezése és éppen ennek különféle világi fajtáira Magyarországon is vannak példák, ebből az időből Antonio Bonfini (1487–1502), nemkülönb a német származású Bartholomeus Francfordinus Pannonus (1516–1527) tollából. Mind az előbbi, mind a második „ludus” alatt színi látványosságú vígjátékot, moralitást, és hasonló dolgokat értett.²² Celtis Konrád a híres német humanista, aki a XV. század utolsó két évtizedében és a XVI. század első évtizedében utazott mindenfelé és terjesztette a humanizmus eszméjét, tanítva és különféle „sodalitások”-okat szervezve Köln-től Bécsig, Prágától Budáig, egy farsangi vígjátékának, melyet Miksa császár előtt vitt színre 1544-ben a *Ludus Dianae* nevet adta.²³ S természetesen használták ezt a kifejezést az 1532.

¹⁶ A velencei Szent Márk-nap *Ludo*-jára vö. D'ANCONA, ALESSANDRO: Origini del teatro italiano. Firenze, 1899³. I. 93. — A *Ludus Dei* és *Ludus Christi*-re vö. DE BARTHOLOMAEIS, i. m. 133–34.

¹⁷ A „magnus ludus”-okra I. MURATORI: *Antiquitates Italicae Medii Aevi*. Milano, 1738. Vol. XXXIV. Coll. 1126, 1130. Továbbá ROLANDINUS PATAVINUS: *Chronica in factis et circa facta Marchie Trevixane*. Monumenta Germaniae Historica Scriptorum, Tom. XIX. 45–46; DE BARTHOLOMAEIS: i. m. 439, 440.

¹⁸ Vö. DE BARTHOLOMAEIS: i. m. 134, 139.

¹⁹ Vö. CREIZENACH: i. m. Bd. II. Halle, 1918². 32–33.

²⁰ Vö. i. m. 33–34.

²¹ Vö. i. m. 131–132.

²² Bonfini a „scaenici” jelzővel különíti el a színi látványosságokat a többi játéktól, mint testgyakorlás, akrobatika, katonai játékok stb. L. Bonfinii Antonii Rerum Ungaricarum Decades, ed. FÖGEL, J.—IVÁNYI D.—JUHÁSZ L., Bp. MXMXLI. (Bibliotheca Scriptorum), Tom. IV. Pars I. Liber V. 251, Lib. II. 217 et Passim. — Bartholomeus Francfordinus Pannonus a Comoedia Gryllus-ban mondja: „peractis sacris ludos edunt . . . ludos spectat quinquentis . . .” L. Opera quae supersunt, Budapest, MCMVL (Bibliotheca Scriptorum), edidit VARGA ANNA, 5.

²³ L. Conradus Celtis Protucius: *Ludi scenici, Ludus Dianae. Rhapsodia*. Bp. MCMLI, ed. FELICITAS PINDTER (Bibliotheca Scriptorum) V–VI, IX, 1–6.

évi *Magnus ludus* után is. Pl. mint Bonfiniről szólunk annak részleges fordításában, melyet Heltai Gáspár hozott létre, és adott ki 1565-ben, Bonfini „ludi scaenici”, illetve „spectacula” kifejezése egyformán a magyar „szép iatek” fordulattal fejeződik ki. Bornemisza Péter még korábban kiadott *Elektra*-fordításában (1558) tragédiájának műfaját magyarul hasonlóképpen „iatek”-nak mondja, vagyis a „ludus” megfelelőjének. A XVII. században Bod Péter — ugyanaz, aki kiadta a Párizs Pápai és Szenczi Molnár Albert szótárakat —, a magyarországi karneváli szokásokról szólván úgy mondja húshagyó keddről „sok féle játékokat s bolondságokat indítottak ezen a napon”.²⁴ Mindezt összevéve a Szenczi Molnár Albert-féle szótár XVI. századi magyarországi köztapasztalatával és információjával, kétségtelennek látszik, hogy Szeréminél farsangi játékra történt utalás.

*

Első pillanatra különösnek látszik, hogy Szerémi a vendégség szabadosságairól is szól. Ez azonban korántsem szokatlan, nemcsak a királyi káplán gyakori szörnyülködései és e tárgy iránti különös érdeklődése miatt, de még inkább a farsang különleges törvényei és jellege miatt. Azok a „civitates”, melyekről a forrás itt beszél, mint utaltunk rá, a főváros kerületei, és pedig Budavár, Víziváros, Hévíz, Óbuda s alkalmasint Pest. Gritti osztrák életrajzírója „fiatal arisztokratákról” és „félvilági hölgyek”-ről tud. Hát ha csak nem Nádasdy Tamás, de a többiek egyáltalában nem voltak arisztokraták, a meghívottak pedig kézművesek és kézműves asszonyok, amint Szíjgyártó Tamásné nevéből világosan ki is derül. Mi több, a farsangi színi játékok, farsák, felvonulások rendezésének joga a német, francia, olasz városokban egyaránt a kézműves testületké vagy csoportoké vagy egyes kézműves íróké volt. Buda lakói a németek kivonulása után éppúgy, mint Pestéi, magyarok, délszlávok, olaszok voltak.²⁵ A farsangi játék hősei vagy magyarok, mint Nádasdy Tamás, Bogádi János, a vezetőknév nélküli László deák, vagy elmagyarosodott délszlávok, mint Atinai Deák Simon, Pozaka Pál, esetleg olasz dalmaták, mint Andronicus Tranquillus Tragurinus.

Említettük, hogy a nagy játék rendezői iparosokat és menyecskéket hívtak a „városokból”, és hogy az eszem-iszomon kívül igen szabadosan mulatoztak. A karneváli játékoknak közös sajtósági ismerhetők fel Európa-szerte: a gúny szabadsága, a mulatozás és a szexuális szabadosság. A kalendézésekre oly jellemző álarcöltésre, sőt átöltözésre is kerülnek elő adatok mindenünnen. Vagyis arra, hogy nem csupán ördögi álarcokat és különös ruhákat öltenek, hanem férfiak nőknek, nők férfiaknak öltöznek.²⁶ A szabadosságok és átöltözések gyökeresen összefüggnek a kalendézéshez ugyancsak hasonló, farsangi démonikus mágikus mozdulatokkal. Mario Apollonio, az *Enciclopedia dello spettacolo*-ban kifejti, hogy az álarc öltése azt jelenti, hogy a farsangozók azonosulnak a gonosz szellemekkel, hogy ezáltal le tudják őket győzni, és a régi fény kialakulásának pillanatában biztosítani tudják az új fényt, termékenységet a növényeknek, az állatoknak s magának az embernek — ha kell, mimikus cselekményekkel, —, s aztán el lehet vetni az álarcot, visszaszerezve az emberi arcot, megtisztultan. Mario Apollonio emlékeztet arra is, hogy karnevál herceg elégetése termékenységi áldozat emléke, melyre J. G. Fraser frosinonei népszokások alapján háborzongató példákat tud felhozni.²⁷

²⁴ A „szép iatek” fordulat Heltainál vö. KARDOS TIBOR: Drámai szövegeink története a középkorban és a renaissanceban. Régi Magyar Drámai Emlékek, Bp. 1960. I. Bevezetés, 74.; Bornemisza Péter hasonló kifejezései ugyanott, I. 791, 829.; vö. még DÖMÖTÖR TEKLA: Drámai műfajok hazánkban a XVI. században. Theatrum, 1962. 173–174. — Bod Péter kitételét I. Ua: Naptári ünnepek, népi színjátás, 79–82.

²⁵ Arisztokraták stb. vö. KRETSCHMAYR: i. m. 80–81. — Buda és Pest magyar, délszláv, olasz lakóira vö. N. ISTVÁNFY: Historia regni Hungariae Ed. L. JUHÁSZ—G. SZÉKELY 176. jegyzet.

²⁶ Vö. a szabadosságokhoz Toschi: i. m. 12, 109–120, 317; MARIO APOLLONIO: i. m. 66–68: col. — A két nem kölcsönös átöltözéséről uo. 73. col.; DÖMÖTÖR TEKLA: i. m. 87.

²⁷ Vö. MARIO APOLLONIO: i. m. 64–67. col. — A frosinonei bábura vonatkozólag vö. FRAZER J. G.: The golden bough. Part III. The Dying God, London, 1920. 222–223.

Paolo Toschi *Az olasz színház eredete* c. művében Karnevál herceg halálát mint az emberi közösség megmenekülése érdekében, az új élet kiformalódása érdekében való feltétlen szükségességet tárgyalja.²⁸ Láttuk, hogy II. Lajos esetében is anyja halála, valamint a leölt állatok – mint inkubátorok – áldozata követelt kiengesztelést a király részéről, évről évre megismételve Karnevál–Lucifer herceg történetét. Ily módon azt lehet mondani, hogy Karnevál herceg diadala, ünneplése, megölése, eltemetése kettős rítus volt, elhárító jellegű és termékenységet varázsló, tehát a mágikus mozzanatok ettől a konkrét esettől is elválaszthatatlanok.

Felmerül a kérdés, hogy vajon Nádasdy Tamás és barátai milyen politikai célra törtek, és színi cselekményeikben mennyi volt a szándékos mágikus elem. Az általuk elterjesztett hír lényegében egy politikai jellegű halálos ítélet előlegezése volt. Nincs ugyan kizárva, hogy a Fényes Porta felől Konstantinápolyból, mely mindig telve volt intrikákkal, már megérkeztek az első jelek Gritti hatalmának megingásáról, amely egy év múlva valójában be is következett. Ekkor ugyanis Ibrahimot sereggel keletre küldték, és utóda a nagyvezírségben Ajas pasa, halálos ellensége volt Grittinek, amellet az ugyancsak olasz származású portai tolmács, Junis bég ugyancsak ellensége Grittinek, szakadatlanul intrikált ellene a magyaroknál. Ebben az időben azonban nemhogy Gritti halálos ítéletéről nem lehetett szó, de még teljes kegyvesztettségéről sem. Azonban az újabb kutatások rámutatnak arra (pl. Wolfgang Brückner *Bildnis und Brauch*), hogy színi cselekmények megrendezése abból a célból, hogy valakit elpusztítsanak, a legnagyobb mértékben el volt terjedve ekkor Európában. Valakit ítélettel in effigie fölakasztottak, kivégeztek, annak távollétében, abban a szilárd meggyőződésben, hogy ez halálát fogja okozni.²⁹ Különösen a XVI. század második felében, a szigeti Zrínyi Miklós emlékezetes halála után vált Magyarországon általánossá az in effigie eltemetés is,³⁰ hiszen akár-hányszor a hősi halottak testét nem lehetett visszaszerezni.

Ennél konkrétabb példát is tudnánk felhozni. Budán, 1501-ben az Úrnapi körmenetben a Mátyás templom előtt török mecsetet építettek fából, abban ábrázolták a levegőben lebegő Mohamed koporsóját, mely előtt a szultán és pasáinak szalmabábu térdeltek. S ekkor a templomból tüzes villám csapott a mecsetbe, és minden elégett. Majd pedig egy Sibyllának öltözött deák jelent meg a templom erkélyén, és a látottak alapján megjósolta a török birodalom közeli pusztulását.³¹

A nagy játék szerzői tehát a közvéleményt akarták befolyásolni a hamis hírrel, melyre egyszersmind a mágikus színi cselekményt alapították. Hamis hír keltése ebben a környezetben mindennapos volt. Egy évvel korábban maga Szapolyai János király keltett hamis hírt Grittiről, politikai célból. 1531-ben arra biztatja Péter havasalföldi vajdát, híresztelje el: Konstantinápolyból olyan tudósításokat kapott, mely szerint Gritti az ő, vagyis Szapolyai János király életére tör, és nem mer többé Magyarországra jönni.³² Ez lényegében Nádasdy csoportjának koholmányával teljesen azonos célzatú, vagyis anarchikus helyzetet hozni létre,

²⁸ Vö. Toschi, i. m. 8–12.

²⁹ Vö. Brückner, Wolfgang: *Bildnis und Brauch. Studien zur Bildfunktion der „effigies“*, Berlin, 1966. 11–13, 23–24, 188–225, 228–33. és egyéb lapok.

³⁰ Pigler Antal: *Portraying the dead Painting-Graphic, Acta Historiae Artium Academiae Scient. Hung. Tom. II. Bp. 1957. 1–75. Fig. 72; Brückner: i. m. 140–141.*

³¹ L. Modenai és velencei követek jelentései Magyarország földrajzi és kulturális állapotáról a XV. és XVI. századból. Bp. 1881; továbbá Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a balkán félszigeten*. Bp. 187–189; – *Színháztörténeti értékelését I. Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet*. Bp. 1941. (A Magyar Történelmi Társulat Könyvei, VII) 228; Ua. *Dramai szövegeink története*, i. h. 76, 186. – Ritoók Zsigmondné talált ezenfelül egy német nyelvű röplapot a Magyar Tud. Akadémia Könyvtárában, mely ugyanezt mondja el rövidebben: *Die Ordnung zu Ofen wider den Thurcken ad annum 1501. Signatura RMfr. III. 47. 6.*

³² Vö. Kretschmayr: i. m. 63.

s emiatt Gritti se merjen Magyarországra jönni, fegyveres felkelést támasztani (s ez két év múlva valóban sikerült is). Persze hozzátartozott a hangulatkeltéshez egy olyan látszólagos ténybeli helyzet előidézése, mely a kincstár kifosztását lehetővé teszi.

Hozzátehetjük, hogy Szapolyai János maga is kész volt mágikus cselekményekre ellenségeivel szemben: 1527 kora tavaszán (et de hieme perveneramus ad tempus veris in quadragesima in die festo Gregori pape, dum scribebatur annus 1527) a király nagy veszedelemben forgott, úgy látszott, ellenségei már-már erőt vesznek rajta. Ekkor így vallott: „Ha lehetséges lenne, hogy felidézsem a démonokat ellenségeim ellen, megtenném.” (. . . quod si possibile esset, quod demones excissem contra hostes meos, excitarem.)³³

*

A kétrészes farsangi játék fordulópontja bizonyára a szultáni ítélet végrehajtása, Gritti bőrének szalmával kitömött bábúja kilógatása a dárdán. A karneváli játékok fordulópontja ugyanez: a szalmával kitömött karnevál-bábu lelővése, elégetése, felakasztása stb. Ezt megelőzően Karnevál herceg bevonul és diadalmaskodik, országol, majd megöregszik, megbetegszik, felkelés áldozata lesz, s ha meghalt, elsiratják, gyászbeszédet mondanak fölötte. A vad, kíméletlen és szabadszajú farsangi komikum tömérdek mozzanatára nyílik alkalom. Előbb a herceg farsangi törvényeket mond, hirdet ki, ítélkezik. Majd mikor halálát érzi, elmondja gyónását, végrepdelkezik. Lakomával, dínomdánommal, féktelen táncsal, orgiával kezdte — gúnyos gyászhangokkal végzi.³⁴

S most lássuk a budai karnevál hőseit. Alvis Gritti, a velencei doge, Andrea Gritti (1523--1538) törvénytelen, de nagytehetségű fia kitűnő kereskedő volt. Mindennel kereskedett, megengedettel és meg nem engedettel: ékszerrel és gabonával, a muzulmánok számára tilos borral, Görögország adóbérlője volt, lepénzelte Ibrahim nagyvezírt és a pasákat, behélezte magát a szultán kegyeibe. Ez mind nem volt elég! Hatalomra tört, Magyarország kormányzója és kapitánya lett, s e minőségben sem tagadta meg kereskedői mivoltát. Marhát, gabonát, rezet szállított ki az országból, sáfrányt (még hozzá rossz minőségűt), kelméket stb. hozott be. Udvarát ellepték olasz, görög, zsidó, török kereskedők. Mint a reneszánsz fejedelmek általában, példás igazságszolgáltatással akart a nép kegyeibe jutni, s igyekezett anyagi hatalmában és politikai erejében gyöngíteni a főnemességet. Evvel magára haragította a magyar feudalizmus erőit, anélkül, hogy meg tudta volna teremteni a nép kedvező közvéleményét és valamiféle polgárrejteget hozott volna létre. Csaknem annyi időt töltött Konstantinápolyban, mint Budán. Magyarországon egri püspök lett, majd fiát, Antalt iktatta be ide. Ő maga Konstantinápolyban palotát építtetett, török módra élt, és az a hír kapott lábra, hogy keresztény vallását is törökre cserélte. Fényűzően élt, hengegett és pártfogolt.

Ha ehhez hozzá számítjuk külsejét, adva volt a karneváli megjelenítés úgyszólván minden eleme. Az olasz folklórban Karnevál herceg erős, hatalmas, pufók arcú, meredt tekintetű, vi-gyorgó alak, démoni jelvényekkel, szarvval s maga is ördögök és a Böjt, vagyis a Vénasszony, a Befana kíséretében jelenik meg. Hintón érkezik, trónra ül, úgy fest, mint a „Vadember”: kusza, hosszú szakálla, torzonborz haja is erről tanúskodik.³⁵ Gritti hatalmas termetű, fekete hajú és szakállú volt, összenőtt szemöldökű, villogó szemű, sötét bőrű, vagyis csupa olyan

³³ L. Georgius Sirmiensis, i. m. capit. XXXI (a fejezet végén).

³⁴ Vö. Toschi: i. m. 123—149. — Továbbá Mario Apollonio: i. m. 67—68, 73 col.; CREI-ZENACH: i. m. I. 418—421.

³⁵ Gritti gazdaságpolitikája, szerepe és helyzete Konstantinápolyban, életmódja vö. DELLA VALLE, FRANCESCO: Una breve narrazione (Magyar Történelmi Tár, III.). 18—20.; KRETSCHMAYR: i. m. 9—10, 54—55, 41—43, 49, 105. — Karnevál herceg megjelenésmódja és szerepének drámai evolúciója, vö. Toschi: i. m. 94—95, 125—126, 13—14, 77, 129, 285—293.

külső jel birtokában élt a köztudatban, amely mindenkit Karnevál hercegre emlékeztetett.³⁶ A népi szokások szerint Karnevál herceget sokszor megkoronázták. Gritti-nek minden vágya ez volt. Karnevál herceg törvényeket adott ki. A főttebbiek ismeretében Gritti „törvényei” valósággal kínálkoznak, hogy Karneválkor felolvassák őket: búza és bor vágómarha rekvirá-lása, só és réz konfiskálása, cserében romlott sáfránnyal való fizetés.³⁷ Gazdag emberek „szám-bavétele” és parancs legyilkolásukra s szépasszonyok elrablása stb. Karnevál herceg előtt zászlót vittek, a herceg címerével. János király új címet adott Alvisse Gritti-nek: egy oroszlánt. De a kormányzó legkeményebb ellenfele Kún Kocsárd és maga Szerémi is *Kigyónak* nevezte őt.³⁸ Gritti-Karnevál herceg törvényei és utasításai között nyilván szerepelt mit sem sejtő emberek törbecsalása és legyilkoltatása. Ez volt az „új módszer,” az az „olasz szokás”, amelyet már Bakócz Tamásék „italica ars”-nak neveztek, de egyáltalán nem röstelltek – hogy úgy mondjuk – „széles skálán alkalmazni”.³⁹ Ezekben az évtizedekben pedig mindennapos dolog volt. A török éppen úgy használta, mint Ferdinánd király, Castaldo és maga Fráter György is, az előbbinek áldozata, aztán Balassi Menyhárt, egyszóval valamennyien. Emiatttették, hogy Karnevál herceget ördögök kísérték. Vajon kik voltak Gritti ördögei? Főfő tanácsadóját, Dóczy Jánost Szerémi egyszerűen csak a „Sátán” becenévvel illeti.⁴⁰ A gúnyos játékban milyen ördög kísérhette volna jobban Gritti-Karnevált, mint „Sátán”-ja? A kormányzó a szultán ítéletének hallatára alkalmasint összetörik, meggyónik, mint jellemben oly hasonló utóda, néhány évtized múlva: Balassi Menyhárt. Esetleg testamentumot is tett. Mind a kettő nagyszerű alkalmakat biztosított: mennyi család, gyilkosság, intrika, milyen élet a gyónás tételeiben felsorakoztatva! Hogy a hittel való kereskedést ne is említsük, melyben Balassi Menyhárt ugyancsak utóda lett Gritti-nek. És a testamentum! Kedves hűveire hagyhatta a gyűlöletet és útálatot, az elnyomított közönségre a szegénységet és tulajdon rossz emlékét. A színi lehetőségek szempontjából éppoly hatásos lehetett a Szerémi által feljegyzett le-nyúztatása, mint korábban esetleges circumcisiója, amikor a keresztény vallást adta el.

A halott Gritti siratása vagy a fölötte elmondott gyászbeszéd nem lehetett más típusú, mint a halott Karnevál fölött széltében elmondott gyászbeszéd és siratások, melyek gúnyosak és obszcén nagyításokkal ékesek Erdélyben és Itáliában egyaránt. Sőt azok az adatok, amelyek a velencei ún. „momariák”-ról fennmaradtak, éppen ezt a tulajdonságát emelik ki e csúfón-dáros, vidám reneszánsz kori velencei költői műfajnak.⁴¹

Hogy elégették-e, vagy eltemették-e a szalmával kitömött Gritti-bőrt, illetve az ezt jel-kepező karneváli bábut, nem tudjuk. Mindenesetre nem hagyták el, hogy sirassák, tanácsosai, a „Sátán” Dóczy, Bathhány, odaliszkjai, a janicsárok és a kárvallott nép. Talán nem maradt el a játék végéről éppen úgy, mint az 1501-i szultán- és pasa-égetés után sem maradt el, a moralizáló, szatirikus intelem és tanulság-levonás.

³⁶ L. DELLA VALLE: i. m. 18.

³⁷ Vö. KRETSCHMAYR: i. m. 85. — A sáfrány-ügy köztudott volt, vö. Bornemisza Péter Énekeskönyve: Pál érsek levelére való felelet, 1548. CXCIH 1.; továbbá Károlyi Péter: Az egy igaz istenről. Debrecen, 1570. Régi Magyar Könyvtár, I. 76. Másolata a debreceni Református Kollégium Könyvtárában, 147.

³⁸ Kún Kocsárd kijelentése KRETSCHMAYR: i. m. 126, Szerémi közkeletű szólása Georgius Sirmiensis: i. m. capit. LV; János király címeradományozása KRETSCHMAYR: i. m. 41.

³⁹ Bakócz Tamás kijelentése (Italica arte) I. Tuberonis Dalmatae Ludovici Commentarium libri XI. Francofurti, 1603. 23–24. az egész gondolatkörre és magyarországi sorsára vö. KARDOS TIBOR: Reneszánsz királyfiak neveltetése. Bp. 1935. 15., 34–38., 44., 48.

⁴⁰ L. Georgius Sirmiensis: i. m. capit. LVI és LVIII.

⁴¹ A siratás szabadosságaihoz vö. TOSCHI: i. m. 12., 308–322.; RÉSŐ ENSEL: i. m. 131.; Dömötör: Naptári ünnepek, 92., 94.; a momaria-ra vö. MUSATTI, EUGENIO: Storia di Venezia. Nuova edizione, vol. II. Milano, 1919, 424.

Láthattuk, hogy a *Nagy játék* karakterét, beosztását, alapvető tartalmát egyrésről a Gritti-ről politikai célzattal kitalált és politikai, valamint mágikus célzattal eljátszott hírek határozták meg, másrészt az ezzel legszorosabban összefüggő — mert hiszen a lenyúztatás, szalmával kitömetés mozzanata is ilyen jellegű volt — karneváli színi szokások írták elő. Az elnevezés, az alkalom, a közönség pontosan megfelelő volt és a politikai célzat is. Nem felesleges megemlíteni, hogy Alvise Gritti édesatyja, a nagy Andrea Gritti rendkívüli mértékben szerette a színészeket, és fel is használta: a mimust politikai célokból. Nem bánta, ha utánózzák őt és kifigurázzák, mert ezáltal önismeretét vélte elmélyíteni. Niccolò Barabrigo írja róla kiadatlan életrajzában: „Egyes alkalmakkor gyönyörködött benne, hogyha bohócok és hasonló népség kigúnyolta.” Sőt „kegyesen fogadta a személye ellen irányuló szemrehányásokat”.⁴² Hogy Alvise Gritti ebben követte volna atyját, ismeretlen előttünk. Ámbátor nem lehetetlen. Mindenesre az 1532-i gúnyjáték minden mértéket meghaladott, s ezt már Alvise Gritti nem tudta elviselni.

Felvetődik azonban éppen ezzel összefüggésben egy másik kérdés: nem volt-e szerepe a *Nagy játék* kidolgozásában, színrevitelében a velencei doge Andrea Gritti kedvelt színészének és politikai ágensének, Francesco de Nobili di Lucca-nak, másnéven Francesco Chereának? A. K. Dzsivelegov, a kiváló szovjet italianista halála után megjelent s nem teljesen befejezett művében a *Commedia dell'arte*-ről, arról tud, hogy Francesco Chereát János király udvarában nagyon szívélyesen fogadták, kitüntetésekkel halmozták el. Székely György magyar színház-történész felfigyelt erre a megállapításra, és a Gritti-játékot feltételezés formájában összefüggésbe hozta Cherea jelenlétével.⁴³ Azonban Marin Sanudo idevonatkozó adatait, illetve azok egy részét csak közvetve tudta használni K. M. Lea könyvének függeléke alapján. Helyszíni tanulmányaim arra az eredményre vezettek, hogy Chereának magyar kapcsolatait pontosabban lehetett körvonalazni, és minden valószínűség szerint szerepe volt a *Nagy játék* létrehozásában, de semmi nyomára eddig nem akadtam az udvarban történt fényes fogadtatásáról, megjutalmazásáról stb., ami nem jelenti azt, hogy a jövőben ilyen adatok is nem kerülhetnek elő. Marin Sanudo adataiból kiderül, hogy a velencei államtanács, — amely természetesen a dogét jelenti — Cherea házában szállásolta el a külföldi hatalmak, különösképpen János király követeit. Így Giovanni Battista Bonzagno váradi prépostot, aki János király nevében 1527 augusztusától legalább két évig képviselte a magyar érdekeket. Olasz származású volt, a Terra Fermán rokonai éltek és az „Utrisque juris doctor” címet is minden bizonnyal a padovai egyetemen nyerte el. Közte és az államtanács közötti üzeneteket nemegyszer maga Cherea közvetítette.⁴⁴ 1530. január 6-án Brodarich István szerémi püspököt, János király kancellárját szállásolják el Chereánál (caxa di Francesco Cheria) olyannyira, hogy barátság kezdődik közöttük, és a következő év január végén már úgy cimezi levelét Budáról a magyar kancellár, hogy ismeri Francesco de Nobili di Lucca művésznevét és *barátjának, úgyszólván testvérének* szólítja: „ditto el Cherea, amico et come fratello honorando.”⁴⁵

Ugyanezen év 1531. szeptember 9-én egy nagy úr halad át velencei területen mint zarándok Loreto felé, Perényi Péter. Mindenesre az Államtanács ünnepélyesen fogadja zárt kihallgatáson. Ekkor következik be Chereának magyarországi utazása és tartózkodása. Ugyanis

⁴² Vö. BARBARIGO, NICCOLO: Vita del doge Andrea Gritti, Biblioteca Marciana, Ms. cl. VII. cod. 1590 (7976), 90. l.

⁴³ Vö. DZSIVELEGOV, A. K.: A commedia dell'arte. Bp. 1962. 72.; HORÁNYI MÁTYÁS: Bevezetés Dzsivelegov munkájához, 10. — SZÉKELY GYÖRGY: Olasz színész budai útjai 1527—1532 között. Filológiai Közlemény, 1964. 387—389. Marino Sanudot illető forrása LEA K. M.: Italian popular comedy. A Study in the commedia dell'arte, 1934. 474—478.

⁴⁴ Reá vonatkozóan I. MARIN SANUDO: I Diarii, Venezia, 1890—1898. Tom. XLV. 686.; XLVII. 257.; továbbá ÓVÁRY LIPÓT: Az MTA Történelmi Bizottságának Oklevélmásolatai. Bp. 1894. I. 40—45.

⁴⁵ Ua. i. m. Tom. LII. 462—63.; a levélcímzés Ua. i. m. Tom. LIV. 308.

Verancsics Antal 1532. január 5-én a pápai udvarba menet megáll Velencében előadni bizalmas küldetésének érveit. A velencei államtanács őt is Cherea házában szállásolta el, „aki most Magyarországon van” (in ca Duodo per mezo il palazzo dove sta Cherea che è in Ungheria). Valamivel később Marin Sanudo azt is megmondja, hogy miért és kihez ment Magyarországon, „aki Magyarországra ment, a múltkori magyar követtel kötött barátsága kedvéért” (qual è andato in Hungaria per la amicitia contrata con l’orator hungaro foy).⁴⁶ Ez a magyar követ lehetett volna Bonzagno, lehetett volna Brodarich, de mégis úgy látszik, hogy a legutolsó volt, Perényi Péter. Ezt onnan lehet következtetni, hogy 1532. április 21-én Cherea jelenti Padovából, hogy Perényi Péter („az a nagy magyar báró . . . úr, aki itt volt és Anconába ment”) négyezer ökröt küldött eladni, s hogy ezek megérkeztek Padovába, s hogy János király további 16 ezret fog küldeni.⁴⁷ János királynak már évek óta az volt a törekvése, hogy élőállat szállítmányok fejében kölcsönt szerezzen a Velencei köztársaságtól, de ez eddig nem sikerült. A velencei Államtanács most is megjegyzi, hogy „nagyon jó lesz, ha megtörténik”, — mármint a további 16 ezer küldése. Mert a Perényi Péter, az elküldte a négyezret.

Lehetséges tehát, hogy Cherea már ősszel Perényi Péterhez utazott, esetleg elkísérte zarándokútjára és onnan Magyarországra. A *Nagy játék* előkészítési idejében, főleg januárban és talán még februárban is (hiszen húshagyó kedd igen korán, már február 13-ra esett) Magyarországon tartózkodott, s onnan nyugodtan visszaérhetett április 21-re Padovába vagy Velencébe. A Perényi Péterrel való kapcsolat pedig jól bevezet a *Nagy játék* politikai céljába. Ugyanis Perényi Péter Alvise Grittivel szemben feltétlenül az ellenzékét jelentette, mi több, 1532 nyarán őt a kormányzó elfogatta azon a címen, hogy János király trónjára tör és kiszolgáltatta a királynak. A király azonban szabadon bocsátotta,⁴⁸ ami aligha szelidlelkűségből történt, hanem mert összefogtak Alvise Gritti ellen.

De mindez miként egyeztethető össze avval, hogy Andrea Gritti kedves embere volt Cherea? és mintegy ágense? A történeti följegyzések szerint Andrea Gritti ellenezte, hogy fia belesodródjék a politikába, s nem hogy vállalja Magyarország kormányzóságát, de hogy egyáltalán oda menjen. Erre őt ellenzéke is kényszerítette, mely súlyos szemrehányásokat tett neki Alvise politikai terveitől és kalandjaiért. Andrea Gritti maga is igen bátor, sőt vakmerő ember volt fiatalkorában, de felelőssége bizonyos óvatosságra kényszerítette, kockán forgott Velence jóhíre Magyarországon, s a Köztársaság ellenségei alaposan ki tudták használni Európa-szerte Alvise Gritti több — mint — kétes szerepét. Ezen felül Andrea Gritti ezt a fiát szerette a legjobban, mint aki a legtehetségesebb volt, s mint aki titokban, és mindenképpen, kereskedelmi ügyekben nagy hasznára tudott lenni a Köztársaság keleti érdekeinek, befolyásos helyzete révén. Mikor Alvise Gritti 1534-ben Meggyes mellett kivégezni vitték, odakiáltotta egy hí emberének, adja át édesapjának búcsúatkérő üzenetét, hogy nem hallgatott rá, pedig apja mindezt megjósolta és mindettől gonddal óvta.⁴⁹

Tehát a doge velencei államérből és családi érdekből egyaránt szorgalmazta, hogy fia ne térjen vissza Konstantinápolyból Magyarországra, úgy, mint ahogy Nádasdy csoportja megkonstruálta a hírverést és a *Nagy játékot*. És ez volt Perényi Péter érdeke is, és nyilván ezt képviselte újdonsült színész barátja Magyarországon. Cherea pedig jártas volt a diplomáciá-

⁴⁶ Ua. i. m. Tom. LV. 338, 345. — Velencei időszámításban van megadva és ezért 1532. évet jelent. Az MTA másolatai is így értelmezik ezt az eseményt I. az okmányokat és ÓVÁRY: i. m. 45–46.

⁴⁷ Ua. i. m. Tom. LVI. 77.

⁴⁸ Perényi Péter titkos céljairól, majd elfogatásáról stb. . . vö. ACSÁDY IGNÁC: Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608. A Magyar Nemzet Története. V. Bp. 1897. 98.; KRETSCHMAYR: i. m. 71.

⁴⁹ L. Andrea Gritti doge leveleit: ÓVÁRY: i. m. II. 71–72., 119–120.; KRETSCHMAYR: i. m. 27.; BARBARIGO: i. m. 10.; Fratris Augustini Musei Tarvisini: De expugnatione Megghes. Constitutio sive Interrogatio. Magyar Tört. Tár, III. 79.

ban, a politikában, hiszen korábban a hadvezér Roberto Sanseverino titkára volt, és nyilván itt is efféle szerepet töltött be.⁵⁰

Kortársai pedig úgy emlékeznek meg róla, mint becsületes és rendkívül bátor emberről. Ilyennek mutatta magát színdarabírói és színési tevékenységében is. E tevékenysége eddig a korábbi feltevéseinket mindenben alátámasztja.

Mindenekelőtt figyelemre méltó, hogy Cherea akkor élt Rómában hosszabb ideig, amikor kb. három évet Nádasdy Tamás is ott töltött (1519–21), s amikor Gregorovius meghatározása szerint a „Vatikán Europa legnagyobb színpada volt”.⁵¹ Sőt, a Medici pápának, X. Leónak nem annyira az irodalmi jellegű darabok tetszettek, mint inkább a jokulátorok játékai, a „ludus”-ok, „az utcai komédiák”. Kedvenc mimusát, Giacomo Baraballót, aki „a világ dolgait” tette meg rögtönzött komédiái célpontjául, költővé is koronázta.⁵² Chereát ezzel szemben nagy görög és latin műveltsége, Plautus és Terentius fordításai és színrevitele alapján a művelt vigjáték képviselőjének tartották. Mások viszont, mint pl. Quadrio éppen hogy benne látta a rögtönzött komédia kezdeményezőjét velencei területen.⁵³ Valójában Cherea az is volt, és ez is. Művészi ragadvány-neve Terentius *Eunuchus* című komédiájából való, ahol egy mindenre elszánt furfangos parazitát neveznek így. S ő ezt a szerepet óriási sikerrel játszotta.

Azonban, mint Gregorovius is utal rá, a reneszánszban akárcsak a mai darab-gyárosok az újabb darabokat, az antik vigjáték mozzanatait kombinálták és szedték össze újabb vigjátékokká s ezzel már a rögtönzés közelébe is értünk. Pl. 1526. április 5-én Andrea Gritti nagy ünnepélyt adott. S akkor kedvelt színésze, Cherea, egy kis vigjátékot mutatott be (una comedieta). Ez arról szólt, hogy kalózok elfogják őt, és néhány ifjat, meg néhány leányt. Aztán sikerül valahogy kiszabadulniok, mire ők vidám záróbalettbe fognak. Azt is feljegyzi Marin Sanudo, hogy Cherea mindenféle tornászbravúrokat is végrehajtott.⁵⁴ Mivel pedig a commedia dell’artenek is része volt később az akrobatika, úgy látszik, hogy itt is a comedietával függött össze. A tárgy megjelöléséből ki lehet következtetni a leányok és ifjak félelmét és azt az akasztófahumort, amely helyzetükből kifolyólag aligha volt „emelkedett”.

Sőt, egy évre rá, Andrea Gritti pontosan a húshagyó keddi nagy ünnepi színjátékot bízta Chereára. Ez ugyan Marin Sanu doszerint nem nyerte el a nép tetszését, de figyeljünk csak rá! Cherea a látványosság középpontjába helyezte el az „öreg világot”, és szélre az „új világot” (uno mondo grando in mezo vechio et un mondo piccolo da una banda), mindezt „négy óriással” (con 4 ziganti), majd pedig „a nagy világba tüzet hajítottak, és az elégett. Így fejeződött be az ünnep, az új világ pedig fennmaradt magasan” (fu ficato fuoco nel mondo grando et si bruso . . . Et con con questo si compite la festa et il mondo novo resto alto).⁵⁵ Minden bizonnyal a világot egy szférikus gömbalak képviselte, a négy óriás pedig akárcsak a padovai *Nagy játékb*ban a Vadembert, a termékenységét hozó Vadembert jelentette. Tehát néhány évvel a budai farsangi játék előtt Cherea olyan farsangi játékot hozott létre, melyben a régi világot elégették, és e játékban is megjelent a padovai *Magnus ludus Vadembere*. Hogy mi lett a négy vademberrel, nem lehet tudni. Az „új világ” mindenesetre magasan fenn ragyogott. A négy vadember talán küzdött, talán mind ott veszett, talán voltak, kik győztesek maradtak.

⁵⁰ Cherea mint Roberto Sanseverino titkára l. MARIN SANUDO: i. m. Tom. XIV. 325; Tom. LII. 478. és passim; D’ANCONA: i. m. III. Vol. II. 111.

⁵¹ Vö. GREGOROVIVS, FERDINANDO: Storia della città di Roma nel Medioevo. Vol. IV. Tom. II. Torino, 1926. 260.

⁵² BRAGAGLIA, ANTON GIULIO: Storia del teatro popolare romano, s. e. s. a. 36. l.

⁵³ Cherea működésének jellegéről vö. D’ANCONA: i. m. Vol. II. 111. — BRAGAGLIA: i. m. 42; RASI, LUIGI: Comici italiani. Firenze-Parigi, I. 2. é. n. 651–652; QUADRIO, FRANCESCO SAVERIO: Della storia della regione d’ogni poesie. Bologna, 1739–52. Vol. III. p. II. 237.

⁵⁴ A reneszánsz kori darabírási módszerei. Vö. GREGOROVIVS: i. h. 260.; BRAGAGLIA: i. m. 38.; SZÉKELY GYÖRGY: i. m. 387–388. — L. MARIN SANUDO: i. m. XLI. 219.

⁵⁵ Ua. i. m. XLIV. 171–172.

Ezek után Cherea tanácsadását a budai *Nagy játéknak* és „Vadembere” színrehozásában több mint valószínűnek kell tartanunk. Mindazok a magyar főhivatalnokok, akikkel Cherea barátságba jutott, Bonzagno, Brodarics, Perényi, művelt emberek voltak; a Perényiek humanisták és művészetpártolók, Brodarics a kor legjelentékenyebb magyar erasmistája, Nádasy nem sok idő múlva a magyar reneszánsz és humanizmus képviselője és legnagyobb pártolója. Ők valamennyien támogathatták színészi szereplését. És így valószínű, hogy régi ismerőse, Nádasy Tamás, aki a lelke volt a *Nagy játéknak*, őt is meghallgatta. Persze, akik Nádasy Tamás magyar leveleskönyvét elolvassák, az írásnak olyan nagy művészt ismerik meg benne, aki felülmúlta Chereát. De végül is Cherea az olasz színházi életnek e korban egyik kiemelkedő szakembere, akihez fogható csupán kettő-három akadt. Nyilván a kutatás még újabb eredményeket fog hozzáadni az eddigi tényekhez és feltevésekhez. Tekintetbe véve a keletkezés helyét, alkalmát, jellegét, azt kell hogy megállapítsuk: a *Nagy játék* egyrészt a Jagello-kori magyar színiélet (kb. 1500–1526), másrészt a XVI. század 50–60-as éveinek színházi vívmányai, Sztárai Mihály vígjátékai, Bornemisza Péter *Magyar Elektrája* és a *Comoedia Balassi Menyhárt árullatásáról* — között mintegy a félúton áll a magyar színházi élet összekötő kapcsaként.

KÁROLYI PÉTER POÉTIKÁJA

Legrégibb magyarországi poétika-tankönyvünk 1567-ben került ki Heltai Gáspár kolozsvári műhelyéből *Institutio de syllabarum et carminum ratione* címen. Unikum példányát Hubay Ilona fedezte fel az Országos Széchényi Könyvtárban.¹ Szerzőjének működése újabban komoly figyelmet keltett, Csomasz Tóth Kálmán zenetörténeti, Nagy Kálózi Balázs egyház- és dogmatörténeti szempontból foglalkozott vele.² Verstani érdemeit mindketten kiemelik, irodalomelméleti vonatkozásait azonban nem tárgyalják.

Károlyi Péter 1543-ban született Nagykárolyban. Poétikájának ajánlásában Károlyi Gáspárt és Miklóst *fratresnek* nevezi, ez azonban nem kétségtelen bizonyíték arra, hogy csakugyan testvérek voltak, hiszen papi körökben *fratres* megszólítás elég általános használatnak örvendett. Egyébként szerzőnk a két Károlyit patrónusaiként emlegeti, védelmet kér tőlük, de semmi melegebb, személyes vonatkozást nem árul el. 1563-ban iratkozott be Wittenberg egyetemére, amelynek magyar coetusában kizárólag reformátusok gyűltek össze, s valamennyien Melanchton († 1560) szellemi örökösének érezték magukat. Károlyi Péter 1564. március 24-én *carmen propempticumot* írt az Itáliába utazó Szepesi Gáspár tiszteletére, majd 1566-ban hazatért, s ez év vége felé a kolozsvári latin iskola rektora lett. 1567 elején görög nyelvtant adott ki (végén rövid verstan található), latin poétikája viszont csak ez év végén láthatott napvilágot, minthogy a hozzá verset író Skaricza Máté csak ily tájban érkezett Kolozsvárra. Ismeretes, hogy Károlyi Péter hamarosan összekülönbözött Dávid Ferencsel, s vele heves dogmatikai vitát folytatott, majd Nagyváradra költözött. Bornemisza Péter mint kiváló lelki tanítóra hivatkozik rá. 1573-ban tiszántúli református püspökké választották Melius örökébe, de már 1576. április 10-én, 34 éves korában elhunyt.³

Károlyi már műve címlapján jelzi, hogy „ex optimorum grammaticorum prolixioribus praeceptis in breve compendium iuventutis causa” állította össze, tehát iskolakönyvet kívánt szerkeszteni. A 64 lapos compendium lényegében verstan, a latin verskészítés gyakorlati (prozódiai, metrikai) szabályainak gyűjteménye, de bevezetésében és II. könyve elején szorosabb értelemben vett poétikai tudnivalókat is közöl, hiszen a verselő gyakorlat végső célja a *carmen*, a költemény előállítása.

A költészet – mondja Károlyi Ovidiusra és Cicero *pro Archia* c. beszédére⁴ hivatkozva – természeti ajándék ugyan („*Graeci ἀρετὴν φρονεῖν* appellant”), de csak a gyakorlás révén

¹ RMK II. 109a mikrofilmje a debreceni egyetemi könyvtárban (P. 13). Vö. MKSz 1943. 433.

² CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: A humanista metrikus dallamok Magyarországon. Bp. 1967. 94., 97–101. – NAGY KÁLÓZI BALÁZS: Károlyi Péter. *Studia et Acta Ecclesiastica*, II. 1967. 478–515. L. még TÓTH FERENC: Túl a' tiszai... református püspökök élete... Győr, 1812. 62–67. és ZOVÁNYI JENŐ *Cikkei*. Bp. 1940. 219.

³ Károlyi életrajzára l. NAGY KÁLÓZI B. id. értekezését. A Bornemisza-utalás Postill. V. 506/b. (NEMESKÜRTY ISTVÁN: Bornemisza Péter... Bp. 1959. 154.)

⁴ Cicero Licinius Archias görög költő polgárjogának védelmében mondott beszéde, mint

fejlük ki. Már Horatius felveti a kérdést: „Natura fieret laudabile carmen, an arte, quesitum est”,⁵ (A₂v.). A szántóföld lehet termékeny, de a földműves szorgalma és munkája nélkül nem terem. A *natura, ars, exercitio* hármassága híján senki sem lesz költővé, mint arra már Plutarchos utalt,⁶ sőt — Cicero szerint — „ars dux est certior, quam natura”. Ha nem a legjobb a tehetség, javítani lehet, ahogyan Plutarchos bizonyítja (A₃ r.). Szükséges, hogy a költőt a lelkesedés ragadja, de ez a lendület elsorvad, ha a mesterség és a gyakorlat nem támogatja („... enthusiasmo quodam correptum poetam esse oportet, ita tamen vis illa languescit, se arte et exercitio non fulciatur”). Világosan látták ezt azok a kiváló férfiak, akik a poétikáról írott kézikönyveket hagytak hátra, mint Horatius, Hieronymus Vida, Julius Scaliger, Micyllus és mások. Az ő műveikből, főként azonban Gualterus könyvéből állította össze a magáét az ifjúság hasznára (A₃ v.—A₄ r.).⁷

Károlyi első könyve részletes *prosodia*. Tisztázza a prosodia ismeretének szükséges voltát („circa syllabas versatur”), szól a hangsúlyozás szabályairól, külön tárgyalja a simuló szókat („de encliticis”), majd áttér a legfontosabbra: a szótagok quantitásának vizsgálatára („longa, brevis”). Részletesen bemutatja a „de positione” hosszúságot és a diphtongusok hangértékét. Megállapítja, hogy a származékszók („derivata”) többnyire követik az alapszó quantitását. Ezután az összetett szavak szótagjainak hangértékét elemzi („de compositione”). A praepositíók hangértéke — mondja — sokszor bizonytalan, pl. „pro omnium incertissima” (azaz váltakozva lehet hosszú vagy rövid), a *re* viszont mindig megnyúlik („producitur”). Utal az *analógia* alapján kialakuló hangértékekre, majd részletesen, declinatók szerint taglalja a ragozás során meghosszabbodó névszók („de incrementis”) prozodiáját, majd ugyanezt az igeragozás során is. A *de exemplo* címszó alatt a nagy költők, főként Vergilius példáit idézi, a „probati poetae” gyakran eltérnek a hétköznapi prosodia szabályaitól: követésük természetesen meg van engedve az újlatin költőnek is. Szól még Károlyi a különleges szabályokról („de regulis specialibus”), végül igen részletesen, kivételekkel együtt az utolsó szótag sokat vitatott quantitásáról.

A második könyv magáról a költeményről („de carmine”) értekezik. Legelőször a *carmen* definitióját olvassuk a katekizmus-szerűen föltett kérdésre („Quid est carmen?”). A *carmen* „aure Diomede . . . pedum iunctura, numero modoque finita”, tehát a ritmikusan összefűzött verslábak egysége. Igen jellemző, hogy ez az alapvető, teljességgel formai definíció a IV. századi latin grammatikus Diomedes tekintélyére hivatkozik.⁸ Mindjárt példamondatot is olvassunk, a protestáns humanizmus kedvelte vergíliusi figyelmeztetést: „Discite iustitiam moniti

ismeretes, a költészet dicséretét tartalmazza. Az iskolai oktatásnak sok századon át kedvelt szövege volt.

⁵ De arte poetica 408—409. sor.

⁶ „... in libello de puerorum ingeniorum educatione”.

⁷ Marco Girolamo Vida (kb. 1485—1566) római kanonok, majd albai püspök *Poeticorum libri III* (1527) c. nagyhatású tankölteményéről van szó (Vö. B. WEINBERG: A history of literary criticism in the Italian renaissance. Chicago 1961. II. 715. skk. és KOLTAY-KASTNER JENŐ: Az olasz reneszánsz irodalomelmélete. Bp. 1970. 125—172. Itt újabb magyar fordítása található. Az első Várdai Béla adta 1900-ban). — Julius Caesar Scaliger (1484—1558) *Poetices libri septem* c. nagy műve 1561-ben látott napvilágot Lyonban, majd Genfben. — Rudolphus Gualterus (Walther) zürichi teológus (1519—1586) *De Syllabarum et carminum ratione libri duo* címen írt kézikönyvet. Graesse (*Trésor de livres rares* . . . III. 1590. 166.) csak egy 1573-as londoni kiadását ismeri, de éppen Károlyi bizonyítja, hogy volt előbbi is. Vö. még JÓCHER *Gel. Lex. IV.* 1750. 1806. — Jacobus Micyllus (Moltzer, 1503—1558) műve *De re metrica libri tres* . . . cum praefatione P. Melanchtonis. *Francofurti 1539* (British Museum Gen. Cat. of Printed Books, vol. 159, London 1962, 846. has. és JÓCHER: i. m. III. 524).

⁸ Diomedes *Artis Grammaticae libri III* c. műve kiadva KÉEL: *Grammatici latini I.* (reprint.) Hildesheim 1961. 473—529.

⁹ Ugyanezt idézi Bornemisza Péter *Elektrája* utószavában. Vö. BORZSÁK ISTVÁN: *Az antikvitás XVI. századi képe.* Bp. 1960. 82. skk.

et non temnere divos." (*Aen.* VI, 620).⁹ Maga a *carmen* szó a „de canendo” kapcsolatból származik, tehát éneklés. A költemény különböző neveinek felosztása („Quomodo in genere Omnia Carmina dividuntur?”) szintén Diomedesre megy vissza: *δραματικά*, *ἑξηγητικά*, *μικτά* azaz drámai, magyarázó és vegyes, aszerint, ki beszél: a költő személyei, maga a költő vagy mindketten.

A drámai műnem lényege a „personae inductae”, amint azt Euripidész, Sophoklész, Aristophanész, Plautus, Terentius alkotásaiból látjuk (D₃ r.). Az *exegeticum*-ról akkor beszélhetünk, ha „poeta sine loquentis personibus negotium absolvit”. E műnemen belül három típust különböztetünk meg. *Angeltice*: sententiae morales (Pythagoras, Phokylidész gnómái), *Historice*: narrationes, descriptio (pl. Hésiodosz: *Theogonia*), *Didascalice*: „philosophica tractantur” (Aratos: *Phainomena*, Vergilius: *Georgica*) (D₃ r.)¹⁰

A következő, *De poetica* c. fejezetben Károlyi mindjárt felveti a kérdést: „Quid est Poëtica?” s így felel rá: „Est, definitore Diomede, fictae aut verae narrationis congruente rhytmo vel pede composita metrica structura, ad utilitatem, voluptatemque accomodata.” Itt tehát már tartalmi meghatározást is ad: a költemény *narratio*, azaz elbeszélés (nyilván Aristotelész „beszéddel való utánzása”), amely azonban ugyanakkor metrikus struktúra, s a ritmusnak is „megfelelőnek” kell lennie (a tárgy és műfaj szabja meg a verselés módját!). Meg kell itt jegyeznünk, hogy a kor gyakorlata a *ritmikuson* a közélatin hangsúlyos, a *pede composita* fordulaton az antik időmértékes verselést értette. E tartalmi definícióhoz fontos elemként csatlakozik a költészet céljának a hasznosságban és gyönyörködtetésben való megjelölése, ami Horatius *De arte poetica*-ja óta mellözhetetlen közvagyona a poétikai elméletnek.¹¹ Az a tétel pedig, hogy a költészet, azaz a költői „elbeszélés” tárgya lehet *kitalált* vagy *valóságos*, szintén Aristotelészre megy vissza. Fel kell hívnunk a figyelmet arra is, hogy a *poëtice* (= *poëtica*) kifejezés nem az elméletet, hanem a költői gyakorlatot jelenti, s jelentette már az ókorban is. Világosan megmondja ezt maga Károlyi, amidőn a *poëtice* szó eredetét tisztázza („Unde nomen habet?”): „A Graeco verbo *ποιεω* . . . fingere”. „Hinc *ποιητικά* est facultas, metrica et ligata orationis forma aliquid describere”. (D₄ r.).

A következő kérdés: „Quid est poësis?” Károlyi így adja meg a feleletet: „Poësis proprie dicitur opus totum a poeta constructum . . .”, pl. az *Iliás* vagy az *Odysszeia*. A *poëma* viszont „est pars quaedam ex integro opere sumpta”, tehát a nagy mű egy-egy önállóan mutatkozó részlete, pl. egy csataleírás. Károlyi azonban megjegyzi, hogy ezt a fogalmi különbségtételt (tehát a *poësis* és *poëma* elválasztását) az írók nem veszik mindig figyelembe.¹²

Ezután a költőre térül a kérdés sora: „Quid est poëta?” — „Est qui cum iudicio rei utiles, veras aut fictas metrico orationis genere conscribit”, tehát a dolgot alaposan szemügyre véve, metrikus formában hasznos, igaz vagy kitalált tárgyat ír meg, mint Vergilius, Hésiodosz, Ovidius Tibullus, Horatius, Eobanus, Sabinus.¹³ (D₄ v.).

E rövidre fogott elméleti bevezetésben is külön kérdés foglalkozik a költészet hasznával? („Est ne aliqua poëtices utilitas?”.) Károlyi némi részletességgel utal rá, hogy minden tudomány a költészetből ered, mint Cicero mondja (Orpheusz, Hésiodosz, Aratos);¹⁴ a költészet a beszédnek nagy szobódséget („copiam verborum”) és fényt („sublimitatem”) ad, mint arra Fabius Quinti-

¹⁰ Diomedes rendszerének taglalását lásd E. R. CURTIUS: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern, 1954², 437–440 („Spätromische Grammatik”) és *Studia Litteraria*, II. 1964. 30–31.

¹¹ *De art. poet.* 323–34, 343–44. sor.

¹² Az elnevezések tarkaságára l. CURTIUS: i. m. 162–163.

¹³ Eobanus Hessus (1488–1540) újlatin költő, az *Epistolae obscurorum virorum* egyik szerzője; Georgius Sabinus (Schüler, 1508–1560) nevezetes német humanista, költő és politikus, Melanchton egyik veje.

¹⁴ A költészet ősiségének teóriájáról CURTIUS: i. m. 210–215.

lianus utal (I. 1.).¹⁵ Soluta oratiót (prózát) sem lehet tűrhetően írni a verselés tudása nélkül. Végül a költészet az emberek lelkét édes gyönyörűséggel tölti el.

Utolsó tézisében Károlyi újólag megkérdi: „Quae requiruntur ad Poetices studium?” Hajlam (*propensio*) és gyakorlás (*exercitium*), feleli, majd ismét Horatius már idézett helyére hivatkozik:

Natura fieret laudabile carmen, an arte
Quaesitum est. Ego nec studium sine divite vena,
Nec rude quid possit video ingenium: alterius sic
Altera poscit opem res et coniurat amice¹⁶

(D₄ v. — D₅ r.).

Ezekután Károlyi rendszerezi a különböző versnemeket, tizenkettőt sorolva fel: heroicum carmen (= hexameter), elegicum (= distichon), sapphicum, phalaecium, choriambicum, asclepiadaeum, glyconicum, aristophanicum, alcaicum, archolichicum, iambicum, trochaicum. Mindenütt részletesen tisztázza a sorok és a szakasz verstani természetét, megadva a sorok szkémáját is, amelyet egyébként typusnak nevez. Az egyes szófajokhoz költői példákat idéz. Könyve nagy részét ez a nagyon részletes verstan teszi ki, a technikai gyakorlat elsajátíttatásának szándéka vezérli. A művet Károlyi tanítványainak sokszor igen jó költői gyakorlatai zárják. Nem foglalkozunk velük, minthogy a legutóbbi szakirodalom éppen ezekre mutatott rá kellő nyomatékkal.¹⁷

A források kérdésére térve, láttuk, hogy Károlyi Vidát, Scaligert, Micyllust és „praesertim” Gualterust említi bevezetésében. Nyugodtan megállapíthatjuk, hogy ez az utóbbi „főleg” nagyjából kizárólagosságot jelent. Károlyi művét Rodolphus Gualterus: *De syllabarum et carminum ratione libri duo* c. művéből kompilálta.¹⁸ Látnivaló, hogy már a két könyvre osztás is Gualterus rendszere: az első a *prosodiáról* tárgyal, a másik a *carmenről*. Károlyi szemelgető, rövidítő módszerét néhány Qualterus-szöveg idézésével kívánjuk bemutatni. A *Liber secundus* „De poetica, poesi, poemate et poetis” szól. Az első fejezet (*caput*) a költőről:

„Hinc autem huius studii professores aut artifices ποιηται Poetae dicebantur: non quidem ii qui versus unum atque alterum componunt, aut eorundem compositionem cognitam et perfectam habent, sed qui cum iudicio res dignas et meditantur et in numeros redigunt cum utilitate et voluptate Lectorum. Quare totum Poetae officium Horatius uno versu comprehendisse videtur, cum dicit: Omne tulit punctum qui miscuit utile dulci” (50b–51a). Mint bemutattuk, Károlyi mindebből csak a „cum iudicio”-t, valamint az olvasó hasznát és gyönyörűségét veszi át.

Gualterus második fejezete („De carmine vel metro. Cap. II.) így kezdődik: „Ipsa vero Poetarum scripta singula à Graecis μετρα à Latinis Carmina dici consueverunt. Quorum illa quidem ἀπὸ τοῦ μετρεῖν id est à mensurando nomen habent, quod certorum pedum mensu-

¹⁵ Quintilianus a jelzett helyen csak a költői részletek megtanulásának hasznáról szól (PRÁCSER A. ford., Bp. 1913. I. 54.).

¹⁶ De art. poet. 408–411. sor. MURAKÖZY GYULA fordításában: Nagy kérdés: remeket mi teremti, a tudás vagy az ihlet? Nem hiszem én, hogy az ihlet kincsei nélkül elég a szorgalom egymaga, sem hogy minden a pusztá tehetség. Így szorul egyik a másikra, s vele hú frigyét így köt. (Horatius összes versei. Bp. 1961. 597. Kétnyelvű Klasszikusok.)

¹⁷ CSOMASZ TÓTH K.: i. m. 98–100 (a verstani tanulságokról is); NAGY KÁLÓZI B.: i. m. 484. — Mindkét szerző kilenc sorfajt számlál Károlyi művében. Ezt a megállapítást némileg finomítanunk kell. Cím szerint tizenkettő van felsorolva, de Károlyi a choriambus alfajaként metrizálja az asklepiadesi, glyconi és aristophanesi sort, az archilochosi és az iambosi sorokat viszont kissé összejuttatja. A kategóriák száma azonban így is legalább tíz.

¹⁸ A Debreceni Ref. Kollégium Nagykönyvtárának A 441. sz. példányát használtam: „Coloniae Agrippinae, Apud Haeredes Arnoldi Birckmanni Anno M. D. LXXIII”, in 8°, 88 levél.

ram admittant: haec vero à canendo dicuntur, quia apud veteres non tam legi, quàm cani carmina consueverant, quod manifestius est, quam ut multis probationibus indigeat. . .” (51a–52a). Károlyinál lényegében csak az „a canendo”-t találtuk meg, de nem kétséges, hogy a most idézett szöveget rövidítette.

Nagyon részletesen (52a–53b) értekezik Gualterus harmadik fejezetében a költemények felosztásáról, természetesen Diomedesre hivatkozva és őt is írva át. A drámai műnemet különös alaposággal ismerteti („dictum est *ἄπὸ τοῦ δράματος* quod inter alia etiam publicam, quae à mimis exhibetur, fabulam significat”), megemlítve, hogy a görögöknél négy fajtája volt (tragica, comica, satyrica, mimica, ti. „fabula”), a rómaiak ehhez még négyet tettek (paretextata, tabernaria, attellana et planipes). Gualterus, mint látszik, pontosan ismeri Diomedes szövegét, Károlyi ami keveset átvesz, másodkézből idézi.¹⁹ Legutóbb Pirnát Antal meggyőzően mutatott rá, hogy XVI. századi drámáink elméleti alapját Aelius Donatus Terentius-kommentárja adhatta.²⁰ Helyes az a megjegyzése is, hogy „Aristotelés közvetlen hatása a magyar dráma fejlődésére jelenlegi ismereteink szerint nem mutatható ki”,²¹ mégis – Károlyi Péter tanúsága alapján – utalnunk kell Diomedesre, aki szintén nem volt ismeretlen hazánkban. A Pirnát Antal közölte Donatus-szöveghez párhuzamul itt adom Diomedes teljesen hasonló, a *comoediát* a *tragoediával* egybevető megállapítását:

„Comoedia a tragoedia differt, quod in tragoedia introducuntur heroes duces reges, in comoedia humiles atque privatae personae; in illa luctus exilia caedes, in hac amores virginum raptus; deinde quod in illa frequenter et paene semper laetis rebus exitus tristes et liberorum fortunarumque priorum in peius adgnitio . . . tristia namque tragoediae proprium; ideoque Euripides petente Archelao rege ut de se tragoediam scriberet adnuvit ac precatus est ne accideret Archelao aliquid tragoediae proprium, ostendens nihil aliud esse tragoediam quam miseriarum comprehensionem.”²²

Gualterus művéhez visszatérve, meg kell még állapítanunk azt is, hogy Károlyi verstani rendszerezését teljes egészében, azonos sorrendben innen veszi át, érdekes módon kihagyva az *anapesticumot*, valamint az *ionicum a maiori* és az *ionicum a minori* sorfajokat.²³ Eléggé érthető, hogy ezekkel a latin nyelven is nehezen „elállítható” versformákkal nem kívánta terhelni diákjait. Későbbi magyarországi verstanainkban viszont megtaláljuk őket.²⁴ Az érdekesség kedvéért megjegyezzük, hogy Károlyi a hexameter fajainak igen beható tárgyalása során idézi Janus Pannonius néhány sorát a *Carmen pro pacanda Italia ad Imp. Caes. Fridericum III.* című költeményből („Quod cessit Phoebea chelys, quod carmine rupto Aoniae siluere Deae: Mars impius egit” etc.) és Szikszai Fabricius Balázs egy phalaeucusi sorokban írt versét. Egyébként pontos utalást seholsem ad rengeteg versidézetéhez.²⁵

Láttuk, hogy Károlyi Péter a szaktudományi tekintélyek között Vida és Scaliger nevét is említi. Nem következik ebből az, hogy forrásai voltak, noha ismeretüket, kézbevitelüket sem szükséges tagadnunk. Különösen Vida poétikai tankölteményének volt igen nagy hatása

¹⁹ Vö. KEIL: id. kiad. 483 skk. és 487–490. Diomedes szövegét először Joannes Rivius adta ki Velencében 1511-ben. Több kiadás után Lipszében 1541-ben is megjelent (id. kiad. praefatio, pag. XLIV).

²⁰ A magyar reneszánsz dráma poétikája. ItK 1969. 527–531.

²¹ Uo. 531.

²² KEIL: id. kiad. 488. — Archelaos makedon király megh. i. e. 399. Euripides egyideig udvarában tartózkodott.

²³ Károlyi könyve e részének forrása így Gualterus művének 61a–75b, ill. a 78b–80a lapja.

²⁴ Pl. Ludovicus Piscator: *Artis poeticae praecepta*. Gyulafehérvár, 1642. RMK II. 591.

²⁵ Jani Pannonii . . . *Poëmata*, Utrecht, 1784. I. p. 233 (a 225. skk. sorok). Magyarul KARDOS TIBOR: *A reneszánsz Magyarországon*. Bp. 1961. 164 (M. Klassz.). — Szikszai Fabricius Balázsról I. MARTON JÁNOS: *A sárospataki református főiskola története I.* Sárospatak, 1931. 77–78. és ZOVÁNYI LEX. 454–455.

nálunk is a XVIII. század végéig.²⁶ Károlyi elvei a gyakorlásról, a nagy költők követéséről, a ki nem mondott, de egész rendszerében megnyilvánuló *imitatio*s technikáról teljességgel azonosak Vida eszméivel, tanácsaival, s éppen nem véletlen, hogy a kolozsvári iskola fiatal rektora — a magyar irodalomban valószínűleg elsőként! — hivatkozik Alba püspökére. Vida egyébként teljességgel Horatius nyomán halad, a költészet elsajátítását jórészt mesterség és hozzáértés dolgaként fogja fel, a stilisztikailag ragyogó dikciót magasztalja, morális célokat nem tűz a költészet elé, feladatát a *movere* és *delectare* megvalósításában látja. A reneszánsz platonizmustól távol marad, Vergilius a bálványa — nála többre nem is törekedhet költő! — s mindezzel kitűnően megfelel az iskolás-retorikus hagyományoknak. Azt szinte főlélegesen említenünk, hogy az irodalomelméleti aristotelizmus még nem érintette.²⁷

Scaliger Poétikájának legcsekélyebb nyomát sem tudjuk megállapítani Károlyi művében, neve nyilván a jólétesültség igazolására került a Heltai-kiadvány bevezetésébe, hat évvel a lármásan hadakozó olasz-francia humanista könyvének megjelenése után.²⁸ Micyllus nehezen hozzáférhető művét ezúttal nem tudtuk megvizsgálni.

Károlyi Péter kézikönyve korszerű és színvonalas munka; osztozik az európai poétikák határtalan intellektualizmusában: a művészet mesterség, a jó tanítás és gyakorlás szinte mindenható, a klasszikus példák követése minden igazi költészet zsinórmértéke. A Károlyi szeme előtt lebegő latin költészet — mint a tanítványi versek mutatják — a szép szó kultusza marad, távol minden igazi elmélyedéstől, távol minden korszerű platonizmustól, amely az ihlet („*furor poeticus*”) hangsúlyozásával a modern költő fogalma felé tett egy lépést, távol a költői lélektan oly megértéséről, amely Pseudo-Longinosnak a reneszánsz korban már népszerű elméleti művéből („*A fenségesről*”)²⁹ árad. Mindezt persze nem hányhatjuk szemére, hiszen az *imitatio* teoretikusai, ha nem is kizárólag, de jórészt ezen a csapáson haladtak, és még igen sokáig.

²⁶ Magyarországi, mindmáig használható kiadása Marci Hieronymi Vida Cremonensis Albae Episcopi Opera Metrica. Tomulus I (252 l.), Tomuli II. pars I. (154 l.), Tomuli II. pars II. (142 l.), Posonii, 1789. Újra kiadta 1802-ben ifj. Eötvös Ignác báró (a költő apja) Assertiones ex universa philosophia c. pesti nyomtatású doktori disszertációjának függelékeként.

²⁷ Vö. WEINBERG: i. m. II. 715—719. és KOLTAY-KASTNER: i. m. különösen 422—423 (Vida művének taglalása). — Itt hívom fel a Comenius-kutatás figyelmét arra, hogy a nagy pedagógus híres jelmondata („*Omnia sponte fluant absit violentia rebus*”) Vida-imitatio. Az *Ars poetica* II. énekének 225—226. sora: „... nec positus insit violentia rebus: Omnia sponte sua veniant...”

²⁸ Scaligerre KOLTAY-KASTNER: i. m. 428—429.

²⁹ Magyarul NAGY FERENC fordításában, Bp. 1965.

KÁLMÁNCSEHI SÁNTA MÁRTON SÁTORALJAÚJHELYEN

Kálmáncsehi a helvét irányú reformáció első jelentékeny képviselője hazánkban. Személye és működése azért is jelentős, mert Zwingli követője volt, az ő nyomdokain indult, majd meg is haladta őt egyre radikalizálódó tanításával és kultuszi reformjával. E tendenciája emeli ki őt a szintén Zwinglire hallgató, de a helvét tan megvallásában és terjesztésében óvatosabb, magatartásban és cselekedetekben sokkal mérsékeltebb kortársai közül. Az úrvacsorát csak jelképnek tekintette, s csupán „külső jel”-nek a keresztség sakramentomát is. Az eleve elrendelésről egyre inkább determinista nézeteket vallott: 1554-ben már azt hirdette: az imádkozás hiábavaló, mert Isten úgy sem hallgat rá. A templomi kultusz megreformálásában tanúsított következetessége mindenki előtt nyilvánvalóvá tette, hogy működésével új irányzat: a sakramentizmusnak nevezett helvét irányzat bontakozik ki a magyar reformációban: Kálmáncsehi az oltárokat és a képeket kihányta a templomokból, oltár helyett egyszerű faasztalról osztotta az úrvacsorát, a keresztség ünnepi külsőségeit is mellőzhetőnek tartotta; megvetette a papi öltözeteket, mindennapi ruhájában végezte az istentiszteletet. Zwinglitől eredő demokratizmusa a papi tisztról való meggyőződésében is kifejezésre jutott: az apostoli szegénység elvét hirdette. Nagyhatású prédikátor volt, akik tárgyilagosan tudtak ítélni róla, magasztalták tudását és ékesszólását. „Fuit vir doctissimus, eloquentia zelo ac pietate clarus” — mondotta róla Bod Péter, a kortársak közül: Gyalui Torda Zsigmond, Szegedi Kis István, Bornemisza Péter. Működése történeti jelentőségű: az ő fáradozásának és — a Tisza mentén Temesvártól Munkácsig terjedő — agitációjának eredménye az, hogy a helvét tanítás intézményes formát öltött, egyházzá formálódott Magyarországon. Kálmáncsehi Debrecen-Várad vidéki püspökségéből — ő hazánkban az első református püspök — alakult ki a tiszántúli egyházkerület. Nagy vihart támasztott maga körül, nem csupán a hitvitákon, hanem a nép között is. Ellenfelei: a Tisza vidéki magyar lutheránusok kiátkozták mint eretneket, az erdélyi szász papok sötét színekkel ábrázolták őt írásaikban. Nehéz dolga lesz a kutatónak, aki majd vállalkozni mer arra, hogy a forrásokat megtisztítsa hagyományoktól, vélekedésektől és rágal-maktól, bátran szóljon személyéről és tanításairól, s kijelölje helyét a magyar protestantizmus fejlődésének történetében. Életrajzának megírása azért is nehéz feladat, mert szorosan összefonódik egy másik problémával: hogy Kálmáncsehit megismerhessük, meg kell ismernünk patrónusát, Petrovics Pétert is, hiszen nagy része volt Kálmáncsehi reformatori működésének sikerében. A nagyúr — János király atyjafia és belső tanácsosa, János Zsigmond gyámja, Temesvár és a Délvidék, majd Munkács főkapitánya, Erdély kormányzója — nemcsak pártfogója, hanem szinte munkatársa volt a reformátornak a helvét irány érvényesítésének nehéz éveiben. A reformátor és a patrónus ilyen szoros együttműködése egyedül álló eset a magyar reformáció történetében. Kálmáncsehi-monográfia Petrovics életrajza nélkül elképzelhetetlen. Ha majd e kettős feladatot elvégezzük, csak akkor tárul fel majd teljes valóságban a helvét irányú magyar reformáció első, Zwinglire tekintő szakaszának története.

„Az ő élete és nagyobbszabású működése még egy méltó íróra vár” — mondotta Kálmáncsehiről S. Szabó József a reformáció négyszázados emlékére írt könyvé-

ben,¹ de azóta is csak egy sovány, vázlatos doktori értekezés készült róla: Papp Gusztáv 1935-ben.² Ez érthető is. A református egyház Kálvin- és Méliusz-kultusza nem kedvez a Zwingli- és Kálmáncsehi-kutatásnak, az irodalomtörténet pedig megelégszik az egyháztörténeti vizsgálódás eredményeivel, vagy pedig különös, vagy nem bizonyítható feltevéseket kockáztat meg.³ Bizonyára azért sem érdeklődik Kálmáncsehi iránt, mert reformáló tevékenységének nem maradtak fenn irodalmi emlékei: énekeskönyvét nem ismerjük, vitatételei is csak közvetve — szász ellenfeleinek tolmácsolásában maradtak reánk.

Csak 1551-től, debreceni papságának első említésétől kezdve vannak részletesebb adataink Kálmáncsehi életéről. A megelőző időből voltaképpen csak két dolgot tudunk róla: 1523 második felében a krakkói egyetemen tanult Dévai Bíró Mátyással együtt, 1525-ben az ottani magyar bursa széniora. Ezután csak 1538-ban találkozunk vele: „Nagy pap ur”, a gyulafehérvári káptalan tagja és a székesegyházi iskola igazgatója. Fennmaradt ebből az évből a káptalan nagyprépostjához, Verancsics Antalhoz írt érdektelen levelének másolata.⁴ Már ekkor a reformációhoz húz, ezt a segesvári hitvita leírásából tudjuk.⁵ A vita Martinuzzi kívánságára, János király rendeletére, a király színe előtt zajlott Szántai István kassai reformátor és Szegedi Gergely nagyváradi ferences barát között; egyik arbitere Kálmáncsehi, a másik Enyedi Adorján kanonok volt. Heltai tudósítása szerint a miséről vitatkoztak. Szántai azt mondta, hogy „az áldott szentmise semmi, hanem az ördögnek találmánya” és „két személy alatt kell communicálni a paraszt népnek”. Az arbiterek titkon megvallották a királynak, hogy Szántai tanításával egyetértenek. „Egyebet nem mondhatnak, hanem: amit szól, amit disputál és tanít, merő igazság. Mert tiszta szentírást szól és forgat. A barátok, papok dolga semmi nem egyéb, hanem csak fabula, emberi vélekedés és heában való csácsogás.” Az 1551. évi debreceni adatot megelőző években prédikátorságát említik. „A 40-es években Mezőtúron, 1550 körül Sátoraljaújhelyen lekipáztorkodik, azonban az évekbeli munkásságáról semmi közelebbi adatunk nincs” — mondotta Révész Imre, s ez Zoványi Jenő véleménye is. Zoványi nyomatékosan mondja: Kálmáncsehi Újhelyből ment Debrecenbe, mezőtúri papsága az újhelyit megelőzte, nem pedig követte. Viszont Papp Gusztáv szerint „Kálmáncsehit 1550 körül Mezőtúron találjuk”. Horváth János is úgy vélte, hogy „kanonoksága után Mezőtúron, Sátoraljaújhelyen volt pap”.⁶ Nem lényegtelen, csupáncsak időrendi kérdésről van szó ebben az ellentmondásban, hanem arról, hogy mikor és hol kezdődött, milyen indítékok hatására indult meg Kálmáncsehi tanbeli és kultuszi radikalizálódása, melyről mondanivalónk kezdetén szólottunk, mely 1551-ben már kihívta a lutheránusok heves ellenállását, a katolikusok tiltakozását és a Kancellária rosszallását.⁷

¹ Debreceni és sárospataki papok a reformáció századában. Debrecen, 1916.

² Kálmáncsehi Sánta Márton. Doctori értekezés. Bp. 1935. — Az adatok összefoglalása és értékelése összefoglaló művekben: ZOVÁNYI JENŐ: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1921. és RÉVÉSZ IMRE: Magyar református egyháztörténet. I. köt. 1520 tájától 1608-ig. Debrecen, 1938. (Református Egyházi Könyvtár. XX.) — Tanulmányok: S. SZABÓ JÓZSEFÉ (Debreceni Képes Kalendáriom. XIII/1918.) és NAGY GÉZÁÉ (Kálvinista jellemképek. Kolozsvár, 1930. Erdélyi Református Egyházi Könyvtár. XI.)

³ ECKHARDT SÁNDOR: „Kálmáncsehi Márton volt a szakramentarizmus vagyis az anabaptista irány legnagyobb hatású terjesztője. Gyulafehérvári kanonokból lett durva humorú tüzes protestáns népszónok, s előbb kolozsvári majd debreceni predikátor.” (Ördögi Kísértetek. Bp. 1955. 278.) — Huszti és ungvári prédikátorságáról: NEMESKÜRTY ISTVÁN: Adalékok Bornemisza Péter Ördögi Kísértetek című művéhez. It 1951. 477.

⁴ Verancsics Antal összes munkái. VI. köt. (Pest, 1860.) 19. (MHHS IX.)

⁵ Heltai Gáspár: Háló. Kolozsvár, 1570. Kiadta TRÓCSÁNYI ZOLTÁN. Bp. 1915. 55–59. (Régi Magyar Könyvtár. 36.)

⁶ A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Bp. 1953. 270–271.

⁷ L.: Drakovich György jelentését a Kancelláriának: BUNYITAY VINCE: A hitújítás történetéből. Száz XXII/1887. — Vö.: RÉVÉSZ IMRE: Kálvin legelső magyar támadója. Drasko-

Ez alkalommal csak újhelyi papságáról szeretnék szólni. Összefogni és nyilvánossá tenni azokat a dokumentumokat, amelyek Kálmáncsehi újhelyi éveiből maradtak fenn korunkra. Bár ezek az adatok önmagukban nem jelentősek, arra mégis felhasználhatók, hogy segítségükkel egy lépést tegyünk előre a Kálmáncsehi-kutatásban.

1. A reformátort 1547. április 15-én Gyalui Torda Zsigmond említi Camerariusnak írt levelében:⁸ közli vele, hogy Euripides *Orestes*-ének verses latin fordítását Kálmáncsehi Mártonnak fogja ajánlani: „Ascribetur opus Martini Kalmancsehi, qui olim adolescens praeceptore usus sum, — Formulam epistolae dedicatariae tibi misi, in qua tu, quae videbuntur, mutabis.” Érdemes idézni az ajánlás befejező sorait: „Művem, mivel mindkét nyelvben igen jártas vagy és különféle tudományos műveltséggel ékeskedel, Neked ajánlottam, igen kegyes és tudós férfiú, hogy megmutassam irántad lelkemnek némi háláját, mely — bár csodás érde-meiddel nincs arányban — mégis hiszem, hogy kedves lesz előtted, aki a tiszteletadást nem az ajándékok nagyságával méred, hanem a barát ragaszkodásával és jóindulatával.” Az ajánlólevél bevezető sorai ezek: „Sigismundus Geolus, Clarissimo ac Doctissimo Viro Calmanczehi, Pastori Ecclesiae Neopolitanae apud Pannonios ad Carpatum S. D.” E szövegből kiténik: mikor Torda Zsigmond megfogalmazta dedikációját, Kálmáncsehi Sátoraljaújhelyen szolgált. A könyv azonban csak 1551-ben jelent meg Bázelen.⁹ Zoványi nem az ajánlás keletkezésének, hanem a könyv megjelenésének évszámából indult ki, mikor ezeket írta Kálmáncsehi újhelyi működéséről: „Arról, hogy Sátoraljaújhelyben ki vagy kik hirdették még az evangéliumi hitet Siklósán kívül, mindössze annyit tudunk, hogy 1548-ban és talán már előbb is a körülbelül közvetlenül Mezőtúrról odakerült Kálmáncsehi Sánta Márton lelkeskedett ott, azonban ez utóbbi időpont után csakhamar elment Debrecenbe.” Kálmáncsehi neve Debrecen város jegyzőkönyvében 1551. február 25-én egy peres ügyben fordul elő: „Martinus presbiter juravit contra Relictam Laurentii Boga . . .”¹⁰ De nyilván nem ilyen ügygel kezdődött debreceni működése, már korábban is a városban lakott.

Gyalui Torda Zsigmond szép ajánlása, melyben azt is megemlíti, hogy az *Orestes*-t Melancton tanácsára fordította át görögből latinra, igazolja Horváth János véleményét Kálmáncsehiről: „Egyike ő azoknak, kiket örökölt katolikus hitükben a humanizmus ingatott meg.” S tanítványa „az ismert gyulafehérvári humanista központban” szerezte a klasszikus nyelvekben és irodalomban való jártasságát.

2. Bornemisza Péter is említi Kálmáncsehi újhelyi tartózkodását az *Ördögi Kisértetekben*.¹¹ „Ismet egy icles Predikator t lattan gyermek koromba, Kalmanczai Martont, ki elein igen nagy hires Doctor volt, ki Debretzembe hólt meg. Ez mikor wy helyen lacnec, Batizi Demeternek meg mondgya titokiat, hogy regtül fogua egy leant tartot, firfiu ruhaba inasul, es vele lakot: De végre el veszi feleségül. Ez elein nagy Pap wr volt. — Noha vlatatosságot czelekedet, de am meg tért: Es iobban czelekedet, hogy nem mint Adam Pap Nitran, ki Koczisul es Louaszul tartot egy azont sokaig, es azt az aszont egyeb bünbe is talaltac, kiert meg egettec, es ő maga ki vallotta szörnyü dolgait Adam Papnac.” A Kálmáncsehi esetéről szóló tudósítást pletykának szokás minősíteni: „Batizi Demeter pletykát mesélt Bornemisának.” Semmi ok nincs arra, hogy akár Márton pap vallomásának őszinteségében, akár Batizi Demeter szavahihetőségében kételkedjünk. Kálmáncsehi azért mondotta el Batizinak „titokját”, mert az vala-

vich György és Confutatioja. Theologiai Szemle. IX/1933. 3—29. (Külön: Theologiai Tanulmányok. 32.)

⁸ BAUCH GUSZTÁV: Adalékok a reformatio és a tudományok történetéhez Magyarországon a XVI-ik században. TT 1885. 528—529.

⁹ RMK III. 393.

¹⁰ Városi jegyzőkönyv. I. 256.

¹¹ Eckhardt-kiadás, 199.

milyen okból közel állhatott hozzá és bizalommal viseltetett iránta; nyilván egy olyan beszélgetés keretében, amikor a reformáció nagy témájáról: a cölibátusról és a papok házasságáról volt szó. Igaza van Bornemisának: az eset, minden furcsasága ellenére is, Kálmáncsehi emberségét dicséri: megmaradt a választott nő mellett, ahelyett, hogy „némelyek szokása szerént kóbor paráznaságban fetrengett” volna, s mikor elhagyta a római egyházat, feleségül vette, anélkül, hogy erre félelem vagy botrány kényszerítette volna. Az iménti idézet abból a levélből, illetve dedikációból való, melyet 1535-ben Dévai Biró Mátyás írt patrónusának, Bebek Imre székesfehérvári kanonoknak. Bebek házassága Kálmáncsehi házasságát¹² idézi emlékezetünkbe. Kálmáncsehi Batizinak egy régi és házasságával befejezett mozzanatáról beszélt. Szinte bizonyos, hogy mindjárt akkor, mihelyt kánoni kötelekeiből kiszabadult és prédikátorrá lett, házasságra lépett rejtegetett, álcázott élettársával. A protestáns házassági etika a reformáció korában nem volt elnéző a paráznának minősített prédikátorokkal szemben. Méliusz Debrecenben „az Benedek papot kalodában verette vala, mind kezét, lábát, nyakát elannyira, hogy ugyan ordított bele. Ennek okáért, hogy mikor Székelyhidán lakott, az szolgáló leányával lakott predicatoróságban. Annak utána ott Debrecenben levonták róla az predicatoróságot”.¹³ 1556-ban, két évvel korábban, szintén Debrecenben, Borbély Benedeket paráznaság bűne miatt a vele élő nővel együtt lefejezték.¹⁴ Együttélése Kálmáncsehi számára nem boccaccioí gálans papi kaland volt, hanem kanonok voltából eredő kényszerűség, amelytől igyekezett szabadulni.

Tisztáznunk kellene, ha lehetséges volna: mikor történt Újhelyen Batizi és Kálmáncsehi beszélgetése? Batizi Demeterről alig tudunk valamit, pedig ő is tevékeny reformátor volt, akárcsak testvére, Batizi András. 1543 végén Demeter még Wittenbergben tanult, András már idehaza volt.¹⁵ Reformátori működésükről Bornemisza ezt írja: „Magyar ország veszedelmi előttis predikalla Deuai Mattyas Budan es soc helyeken. Az Batiziak is: Andras, Demeter es többec, es soc istenfelő tanitoc az Alföldön, kiknec tanitasokat nem fogaduan, el lepe az Töröc, es az Tatar őket.”¹⁶ Úgy látszik, mindketten felvidéki gyülekezetekben munkálkodtak. Andrásról azt örökítette meg a hagyomány, hogy Sátoraljaújhelyen is prédikátoroskodott valamikor, Demeterről a hagyomány is hallgat. Lehetséges, hogy Demeter hazatérése után az újhelyi iskolában tanított, Kálmáncsehi oldala mellett. „A Batizi Andrásra vonatkozó adatok még egyáltalán nincsenek egyeztetve”,¹⁷ nem lehetetlen, hogy Demeter életrajzi adataival keveredtek.

3. Annál inkább meghökkentő Kálmáncsehi esete Újhelyen a pataki Miklós ötvössel.¹⁸ Röviden így summázhatjuk: a prédikátor csúnyán visszaélt az ötvös barátságával és bizalmával.

¹² Bebek Imre házasságáról I. majd: Székesfehérvár reformációja című tanulmányomat.

¹³ KEMÉNY LAJOS: Adatok Nagymihály mezőváros 1568. évi egyházi és iskolai történelméhez. Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez. XVI/1910. 355–356. Az irat címe: *Attestatio Michaelis Ungvári contra Benedictum Lábnjom praedicatorum Hungarorum Cassoviae 1568, quam Paulus et Valentinus Apothecarii auditam senatui exhibuerunt.* Kassa város levéltárában 2870 szám alatt.

¹⁴ S. SZABÓ JÓZSEF: Erkölcsei élet hajdan Debrecenben. Debreceni Képes Kalendárium. XXVII/1932. 91.

¹⁵ Batizi András levele Melanchtonnak: Eperjes, 1543. dec. 8. Kiadta ZSINKA FERENC: Oklevelek a reformáció első századából. 53. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. XI/1927. 51–54.

¹⁶ NEMESKÜRTY ISTVÁN: Bornemisza Péter az ember és az író. Bp. 1959. 414.

¹⁷ SZILÁDY ÁRON: XVI. századbeli magyar költők művei. Első kötet. 1527–1546. Bp. 1880. 410–427. (RMKT II. köt.)

¹⁸ KOMÁROMY ANDRÁS: Egy hamis pénzverő a XVI. században. Száz XXVII/1883. 647–667, 748–759. — Kivonata: Hamispénzverő főurak. Adalékok Zemplénvármegye Történetéhez. V/1899. 28–30.

Miklós mestert sokan ismerték a XVI. század dereka táján az északkeleti vármegyékben, különösen a főúri udvarokban – Homonnától Kővárig. Vizontagságos életéről maga számolt be a Magyar Kamara előtt elhangzott vallomásában: „Fassio ultronea Nicolai aurifabri de Cibinio Transylvaniae”, 1552 elején. Az Országos Levéltár kamarai részlegének „Acta Neoregest-rata” című gyűjteményében található Fasc. 547, no 3. jelzet alatt.

Magyarországra vetődött, alighanem lutheránus vallású, szász ember volt. Ifjúságában képzést tanult, majd „a velencei ötvösség” tanulmányozására adta magát, kitanulta a kőfaragás mesterségét is. S mint a többi céhen kívül míveskedő vagabundus ötvös, ő is könnyen beleesett ügyes ötvös után kutató nagyurak hálójába. A korabeli főurak udvaraiban – bizony sok helyen – nem azért volt szükség ötvösre, hogy az „míveljen”, hanem azért, hogy segítségével pénzzé veressék – főként egyházi eredetű – műkincseiket. A főurak és várkapitányok „magán pénzverés”-e is főben járó cselekedet volt az ország törvényei szerint, annál is inkább, mert csakhamar hamis pénz verésévé vagy klenódiumpok és ékszerek üzletszerű hamisításává fajult. Mikor másként nem boldogultak, cselrel vagy erőszakkal kerítették ügyes, pénzverő formák készítését értő, jó „példametsző” ötvöst. A hamispénz-verés „divatos bűn volt” Magyarországon: Dobók, Homonnai Drugethek, Báthoriak is gyakorolták. Miklós mestert először a Homonnayak eröltették e veszedelmes mesterségre, ezért szökött meg tőlük. De Csicsva vára kapitányának, Rákóczy Jánosnak sikerült jó pénzverőt faragni belőle. A vár ura, Báthori György kiszabadította várnagya kezéből, de csak azért, hogy azután ő is pénzverésre kényszerítgesse. Ekkor átment Perényi Ferenc udvarába, majd Patakra költözött, s ott „az ötvösséget nyilvánosan gyakorolta”. Ekkor ismerkedett meg Sátoraljaújhely prédikátorával: Kálmáncsehi Mártonnal.

Kálmáncsehivel való esetéről vallomásában ezeket mondotta:

„Hinc se venisse ad Pathak et aurifabrelem publice exercuisse, Cumque aliquandam venisset ad Wyhel quodam vespere familiariter tum Martino parochi ibidem de arte separatoria et aliis artibus contulisset, persuasisse sibi Martinum ne discederet ante adventum Domini. Esse enim multum argenti ad separandum, ibique se ab eodem proditum esse Emerico Nymethy et Gaspai Casmiri, et per eosdem multis verberibus affectum, captivum in Arcem Fyzyr ductum. Ibi eos voluisse ut ipsi cuderet Florenos Mille, quod cum recusaret, asserendo se artem nescire, illos dixisse se scire, quod Hommonnesibus Monetas cusisse et cum mortem minarentur, nisi faceret, se coactum aliud facere non potuisse. Adhibitos sibi fuisse adiutores fabros et seratores, qui instrumenta fecerunt. Fabrum fuisse ex quodam pago subditum Domini, qui post multa verbera esset mortuus, Seratorem fuisse quendam Sclauum invenem de Patak. Cusus esse a se tunc circiter sexcentos florenos quatuor aut quinque latonum argenti. Tandem elapso anno se dimissum iuramento obstrictum, quod id nemini esset dicturus. Factum esse hoc dum esset Dominus Petrus captivus Viennae.”

Miklós mester vallomásában évszámot sohasem említ. Utalása Perényi Péter bécsi raboskodására azt jelenti, hogy elmondott kalandjai mind Perényi fogsága alatt estek meg vele, s ezek között – életének ebben az időszakában – Füzér várában való tevékenysége volt az utolsó. Perényit I. Ferdinánd 1542-ben fogatta el, s 1548 januárjában történt haláláig raboskodott. Alighanem 1547-ben hurcolták el Miklós mestert Némethyék az újhelyi parochiáról Füzér várába.

4. Kálmáncsehi Újhelyen való működésének következő dokumentuma egy pertöredék, amelyet Kemény Lajos, Kassa város egykori levéltárosa, a kassai reformáció történetének érdemes kutatója talált az archívum 19.224. számú, „Inquisitiones Variae” című sorozatában. Néhány sornyt publikált belőle az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1912-es évfolyamában,¹⁹ majd három töredékes iratot egy nehezen hozzáférhető, obscurus vidéki folyóirat, az *Adalékok*

¹⁹ KEMÉNY LAJOS: Kálmáncsehi Sánta Mártonról. ItK 1912. 376.

Zemplénavármegye Történetéhez 1927-ben megjelent számaiban.²⁰ A kutatók közül senki sem figyelt fel közleményeire, pedig értékes forrásai Kálmáncsehi életének. Azóta elkallódtak a levéltárból, meg kell elégednünk Kemény rosszul olvasott vagy hibásan közölt szövegeivel. Nyilvánvaló torzulásait, amennyire ez egyáltalán lehetséges volt, igyekeztem az itt újra közölt iratokból kiküszöbölni.

a) Az *Irodalomtörténeti Közleményekben* Kemény csak arra törekedett, hogy jelezze: milyen érdekes dokumentum lappang a kassai levéltárban: Márton mester és Albert deák pereskedése kölcsönös tartozásuk rendezése érdekében:

„Accepta testimonia in anni circulo tempore iudicatus Joannis Lippai 1548. etc. Testes in causam Alberti literati cum magistro Martino etc. Quum Cracoviae essemus, magister Martinus, parochus de Wyhely precia suorum vinorum ab ipso Alberto literato petere cepit. Ipse vero Albertus literatus dicebat, se nolle reddere, nisi prius magister Martinus quadringentos aureos pro pellibus sabellinis plenarie solveret. Illi vero pelles, ut Albertus literatus palam nobis protulit, dati sunt domino cancellario propter quosdam literas a Regia Maiestate domino nostro serenissimo pro libertate quadam datas etc.”

b) Az Adalékokban közölt sorrendben második publikációnak Kemény Lajos, vagy talán inkább a folyóirat szerkesztője, ezt a címet adta: „Ao 1548. Mennyibe került Kálmáncsehi Márton tiszteletes úrnak az ő viszontagságos armálisa?” Szabó Benedek nevű tanú vallomása ez Márton Mester és Albert deák alkudozásáról és megegyezéséről:

„Ao: 1548. Benedictus Zabo fide mediante coram nobis talem fecit fassionem: Cum, inquit, magister Martinus Kalmancsehy parochus de Vyhely pretium suorum vinorum ab Alberto literato rogaret, ipse Albertus literatus dicebat, se nolle reddere, nisi prius idem magister Martinus pretium sabellinorum pellium plenarie persolveret. Pelles autem sabellinae, ut Albertus ait, pro litteris quibusdam Domino Magnifico Gabrieli Pereny de optata libertate a Regia Majestate concessa Cancellario pro quadringentis puris aureis datae sunt. Magister quidem Martinus rogavit, pelles illas pro litteris illis datas fuisse, sed tum ipse Martinus suo domino Gabrieli Pereny pro centum et quinquaginta florenis dedisse et nondum precium pellium redditum esse affirmabant. Tandem uterque per nos monitus, praesentibus nobis tandem magister Martinus optavit ab Alberto literato, ut unum equum centum florenis emat ac insuper fl. LX. in parata pecunia sibi istic solvat, deque omnibus expensis hospitem contentum reddat. Itaque Albertus literatus centum florenorum equum emit, fl. LX. ibidem persolvit, hospiteque pro sustentatione satisfacit, licet magister Martinus mutuo ab hospite rogaverat aliquot florenos, quos similiter ab Alberto literato reddi volebat, sed in conventionem hoc nos non introduximus. Posthaec astringit se magister Martinus sub fidei vocabulo, ut cum venerit in Hungariam, probos et honestos viros seligat et quidque illi octo homines secundum verum iudicium ex parte sabellinorum pellium decrevit . . . Absque ulla mora . . .

Albertus literatus de omnibus debito contentum reddit, hujusque rei revisionis — — — — — sit — — — — — Wjlak et antequam convenirent Albertus literatus ante unam hebdomadam de hac re magistrum Martinum certiorum faciat, ut ipse quoque se promptum exhibere possit. Testes ad causam Alberti litterati cum magistro Martino.”

c) A harmadik irat szintén Szabó Benedek vallomása. E szövegnek első két bekezdése látott napvilágot az *Irodalomtörténeti Közleményekben*:

„Benedictus Zabo fide mediante fassus est: quum Cracoviae essemus, magister Martinus parochus de Wyhel precia suorum vinorum ab ipso Alberto literato petere cepit. Ipse vero Albertus literatus dicebat, se nolle reddere, nisi prius magister Martinus quadringentos aureos pro pellibus sabellinis plenarie solveret.

²⁰ KEMÉNY LAJOS: Zempléni vonatkozású iratok Kassa város levéltárában. LII. Kálmáncsehi Sánta Márton újhelyi protestáns pap levele 1548-ból. LIII. Ai: 1548. Mennyibe került Kálmáncsehi Márton tiszteletes úrnak az ő viszontagságos történetű armálisa? — Adalékok Zemplénavármegye Történetéhez. XXV/1927. 55., 90., 126.

Illae vero pelles, ut Albertus literatus palam nobis protulit, datae sunt Domino Cancellario propter quasdam litteras a Regia Majestate Domino Serenissimo pro sua libertate optata quadam datas.

Simon Paisgarto similiter fassus est: Cum Martinus parochus et Albertus literatus inter se contenderent, Martinus ipsum Albertum literatum ibidem arrestari fecit causando, quod Cassoviae nullam hereditatem habet, vicissim Albertus literatus praefatum Martinum magistrum arrestari fecit pro precio pellium sabellinorum, quas ad suas tanquam ad fideles manus concrederat, ut infra trecentos florenos minime vendat.

Tandem medio proborum virorum inter quos et ipse unus fui, sic concordarent, quod Albertus literatus equum centum florenos valentem ipsi magistro Martino emat, fl. LX. cum parata pecunia det, hospiti vero quidem pro victu satisfaciat et — — — — de omnibus his nobis praesentibus Albertus literatus juxta optatum Martino Magistro per omnia satis fecit, magister Martinus ad conscientiam suam promisit, ut in Wylak quidque octo homines ex utraque parte electi secundum verum iudicium in — — — it, ut in precio sabellinorum pellium magister — — — — — deberet, ipsi Alberto literato sine mora plenarie persolveret.”

d) Kemény publikációja első darabjaként közölt írás egy levéltöredék, csak eleje maradt meg, hiányzik róla a keltezés, az aláírás, a címzés. Már jóval korábban²¹ 1910-ben modern átirással jelent meg az Adalékokban, de Kemény Lajos akkor még nem ismerte fel, hogy ez Kálmáncsehi levele, s csak azért adta ki „Sárospatak és Újhely történelméhez 1527–1578” című adatsorozatában, mert előfordul benne Péter újhelyi pap neve: „Az újhelyi Péter papnak adtam fl. 6 ½.” Értékes adat ez számunkra, mert arra lehet következtetni belőle, hogy levele írásakor Kálmáncsehi Márton nem lakott Újhelyben, utódát Péter papnak hívták. A levélből pedig kiderül, hogy Albert deáknak való tartozásából száraz ügyeit az egyik fogott bíró, Paisjártó Simon intézi. Valószínűleg Kassa város bírójának írta, kérvén őt arra, hogy a protocollumban hitelesen jegyeztesse fel: mit törlesztett le adósságából. Tudósítást találunk benne Albert deákról, akit Kemény tévesen azonosított a város nótáriusával. Íme a levéltöredék, amelyben szintén lehetnek hibás olvasatok:

„Zerete Komam uram Kerem Kegelmanet istenert hogy mykepen Kegelman twgia mynt Crakoba es mynd mykepen zamot vetet Kegelman, Symon Zawa wtan irassa be Kegelman.

Elezer hogy az patak mesternek zalagul vete postot fl XXXXV

az patak byronak zalagul vete poztot fl. XXVIII

Fellegesenek Albert deaknak poztot fl. IIII+

Kez pezt adtam fl 1.

Wnen maganak Albert deaknak Patakon fl. 1

vgyan ottan Patakon adatatot Paisgarto Andrasnak egy nadragnak valo poztot fl. 1. d. XII.

Az wyhely Peter papnak attam fl. VII+

Ezekrel zamot vetetem az somossy ispanok elet es es mynd ezekbe fizetet ennekem huzonheet forint ara borokat harmat ezen ispanok elet.

Emlekezek meg Kegelman az crakay Etwes Albert az crakay w gazdaya bezederel hogy az zerze emberek elet.

Azt monda hogy en egy penzewel sem vagyok ados hanem Albert deak adossagaert tartota meg az borokat.

azt es valla hogy egy iget sem irt Albert deak hogy az sidok kez irassat ennekem agia, es hogy Albert deak wgian el zeket volt onnan . . .”

Milyen tényállás olvasható ki a Márton prédikátor és Albert deák közt zajló pereskedésről a közölt iratokból? Az ügy lényegéről elég jó tájékoztatást nyújtanak. Márton mester bort adott el a Krakkóban lakó Albert deáknak. Midőn Krakkóban járt, kérte tőle az árát, de Albert

²¹ Adalékok Zemplénnvármegye Történetéhez. XVI/1910. 206–208.

hallani sem akart fizetésről: előbb Márton mester számoljon el a neki értékesítésre adott cobolybőrökről. S szemére hányta: ahelyett, hogy ezeket eladta volna, adósságának kifizetésére használta fel. Földesurának, Perényi Gábornak tartozott azzal a 40 arannyal, amit a Kancelláriának adott Kálmáncsehi nemesi leveléért, amit ő eszközölt ki számára. Kálmáncsehi azzal védekezett, hogy nem volt adósa Perényinek, elszámolásban van vele, mert 150 aranyat adott neki kölcsön. A vita elfajult, kölcsönösen az adósok börtönével fenyegették egymást, míg végre választott bírák szereztek köztük egyezséget. Albert deák kötelezte magát arra, hogy a bor ára fejében egy száz forintos lovat vásárol, 60 forintot pedig készpénzben ad neki, sőt a vendéglátójánál kiegyenlíti számláját. Végül megállapodtak abban, hogy a cobolybőrök dolgát Magyarországon választott bíróság útján fogják rendbehozni. Hogyan keveredtek bele az ügybe a pataki mester, a pataki bíró, az újhelyi Péter pap, a zsidók, akiknek kézirását kívánta vissza a prédikátor és a somosi ispánok — ezt nem lehetett kideríteni. Kétségtelen, hogy Kálmáncsehi Újhelyen nem csupán prédikátoroskodott, hanem kereskedett is, nem is kis tételekben. Leveléből kitűnik, hogy egy újabb borszállítmányát krakkói házigazdája, Albert ötvös lefoglaltatta, de nem adósság fejében — Kálmáncsehi pénzt kért tőle kölcsön, mikor Krakkóban járt, s bármennyire is szerette volna ezt Albert deák nyakába varrni, mégis csak megfizette —, hanem mert Albert deák a megállapodás ellenére sem fizette ki neki a prédikátor vendégeskedésének költségeit.

5. Az utolsó dokumentum, ami eddig előkerült Kálmáncsehi Sánta Márton újhelyi papságának idejéből, végre nemcsak emberi dokumentum, hanem a reformátor Márton prédikátor levele. Sinai Miklós másolta le, Révész Imre adta aki 1872-ben a *Figyelmezőben* ilyen cím alatt: „Márton sátoraljaújhelyi prédikátor levele Kapi Miklós főúrhoz, a mise-ostya és más emberi szerzések ellen. 1574. szept. 1.”²² Mint látjuk: a keltezés évszáma téves, alighanem a másoló hibájából, 1574, 1547. helyett. Révész a hibát az évfolyam tartalomjegyzékében ki is igazította. A Kapy-familia a reformáció történetében máshol is előforduló előkelő Sáros megyei család. A családfán a címzett: III. Miklós.²³ A levél eredetije nincs meg a Kapy-levéltárban, Révész nyomán közöljük:

„Istentől kívánok Kegyelmednek, mind asszonyommal egyetemben minden lelki és testi jókat és szolgálatomat ajánlom.

Jovábbá elolvasám a Platzo Pál levelét, ki igen igazgattya az bálványozó mise ostyát, kivel az egész páparend bálványoz és a nélkül ugyan nem lehet az ő miséjük. Igaz, eleget tévelgettünk mind a miath, mind aranyozott képei miá. Ideje immár azoktól elszakadnunk és illetnünk sem kell azokat, kik miá a mi atyáinkkal tévelygettünk és azokról ugyan el kellene feletkeznünk és telyességgel az Istennek zerzéséhez kell térnünk. Mert az igaz, Christus az mi religionknak authora; azt mondja Cyprianus doctor: non quod ante nos quis instituit faciendum, sed quod Christus, qui ante omnes est, praecepit et instituit, faciendum. Szent Gergel is azt írja. Szent Ambrus doctor is azt írja De Virginibus Libro 4: Nos nova omnia quae Christus non docuit, jure damnamus, quia fidelibus via Christus est. Si igitur Christus non docuit quod docemus, etiam nos id detestabile judicamus. Cyrillus doctor ugyanazonképen in Libro ad Paganos de recta fide. Necessarium est vobis sequi divinas literas, et in nullo ab eo praescripto discedere. Ambrosius in Primam ad Corinth. Cap. 4. Quidquid non ab apostolis traditum, sceleribus plenum est. Jeremiasnál is azt mondja az Isten az ő népének, Cap. 4. Jerusalem si reverteris, usque ad me revertere; si abstuleris abominationes tuas ab oculis meis non sis vagus. Jurabis in justitia et judicio ac veritate; arate vobis nobum agrum et nolite serere inter spinas. Luter Márton is megmondja az eféle külső ceremonia minémű legyen in Disputatione contra papatum, Propositione 12, 13. Philippus Melanchton is de libertate Christiana,

²² Magyar Protestans Egyházi és Iskolai Figyelmező. III/1872. 47--49.

²³ NAGY IVÁN: Magyarország családai. VI. köt. (Pest, 1859.)

mikor ezt írja in quarto gradu: ceremonia et ritus in ecclesia non sunt servandi cum opinione necessitatis, sed possunt omitti extra casum scandali.

Tehát embereknek szerzésétől nem kell nekünk függenünk, hanem a Krisztusétól.

Mi is nem azt tanítjuk, hogy elkárhoznék, a ki az osztyával él, hanem azt valljuk az írás szerint, hogy valaki igazán megtért, minden bálványozó zertzámától elszakad Pápának, és a. Jézus Krisztus zertzéséhez ál, menné közelben lehet; akik pedig etszer azt megvetették, nem illó hozzá nyúlni és követni, aki pedig azoktól el nem akar szakadni, vagy valami superstitio él azokban, vagy pedig inkább akarnak emberektől függeni. De ám legyenek: minden ember az önnön terhét viseli.

Továbbá kéér Kegyelmed innen egyházi zolgáth, ki tótul tudna? ki csak magyarul tud, olyat találánk. Isten tartsa meg Kegyelmedet.

Ezeket a Doctorok sententiaith azért irtham Kegyelmednek, hogy megtanulván Kegyelmed afféle emberi zertzéshez ragaszkodtatnak az ő írásokból is tudjon Kegyelmed zolni. Mert az doctorok írásinak inkább hisznek sokan, hogy nem minth az derék szent Írásnak. Más ember kezére azért ne adja Keg.

Datum ex Újhel 1. Septembris 1574.

Kegyelmetek Cápána

Márthon Predikátor.

Egregio Domino Nicolao Kapy Domino et Patrono observando."

Igen fontos adalék ez a levél Kálmáncsehi életrajzához, de Sinai nem tudott mit kezdeni vele. Úgy vélte, hogy a levélíró Alpári Márton esperes volt, ilyen nevű újhelyi papról, még hozzá esperesről mit sem tudnak a források. Lehetséges azonban az is, hogy Sinai már ismerte a dehonesztáló „alpári” szót s Kálmáncsehi olykor valóban rusztikus viselkedésére akart utalni vele.

A levél hiteles voltában nem kételkedhetünk, hiszen minden részletében, tartalmában és hangjával is, a XVI. század közepén azoknak az esztendőeknek a szitációját tükrözi, amikor még erősíteni kellett a reformáció híveit az egyházatyák, Luther és Melanchton bizonyágtételével, de gondosan vigyázni kellett arra, hogy a lutheri tantól való eltéréssel a reformátor valahogyan meg ne botránkoztassa a helvét irányzattól idegenkedő patrónusukat. Kálmáncsehi választ ad Kapi Miklós kérdésére, miképpen vélekedjék a „mise-ostya” és az „aranyozott képek” sokat vitatott kérdésében, vagyis két olyan vitatételről, amellyel a reformáció nem csupán a római egyházat provokálta, hanem meghasonlást támasztott a maga táborában is: jelen van-e Krisztus az úrvacsorában, s meg kell-e tisztítani a templomokat a képektől és az oltároktól? Kálmáncsehi sommás választ adott a kérdésre: „Valaki igazán megtért, minden bálványozó zertzámától elszakad Pápának, és a Jézus Krisztus zertzéséhez ál, menné közelben lehet. Tehát embereknek szerzésétől nem kell nekünk függenünk, hanem a Krisztusétól.” Valójában semmivel sem mondott többet Kapy Miklósnak, mint tíz esztendővel korábban János királynak, mégis milyen óvatos: „Más ember kezébe azért ne adja Kegyelmed”, mert szívében már a helvét irányhoz húz, s tart az orthodox lutheránus patrónus-földesúr, Perényi Gábor neheztlésétől, nem feledkezve el arról, hogy egyik hivatali elődjét Újhelyen Perényi Péter fogságra vetette azért, mert a prédikátor véleménye az úrvacsoráról eltért az ő római tanításban megrekedt meggyőződésétől. Kálmáncsehi utalása a keresztyén szabadságra, a ritus és a ceremónia felesleges voltára, már jelzi reformatori fejlődésének útját.²⁴ A keresztyén szabadság elvét Melanchtontól vette, de Újhelyről elkerülve Zwingli értelmében fogja alkalmazni.

²⁴ Íme egy szélsőséges adat Kálmáncsehi küzdelméről a ritus ellen a keresztyén szabadság nevében: „Multa praeter decorum et parum honeste faciebat, sicuti Claudipoli ex immunda hara lintrem porcorum in plateam publicam pertrahi curavit, inqua infusa aqua infantes baptizasse dicitur cum tali exclamatione: „Haec est libertas Christiana.” (D. GEORG TEUTSON: Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche in Siebenbürgen. Zweiter Teil. Die Synodalverhandlungen der evang. B. B. in Siebenbürgen in Reformations-jahrhundert. Nagyszeben, 1883. 239.) -- Teológiai radikalizálódására nézve: „Quod ad negocia ecclesiastica spectat,

Mi haszna van a Kálmáncsehi-kutatásnak az ismertett életrajzi adatokból, az újhelyi működéséről eddig előkerült dokumentumokból?

A perbeli adatok végképpen megcáfolják ama feltevést, hogy Márton prédikátor előkelő családból származott volna, „melyből a középkor végén több neves papi ember született”. Nem tartozott Kálmáncsehi Domokos prépost atyafiságához, nem volt rokona Kálmáncsehi Költő Imrénének, a beregszászi „Krisztus-teste”-oltár igazgatójának. S nincs köze hozzá annak a szabolcsi Kálmánchey-családnak sem, amely 1580. július 20-án Rudolf királytól nyert armálist. Kálmáncsehi Sánta Márton jobbágyivadék volt, neve származási helyére, a Somogy vármegyei Kálmáncsára utal. Földesura, Perényi Gábor szerzett neki nemesi levelet I. Ferdinánd király kancelláriáján. A magyar protestantizmusnak még alig volt félszázados múltja, mikor Bornemisza Péter így jellemezte a protestáns prédikátor társadalmi helyzetét: „A nemes nép és polgárok közül alik válik, ki fiát prédikátorságra tanyittatná, hanem holmi el vetett nyomorultak közül szedeget a Krisztus magának való szolgálkat, mint az apostolok is voltak. Ha valamely nemes ember Krisztus prédikátora lenne, azt mindenek csudálnák.”

Ha valaki nem valóságos embereket, hanem eszményi hősöket keres a történelemben, akkor, ha beletekint a Kálmáncsehi újhelyi papságáról fennmaradt emberi dokumentumokba, elég oka lehet a megbotránkozásra. Már mondtuk, hogy szerelmi viszonyáért, mely házassággal végződött, gáncsoskodást nem érdemel. De mit szólunk üzleti vállalkozásaihoz: borral, prémekkel való kereskedéséhez? Ha nem jól jövedelmeznek, aligha tudott volna 150 aranyat kölcsönözni földesurának. Vagy még inkább Miklós mesterrel való esetéhez? Nehéz volna feltételezni, hogy a füzéri pénzverő nemesurak ne jutalmazták volna meg az ötvös törbe ejtéséért. Vagy gondoljunk az Albert deákkal való, sok embert foglalkoztató, kicsinyes huzavonájára. A XVI. század emberének azonban eszébe sem jutott, hogy az effajta dolgok nem illenek a reformáció igé hirdetőjéhez, különösen ahhoz, aki rangot, tekintélyt és jólétet nyújtó pozíciót hagyott el azért, hogy reformátorrá lehessen. Ez a kor Szerémi és Forgách Ferenc világa.

Mi azonban csodálkozhatunk azon, hogy ezeket az anyagiasságra valló dolgokat olyan ember követte el, aki az apostoli szegénység elvét hirdette.²⁵ „Fennen hirdeti, hogy őneki ne legyen drágább köntöse, hanem csak a ki száz pénzt érjen, mert nem illik apostoli embernek drágább ruha; ismét: őneki fizetése csak annyi legyen, hogy legyen mit ennie és innia.” Prédikátor kortársai szerint „elbizakodott, dölyfös, tetszésre vágyó ember” beszéde ez. Száz pénzen csak egy közepes minőségű jobbágy-ruhát lehetett vásárolni akkor. De Kálmáncsehi ha nem gyakorolja is azt, amit hirdet, vajon magával tudta volna-e ragadni Mezőtúr népét?

A további Kálmáncsehi-kutatás számára igen lényeges annak tisztázása: meddig volt újhelyi prédikátor, innen hová ment, Debrecenbe-e vagy Mezőtúrra? Azért lényeges kérdés ez, mert 1549-től, a temesvári zsinatoktól kezdve új szakasz kezdődik a magyar reformáció történetében: a helvét irányzat támadása és győzelme a Tiszántúlon, s majd Erdélyben is. 1551-ben a körösladányi zsinaton a lutheránusok kiátkozzák Kálmáncsehit, mint eretneket, 1552-ben Draskovich váradi prépost feljelenti az Udvari Kancelláriának: elveti az ubiquitás tanát és az oltárokat faasztallal cseréli fel. Tisztáznunk kell: az óvatos Kálmáncsehi hol és mikor vált szíveskedő és szélsőségekre hajlamos reformátorrá?

A feltárt dokumentumok arra vallanak, hogy Kálmáncsehi csak két esztendőt töltött Újhelyen: 1547-ben és 1548-ban volt újhelyi prédikátor. 1549-ben már Péter pap szolgál

Martinum Calmancheinum, qui de aris digladiabatur, aiunt eo impietatis progressum fuisse, ut auserit docere iam preces omnes ad Deum esse irritas, quia Deus non exaudiret.” (Egri Lukács levele Melanchtonnak. Krakkó, 1555. ápr. 9. Kiadta ZSINKA FERENC: Oklevelek a reformáció első századából. 53. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. XI/1927. 74–76.)

²⁵ Az apostoli szegénység elvéről a magyar reformátoroknál I. ESZE TAMÁS: A Debreceni Disputa. A Második Helvét Hitvallás és Méliusz életműve című kötetben, Bp. 1967. 431–472. (Acta et Studia. II.)

Újhelyen. Úgy vélem, még 1548-ban eltávozott a városból, s lehetséges, hogy nem is jószántából. 1548 fontos évszám a hazai reformáció történetében, ekkor tiltja el az országgyűlés a szakramentárius eretnokség befogadását és hirdetését. Jelentős évszám a zempléni reformáció történetében is: ebben az évben alapítja Perényi Gábor a pataki trivialis iskolát, 1549-ben eltávozik Patakról Siklósi Mihály. Kockáztassuk meg azt a feltevést, hogy az 1548-as eretnek-törvény arra indította Perényit, utasítsa ki birtokairól a lutheri reformáció határain túlmerészkedő prédikátorokat, s ekkor távozott el Újhelyről Kálmáncsehi Márton is.

Már ekkor Debrecenbe ment volna? Aligha. A helvét irány akciója nem az óvatos Debrecenben, hanem a Petrovics Péter hatalma és igazgatása alatt levő Délvidéken bontakozott ki. Szegedi Kis Istvánt Petrovics Péter hívta 1549-ben Temesvárra, bizonyára Kálmáncsehi Sánta Mártont is Mezőtúrra. Ekkor alakult ki Petrovics és Kálmáncsehi szövetsége a helvét irányzat érvényesítése érdekében.

E kérdés megbeszélése már nem e dolgozat keretébe tartozik. De szólni szeretnénk róla majd *A helvét irány kialakulása a Tiszántúlon* című tanulmányunkban.

A MAGYAR POLITIKAI IRODALOM KEZDETEIHEZ

Kovacsóczy Farkas Dialógusáról

1.

A magyar politikai irodalom¹ tudományos feldolgozása — néhány tiszteletreméltó kezdemény ellenére — még mindig várat magára, pedig az elmúlt évek vitái szinte megkövetelnék a különböző korok politikai áramlatainak alapos megismerését. Ez áll többek között a Rákóczi-szabadságharcra is, amelyet nép, nemzet, rend, függetlenség és társadalmi haladás értelmezése szempontjából oly sokan vitáltak. Rákóczi politikai gondolkodása feltárásainak szándéka vezetett oda, hogy ne elégedjek meg csak a közvetlen előzmények megismerésével, hanem a humanizmusban is keressem az indítékokat. Erre különösképpen az ösztönzött, hogy a fejedlem ifjúkori könyvtárában² egy francia Seneca-kiadás,³ Machiavelli *Il Principe*-ének francia fordítása mellett ott találjuk Lippus Brandolinus *Dialogus*át az emberi életről, Justus Lipsius *Politicorum sive Civilis Doctrinae Libri sex* c. művét, sőt Montaigne esszéit is. Senecával a bécsújhelyi börtönben is foglalkozott, ahol a *L'Esprit de Sénèque* c. könyvet olvasta. Érdekes megfigyelni, hogy az *Approbatæ Constitutiones Regni Transylvaniae* egyik kiadásán kívül a politikai irodalom tekintetében egyetlen olyan munkát sem találunk az ifjúkori olvasmányok között, amelyek az akkor uralkodó magyar nemesi felfogás különösebb tanulmányozására engednének következtetni. A XVII. század második felének magyar történelmével is csak egy francia kiadvány útján ismerkedett meg Jean Leclerc Thököly-életrajza segítségével. Ez pedig nem elsősorban a rendi sérelmeket helyezte előtérbe, hanem sokkal inkább a Habsburgok nagyhatalmi törekvéseit, ellenreformációs tevékenységét, és az ezzel szemben kifejtett jogos magyar ellenállást.

Rákóczi politikai gondolkodásának kialakításában tehát fontos kiindulópont volt a „keresztény sztoicizmus” és a XVI. századi államelméleti irodalom, amelyet persze saját korának körülményeivel vetett össze, és pedig nemzetközi tájékozódás alapján. Ha megnézzük az ifjúkori könyvtár listáját, akkor azt látjuk, hogy szinte Európa minden országa érdekelte, Törökország, Lengyelország, Svédország, Itália, de különösen Franciaország, amelynek egykorú történetével kapcsolatban számtalan pamfletet is elolvasott.

Mindezt el kellett mondanom azért, hogy megmagyarázzam, miként jutottam el a Rákóczi-szabadságharctól a XVI. század Erdélyéig, illetve a „magyar humanizmus fénykoráig”. Az a munka, amellyel e rövid tanulmány keretében foglalkozni kívánok, feltehetően nem került Rákóczi kezébe, de nagy jelentőségű abból a szempontból, hogy a magyar politikai gondolkodáson belül olyan utat mutat, amely nem Verbóczyból indul ki, mint ahogy Rákóczi sem ezt teszi.

¹ E tárgykörből összefoglaló munka a múlt század végén jelent meg: BALLAGI GÉZA: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp. 1888. Talán még a jogtörténet foglalkozott leginkább a politikai irodalom kérdéseivel. Vö.: KOVÁCS KÁLMÁN: A magyar jogtörténeti kutatások útjai és jelenlegi feladatai. Gazdaság és Jogtudomány, MTA IX. Osztályának Közleményei, 1969. 1–2. sz.

² HECKENAST GUSZTÁV: II. Rákóczi Ferenc könyvtára, 1701. ItK 1958. 1. sz.

³ ZOLNAI BÉLA: Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai. ItK 1955. 3. sz.

1584-ben egy szép formátumú kiadvány jelent meg a hajdani erdélyi fejedelemség „metropolisában”, Kolozsvárott, amely a *De administratione Transylvaniae*⁴ címet viseli, s amelynek egyetlen fennmaradt példánya a hajdani Teleki-tékában található. Maga a címlap nem árulja el a szerző nevét, de Marcellus Squarcialupus,⁵ a Báthory István szolgálatában álló olasz orvos ajánlásából megtudjuk, hogy a *Dialogus* szerzője Kovacsóczy Farkas, a Lengyelországban és Erdélyben egyaránt uralkodó király és fejedelem erdélyi kancellárja. Az olasz humanista azt állítja, hogy ő gondoskodott a könyvecske kiadásáról, miután érvei „gravitásával” és a „latin dikció eleganciájával” megnyerte őt. Hogy ez csak irodalmi fogás, vagy Kovacsóczy ténylegesen húzódozott a munkát nyomtatásban megjelentetni, nem tudjuk. Mindenesetre Gyulai Pálhoz intézett bevezetőjében szerzőségét⁶ nem tagadja le.

Miután a magyar történetírás meglehetősen mostohán bánt az erdélyi kancellárral, szükséges néhány életrajzi adatot felidézni, hogy megérthessük a *Dialogus* születésének körülményeit. Kovacsóczy Farkas⁷ 1540 táján született egy a török veszély elől menekült délszláv nemes és erdélyi magyar nemesasszony fiaként. Egy nemrég felfedezett kéziratából⁸ — amelyre Varjas Béla hívta fel figyelmemet — azt tételezzük fel, hogy hosszabb ideig előbb Bánffy László királyi főajtónálló, majd a Páduában tanult Forgách Ferenc váradi püspök, később erdélyi kancellár és történetíró környezetében tartózkodott, s feltehetőleg 1567-ben indult el külföldi tanulmányútjára. Közismert, hogy ebben az időben a magyar nemesifjak szívesen látogatták a vallási kérdésekben minden merevséget elvető páduai egyetemet és sokan tanultak itt orvostudományt, jogot, filozófiát. Kovacsóczy páduai tartózkodásáról hírt adnak nyomtatásban megjelent írásai, levelei és az egyetemi iratok. 1571-ben Velencében jelent meg dicsőítő írása, amelyben Báthory Istvánt üdvözli erdélyi fejedelemmé történt megválasztása alkalmából.⁹ A következő évben Báthory későbbi kancellárját, Berzeviczy Mártont búcsúztatta az egyetemről,¹⁰ arra biztatva őt, hogy segítse a törökellenes harcot. A doktori

⁴ De administratione Transylvaniae. Dialogus. Adiecta est ad Maximum et Victorem Poloniae Regem Gratulatio. Claudiopoli Transylvanorum. Ex officina Typographica Gasparis Heltj. MDLXXXIV.

⁵ Marcello Squarcialupiról keveset tudunk. Annyi bizonyos, hogy Piombinóból származott és Páduában tanult, ahol sok barátot szerzett. Vallási okokból kénytelen volt emigrálni, ahogy G. Valentinelli írja: Exul a patria religionis causa. Bibliotheca Manuscripta S. Marci Venetiarum. Venetiis, 1871. IV. köt. 265. A legkülönbözőbb kérdésekről jelentetett meg vita-iratokat, amelyek jórészt a Bibliothèque Nationale katalógusa felsorolja. Báthory István és Gyulai Pál egy-egy hozzá intézett levele a Történelmi Tárban, 1881.

⁶ Úgy tűnik, hogy Kovacsóczy a kéziratot többekkel elolvastatta, így Kassai Dávid Zsigmondval, a gyulafehérvári iskola tanárával is, aki a következő indokolással javasolta megjelentetését: „Oratio tota est elegantissima et argumentis instructa et exemplis illustrata, stilus perspicuus, nitidus, tersus, et, ut uno verbo dicam, plane Ciceronianus; cogitationes eruditae et minime vulgares. Ad summam, digna oratio est, meo iudicio, quae typis mandata ab omnibus legantur.” Történelmi Tár, 1881. 482.

⁷ Életrajzát — de csak kancellári tisztébe lépésétől kezdve — megírta SZÁDECZKY LAJOS: Kovacsóczy Farkas. Bp. 1891. (Ifjú koráról keveset tud.) Leveleinek egy része megjelent a Történelmi Tárban, 1881, 1892, 1893. Főleg páduai tanulmányaira vonatkozólag fontos VERESS ENDRE: Matricula et Acta in Universitate Patavina Studentium . . . , Bp. 1915. Bizonyos kiegészítő adatokat találunk: VERESS ENDRE: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. Bp. 1941.

⁸ Österreichische Nationalbibliothek. Handschriftensammlung Cod. SN. 1912. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának mikrofilmtárában, 1894. B. IV. Vö.: VARJAS BÉLA: Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely. ItK 1970. 2. sz.

⁹ De Laudibus Illustrissimi Stephani Batorei de Somlio, creati Vaivodae Transsilvaniae, Venetiis. MDLXXI.

¹⁰ Oratio in discessum Martini Berzeviczi Pannoni ex Studio Patavino in patriam. A Volf-gango Kovaciocio Pannonio Conscripta, Venetiis, MDLXXII. Vö.: KARDOS TIBOR: Adalékok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez. Magyarságtudomány, 1942. 1. sz. 77.

címet a „művészetekben és az orvostudományban” 1575. május 28-án nyerte el, miután tanúi bebizonyították, hogy „el signor Olphango è gentiluomo da bene, catholico e religioso, et vive secundo rigorosi della Chiesa Romana”. A doktori cím elnyerését a következő módon regisztrálták: „Promotus fuit in artibus et medicinae doctor D. Olphangus Covasotius nemine poenitus, pronuntiatu a R^{do} domino Nicolao Galerio.”¹¹ Jegyezzük meg mindjárt, hogy Kovacsóczy nem lehetett hú fia a római egyháznak, fiatalkori jegyzetei Luther iránti érdeklődéséről tanúskodnak, s később, hazájába visszatérve kálvinistának vallotta magát.¹²

Kovacsóczy tehát 8 évet tölthetett Páduában s ezen idő alatt már a Magyarországon is jelentős műveltségét tovább gyarapította. Ismeretes, hogy ezen az olasz egyetemen a „művészetek” és az orvostudomány egy fakultás keretébe tartozott, ami különleges felkészültséget adott az ott végzőknek.¹³ Kovacsóczy tanult irodalmat, filozófiát, asztronómiát és orvostudományt. Az irodalom mindenekelőtt retorika volt, amely az antik világ ismereti elemeit és a cicerói stílus követelményeit közvetítette. A latin és a görög auktorokon kívül azonban Páduában tisztelete volt a vulgáris, tehát olasz nyelvű irodalomnak is, s ez nem maradt hatás nélkül Kovacsóczyra sem.

Az irodalom nemcsak szépirodalmat jelentett, hanem történetírást is, s a tacitusi példát idéző páduai historiográfia, amelynek ebben az időben mindenekelőtt Francesco Patrizzi¹⁴ volt a képviselője, nem elégedett meg csak az események leírásával, hanem értékelt is azokat a jogfilozófia és Machiavelli befolyása alatt. Patrizzi sokoldalúságára jellemző, hogy a történelemtől olasz nyelven kiadott dialógusai mellett retorikát is megjelentetett, sőt egy neoplatonista *Nova Philosophia* című munkát is, igaz már nem abban az időben, amikor Kovacsóczy Páduában tartózkodott. Benedetto Croce megállapítja, hogy ez a történetírás, éppúgy, mint a görög és a római, önmagán kívül kereste célját, azaz a történelmet csak nyersanyagnak tekintette, amelyet fel kell használni arra, hogy az embereket a hasznosra, a jóra, a szépre ösztönözzék, illetve, hogy a múltbeli példákkal elvont igazságokat illusztráljanak. Éppen Patrizzival kapcsolatban hívja fel a figyelmet arra, hogy nála a megtörtént események megismerésének hasznosságát és az elbeszélés igazságát illetően kétségek merülnek fel, azonban végül — mégha önellentmondásba is kerül — elfogadja a humanista történetírás alapvetően morális célkitűzését.¹⁵ Egyébként Kovacsóczy nemcsak Patrizzit ismeri, hanem az egzaktabb filológiai eszközökkel dolgozó történetírókat is, akik nem elégszenek meg az ókor feltárásával, hanem a középkorral is foglalkoznak. 1575-ben Carlo Sigonio egyik munkájáról tájékoztatja Dudith Andrást.¹⁶ Márpedig Sigonio Francesco Robertello és tanítványa, Patrizzi ellenlábasa volt, aki G. Zamoyski, a későbbi lengyel kancellár tanáraként nagy hatást gyakorolt általában

¹¹ VERESS ENDRE: *Matricula* . . . 209–10.

¹² Szádeczky Lajos Kővérvál szemben azt hangsúlyozza, hogy Kovacsóczy nem volt katolikus, hanem Kálvin követője. Erre bizonyítékul hozza Beregszászi váradi református pap Apológiájának ajánlását és Kovacsóczy végrendeletét, amelyben a prédikátoroknak, a református tanulóknak és iskoláknak adományoz különböző dolgokat. Egyébként szerinte csak hazatérése után néhány évvel tért át. SZÁDECZKY: i. m. 20. Báthory István 1581. június 12-i levelében megrója őt és az erdélyi rendeket a „sok rettenetes eretnokségért”. TT 1892. 693.

¹³ A páduai egyetem történetének e korszakára vonatkozóan I. B. BRUGER: *Gli scolari dello Studio di Padova nel Cinquecento*. Padova-Verona, 1905. A páduai egyetem történetének feldolgozása az utóbbi időben újult erővel indult meg. A *Fonti per la storia dell' Università di Padova* c. sorozatban kiadják (részben újrakiadás) az *Acta Graduum Academicorum Gymnasii Patavini* (1406–1806) c. gyűjteményt; már megjelent a *Natio Germanica* aktáinak jelentős része. Egy másik sorozat tanulmányokat tartalmaz *Contributi alla storia dell' Università di Padova* címen. Végül eddig megjelent két kötete a *Quaderni per la storia dell' Università di Padova* c. kiadványsorozatnak. A páduai iskola tudományos módszeréről főleg az arisztotelizmus vonatkozásában: J. H. RANDALL, jr.: *The school of Padua and emergence of modern science*. Padova, 1961.

¹⁴ FRANCESCO PATRIZZI (1529–1597): *Della historia dieci dialoghi*. Venezia, 1560.

¹⁵ BENEDETTO CROCE: *Teoria e storia della storiografia*. Bari, 1954. 204., 226.

¹⁶ VERESS: *Matricula* . . . , 209. Sigonioról CROCE: i. m. 215.

a lengyel és magyar diákokra.¹⁷ Páduából érintkezésbe lépett Báthory István Gyulai Pál útján közvetített megbízásából Gian Michele Bruto-val,¹⁸ aki később az erdélyi fejedelem historiográfusa lett, s aki Lengyelországból is kapcsolatban maradt Kovacsóczyval.

Páduában a filozófiában Arisztotelész averroista felfogása uralkodott, de a XVI. század elején Pietro Pomponazzi szembe fordult az averroizmus emberfelfogásával, amely háttérbe szorította az egyént s annak aktivitását. Pomponazzi azt fejtette ki, hogy a gondolkodás és az akarat nem anyagtalanok, hanem ahhoz, hogy működésbe lépjenek, szükségük van a testre. A lélek tehát Arisztotelész eredeti értelmezése szerint a test formája, és ezért anyagi és halandó. Annyiban elismeri az emberi lélek halhatatlanságát, amennyiben az képes az általános fogalmakhoz felemelkedni és azokat megérteni. Az embernek különben nem az a feladata, hogy a túlvilágról elmélkedjék, hanem a jelenvaló morális rendjét kell felépítenie. Az emberiség ugyanis morális szervezet, s ennek tökéletesítése minden tagjának feladata. A jutalmat vagy a büntetést nem a siron túl kell elvárni, hanem még ebben az életben. Így jut el a sztoikus morálhoz, amely Randallt arra indítja, hogy vele kapcsolatban „sztoikus arisztotelizmusról” beszéljen. Mindez nem jelenti azt, hogy az averroisták ellenfele, szakítana az egyházzal, hanem valamiféle kettős igazságot fogad el, amely megkülönbözteti az ész és az akarat útjait és a filozófusok számára az elsőt, az emberiség többsége számára a másodikat tartja fenn, ami egyúttal a vallásnak mint társadalmilag szükséges intézménynek az elfogadását jelenti. Pomponazzi ún. alexandrinista tanítása döntően befolyásolta a XVI. század második felében a páduai filozófiai oktatást, amely elég merészen érvelt, de tekintettel volt arra is, hogy a mester *De immortalitate animae* c. művét Velencében elégették. Ebben az időben Jacopo Zabarella az egyház tanítását Arisztotelész filozófiájának materialista vonásaival igyekszik egyeztetni, folytatva Pomponazzit, de Averroes bizonyos érveit is elfogadva. Az anyag elsőbbségét és örökkévalóságát hirdeti a földön, de elismeri, hogy a mennyben van egy végső mozgató, amely független a materiától. A lélek — szerinte — vegetatív, szenszitiv és intellektív, de ezzel együtt is egységet alkot és a test *forma informansa*, ami azt is jelenti, hogy anyagi természetű. Az intellektumot léte (*esse*) és tevékenysége (*operatio*) szempontjából lehet vizsgálni. Az első esetben teljes mértékben anyagi jellegű, a második esetben azonban a *materia* fölé emelkedik, mert képes az általános fogalmakat is megragadni. Éppen ezért a lélek tevékenységében végső fokon az első mozgató — tehát az isten — jelentkezik. Zabarella főleg e tekintetben áll közel az arisztotelizmus averroista felfogásához, amint azt J. H. Randall is megjegyzi.¹⁹ A páduai

¹⁷Vö.: ST. LEMPICKI: Il Cancelliere G. Zamoyski e l'Università di Padova Omaggio dell'Accademia polacca . . . Cracovia, 1922.

¹⁸Brutus János Mihály (1517–1592) 1574-től volt Báthory történetírója. A Mátyás halálától 1552-ig terjedő *Rerum Hungaricarum libri XX.* c. művében a Habsburg-történetírással hadakozik. Kiadott Krakkóban 1578-ban egy *De historiae laudibus* c. munkát. Brutus egyébként Dudith Andrásval együtt tanult Pádovában és Lazzaro Bonanico híres retorikai előadásait hallgatta. VERESS A.: Il veneziano G. M. Bruto e la sua storia d'Ungheria. Archivio Veneto, 1929.

¹⁹In his view of the world, as distinguished from human nature, Zabarella like the other sixteenth century Paduans followed the Averroistic interpretation of Aristotle, with its emphasis upon the heavens and their power through motion and light to induce the warmth that brings into being all earthy things — an emphasis not forgotten by the pupil of the Paduan Telesio. I. m. 112. Vö.: F. UEBERWEG: Grundriss der Geschichte der Philosophie. Berlin, 1924. III. Teil, 26. és következő oldalak. E kompendium szerint a páduai egyetemen a XIV. század első felétől a XVII. század közepéig az averroizmus uralkodott, a különböző időszakokban különböző értelemben. (Richtig ist dass in der Schule zu Padua von der ersten Hälfte des XIV. Jahrhunderts an bis gegen die Mitte des XVII. Jahrhunderts der Averroismus geherrscht hat, freilich zu den verschiedenen Zeiten in sehr verschiedenem Sinne . . .) I. m. 27. Randell idézett művében ugyancsak hangsúlyozza, hogy az olasz egyetemek híek maradtak az arisztotelizmushoz, s eltúlzott a vele való szakításról beszélni, i. m. 24. Vö.: B. NARDI: Saggi sull'aristotelismo padovano . . . , Firenze, 1958. A platonizmusról Pádovában: E. GARDIN: Aristotelismo e platonismo nel Rinascimento. Rinascità, 1939; GR. TULLIO: L'Apologia ad censuram di F. Patrizzi, Rinascimento, 1953.

filozófus egyébként érdekes gondolatokat fejt ki a logikáról, amelyet a tudományos gondolkodás eszközünek tekint, s magát a tudományt alkalmazott logikaként fogja fel. (Scientias . . . nihil aliud sunt quam logicae methodi in usu positae.) Ennek a logikai tanításnak nagy jelentősége volt annak a módszertannak a kialakításában, amelyet később Galilei alkalmazott, s amely a tapasztalati igazságok tudományos vizsgálatát tűzte ki célul.

Kovacsóczy megismerte ezeket a nézeteket, hiszen Zabarella felfogása nagy vitákat váltott ki Páduában, s ezekben részt vett Francesco Piccolomini mellett annak tanítványa, Bernardo Petrella is, aki az erdélyi nemesifjú házigazdája volt. Ez utóbbiak a neoplatonizmust képviselték anélkül, hogy teljes mértékben elvetették volna az arisztotelisták bizonyos nézeteit. Piccolomini Zabarellával folytatott vitájában elfogadta annak követelményeit a tudományos módszert illetően, de Platónból kiindulva a természet jelenségeit az ideák világával kívánta összevetni, s azok végső okát ott kereste. Kovacsóczy orientációját jelzi többek között az, hogy amikor Báthory István erdélyi fejedelemmé való választását köszönti, Platónra is hivatkozik.

Az asztronómia nemcsak a természet titkai iránti kíváncsiságát táplálta, hanem a kor szemléletét követve az asztrológiát is. Érdekes megemlíteni, hogy fiatalkori jegyzeteiben különböző csillagászati ismereteket rögzített.

A páduai orvostudomány jó hírért Andreas Vesalius anatómiája terjesztette, akinek *De humani corporis fabrica* c. munkáját alapvető tananyagnak tekintették, s ezen épültek Realdo Colombo, Gabriele Faloppia, Girolamo Mercuriale és mások tanításai. Kovacsóczy nem kívánt gyakorló orvos lenni s az orvostudománnyal való foglalkozása mindenekelőtt világnézetét befolyásolta, hiszen az orvostudományt keretében is Arisztotelész fizikai, természetrajzi és módszertani írásait tanulmányozták.

Páduában egy ideig Báthory István unokaöccsének volt a preceptora²⁰ és ezen a réven is közelebb került a lengyel királyhoz, aki arra törekedett, hogy mind Erdélyben, mind új hazájában nagy műveltségű humanistákra bízva az államigazgatást. Amikor 1576-ban hazatért Erdélybe Báthory Krakkóba hívta titkárának, majd két év múlva erdélyi kancellár lett. Tehát nem a tudománnyal foglalkozott, hanem államférfi vált belőle, s e tevékenységében használta fel mindazt a tudást, amelyet külföldi tanulmányai során gyarapított, és amely olyan sok irányú volt.

3:

Politikai munkásságát Erdélyben nehéz, de ugyanakkor sok szempontból kedvező körülmények között kezdte el. Az ország a török adófizetője volt, de félnie kellett a Habsburgoktól is. A rendek belső torzsalkodásai ezt a helyzetet még súlyosbították, hiszen minden párt külső pártfogót keresett magának. Ezt az ingatagságot csak erős központi hatalom tudta ellensúlyozni; erre törekedett Báthory István,²¹ s ehhez nyújtott támogatást Kovacsóczy is.

Miután 1576-ban lengyel királlyá koronázták, Báthory István bátyját, Kristófit nevezte ki Erdély vajdájának, de ő maga továbbra is fejedelemnek tekintette magát. Még Báthory Kristóf életében a gyermek Báthory Zsigmondot fejedelemnek iktatta be, hogy bizottsága háza folytonosságát az uralkodásban. Melléje először egy 12 tagú kormányzótanácsot rendelt, majd egy 3 főből álló kormányzóságot, amelynek tagja volt a kancellár Kovacsóczy Farkas is.

²⁰ VERESS: *Matricula* . . . 82–83. ifj. Báthory István nem lehetett különösen szorgalmas, mert a fejedelem hamarosan hazahívta.

²¹ A Báthory Istvánra vonatkozó magyar irodalom meglehetősen szegényes. Említsük meg LUKNICH IMRE Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király emlékezete c. tanulmányát, Bp. 1933. Lengyel–magyar közreműködéssel készült: Étienne Bathori, roi de Pologne, prince de Transylvanie. Cracovie 1935. Az erdélyi kormányzatról: ВУДАХ К.: Báthory István erdélyi fejedelemsége. Szeged, 1932.

Az erdélyi rendek — amelyek elégedetlenek voltak azzal, hogy hozzá kellett járulniuk az orosz—lengyel háborúhoz — elleneztek ezt a megoldást s követelték, hogy egyetlen általuk választott kormányzó intézze az ország ügyeit. Féltek ugyanis a kormányzó-tanács és a központi hivatalok megerősödésétől, amelyek az irányítást és az ellenőrzést igyekeztek egyre inkább szakszerűbbé tenni, s ezzel együtt a nemesi anarchiát megfékezni. A rendek először meg akarták tagadni a triumvirátus elfogadását, sok vita után azonban beleegyeztek az új kormányzati formába, de tiltakozásukat a lengyel királynak ünnepélyesen bejelentették. Ez az epizód ékes bizonyítéka annak, hogy még Báthory István megnövekedett hatalma sem tudta leszerelni a rendek ellenállását.²²

Ezekből a vitákból született a *De administratione Transylvaniae* című párbeszéd, amelyben Philodacus az egyszemélyi, Eubulus pedig a kollegiális igazgatás híveként mutatkozik be. Érdemes már a nevekre is felfigyelni: hiszen az egyik *Dáciát szeretőt*, a másik *jó tanácsadót* jelent. Ez utóbbi a természetben sétál és gyönyörködik annak szépségében, Vergiliust és Szókratészt idézve. Philodacust a haza gondjai gyötrik és nem érti társa nyugalalmát. Fő aggodalma, hogy a fejedelem kiskorú lévén, a tanács, amely több emberből tevődik össze, nem tudja a megfelelő egységet biztosítani. Eubulus meg van győződve arról, hogy a triumvirátus megoldja mindkét feladatát, a fejedelmi gyermek nevelését és az egész „provincia moderatióját”. Elismeri persze, hogy nem könnyű ezt az országot igazgatni. Erdély a török adófizetője s ugyanakkor a lengyel király patronátusa alatt áll. Sokfajta nép lakja és sokféle vallás található benne. Ez a bonyolultság külön is megkívánja, hogy a fejedelem kiskorúsága idején több ember intézze a kormányzás ügyeit. Különben is mi a biztosíték arra, hogy egyetlen ember megfelelően tudja ellátni ezt a feladatot?

Philodacus arra hivatkozik, hogy Homérosztól kezdve minden antik szerző egy ember igazgatását részesíti előnyben. Példái azonban uralkodókat idéznek. Eubulus hangsúlyozza, hogy különbség van a „princeps” és a „rector” között. A „princeps” „potestas perpetua-val” rendelkezik, a „rector” viszont nem a saját, hanem más ügyét gondolja, ami azt is jelenti, hogy vele szemben bizonyos tekintetben nagyobbak a követelmények.²³

Philodacus az antikvitás különböző példáit sorolja fel, amelyekkel azt akarja bizonyítani, hogy nevelők és kormányzók között is akadtak kitűnők. Eubulus Mátyás apjának, Hunyadi Jánosnak és nagybátyjának, Szilágyi Mihálynak az esetét említi, akik mint kormányzók kiváló férfiak voltak és mégis nehéz helyzetbe kerültek, mert hatalmukkal irigységet és gyanút váltottak ki.

Így jutunk el az emberi természetről vallott pesszimista nézetekhez, amelyek a háládatlan uralkodók és a rossz tanácsadók példáiból táplálkoznak. Ez utóbbiaknak köszönhetik bukásukat a Ptolomaeusok, Hieron szirakuzai dinasztiája és mások. E példák alapján állapítja meg Philodacus: „Lubrica, ut video, res est gubernatio.” De nemcsak az ókor tűnik ki etekintetben, jönnek sorra a háládatlanság és a zsarnokság újkori példái is. IV. Edvárd angol király, aki kiirtotta a Lancaster-házat, Richárdra, testvérére bízta a fiát, de ez meggyilkoltatta a trónörököszt és maga ült a királyi székbe. Sebestyén portugál királyt az egyik hozzá segítségért forduló marokkói trónkövetelő csapta be, és a mókrok 1578-ban egész hadseregével együtt ölték meg. Az emberi természet lehetséges és végtelen gonoszságára Eubulus még két másik esetet is említi, egyik itáliai, a másik erdélyi. Lodovico Sforza meggyilkoltatta Galeazzót, s az utód hatalmát is ő bitorolta. Utólérte a büntetés éppúgy, mint György barátot, tehát

²² Erdély ekkori történetére vonatkozólag leginkább Bethlen Farkas szolgál alapul, akinek *Historia de Rebus Transylvanicis* c. munkáját BENKŐ J. adta ki (Nagyszében, 1782—1793). Bethlen mindenekelőtt Szamosközi kéziratban maradt és általa még teljes egészében ismert művére támaszkodott. Vö.: SZEKFI GYULA: Szamosközi műve az 1594. évi eseményekről. Száz 1908.

²³ A következőképpen különbözteti meg a princepst a rectorától: Princeps proprii iuris est pater est omnium charitate, cultu vero et obsequio dominus. Princeps suas res agit et procurat,

Martinuzzi Györgyöt, aki Szapolyai János király bizalmába férkőzött, kiforgatta birtokaiból a királynőt és a fiát, s becsapta Habsburg Ferdinándot is. A következtetés, amelyet Eubulus levon mindebből, a következő: A bajokra nem lehet csak egyetlen orvosságot keresni, különböző megoldások lehetségesek, de a vezetők megválasztásában „prudentiára” van szükség, s ehhez tartozik az is, hogy ne egy emberre bizzák a kormányzást.

Az idő már estére jár, s a pásztorok hajtják haza nyájaikat. A búcsúzni készülő beszélgetők megemlékeznek a közeli római emlékekről, s vitát folytatnak a románok eredetéről. Eubulus elismeri, hogy nyelvükben talán több a „rómaiság” és a „latinság”, mint az itáliaiakéban, de szerinte életmódjuk és erkölcsük ellentmondanak e nemes eredetnek. A *Dialogus* a természet dicséretével ér véget. Külön magasztalást érdemel a közeli forrás, amely hasonlatos a Horatiuséhoz és a Petrarcaéhoz. A bandusiai (Kovacsóczy Blandusiát ír) és arquai forrásról van szó, s ez utóbbival kapcsolatban Eubulus idézi ezt a latin verssort: „Unde bibens cecinit digna Petrarcha Deis.”

4.

Ez a *Dialogus* nem humanista játék, amelynek nincs más célja, mint valamely elvont tételt a kor legmagasabb műveltségi színvonalán illusztrálni. Különbözik azoktól a humanista írástól is, amelyeknek szerzői politikailag elkötelezetlenül vagy jelentéktelen pozíciókban osztogatták a jótanácsokat a fejedelmeknek. Egy egész ország sorsáért felelős államférfi megnyilatkozásáról van szó, hiszen Kovacsóczy Báthory István bizalmi embere, Erdély kancellárja, a kormányzó triumvirátus tagja.

Funkciói és osztályhelyzete alapján természetesen tevédk fel a kérdés, vajon miért nem a magyar rendi felfogásból indult ki, amikor Erdély kormányzásáról elmélkedett, miért nem fogadta el Philodacus tanácsát, aki a magyar múlt példáira hivatkozott a gubernátor dolgában? Magából a *Dialogus*ból is tudjuk, hogy Kovacsóczy jól ismerte a magyar történelmet és természetesen a *Tripartitumban* rögzített rendi felfogást is, mégsem ez a kiindulópontja. Ezt azért is kell hangsúlyozni, mert legújabb magyar irodalomtörténetünk Kovacsóczyt a *Dialogus* alapján mint politikai gondolkodót elmarasztalja, azt állítva, hogy „Philodacus és Eubulus eszmecseréje végső fokon az abszolutisztikus és köztársasági államforma védelmezőinek disputájává szélesedett”, s hogy ebben az erdélyi kancellár — velencei példa nyomán — az utóbbi mellett foglalt volna állást. A kézikönyv utal az erdélyi tanácsurak egy tíz évvel későbbi elmékedésére a köztársasági államformáról, majd levonja a következtetést: Kovacsóczy „művében merőben irreális és többé kevésbé reakciós elvet védelmezett”.²⁴

A magunk részéről kételkedünk e következtetés helyességében. Báthory István és humanista köre, amelyikhez az erdélyi kancellár is tartozott, éppen azon munkálkodott, hogy megszilárdítsa a központi hatalmat. 1584-ben Kovacsóczy szemében a tényleges hatalmat Báthory István képviseli, akinek megbízása alapján a kormányzótanács végzi Erdély igazgatását. Amit kancelláriai tevékenységéről tudunk, az is bizonyítja, hogy a központi

proprii legibus, quarum interpres est, paret. Omnia enim Principis propria sunt; ita ut provincie totius salus et commoda, sicut e contra pernicies et incommoda nunquam ab eo diuelli et separari queant. Principis denique potestas perpetua est; et ab eo cum vita ipsa deponitur. At Rectoris partes sunt, ut non sua, sed, aliena curet. Princeps semper sui, cuius auctoritatem sustinet, personam et dignitatem inteat; non propriam, sed domini sui, et publicam ciuium utilitatem consecretur, legibus patriis se obstringi patiat, non insolecat, fidem seruet, alienam eam possessionem, non suam esse arbitretur. Ita, ut cum res et tempus, et Principis aetas postulauerint, statim exuere se eo munere, saluamque provinciam integram Principi suo reddere queat.

²⁴ A magyar irodalom története 1600-ig. Bp. 1964. 428–429. A félreértés bizonyos mértékig már Kardos Tibor A magyarság antik hagyományai című munkájában is jelentkezett (Budapest, 1942. 47–49. old.)

hivatalok megerősítésére törekedett és szembezállt a rendi anarchiával. Amikor Báthory Zsigmondot nagykorúvá nyilvánították, az ő személyében is az abszolút uralkodót tisztelte, s az ellentét közöttük nem a központosítás kérdésében robbant ki és nem is általában belpolitikai vonatkozásban. A *Dialogus* egyébként nem kívánta korlátozni a fejedelem hatalmát, és nem is a köztársasági államforma kérdését vetette fel, hanem a több tagból álló kormányzótanács mellett érvelt a gubernátorral szemben. A rendek az egyszemélyi kormányzóságot azért kívánták, mert azt remélték, hogy saját képviselőjük eredményesen tud szembe- szegülni Báthory István centralizáló törekvéseivel.

A több személyből álló kormányzótanács előnyeit illetően Kovacsóczy nemcsak az emberi természetből és a történelmi tapasztalatokból indult ki, hanem külföldi példákból is, így mindenekelőtt Velence hatalmi struktúrájából, amelyet közelről megismerhetett páduai tanulóévei alatt. Közismert, hogy az arisztokratikus köztársaság korlátozta a doge hatalmát és megakadályozta a tömegek beleszólását a politikai ügyekbe, az uralkodó osztály különböző csoportjainak érdekeit pedig a bonyolult tanácsi rendszerrel igyekezett egyeztetni és, ahol szükséges volt, ütköztetni. Jellemző, hogy a nagy tanács, a szenátus, a kis tanács átfedő hatáskörrel rendelkeztek és a központi hivatalokra támaszkodva rendkívül bonyolult igazgatási és irányítási rendszert alkottak.²⁵ Kovacsóczynak esze ágában sem volt összehasonlítani a fejedelmet a dogéval, mert világosan látta, hogy Erdély és Velence társadalmi-politikai berendezkedése és nemzetközi helyzete alapvetően eltér egymástól. Pusztán arról volt szó, hogy az erdélyi *natiók és religiók* ellentéteit a több tagból álló kormányzótanács útján kívánta szembesíteni. Egyébként a velencei példa sokak fejében élhetett, mert 10 évvel később valóban felmerült a tanácsurak körében, de más céllal és más körülmények között.

Kovacsóczy *Dialogus*ában mégsem közvetlenül Velence példájával érvelt, hanem a humanista államelmélet bizonyos elemeit használja fel.²⁶ Páduában megismerte Machiavelli *Il principejét*, amely a fejedelmi hatalmat az állam-rezon alapján vizsgálja s gyakorlását a politikai célok, mindenekelőtt egész Itália egyesítése szempontjából itéli meg. A nagy olasz politikai gondolkodó az emberi természet pesszimista megítélésére és ezzel együtt a történelmi tapasztalatokra épít. Az emberi természet és a tapasztalatok tekintetbe vételét illetően nincs eltérés Machiavelli és Kovacsóczy között, de az erdélyi kancellár nem osztja a firenzei véleményét a hatalom gyakorlásának módjairól, az ő eszménye a „keresztény fejedelem”. Kőzelebb áll tehát azokhoz a humanistákhoz, akik hisznek abban, hogy a hatalmat a morállal összhangban lehet gyakorolni.

Petrarca, akinek a *De remediis utriusque fortunae* című műve hosszú időn keresztül az emberi magatartás neosztoikus felfogásának tankönyve²⁷, látja azokat a veszélyeket, amelyeket a hatalom jelent, s ezekre figyelmeztet is — László Pál 1720-ban megjelent fordításának szavait idézve — a következőképpen:

Nagy veszedelemmel jár a nagy hatalom,
Hogy igazgató légy, néked nem jóvallom.²⁸

De azt is tudja, hogy az emberi társadalom szervezetben él, és a hatalmat valakinek vagy valakiknek gyakorolni kell. Egyik levelében Francesco Carrarához, Pádvia signorejéhez fordul,

²⁵ Vö.: H. KRETSCHMAYER: Geschichte von Venedig. II. köt. Gotha, 1820. és E. MUSATTI: Storia di Venezia. I. köt. Milano, 1936.

²⁶ Vö.: JOHN W. ALLEN: A History of Political Thought of the XVIth. Century. London, 1928; P. MESNARD: L'essor de la philosophie politique. Paris, 1936.

²⁷ Érdekes e tekintetben A. SOTTILI: Studenti tedeschi e le opere del Petrarca, Quaderni per la storia dell' Università di Padova. I. köt. Padova, 1968.

²⁸ Nagyméltóságú Petrarca Ferencznek A jó és gonosz szerencsének orvoslásáról írott két könyvecskéje... Kassán, 1720.

s erre a kérdésre próbál válaszolni: „Qualis esse debeat qui rem publicam regit?”²⁹ Különböző jótanácsokkal látja el a hatalom gyakorlóját, akinek eleve számtalan erénnyel kell rendelkeznie. Ezt a hagyományt folytatja Erasmus is az *Institutio principis christiani* című ismert értekezésében, amely 3 évvel Machiavelli műve után jelent meg. Justus Lipsius, aki Kovacsóczy kortársa, és akiről tudjuk, hogy a Forgáchokkal, Dudith Andrással, Rimayval levelezett, nyíltan szembeszáll Machiavellivel, s a kereszténységgel egyeztetett neosztoikus erkölcs alapján hirdeti meg az abszolút monarchia politikai ideológiáját.³⁰

Amellett, hogy Kovacsóczy erre a koncepcióra támaszkodik, érvelésében nem az etika és nem is a jog általános tételeit használja fel, hanem mindenekelőtt a történelmi tapasztalatokat. A tacitusi történetírás hagyományát folytatva, úgy gondolja, hogy a múlt alkalmas a jelen okulására. Persze itt csak példákról van szó, amelyek tételeket illusztrálnak, s e tekintetben ő is, mint számos elődje, Valerius Maximus módszerét követi. A példák egy része az ókori történelemből származik, s forrásai Hesziodosztól Tacitusig terjednek. Ismeri jól kora történetét is, talán Paolo Giovio munkája alapján. A magyar történelmet Bonfiniból tudja, s az ő nyomán emeli ki — de magyar és nemzetközi humanista hagyomány alapján is Mátyás — uralkodását. Martinuzzi György szerepét illetően az erdélyi emlékekből és talán Forgách Ferenc *Historiájából* merít.

A példákból levont következtetések szemléletessége és a stílus eleganciája érdekében fordul a szépirodalomhoz és idéz különösen Vergiliusból, Horatiusból, Juvenalisból, Enniusból, persze elsősorban olyan részleteket, amelyek szentenciaszerűen fejeznek ki valamilyen általános igazságot. A szépirodalom tekintetében külön érdemes felfigyelni Kovacsóczy színház iránti érdeklődésére s arra, hogy Oidiposz történetének drámai feldolgozása mennyire megragadta figyelmét. A klasszikus írókat tekintélyi okokból is idézi, épp úgy, mint a filozófusokat, különösen Arisztotelészt és Platont. Ezt a nagyon sokszínű ismeretanyagot megfelelő elosztásban és helyeken használja fel, s törekszik arra, hogy a petrarcai dialógus természetesnek hasson, persze a cicerói ékesszólás szabályai szerint.

Joggal vethetjük Kovacsóczy szemére, hogy az államigazgatásról elmondottak nem nyugszanak tudományos alapokon. E tekintetben meg kell azonban jegyeznünk, hogy a humanizmus államelmélete általában kezdetleges volt. Persze a tény, hogy a *Dialogus* által oly ékesszólóan javasolt *remedium* nem volt használható, sokkal inkább a belső erdélyi viszonyoknak és a fejedelemiség nemzetközi helyzetének volt a következménye s nem az államelmélet gyengeségének.

5.

A *Dialogus* érvei még Báthory Istvánt sem győzték meg: 1585-ben már engedett a rendek nyomásának és egy gubernátort nevezett ki addig is, míg Báthory Zsigmond³¹ nagykorú lett. 1586-ban bekövetkezett halála felszínre hozta az addig elfojtott ellentéteket a rendek és a központi hatalom között, amit a nemzetközi helyzet is felerősített. 1593-ban választás elé került az ország: a törökök megkezdték Ausztria ellen a háborút, s az a kérdés merült fel,

²⁹ Ad Magnificum Franciscum de Carraria, Padue Dominum. Epistola I: Qualis esse debeat qui rem publicam regit. Ed. V. Ussani, Padova, 1922.

³⁰ Vö.: VARGA ANNA: Justus Lipsius és a magyar szellemi élet, Bp. 1942. és WITTMANN TIBOR: A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. sz. eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz (J. Lipsius), FK 1957. 1. sz. WITTMANN Lipsius kompromisszumos, a refeudalizálást segítő hatását emeli ki, amely mind katolikus, mind protestáns vonatkozásban érvényesült. A neosztoikus filozófia hatásáról l. még TURÓCZI-TROSTLER J.: A keresztény Seneca. Magyar irodalom—Világirodalom. II. köt. Bp. 1961.

³¹ Báthory Zsigmond uralkodását Szamosközy munkáján kívül a fejedelemmel rokon-szenvező Baranyai Decsi János kommentárjai és Gyulafi Lestár feljegyzései világítják meg. E korszak áttekintő feldolgozása nem történt meg. Vö. KOSÁRY DOMOKOS: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába, I. köt. Bp. 1951. 310. és köv.

kivel tart Erdély, a Habsburgokkal vagy a törökkel. Ebben a helyzetben a fejedelem a Habsburg-szövetséget választotta, a rendek többsége azonban nem akart szakítani a Portával, mert a fejedelemség évtizedeken keresztül viszonylag nyugodtan élt ebben a függőségben alatt s mert tartott attól, hogyha Bécs nem győz, akkor kegyetlen bosszúállás következik. Tegyük hozzá, hogy épp a legműveltebb főuraktól állt távol bármilyen keresztshadjárát gondolata, annál is inkább, mert pontosan tudták, hogy Velence, de más „keresztény” hatalmak is mindig készek voltak a törökkel való kiegyezésre, ha érdekeik úgy kívánták.

A választás ügyében éles vita alakult ki, amelyben némelyek az egész addigi vezetést tették felelőssé azért, hogy nem készült fel a török háborúra. Az egyik, Báthory Zsigmond mellett álló tanácsúr, Geszti Ferenc, aki bőbeszédű ember, de jó katona hírében állt (*verborum opulentia et militari opinione conspicuus*),³² azt hangoztatta, hogy a filozófusok az országot a török martalékvá dobták. Szerinte a filozófia sohasem volt hasznára az államoknak, mert elpuhítja az erkölcsöket és gyávává teszi az embereket. Nem voltak ostobább emberek, mint Szókratész vagy Platón, akik hiába próbálnák meg homályos bölcsességükkel kiengesztelni az Erdély ellen fenekedő török pasákat. Egy közönséges lovász, ha a fegyverforgatáshoz ért, többet ér, mint valamennyi pedagógus minden bölcsességével és könyvekkel teli zsebeivel. A legnagyobb igazságtalanság tehát a skolasztikusoknak közhivatalt adni vagy a fejedelmek titkos tanácsában nekik helyet biztosítani.³³

A filozófia elleni támadással készítik elő a fejedelem hívei az ellenzék megsemmisítését, amelynek tagjai között többen vannak külföldi egyetemeket megjárta főurak is. Kovacsóczy ebben a helyzetben ingadozik. Előbb Báthory mellé áll, majd ő is örül, hogy a rendek nyomására a fejedelem lemond trónjáról és elhagyja az országot, amikor azonban az meggondolja magát és visszatér, ismét ellátja kancellári feladatait. A fejedelem távollétében a főurak a kormányzás formájáról tanácskoznak, s azt latolgatják, jó volna a fejedelmi vagy vajdai hatalom helyett Velence mintájára (ad normam Republicae Venetorum) köztársasági államformát létrehozni, mégpedig úgy, hogy száztagú tanács élén 12 tanácsúr igazgassa az országot.³⁴

Ezekből a tervezetésekből azonban semmi sem lett, mert a kisnemességre, a szabadságuktól megfosztott székelyekre és a szász városokra támaszkodó uralkodó visszatérése után elfogatta és kivégeztette nemcsak a nyílt ellenségeket, hanem az ingadozókat is. A letartóztatottak között van Kovacsóczy is, akit Bethlen Farkas Szamosközy nyomán így mutat be: „Volfangus Kovacsoczius Regni Cancellarius cujus ingenii acumen et eruditionem Itali, dum annos adolescentiae suae inter eos transigeret, admirati sunt.”³⁵ A börtönben historikusként vizsgáltta társait: „Hic fuit semper status civium bene de Patria meritorum, prout tam Graecae quam Romanae Historiae perhibent, illos nimirum tam indigne tractatos fuisse atque nunc nos constituti sumus.”³⁶

1594. szeptember 11-én a fejedelem parancsára, minden bírósági eljárás nélkül, Kovacsóczy Farkast börtönében megfojtották. Ahogy a kortársak írták, utolsó napjaiban „socratico more” viselkedett s nyugodtan várta egy olyan tragédia bekövetkezését, amelyről a *Dialogusban* oly sok példát adott.³⁷

³² Bethlen Farkas: i. m. III. köt. 302.

³³ Bethlen Farkas: i. m. III. köt. 303. és köv.

³⁴ Cum autem in hunc modum Claudiopoli de rebus Rempubliam concernentibus a Statibus et Ordinibus Regni tractari coeptum fuisset, eo inclinabant Senatorum voluntates, ut Patria non sub directioni Vajvodali vel Principali prout hactenus permaneat, sed ad normam Republicae Venetorum constituitur, cum Turcis vero antiqua amicitia colatur. Bethlen Farkas: i. m. III. köt. 418.

³⁵ Bethlen Farkas: i. m. III. köt. 464.

³⁶ Bethlen Farkas: i. m. III. köt. 467.

³⁷ Kovacsóczy utolsó napjairól vö. Szamosközy István történeti maradványai, 4. köt. Bp. 1880.

A tragédia azért lett valódi, mert a szövetség kérdésében az ellenzéknek és ezzel együtt Kovacsóczynak lett igaza, hiszen a 15 éves háborúban a Habsburgok és a velük egyesült erők nem voltak képesek legyőzni a török hatalmat. Ezzel szemben a hadjáratok szörnyű pusztulást hoztak Magyarországra és Erdélyre. Az is bebizonyosodott, hogy az új erdélyi állam török függőség mellett is képes volt gazdaságilag, politikailag, kulturálisan egyaránt fejlődni. A sors iróniája, hogy erre az a Bocskai István adta az első példát, aki 1594-ben Báthory Zsigmond mellett állt, s akinek az ellenzék vezetőinek kivégzésében része volt.³⁸

Úgy véljük, hogy Kovacsóczy *Dialogusa* a humanista hatalomfelfogás egyik nem is jelentéktelen terméke, amelynek szemlélete túlmutat saját korán. Amikor azt keressük, hogy a magyar államelméleti irodalomban milyen irányzatok jelentkeztek 1514 után, nem feledkezhetünk meg erről a humanista indítású orientációról, amely a *Tripartitumra* épített jogfelfogás mellett tovább él s fel-felbukkan — persze újabb ötvözetben — nemcsak Zrínyinél,³⁹ hanem II. Rákóczi Ferencnél is, s általában mindazoknál, akik túl akarnak lépni a legmaradibb feudalizmus keretein az önálló államiság és a gazdasági-társadalmi fejlődés biztosítása érdekében.

³⁸ BENDA KÁLMÁN: Bocskai István. Bp. 1942. 1952. Uő.: A Bocskai-szabadságharc. Bp. 1955. Vö. még NAGY LÁSZLÓ: A Bocskai-szabadságharc katonai története. Bp. 1961.

³⁹ Klaniczay Tibor Zrínyivel kapcsolatban bebizonyítja, hogy mennyire távol állt a magyar rendiség elavult gondolkozásától s hogy miként tette magáévá kora haladó eszméit a nemzeti abszolutizmus kérdésében. KLANICZAY TIBOR: Zrínyi Miklós. Bp. 1964. (II. kiadás.) Főleg a Vitéz hadnagyról és a Mátyás-elmélekedésekről szóló fejezetek.

LÉTHARC ÉS NEMZETISÉG

(Az „irodalmi” értelmiség felső rétegének ideológiájához, 1867 után)

I. 1. A fogalmaknak is megvan a maguk sorsa. Az ötvenes években kevés szót járattak annyira le, mint az ideológiát. Az évtized végére a magára tartó irodalmi értekező, ha csak tehette, elkerülte. Hasonértelmű szavakat használt; szemlélet, világfelfogás, gondolatkincs, eszmerendszer (stb.) került a helyébe. Holott egyik sem felelt meg pontosan e fogalomnak. S a dolog iróniája, hogy így főleg azok fosztották meg magukat e nélkülözhetetlen alapfogalomtól, akiknek legkevesebb részük volt a vele való visszaélésben. Műértelmezésünk hibái közül három jellegzetes: a közvetlen politikai-társadalmi szembeállítás, az életrajzi-lélektani magyarázatra szűkítés s az önmagára zárt formaelemzés szoros összefüggésben lehet az ideológia közvetítő szerepének kidolgozatlan maradásával.

Érthető. Az ideológia a világról, a valóságról alkotott oly tudati-szemléleti rendszer, amelynek meghatározója a társadalmiasodás adott foka, milyensége. Oly közeg, melyben a tudat-tevékenységek elnyerik az adott társadalmiasulási fokra jellemző mechanizmusukat, irányukat és értelmüket. Amelyben minden közlés és ítélet az illető fokra jellemző közléssé és ítéletté válik. A reflektáltság szubjektivitása jellemzi; hamis tudat, de — történeti értelemben — nem az igaz tudat kizáró ellentéte. Fejlődésfolyamati értelemben az egyes ideológiák hamis tudatának történeti fokozataival szemben és után más ideológiák kevésbé hamis tudata áll. Az ideológikus fejlődés buktatóin, kitérőin halad mind igazabb tudatfokokra a valódi emberi öntudatra való eljutás folyamata. S ha egyéb műfajokban nélkülözhetetlen annak az ideológiának a számbavétele, melyben az illető közlés megképződött és elhangzott, úgy a kritikában hatványozottan az.

A következő dolgozat az irodalmi értelmiség felső rétege ideológiájának néhány vonását, mozzanatát kísérel meg fölvezetni, a kiegészítéstől az 1875-ös pártegyesülésig. Ama mozzanatát mindenekelőtt, melyen át a polgári liberalizmus utolsó nagy, 19. sz-i filozófiai áramlatának, a pozitívizmusnak haladó eszméi elvesztették haladó hatékonyságukat, s ellenkező irányúra fordultak át. A darwini létharc és kiválasztódás tételének s a nemzeti-nemzetiségi kérdésnek összekapcsolása ez a vonás, ez a mozzanat. Váználunk kell tehát előbb a pozitívizmus említett eszméiből a reájuk jellemzőket, hogy aztán válaszolhassuk ez eszmék s e kapcsolás egymáshoz társításának következményeit. A nemzeti liberalizmus támadó nacionalizmussá válásának egyik döntő eszmetörténeti fokozata ragadható meg e társításban. S mivel Közép-Európában a nemzeti liberális eszmék különlegesen fontos helyet foglaltak el az irodalmi ítékezésben, a kritikátörténet szemszögéből is nagyfontosságú ez a változás. A nacionalizmussal kapcsolatban különösen fontos ily ideológiatörténeti vizsgálatokat végezni; sokan ugyanis mindent, ami nemzeti, károsan nacionalistának tüntetnek föl. Mások viszont károsan nacionalista jelenségekben is föl vélik lenni a mentő nemzeti elemet.

2. *Irodalmi értelmiségen* nem csupán a szépirodalommal foglalkozó értelmiséget értjük, hanem azt, amely a nagy európai tudományos *revük*, *szemlék* szerzője és olvasója volt. Ez a szakasz e *revük* utolsó virágkora. Ezek a *revük* nem szaktudományi közlönyök voltak. Valamennyi tudományág kérdéseit és eredményeit igyekeztek oly fogalmazásban összefoglalni, hogy az értelmiség felső rétege követni tudja őket, s beépíthesse saját felfogásába, fölépíthesse belőlük saját felfogását. Ezek a cikkek többségükben eleve a kérdések ideológiai értelmét

domborították ki; ezek a szemlék par excellence ideológiai szemléknek tekinthetők. Ama hit és törekvés testesült meg bennük, a polgári értelmiség viszonylatában talán utolszor, hogy a természet- és társadalomtudomány kérdéseit egyenlőképp alá lehet és kell rendelni a haladás egyetemes szempontjának, s a két tudományterületet eljárás szempontjából is egy nevezőre lehet hozni, mégpedig a módszer, a természettudományos módszer segítségével, s így a két tudománycsoportot nem kell s nem is szabad egymástól elválasztani. S ama vágy és meggyőződés öltött bennük testet, hogy a társadalom fejlődésének immár véglegesen a tudomány és értelmiség az első számú irányítója és előmozdítója.

Magyarországon két ilyen közlöny volt a mondott időszakban. A *Magyar Tudományos Akadémia Értesítője* az egyik, a *Budapesti Szemle* a másik. Az előbbit 1867. január 7-én indították el, s kéthetenként jelent meg másfél-két, két és fél ives terjedelemben. „A M. T. Akadémia rendeletéből” előbb „*Rónay Jácint* akad. jegyző” szerkesztette, később, 1870-től „a főtítkár”, azaz *Arany János*. Az utóbbi újraelindítását az 1870. október 31-i akadémiai „összes ülés”-ben *Toldy Ferenc* javasolta, hogy benne „az egyetemes tudományos és irodalmi világot általában illető” kérdések szőnyegre kerülhessenek, s hogy általa „az akadémiai összetartozóság, az akadémiai közös rendeltetés és egység” tudata erősítségük. (É. IV. 238.) Útjára bocsátani azonban csak 1873 januárjában sikerült. Kéthavonkénti dupla számban, 14–16 ívnyi terjedelemben jelent meg, s a „M. T. Akadémia megbízásából” *Gyulai Pál* szerkesztette. Az Értesítő semmiféle bevezető programot nem adott, a Szemle, borítóján, mindössze ennyit: „tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.” Az irodalmat tehát a Szemle sem csupán szépirodalmi, hanem a főt jelzett értelemben használta.

Az Értesítő az Akadémián elhangzott előadásokat közölte, illetőleg, ha azok hosszabbak voltak, szerzőik által készített öt-hatlapos summázataikat. Közölte, velős kivonatban vagy teljes terjedelemben, mindazokat a bírálatokat is, miket az Akadémiához benyújtott tudományos vagy szépirodalmi művekről az egyes osztályok megbízottai adtak. Végül tájékoztatott az Akadémián elhangzott javaslatokról s az intézmény ügyviteléről. A Szemle egy-két ives tanulmányokat adott hazai vagy külföldi szerzők tollából, rövid könyvbírálatokat, s minden szám egy-egy novellát s néhány verset. Az Akadémia tagjai mindkét közlönyt hivatalból megkapták, előfizetni azonban csak a Szemlére lehetett, de az Értesítőből is került valamennyi könyvtári forgalomba is. A Szemle előfizetőinek száma pontosan nem állapítható meg, de a kortársi források mind arra mutatnak, hogy meglehetősen szűk volt.

3. Tekinthető-e tehát e szűk közönséggel a két közlöny a magas értelmiség ideológiája egyik forrásértékű lenyomatának? Ha összegyűjtjük szerzőiket, azt látjuk, alig van köztük olyan, aki ne töltött volna be szerepet a magyar tudományosságban; s fordítva, alig van ez évjáratok tudományos érdekű nevei között néhány, amely e két közlönyben ismételtelen elő ne kerülne. Vajdát, Mocsáryt s néhány jeles közírót lehetne ellene vetni, de ők végül is nem tartoztak a szorosabban vett tudományossághoz, úgy mint tanulmányaival *Arany*, *Gyulai*, vagy akár *Szász Károly* is. Magyarazza ezt a megközelítő teljességet a tudományos szintű alkotó értelmiség nagyon is csekély létszáma, de az is, hogy az Akadémia, — a magyarul beszélők mai s akkori mennyiségéhez viszonyítva —, jóval nagyobb tagsággal, főleg levelező tagsággal rendelkezett. Vidéki fő- és középiskolák tanárai például jelentős számban voltak képviselve az utóbbiak között. Aki valamely tudományágban néhány jelentős tanulmányt tett közzé, számíthatott a beválasztásra. *Arany László* esete, akit népmese-tanulmánya (nyelvészeti cikkei és orosz irodalmi összefoglalása) alapján választottak be, egyáltalán nem tekinthető baráti pártfogolás következményének. S a két lap cikkei arról bizonyítanak, hogy szerzőik egymás írásait befogadásra és bírálatra készen tanulmányozták.

Az Értesítő dolgozatainak kb. kétharmada a természettudomány és nemzetgazdaság, egyharmada pedig a szorosabban vett humán tudományok körébe vág. A Szemlében ez az

arány, hozzávetőlegesen, a fordított. S míg az Értesítőben a nem magyar vagy magyarosított nevéek mintegy fele arányban részesülnek, a Szemlében arányszámuk kb. egyharmados. A nemesi, különösen pedig a birtokos nemesi származásúak száma kicsiny a Szemlében is, s az Értesítőben még kisebb. A nem értelmiségi foglalkozásúak, a nem értelmiségi létforrásúak száma pedig szinte elenyésző mindkét lapban, az Értesítőben azonban ez a szám is jóval csekélyebb.

Az értelmiségnek természetesen ez a része sem tekinthető sem egységes, sem önálló, külön tudatú társadalmi alakulatnak, osztályalakulatnak. Az értelmiség e részéhez tartozók helyzetét azonban javarészt rokon tényezők szabták meg; állami-közületi szolgálatban álltak, s szakképztségükön s szaktehetségükön nyugvó tevékenységük alapján sorozódtak a viszonylag jól ellátott s biztosított létfeltételű polgári csoportok sorába. E meghatározó rokon helyzet következményei közül külön is fontos hangsúlyozni azt, hogy a kérdéseknek és eszméknek a száma, melyek a műveltség és gondolkodás bizonyos szintjén túl e réteg minden tagjánál jelen voltak, igen nagy. S az azonos szellemi szinttel, a közös kérdésekkel és eszmékkel a társadalmi erkölcsi felelősségnek bizonyos egybetartozás-tudata is együttjárt. S még inkább együttjárt a történeti helyzettel: a hosszú, egybekovácsoló elnyomásból épp csak hogy kilépett a nemzet a megvalósítandó önállóságra. Az öreg Toldy erre a nemzeti felősségben való erkölcsi-értelmi összetartozásra appellált folyóíratra tett javaslatában. „Tennünk kell . . . még pedig mást is, mint eddig . . . a tudomány és irodalom terjesztése érdekében, minél előbb . . . A nemzet percei drágák” (uo.). A kérdésekre adott feleletek szétválasztó hatásánál kezdetben erősebb volt a történeti helyzet és távlat animáló, összetartó hatása.

II. 1. S ama dolgozatok többségében, melyekben erre tárgyi lehetőség volt, valóban meg is nyilatkozott az a meggyőződés, hogy az ország egészen új helyzet, új távlat előtt áll, s az előző helyzet többé vissza nem tud térni. Legvilágosabban Arany László összegezte ezt a meggyőződést Grünwald Béla könyvének bírálatában. Az európai s a birodalmon belüli politikai, társadalmi, gazdasági erőviszonyok, az uralkodóház helyzete s a birodalom népeinek tudata úgy alakult, hangoztatta, hogy erre mód többé nem nyílik (Sz. 5. 206). Az új helyzet legjellemzőbb vonásának irodalmi, művelődési tekintetben akadémiai székfoglalója szerint azt látta, hogy most immár a magyar költő, a magyar szellemi ember is „az egész emberiségre kiható általános európai mozgalomnak árjára” bocsátkozhat. (Sz. 4. 89.)

Az új helyzet érzékelésének első következménye az értelmiség jelentőségének és jövőjének szinte abnormis fölértékelése volt. Az ország boldogulásának kulcsa, úgy vélték, most immár itt is végleg ennek a rétegnek a kezében van. „Les gens d'esprit sont la vraie noblesse de notre histoire” — idézte a fiatal, igen tehetséges és öntudatos Bodnár Zsigmond mély egyetértéssel Renant, a tudomány jövőjének prófétáját, a Szemlében. Pedig ez a fölértékelés az Értesítő természettudományos és nemzetgazdasági szerzőinél még határozottabban mutatkozott meg. A példa, amelyre ez a fölértékelés támaszkodott, Nyugat-Európa példája volt, de ott is elsősorban Angliáé. Anglia már a centralisták előtt is sugalló példaként lebegett. De az *Macaulay Angliája* volt; ez viszont, amely itt hatott, *Buckle civilizáció történetének* Angliája. Ha hangzotak is el ellene, kivált az idősebbek részéről részletellenvetések, népszerűbb könyv e rétegben belül ebben az évtizedben Magyarországon aligha volt. A kitűnő vegyész, Than Károly például belőle kiindulva alakította ki egyetemi reformjavaslatának alap gondolatait. (É. II. 45.) S odáig mentek, hogy a német természettudósoknak is azt vetették szemére, megmaradtak Schlosser-nál és Rankenál, s nem igazodnak kellően kutatásaik társadalmi értelmét illetően e könyv szelleméhez; csak a legnagyobbak, Liebig és Helmholtz teszik meg ezt. König Gyula, a jeles fizikus és matematikus ütötte a lelkesedésre a nagy pecsétet, kijelentve a Szemlében, hogy ama történetbölcséleti célkijelölés, amelyre Hegel rendszere vállalkozott a megismerés iránti bizalom jegyében, s amely nélkül eredményes kutatás nagy távon sohasem lehetséges, *Buckle* művében érett be; „kivetkőzött” „merek alakiságából”, hegeli elvontságából, spekulatív jellegéből. (Sz. 3. 245.)

Buckle felfogásában láthatólag kivált *három*, egymással szorosan összefüggő elem vonzotta e réteghez tartozó magyar olvasóit. Az első az észlelvő tapasztalásra alapozás, a második a művelődéstörténeti irány, a harmadik a statisztikai módszer volt.

2. Úgy vélték, nemcsak a magyar történelemben állott elő új helyzet. Az európai gondolkodás, szellemi élet történetében is egészen új szakaszt jelentenek ezek az évtizedek. S új szakaszt jelentenek az európai típusú társadalmak életében is. A gondolkodásnak az az iránya jutott visszavonhatatlanul uralomra, mely a modern európai népek történetében a középkor végén annál a Bacon *Mirabilis*nél kezdődött el, aki már fölismerte: „A tradíció csak hitet adhat; az okoskodás könnyen összetéveszthető a szofizmával, s következtetéseinknek mindaddig nincs tekintélye, míg meg nem erősítvük a tapasztalás által. A tapasztalás tehát ura minden tudománynak, — *domina scientiarum omnium.*” (Sz. 9. 428.) A német romantikus spekulatív filozófia kora, mely Hegelben tetőzött, lejárt. A filozófia, mely eddig a tudományok tudományának tiszteltette magát, most valóban az lehet — csak hogy más értelemben. Az egyes tudományok módszertanát, ismeretelméletét, verifikációs elveit kell kidolgoznia az illető terület tapasztalásai alapján. „A tudalmas ösztönszerűség tapasztal; a tapasztalatok összege fegyelmezett ösztönszerűségre, ez meg az értelem kifejtésére vezet” — így összegzett Pólya József, a híres orvos *Az egészségügy filozófiája* c. előadásában. (É. 2. 81.) „A filozófia mindenek előtt tudománytan”, — hangoztatta az esztétikus Molnár Aladár is székfoglalójában. (É. 1. 264.)

A három bölcséleti fogalom, mely egyöntetűen botránykő volt szinte valamennyi értekező szemében, ez: rendszer, spekuláció, dedukció. „Rendszert állít — vádolta a német filozófiát *Teendők a filozófia érdekében* c. székfoglalójában még a premontrai Pauer Imre is —, hogy aztán ehhez alkalmazza kérdéseinek megfejtését, ehhez idomítsa, ha kell, a tényeket is... A filozófia hanyatlásának legfőbb oka éppen abban rejlik, hogy meghatározott szisztémákhoz tapad, s ezeken belül törekszik tudásra jutni, a helyett, hogy tényeket keresne, s ilyetén tények által vezéreltetnék vizsgálódásaiban. A rendszer ugyan helyén van, sőt az emberi tudás célpontja, de csak ott, ahol már megvan az anyagkészlet, amelyből megdönthetetlenül föllátható.” (É. VIII. 225.) S ha lehet, a spekuláció és a dedukció ellen még hevesebb a tűz. „... a származtató (induktív) filozófia bebizonyítja, hogy 'fogalom', egyetlen egy is, sem születik velünk, sem más úton nem származik, mint egyes észrevételeink emlékeinek egyféléjéből”, — állítja Mihályi Károly I. tag., jeles neveléstani szerző ismeretelméleti értekezésében. (É. I. 118.) A rendszer, a spekuláció, a dedukció révén voltaképp maga a filozófia is gyanúba került többségük előtt. Arany László amaz odavetett félmondata, hogy St. Mill „bár philosoph, de nem ábrándozó”, (Sz. 1. 152) mindennél szemléletesebben bizonyítja ezt. S ha becsülve emlegették a filozófiát, rendszerint csak az angol és francia tapasztalati-észlelvő irányzatokat emlegették. A németek közül többnyire csak Leibnitz s néha Kant nyert méltánylást.

A filozófiában otthonosak, persze, tudták, hogy Hegelt nem lehet megkerülni. De ezek is, például Pulszky Ágost, úgy tartották, hogy Comte-ban és Spencerben a hegeli eredmények realisabb, használhatóbb alakot nyertek. S ezek azt is nagyon jól tudták, hogy az indukció sem lehet meg dedukció nélkül, s a rendszerre, sőt, a spekulációra is állandóan szükség van. De ezek is át kívánták tenni a filozófiát a lélektan tapasztalati alapozására, rendszerét a lélektan tapasztalati rendszerében fölolvasztani. Mihályi Károly például, idézett s a szerkesztő által jegyzetben dicsért székfoglalójában „a lélektanon alapuló, vagy, jobban mondva, a lélektanból termő filozófia vagy a filozófiává növvő lélektan” megteremtését sürgette (É. I. 117). Pauer pedig nálunk, magyaroknál különösen fontosnak tartotta ezt, mert nyelvünk, alkatunk, úgymond, kevésbé hajlamos és alkalmas „önmagába mélyedő metafizikai spekulációra”, s a bölcsélet jövője itt különösen függ attól, megszerzi-e a lélektani alapozást és hitelt. (É. VII. 225.) A lélektan tapasztalati tudomány, észlelt, földolgozott, értelmezett tapasztalás, a természettudomány egyik ága, vallották; a filozófia általa tud ellenőrizhető, hasznosítható mondani az ember lényegéről. Az értelmiség jelentőségéről, jövőjéről táplált felfogásuk épp „a tudalmas tapasztalat” tételét vette alapérvül. Nemzetgazdaságot, közművelődést s nép-

jólétet ezután eredményesen már csak a tapasztalaton nyugvó tudomány s a tudományosan feldolgozott tapasztalat irányíthat. Ez pedig az értelmiség birtokában van. Bacon Miralibis-nak kezdőpontként, Buckle-nak bibliaként kezelése voltaképp „a tudalmas tapasztalat” történeti szerepének, folyton növekvő fontosságának kiemelését jelentette, célozta.

3. S amint a tapasztalati, „származtató” tudományosság oldaláról a deduktív és spekulatív rendszerket, úgy a pozitivisták művelődéstörténet oldaláról a teleologikus történetbölcseletet utasították el. Legélesebben Pauler Gyula fogalmazott ismeretes programertekezésében, 1870-ben. Tízéves gyermeknek, úgymond, még sok, húsznak azonban már kevés a történet-filozófiák csúcsa, a hegeli is. „Amit eddig történeti filozófiának nevezünk, kifolyása az eddigi filozófiai rendszereknek; inkább elhomályosítá, mintsem felvilágosítá a múlt eseményeit, szubjektív felfogása által.” Attól az iskolától lehet a tárgyyszerű felvilágosítást várni, melynek „legismertebb, ha nem is legkitűnőbb képviselője Buckle Tamás”. S Pauler szerint nemcsak a történetbölcseleti törekvéseket, hanem a pragmatikusakat is el kell utasítani. S ha az erdélyi Beréke tanítványok tanítványa, Salamon Ferenc védelmére sietett is a pragmatikus irányoknak (Sz. 1. 1.), magát a művelődéstörténetet, bár nem tartotta oly vadonatúj dologsnak, mint Pauler, ő is a korszak nagy lehetőségének és szükségének tekintette. Szerinte azonban, ha nem is mint képviselője, de mint előzménye, elfér ez irányban Macaulay, Thiers vagy Mommsen is.

Pauler álláspontja szélsőséges volt (s ugyanakkor következetes sem volt a tapasztalati elv elsőbbségét illetően; a következő években pedig nyíltan és polémikusan átváltott idealizmusba). A kortársak többsége az ő első értekezésének programszerű pozitívizmusa s a korábbi liberális történetesek, Macaulay, Guizot és társaik felfogása között helyezkedett el. Művelődéstörténeti törekvéseik nem voltak *irányzatosan*, Csmte-ot vagy Spencert követve *pozitivisták*. A művelődéstörténetet és a pozitívizmust nem tartották egymást fedő jelenségeknek. A művelődéstörténettől azt várták, hogy a társadalomtörténet *egyes* övezeteinek az egész társadalom történetére vonatkoztatott föltárásával, leírásával és értelmezésével rajzolja föl azt az utat, melyet az emberi haladás a természetet egyre jobban megismerő tapasztalati tudás vezérletével nyitott; azt az utat, mely napjainkban, szerintük, a tudomány, az értelmiség korszakának kibontakozásához vezetett el. „... a történelmi tényezők között főszerepet” kell „a tudománynak és tudásnak” „tulajdonítani”, s ki kell mutatni, „miképpen érvényesíti a tudomány hatalmát, eszméket szülve, melyek aztán a nemzetek gondolkodásmódját többé kevésbé módosítják” — így jelölte meg summázatában Pauler a célt (É. V. 197). Ehhez, hangoztatta, a „művelődés” minden egyes területét külön-külön is alapos vizsgálatnak kell alávetni, de állandó szem előtt tartásával annak, hogy az egyes területek egyazon dolog részei, s egymással folytonos kölcsönhatásban vannak. A művelődés egyes ágazatainak egymást folyvást alakító kölcsönhatása a művelődéstörténet tárgya. A művelődéstörténet egyes ágazatainak tényezőit, mozzanatait civilizációs hatásaikban lehet és kell megragadni; „nem ott hol keletkeztek, hanem ott hol hatnak” (Pauler). Az egyes ágazatok története a területükön végbemenő emberi tapasztalások tudatosításának és felhasználásának a története. A művelődéstörténet, felfogásukban, a legszélesebb értelemben véve, egyenlő a *tudatosított tapasztalások fölhasználásának civilizációt alakító történetével*. Anglia története Anglia civilizációja kialakításának történetével. A tudatosított, az eszmévé lett tapasztalás érvényesülés- és hatásfolyamatát természettudományos módon, törvényekké fogalmazva igyekeztek megragadni. A természettudomány a társadalomra nézve számukra elsősorban lélektan jelentett. A tapasztalásnak, a tapasztalás tudatosításának és fölhasználásának a lélektanát, amelybe természetszerűen beletartozik a tapasztalónak, a fölhasználónak a lélektana is.

A művelődéstörténettől, vélték, elválaszthatatlan a lélektan; az egyesek, a csoportok, a társadalom, a történelem lélektana. A társadalom természettudománya a lélektan. Könyig Gyula Buckle egyik legfontosabb érdemének például azt tartotta, hogy a „perturbáció”, a „megzavarodás” természettudományi-lélektani tényének történeti fölvételével megmagya-

rázott oly jelenségeket, melyek a tudatosított tapasztalás észlelvé felhasználásának, a civilizációs fejlődés egészséges szervezőségének, a társadalom szervezete egységének ellentmondanak. Ilyeneknek tekintette pl. a reneszánsz, ill. a reformáció után a vallásos-misztikus szemlebe való visszahajlásokat. A lélektan e szerepéből érthető meg Paulel (illetőleg mesterei) ama meglepő eljárása is, hogy azt, amit a romantikus történetfilozófiai rendszerek Zeitgeistnek, Spirit of Agenak neveztek, ő a *hangulat* szóval óhajtotta jelölni. Oly fogalommal, oly névvel tehát, mely elsődlegesen a lélektan körébe vág.

4. A művelődéstörténeti tapasztalatok következtetésé, tétellé fogalmazásának is, a természettudományi, lélektani észlelés hitelesítésének is a *statisztika* az egyik legfontosabb eszköze, módszere. A mai olvasót meglepi, mily mámoros, rátaláló lelkesüléssel szőlt legtöbbjük, valahányszor a statisztika került szóba. Valójában azonban nem a statisztika, hanem az összehasonlító statisztika lelkesítette őket; nem Quetelet, hanem Quetelet és Süßmilch. S ideológiájuk egyik megvilágító reflektora csakugyan ez. Konek Sándor szerint a statisztika annak következtében került előtérbe s lett a haladás barátainak szívügye, hogy „az államérek mellett a társadalmi érdekekre mind nagyobb figyelem lön fordítva” (É. IX. 192). A semlegesen fogalmazó öreg Koneknál, aki pesti egyetemi katedráján Bachot is jól kiszolgálta, sokkal személyesebb érdekeltséggel szőlt Keleti Károly, midőn a statisztikai érdeklődésnek nemcsak fölvirágzását, de célját, hasznát is megjelölte: „Minél inkább művelődik az egyes, minél inkább tágul látköre s szabad társadalmi mozgása, annál inkább fogy a bűn és az emberi gyarlóság, annál célszerűbben cselekedhetnek az egyes s boldogulhatnak a népek; s miután az akadályok leginkább társadalmi viszonyainkban rejlenek, ebben találhatunk serkentőt a statisztika művelésére, mely a társadalmi hiányokat és hibákat kutatja és felderíti.” (É. III. 111.)

Mit derítettek hát fel? Tanulmányaik telve statisztikákkal, összehasonlító adatokkal, melyek mindenike egy-egy arculcsapás nemcsak a dzsentr gondolkodás nemzeti önelégültségére, hanem a népies — nemzeti nemzetjellemtan magyarság-képére is. A civilizáltabb európai országok közt Magyarországon a legnagyobb a gyermekhalandóság, s a legrövidebb az átlag életkor; a mi írni — olvasni tudásunk a legkisebb arányszámú a műveltebb nemzetek közt, a tüdővészé viszont a legnagyobb. A civilizált Európában „a semmivel nem foglalkozók” (azaz az úraskodó birtokosok) s „a személyes szolgálatot végzők” (vagys a házi cselédek, inasok stb.) száma tekintetében messze mi vezetünk. S mi vezetünk a súlyos testi sérülésekkel, csonkulásokkal járó rendbontásokban, verekedésekben is. S mint az egészségügyiek és a népjólétiiek, oly szomorúak a nemzetgazdasági összevetések is. Viszonylag jobb talajon többször van rossz termés nálunk, mint Ausztriában; a gazdasági oktatás sokkal fejletlenebb, mint Csehországban; a hitelhasznosítás mutatószáma feltűnően kicsi a magyar mezőgazdaságban, még a gyenge termőföldű, hűvös éghajlatú Poroszországhoz képest is. De nem maradnak meg a ténymegállapításnál, az okokat is kutatják a statisztika segítségével. Az utolsó nagy kolera az alsó rétegekből Magyarországon több áldozatot szedett, mint másutt; a rosszabb lakáshelyzet s a gyengébb táplálkozás az oka. Egyes területekről nagy a székelyek kivándorlása; a földbirtok megoszlásában s a hitelpolitikában leli magyarázatát. A magyar börtönök erkölcsi határfoka minimális, mert nem tanítják meg mesterségre a rabokat, mint Angliában. Szó sincs sehol e cikkek okadásaiban a nemzeti jellemről, a néplélekről s egyéb hasonlókról. A rajzolt helyzeteket, az érzékelt problémákat egy-egy civilizációs fejlődési fok szükségszerű következményének, velejárójának tekintették.

S bár ritkán és óvatosan, de eljutottak a társadalom szerkezetének központi kérdéséhez is. Különböző formában sokan megfogalmazták, amit Trefort mondott ki igen határozottan, ugyancsak statisztikákra támaszkodva: nem igaz, hogy a civilizációval szükségszerűen romlik a nemzet, a társadalom erkölce, növekszik a bűnözés; s ami fontosabb: ipar nélkül nincs civilizáció; a mezőgazdaság nélkülözhetetlen marad ugyan mindenkor, de csak az első lépcső; mert csak az ipar vezet a nemzet boldogulásához. „Földművelő országok nem számolhatnak magasabb jólétre s magasabb műveltségre.” (É. I. 92.) Ezekből a statisztikákból az ország

tárgyas, de nem szenvedélytelen társadalomrajza bontakozik ki. Ha történetiellen visszavetítést nem jelentene a szó, voltaképp egy újabb szociográfiai hullámról kellene, lehetne beszélnünk; Kölcsey, Széchenyi és Eötvös után a másodikról. A hazai történelem eszmény-tárából Széchenyire hivatkoztak legtöbbször. A gyorsan terebélyesedő és rétegződő Széchenyimitosznak ők egyik nagyon is realizisztikus és időszerű elemét, az egybekapcsolt nemzetgazdaságit, művelődését és társadalomtanit ragadták meg.

5. E réteg többsége mélyen idegenkedett a politikától, a magyar földbirtokosi pártpolitikától. Kinek szóltak tehát fölszólító figyelmeztetések? Elsősorban az államnak. Majd minden cikkben van valamely konkrét intelem vagy javaslat az állam ügyintézői címére. Az állam e réteg tudatában igen fontos szerepet töltött be. Szinte valamennyien a klasszikus liberális polgári államtípus hívei. Számталanszor elmélkedtek az egyén védelméről az állammal szemben. Mégis majdnem minden cikkben megnyilatkozott az a meggyőződés, hogy a magyar helyzet olyan, ahol bizonyos fokú állami beavatkozás mind a gazdaságba, mind a közületek önállósába nemcsak megengedhető, de szükséges is, legalábbis egy ideig. Nem voltak hívei a központosító, teljhatalmú államnak, de bizonyos határozott centralizálást mindnyájan óhajtottak. „... kérdés — fejtegette Keleti Károly —, bizonyos mennyiségű centralizáció nem fér-e meg szabad alkotmánnyal? ... helyes-e centralizációról rögtön abszolútizmusra is következtetni, mert Franciaország s nem régen még Ausztria példája is a mellett bizonyítanak?” (É. II. 296.) Hasonlóképpen nyilatkozott a fiatal Acsády Ignác a városi közösségek és állam viszonyára, Matelkovic Sándor a vám- és hitelpolitikára, Trefort az egész nemzetgazdaságra nézve. S hasonlóképpen a maguk szakterületén valamennyien.

A kérdés az, kinek érdekében, mely területeken s hogyan kívánták az állami beavatkozást, a központosító irányítást? Államfelfogásuk s vele ideológiájuk egyik alapvető sajátága mutatkozik itt meg. A javaslatok, a követelések, melyek megvalósítását az államtól elvárták, csupa oly népjóléti, művelődési s nemzetgazdasági (iparosítási) javaslatok és követelések voltak, melyek az uralkodó osztályokat néha közvetlenül, többnyire közvetve érzékenyen érintették érdekeikben. Sőt, nemegyszer magát a társadalom szerkezetét is. Megvalósításuk egy a társadalmon felül álló, tőle független, de vele rendelkező államot kívánt volna meg. Még a politikus, a jövődö miniszter, Trefort is úgy irt, mintha a pénzügyminiszter és gárdája bölcsességén, józan okosságán múltnék a nemzetgazdaság iparra törekvő, ésszerű átrendezése.

6. Az állam irányító beavatkozásának óhaja azonban oly történetfelfogást jelez, mely a társadalom fejlődésének, a történelemnek szabad alakíthatóságát tételezi fel. Buckle felfogásában, kivált pedig a vele rokon s 1857-es alapcikkével őt részben már befolyásoló Spencerében ez az alakíthatóság nem nyert oly erős hangsúlyt, mint ahogy nem nyert a központosítás sem. A szervesség-elvű, a növekedés-elvű meghatározottság, az organicista dialektikátlan determinizmus, mely felé mindketten erősen hajlottak, kizárta ezt. Magyar hívek érzékelték ezt a fontos különbséget. S ahol alkalom kínálkozott rá, szinte valamennyien alá is húzták. Keleti Károly fogalmazott e tekintetben is leghatározottabban. Buckle s elvrokonai, úgymond, visszaéltek a statisztika természettudományos elvű történeti alkalmazásának lehetőségeivel, s oly felfogást akartak igazolni, „mely az emberi szabad akarat teljes tagadásával fatalizmusra vezetne” (É. VII. 244). „Az ember így pusztá gép volna, mely az előre kiszabott életpályát végigfutja” (É. III. 110). Különösen kora Magyarországra tartotta veszélyesnek ezt a fatalizmust; ha ez úrrá lesz, „akkor tegyünk le államiságunkról s várjuk be ölbe tett kezekkel, míg valamely más titok-szerű hatalom végrehajtja velünk az egyedül tőlünk telő cselekvényt — a lemondást” — így fejezte be epésen sürgető eszmefuttatását. (Buckle-lal szemben kétségtelenül jogtalan vagy legalábbis túlhangsúlyozott volt ez az állítás — ennek kifejtése azonban kiesik gondolatmenetünkéből.) Az államiság eszméjébe vetett reményüknek azonban az a hit, hogy a történelem alakítható, csak egyik, tudati forrása. Mélyebb, tárgyas, társadalmi forrása az a tény, hogy törekvéseikben nem állt mögöttük tudatosult, célját tisztázott, céljára törő társadalmi erő. Ez esetben polgári demokráciára törő polgári réteg. Gyengeségük tudatát,

félelmét ellensúlyozták az államba helyezett bizalmukkal. A társadalmat szerették volna az állam kezében látni, s 75 után tapasztalniok kellett, hogy az állam van a társadalom, a társadalom uralkodó osztálya kezében.

Az „államiság” tehát az a terület, az a keret, amelyben az ember „cselekvősége” testet ölt. Az államiságban testet öltő cselekvőség szabályozó formái a törvények és rendeletek. A hatékonyságuk iránti bizalom oly fokot ért el többségük tudatában, hogy György Endre egyetértést várva jelenthette ki, hogy az angol szabadkereskedelmi törvények magukban is többet mozdítottak az európai „civilizáció” sorsán, mint a francia forradalom nagy jelszavai, és így a történéz szempontjából is fontosabbak. S Pulszky Ágost, ha láthatólag meghökkent is e véleményen, végül is nem mondott ellent. Az államiságban testet öltő, a törvényekkel formákhoz jutó cselekvőség e fölértékelése valójában közelebb mutatja felfogásukat a korszak hatékony gondolkodói közül St. Milléhez, mint Spenceréhez, sőt, akár Buckle-éhez is. Mint ahogy történetfilozófia- és rendszerellenességük s rendező elmélet utáni vágyuk feszültségében, kettősségében is a fiatal Millre hasonlítanak. S csakugyan: a legnagyobb tisztelet hangján róla szóltak. De egytől-egyig úgy, hogy rögtön élesen el is határolták magukat tőle.*

7. Millhez való viszonyuk igen fontos támpont: a XIX. sz. két fő ideológia-csoportjához, a liberálisakhoz és a szocialistákhoz való viszonyuk is tükröződik benne. Legvilágosabban Arany László fogalmazott, aki a korszak fiatal értelmiségének ideológiai tekintetben talán leghatározottabb, legmarkánsabb egyénisége. Arany élesen látta, hogy a radikalizmus oly átmeneti helyzet, mely gyakorlatilag voltaképp tarthatatlan. Vagy vissza kell lépnie a radikálisnak a liberalizmus talajára, vagy átlépnie a szocialista alapra. Mill, szerinte, az utóbbit tette; rálépett a lejtőre, melyen, úgymond Arany, nincs megállás. Kérdéssé tette a magánvagyon, s ezzel óhatatlanul a kommunizmushoz jut el. Államközpontú felfogásuk kialakításában tehát az alulról jövő erőktől való — félig tudatosult, félig ösztönös — félelmük is erősen közrejátszott.

Arany nem erkölcsi érveket sorakoztatott fel a szocializmus, a kommunizmus ellen, mint ahogy ez az előző s az utána következő korszakban oly gyakran szokásos volt, hanem „tapasztalatiakat”: nemzetgazdaságiakat, lélektaniakat s művelődéstörténetieket. A gazdasági élet minden termelési ágazatában annyi előre ki nem számítható problémát és gondot vet fel folyamatosan, hogy arra kielégítő, megoldást nyújtó módon csak az „enyém—tied” jegyében, a birtokos lelkiségével lehet reagálni. Az angol tulajdonos és bérlő viszonyát, mely az angol gyapjútermelés és textilipar előfeltétele, semmiféle bürokratikus viszony nem helyettesítheti. A szocializmus céljai lehetnek nagyok és eszményiek, a szocialista termelés okvetlenül elakad és lemarad a magántulajdoni termeléssel szemben a bürokrácia és a protekcionizmus bozótjában. Arany a szocializmust voltaképp államkapitalizmusnak tekinti, hivatalnokoktól irányított s hivatalnokok hatalmába jutott gazdasági szervezetnek. S mint ilyent, alkalmatlannak arra, hogy kellő felelősségtudatú s irányító tapasztalatú vezető réteget alakítson ki. Tudta, persze, ő is, hogy a szocialista elmélet szerzők a közösségi tulajdoni lelkiség kialakulását tételezik fel, de ezt fából vaskarikának, eleve képtelenségnek ítélte. A szocializmus abszurd jelenség: ha egyáltalán meg sikerülne valósítani, kitűzött céljaival szemben épp ellenkező eredményhez vezetne, egy spekulatív megalapozott zsarnoksághoz.

A szocializmus eszméihez és céljaihoz többségük tudatában az abszurdítás bélyege tapadt, s lehetőségét eleve kétségesnek vélték. Pulszky Ágost például a romantikus, a hegelizmus hasonló történetfilozófiák egyik fő ellenérvét abban látta, hogy azok, szerinte, nagyon is logikusan vezethetnek a szocializmus abszurd eszméjéhez; jóllehet a szocializmus emberi célkitűzéseitől ő sem tagadta meg rokonszenvét. A párizsi kommün e tekintetben alig hozott változást. Egy nemzeti—társadalmi katasztrófát követő zűrzavar riasztó, de kivételes következményé-

* „He is a theorist: and the word which expresses the highest and noblest effort of human intelligence is turned into a byword of derision.” Spirit of the Age. Chicago 1942, 21.

nek látták. A változás 1874 után következett be. Okára a későbbi jeles tanügyi szervező, Szathmáry György 1875-ös cikke világít rá. (Sz. 8. 119.) Szathmáry, aki viszonylag tájékozottnak mutatkozott a szocialista mozgalmak kérdéskörében, előbb még rokonszenvező cikket írt az angol munkásszervezetekről. (Sz. 3. 291.) E cikkében viszont riadót fűjt, s a szocialista törekvéseket mint közeli s végzetes veszélyt mutatta be. A német általános szavazati jog bevezetésében látta a veszély felidézőjét. A német szociáldemokraták egyenlőre ugyan még csak kilenc képviselőt juttattak be, de semmi sem állja immár útját, hogy az államiság ez esküdt ellenségei akár többségre is jussanak a legerősebb kontinens állam országgyűlésében; hiszen a legjobban szervezett német pártok egyike, hatalmas, hatékony sajtóval.

Szathmáry cikke azért is nagy figyelmet érdemel, mert a demokrácia és a szocializmus kérdése meg a nemzetiségi kérdés kapcsolódik benne igen jellemző módon össze. Cikkét azzal zárja, hogy a német választások megmutatták, mily veszélyes, elfogadhatatlan eszköz az általános szavazati jog. Pedig a németeknél még csak egyik arcát mutatta meg. Más államok, így a magyar esetében az államiság más megsemmisítő veszélyét rejti, például a nemzetiségét.

A nemzetiségi kérdés e réteg ideológiájának egyik rendező alapkérdése, sorsának, történeti szerepének, csődjének, illetőleg félsikerének egyik kulcsa.

III. De éppen mivel oly sorsfordítóan fontos kérdés ez, mely ideológiájuk szinte minden elemének kettős előjelet kölcsönözött, tanácsos összegeznünk az eddigieket. Egy oly kicsiny, de európai szinten tájékozott polgári értelmiségi réteggel van itt dolgunk, melynek ideológiája a francia restauráció és a Lajos-Fülöp-féle királyság nagy polgári liberális történészeinek ideológiája s a korapozitivisták ideológiája vonzásában állt. A magánvagyon tekintetében az ortodox liberalizmus álláspontját vallották, s a birtoklás minden korlátozását eleve elutasították. Arany László a nagybirtok és az ipari monopóliumok mellett egyaránt jogi-ideológiai alapon állt ki. (Sz. 1. 152.) Ugyanakkor az állami befolyásolást a népjólét, a nemzetgazdaság és népművelés érdekében átmenetileg jogosnak, sőt elengedhetetlennek tartották, amennyiben ez magát a birtoklás föltétlen szabadságát nem érinti; adók és kedvezmények, rendeletek és előírások formájában vélték ezt megvalósíthatni. Az osztályharc történeti szerepe tekintetében nem foglaltak el oly nyílt és határozott álláspontot, mint az említett francia történészek, de számításba vétele s elfogadása benne rejtett felfogásukban, módszerükben. Arany László akadémiai székfoglalójának híres zárószakaszában, mint adott, mint jelenlévő társadalomformáló tényezőről beszélt. Az osztályharcot elsősorban a földbirtok és tőke között tételezték föl; a hazai ipari s mezei munkásságot az idő szerint osztálymozgalmaktól jórészt még érintetlennek tekintették. Az éles osztályküzdelmet azonban nem szívesen látták, s úgy vélték, az állam alkalmas arra, hogy befolyásával kiegyenlítse a szemben álló felek ellentéteit, érdekeit, s mintegy irányítsa, az egész társadalom fejlődése érdekében állítsa a feszültségeket. A forradalmat Arany László a haladás fő visszavetőjének vélte, s szinte valamennyien hasonlóan gondolkodtak. Az irodalom társadalmi feladatát és lehetőségét az új történeti és szellemi helyzetben éppen abban látta Arany, hogy a modern polgári eszmék segítségével megvilágítja azokat az ellentmondásokat, feszültségeket, melyek a társadalom és egyén életének kibontakozását gátolják, s így gátló feszültségekből előrehajtó feszültségekké alakítja őket át.

Az államot a szorosabban vett politikai pártküzdelmek s a tágabban vett osztályküzdelmek fölött kívánták látni, mégpedig az értelmiség, kivált a szakértelmiség kezében. Az államiságot és társadalmiságot szétválasztották, de az utóbbit rendelték alá az előbbinek. Az államiság eszméje szorosan összetartozott tudatukban a művelődéstörténet, a civilizációtörténet eszméjével. Ez viszont felfogásukban a tudatosított és fölhasznált tapasztalásra alapozó tudományos (természettudományos) fejlődésben összpontosult. Comte s a *L'avenir de la science* Renan-jának pozitivistá tudományhite ölelkezett az említett történészek és elődeik tudományhitével. Ha nem írtak is oly jóslatos szavakat a tudomány jövőjéről, mint Condorcet, akít a társadalomfejlődéssel kapcsolatban hasonlíthatatlanul többször emlegettek, mint Hegelt, Keleti

Károly egyik cikklezárása valamennyitüket jellemezte: a tudomány „haladásában, úgymond, mindinkább megközelíti a célt, mely valamennyi tudományágra nézve közös, az emberiség szellemi tökélyesedése s anyagi jólétének fokozása”. (É. II. 301.) Módszerük, a statisztikai, a pozitívizmus idején kialakult polgári szociológiájával rokon. Eszköztáruk, fogalomtáruk, amellyel a társadalom szerkezetét megragadni igyekeztek, elsősorban az élettané és a természet-tudománynak tekintett lélektané. De még nem vallották Taine nézetét: „L’histoire au fond est un problème de psychologie.” A lélektan volt a művelődéstörténet és természettudomány hatása alá, s nem fordítva. Statisztikai módszerük sem egyezett sem Spencer organicista biológus szociológiájával, sem Buckle némileg gépies determinista művelődéstörténetével. Haladásba vetett hitük megingathatatlan volt; de nem kapcsolódott valamely eszményi emberi-társadalmi végállapot teleológiájához, escathológiájához. A tudás folyvást tökéletesül, s a megvalósított eredmény folyvást megszüli a maga új, magasabb céljait. A történetfilozófiát a művelődéstörténet oldaláról támadták, s ez, ha a hegeli történetfilozófiát tekintjük, egyszerre volt tapasztalati és észelvű támadás egy deistán transzcendens rendszer ellen, s egy, a forradalom lehetőségét rejtő módszer ellen.

A pozitívizmus országonként és szakaszonként más-más történeti jelentést hordozott. E jelentések közül ezúttal azok egyikét emeljük ki, miket a haladó szellemű európai polgári értelmiség alanyi megítélésében kezdetben jelentett. Ez az értelmiség a XIX. sz. második harmadában, kivált Angliában és Franciaországban úgy vélte, végleg megszabadult az egyházi és földesúri függéstől, az ipari polgárságnak pedig legalább annyira szüksége van rá, mint neki arra. Kölcsönös függése vele így semmiképpen sem alárendeltség. Sőt, a szűk látókörű polgárt ő hivatott és alkalmas vezetni. Annál is inkább, mert a kereskedő – iparos polgárság nem érti a haladás alaptényezőit, a művelődéstörténet alaptényezőit. Az állam az az eszköz, amelyen keresztül szellemi fölényének, többletének, hivatásának érvényt szerezhet, kiküszöbölve reakciót és forradalmat egyaránt. Egyebek közt tehát egy olyan átmeneti helyzet eredménye is ez az alanyi tudat, melyben a polgári értelmiség haladó elemei *már nem* voltak szorosan kötve a burzsoáziához, de *még nem* tájékozódtak határozottan a munkásság irányában sem. A fiatal Bodnár Zsigmond például, aki igen érzékenyen s jórészt átalakíthatatlanul ismételte meg a nyugati értelmiségi polgárság friss eszméit, erről így visszhangzott: „Talán a polgárság lépett az arisztokrácia díszes helyére? A jámbor és gazdag, de korlátolt és gyáva vagy a műhelye érdekein túl sem látó polgár lesz társadalmi életünk vezére? Aligha.” „A szellem”, „a művelődés”, a „tudomány emberei” lehetnek csak azok, hangoztatta. (Sz. 6. 185–187.) Ez az elhivatottság a magyar értelmiségben, a magyar ipari polgárság fejletlensége, műveltségi s nemzetiségi vegyessége következtében még csak fokozódott. S fokozódott a közvetlenül előző korszak ama hazai hagyományánál fogva is, melyhez ez a magas értelmiség kapcsolódott. A centralisták hagyománya volt ez; ezen belül azonban inkább az Eötvös – Trefort-féle csoporté, mint a Csengery által jelzetté. Voltaképp ideológiájukat nem is a francia liberális történészek s a kora pozitivisták vonzáskörébe, hanem e történészek, e kora pozitivisták és a centralisták háromszögébe kell beállítani. Egyszóval ez a csoport nem volt forradalmi, még csak radikális sem; de készen állt, hogy eszmesugárzó magja legyen egy polgári liberális demokrata mozgalomnak, mely iparosodást, népjólétet és népművelést ír zászlójára. S egy ilyen mozgalom nagyon is hasznos lett volna Magyarországon. Az értelmiség lehetőségeit azonban a társadalom vezető erőinek magatartása, mozgása szabja meg. Cselekvési tere nagyon is függő és viszonylagos. Ideológia-teremtő tevékenységében a társadalom irányító erőinek valamelyikére alapoz, valamelyikének érdekében cselekszik. Önállóságának látszata jórészt alanyi érzet és többnyire rövid életű.

A kiegyezés után a függés, a meghatározottság ténye elsősorban a nemzeti-nemzetiségi kérdésen át érvényesítette hatását, s a történész számára is ezen át mutatkozik meg legtisztábban. S ezen át mutatkozik meg legtisztábban ideológiájuk másik arca is.

IV. 1. 1867 körül, az Értesítő első évfolyamaiban a szigorú tárgyilagosságra s a pártatlan jóindulatra törekvés jellemezte ezt a réteget a nemzetiségi kérdésben. A *nagyobb és kisebb nemzetiségek és államok létjogi viszonyairól* c. tanulmányában a tekintélyes pesti polgár és oktatásügyi szervező, Ney Ferenc például még így írt: „Az erőszakosan össze tömörített nagy államokban a népek boldogok nem lehetnek”, s „az oly kisebb állam, melyben több nemzetiség testvérileg megférhet, valódi mintakép a jövő alakulásokra nézve. (É. I. 142.) Elismerte a nemzetiségek nemzetjogát s tagadta, hogy bármely nemzetnek előjogot biztosító „történeti küldetése” lenne. Keleti Károly pedig még 1871-ben is erősen megróttta Fényes Eleket, mert ez, úgymond, „kissé a 60-as évek hazafiasan buzgó közhangulat[ának] befolyása alatt jobban kedvez a magyar nemzetnek, mint talán szigorúan igazolható volna”. (É. V. 69.) S ő habozás nélkül mutatta ki az erdélyi magyarság 31 százalékal szemben a románság 57 százalékat.

A nemzeti – nemzetiségi kérdést azonban szerencsétlen és jellemző módon összekapcsolták a darwini fejlődésemélet egyik vezérgondolatával, a létharc tételével, illetőleg a létharcban történő kiválasztódás tételével. Darwint a legnagyobb elismeréssel övezték. S ha a majomkérdést óvatosan kikerülték is, fejlődésemélete egészét elfogadták, s fordulópontnak tekintették az európai evolúciós gondolkodásban. (Pl. Sz. 6. 424.) S a létharc irányító érvényét nemcsak az egyének, hanem az egyénenként fölfogott nemzetek életére, történetére is kiterjesztették. Az egyének éppúgy, mint a nemzetnek lényege és erkölcsi kötelessége a küzdelem, melyet léte, jellege, egyénisége fönntartásáért és kiteljesítéséért vív. A nemzet egyéniségétől viszont elválaszthatatlan ama hatalmi helyzete, melyet a történelme során szerzett meg; hisz voltaképp a kiválasztódás eredménye ez. A létért való harcot a nemzetben belül egyének közt és osztályok közt is alapvető történeti tényezőnek tekintették. De a nemzetet vélték a történelem alapegységének, az emberiség tagozó alapkategóriájának. A nemzetben belüli egyéni létharc éppúgy, mint az osztályok létharca, alá van rendelve a nemzetek közti létharcnak. A szociáldarwinizmus egy változatával, ill. rokonával van itt dolgunk, amit talán nazionaldarwinizmusnak nevezhetnénk.

Hogy e felfogás mily súlyos ideológiai következményekkel járt egy sok nemzet lakta országban, arra két szerzőt hozunk föl. Azért e kettőt, mert mindkettőnek feddhetetlen közéleti s gondolkozásbeli tisztessége. Imre Sándor az egyik, Arany László a másik.

2. Meglepő, hogy Imre *Nemzetiség és nevelés* c. hatvanlapos cikkére (Sz. 9. 4–118) a magyar ideológiakutatás nem figyelt föl; kevés írás nyújt e korból többet a történészeknek. Szinte valamennyi a világháborúig jelentőséget nyert kérdés érintve van benne. Imre cikke szabályos ellentámadás. Írója kétségtelenül nem annak szánta. Töprengő, helyenként gyötrődő meditálás a választ váró időszerű kérdésekről. Ami azonban nem fődheti el, hogy a kérdések nagyobb részére úgy felelt, mint másfél évtized múlva Beöthyék, de immár támadva, töprengés vagy pláne gyötrődés nélkül. (Imre cikkének inkább a vázat adjuk, mint idézünk belőle. Szinte minden mondatát idéznünk kellene vagy lehetne.)

Cikke, mint mondja, egy távolról szemlélő számvetése azzal a „reform-mozgalommal”, azzal a „reform-nemzedékkel”, melyről tanulmányunk eddig szólt. Alaptétele az, hogy a nemzetek létharcában megsemmisül az a nemzet, mely elveszti önfenntartásához való akaratát és okosságát. Annak következményeitől, hogy a történelmet mint a nemzetek létharcát fogjuk föl, Imre maga is megrémült; de végül is nem látott más elfogadható értelmezést, s egészen ráállt erre a sínpárra. A magyarság „vezér-nemzet” az országban lakó nemzetek között; történeti kiválasztódás eredményeképpen az, s erről önmaga s a természet ellen, bűn nélkül le nem mondhat. De nem mondhat le a többi nép veszélyeztetése nélkül sem. A nemzeteknek ugyanis a történelem kialakítja alapjellemtvonásukat és ennek megfelelő történeti hivatásukat, küldetésüket. A magyarság alapvonásai a vezérség-tudat s vele az államalkotó készség; küldetése pedig a nyugati civilizáció védelme és áthonosított szétsugárzása itt, Európa Keletén. A németység Európa egyik nagy kultúra-teremtő nemzete ugyan, hangoztatta Imre, de szétsugárzásra áthasonító, átadásra alkalmatlan. A magyarságnak kell itt ezt vállalnia. Elismerete,

hogy „újabbán” az országban élő többi népekben is megvan az igény a saját államiságukra; kijelentésének jogát azonban egyrészt a magyarság történeti kiválasztódása, szerepe, küldetése alapján, másrészt a kor fő iránya alapján tagadta. A kor főiránya ugyanis szerinte a nagyobb, összetettebb szervezetek felé való haladást követeli meg; csak ezek életképesek.

Imre nem hivatkozott történetfelfogása ihletőire. De jól látni, miképp épült össze felfogásában a romantikus nemzetjellemtan a taine-i alaptulajdonság, a rankei történeti küldetés, a spenceri összetettebb szervezet s a darwini létharc tételével. Ez utóbbi elemek épültek azonban bele a romantikus fölfogásba s nem fordítva. Akkor látszik ez igazán, ha a teendőket illető következtetéseit is számba vesszük. A magyarságot, úgy vélte, önmaga föladásának veszélye kísérte a nemzetek ez idő szerinti létharcában. Kétfajta gyógyszert ajánlott. Az egyik fajta védeni volt hivatott a nemzet helyzetét kifelé; a másik erősíteni öntudatát, önfenntartási akaratát, ésszerűségét befelé. A liberalizmusban, úgy vélte, túlságosan is messze mentünk és túlságosan is gyakorlatiatlanul. A felső közigazgatás és a felsőoktatás magyar nyelvét, a magyar államiság egységét és tekintélyét nem szabad többé kérdés tárgyává, izgatók témájává engedni. Fő belső orvosszerűen pedig a nemzet múltjához való tudatos kapcsolódást, a nemzet alapvonásainak, küldetésének, értékeinek tapasztalati, azaz történettanulmányozási tudatosítását vélte. Tévedés statisztikákkal érvelni ott, hol történelemmel kell bizonyítani. Veszélyes összehasonlítani ott, ahol olyan össze nem mérhető tényezők játszanak szerepet, mint a „népszellem”, a „nemzeti jellem”, a „nemzeti lélek”, a „népkedély”, a „nemzeti génusz”. Be kell mélyen nézni „a magyar mezővárosok sáros, poros utcáira”, látni „ezek iskoláit, magán életét, családi szokásait”, lakosaik „eszejárását, erkölcsi értékét, nézeteit”, hogy a valódi magyar értékeket megismerjük. Vállalni kell a nemzeti vonásokat még akkor is, ha azok néha meghökkentők; vállalni például „a furcsa pathetikájú” előadásmódot. Bár óvott a civilizációs eszmék és eredmények túlbecsülésétől, egész cikkén végigvonult mégis a nyugati tudomány eredményei átvételének sürgetése. A nemzet nélkülük nem bírhatja a létharc versenyt. A tudomány lehet kozmopolita. A társadalmi, az erkölcsi eszméket azonban át kell hasonítani, át kell szűrni, és csak a nemzeti jellemhez illőket kell befogadni. A magyarság eddig megőrizte azt a képességét, hogy jelleméhez hasonlítsa az idegen eszméket, s csak a jelleméhez illőket fogadja be. Most azonban veszélyben van, kivált a helytelen iskoláztatás következtében. Az alsó iskolák helyett felsőket szerveznek, s szaporítják a társadalom legveszélyesebb elemét, „a kabátos proletárt”, „az értelmiségi proletárt”, amely eltelve „az egyenlőségi eszmével” „az erkölcsi anyagelvűség” kisugárzója lesz. A nők túlzott iskoláztatása szintén veszélyes, mert szétzülleszti a családi közösséget. S az alsó rétegek gyermekeit sem tanácsos iskolázással kiemelni környezetükből; alapos elemi oktatásban kell részesíteni őket, hogy közösségük értékes tagjai legyenek. A legfőbb biztosíték ugyanis a nemzet értékeinek fenntartására a hagyományos közösségek megőrzése. A család e közösségek alapegysége, s alapegysége a nemzetnek is. A nemzetnek közös felfogású, közös értékrendű nagy családdá kell lennie újra, hogy megállhasson a népek létharcában.

Beöthy előzményének látszhat mindez; s jelentős mértékben az is. Van azonban egy alapvető különbség közöttük; Imre a magyarság jellemképét, értékeit „a nép”-ben látta. S ez számára a jómódú mezővárosi és falusi parasztságban testesült meg, főleg az alföldi és székelyföldi kálvinistában. Azaz egy hagyományos rendű, patriarkális demokráciájú parasztorság eszménye lebegett előtte, melyet a „középosztály” vezet. Sokat mond, hogy az egyre szélesebb városi munkásság iskoláztatásáról gazdag kérdéskörű cikkében egyáltalán nem ejtett szót. Herder nemzeti gondolata (amelyet Gervinus ezekben az évtizedekben marasztalt el kozmopolitizmusban): *a nemzetek nagy testvéri családok*, így fordult ellenkezőjére, a klanszellem megnyilatkozásává.

A nemzetek közötti létharc tételének és a nemzetiségi kérdésnek összekapcsolódása nem ily romantikus idilli célkitűzést eredményezett Arany Lászlónál, a kitűnő nemzetgazdasági szakembernél. Agrár-ipari ország az ő eszménye. Anglia azonban nemcsak

iparával, civilizációjával és demokráciájával mintaképe, hanem azzal is, hogy a történelem által kitermelt, kiválasztott vezető rétege megtalálta útját a modern viszonyok közé. Belőle kerültek ki egykor az angol politikai vezetés eszményi példái, s fölszívása által biztosítva van a történelmi folytonosság s a jelenkori vezetés hagyományosan nemzeti jelleme. Hasonló folyamat elősegítése Magyarországon különösen fontos. Az eddigi történelem folyamán a Duna-völgyében megtörtént a kiválasztódás, s ez a magyarságot jelölte, alakította ki arra a szerepre, hogy az ország különböző népeit állammá szervezze, ellentéteiket egységsúlyban tartsa, s fejlődésüket a fenyegető nagyhatalmi orosz és német igények között biztosítsa. Ezért a magyarság vezető helyzetének megtartása a nem magyar lakoságnak is elsőrendű létérdeke. Ehhez viszont a magyar földbirtok érintetlensége elengedhetetlen, legalábbis addig, míg az izgatások lecsillapodnak s a más nemzetiségűek újra megtalálják helyüket, nyugalmukat s boldogulásukat a magyar államban. Vagyis a birtoklás-joghoz való ortodox liberális ragaszkodás itt leli egyik fő magyarázatát. S mint a kiválasztódás tana, úgy nyertek e réteg ideológiájának többi elemei is kettős előjellet a létharc s a nemzetiségi kérdés összekapcsolt távlatában. Elég az állami befolyásolásra, a történelemformálás igényére utalni. Arany egyik legsürgetőbb híve az (időleges) centralizációnak, a megyei önkormányzat csökkentésének, a közművelődés, a népjólét, a közgazdaság érdekében, de a magyar elsőbbség biztosítása érdekében is. A kettő, persze, nála a kiválasztódás tana jegyében egymással teljesen azonosult. Alanyi jóhiszeműségéhez, hangoztattuk, nem férhet kétség. Az ideológia-kutatás egyik haszna éppen az, hogy megvilágíthatja oly gondolatszövedékek létrejöttét, melyek előtt a lélektan, a formálogika megtorpan. De említhetnénk az észelvű tapasztalatiság kettős előjellet is. Sem Imre, sem Arany László nem jogi érveket hozott föl, mint szokás volt a nemzetiségekkel szemben s a magyar „nemzetállam” védelmében fölhozni, hanem észelvű „történelmi tapasztalatokat”.

3. Arany elsőrendű író és kritikus; Imre pedig — a Gyulai-kör belső bizalmasa — jeles tudós a nyelvészet, az irodalomtörténet s a neveléstan területén. Ez fontos körülmény. 1867 után az irodalmi értelmiség ideológiájának erős, de még lappangó belső ellentmondásait elsőnk között a szépirodalom, ill. a szépirodalmi kritika hozta fel. Arany és Imre cikkei nem előzmény nélkül valók. Az *Értesítő* első folyamaiban ugyan inkább még csak a hivatalos dráma- és regénypályázatok hivatalos bírálataiban mutatkozott meg, miként nyomja rá a továbbélő nemesi liberális-romantikus nemzetfogalom az új korszak gondolkodására, szemléletére is a bélyegét. 1875 felé közeledve ez a nemzetfelfogás egyre programszerűbben s egyre polemikusabban nyilatkozott. A *Szemle* egyik fő különbsége az *Értesítő*höz képest éppen az, hogy szépirodalmi kritikáiban, tanulmányaiban túlnyomó a romantikus nemzetfelfogás súlya. Gyulainak a három alapműfaj újabb termékeit megmérő három kritikája lehet példa rá (Sz. 1. 224; Sz. 5. 177—194; Sz. 9. 408—427.). De az *Értesítő*ben is előtérbe kerültek az ily törekvésű cikkek. Itt mindenekelőtt Szász Károly elméleti cikkeit kell említeni. Százzsal kritikátörténetünk eddig alig számolt. Holott e szakaszban a régi gárda oldaláról ő fejtett ki gazdag elméleti tevékenységet. Gyulai és Szász kritikai munkássága azonban az 50-es éveknek a német és francia esztétikából és filozófiából áthonosított fogalomkincsére támaszkodott. Előkészítették így a konzervatív kritika Beöthyhez s Beöthyen át vezető útját. Szász például tragikum-tanulmányában Beöthy Világrend-fogalmát előlegezte (É. IV. 90—99.), a történelmi ábrázolásról szóló tanulmányában pedig Beöthy közfelfogás-tanát (Sz. 9. 225—249.). Minden lázadó s bukó hős bűnös, mert megsérti a társadalom szerves fejlődésrendjét, hirdette az első tétel; a nemzet többségének közfelfogásával való egyezés fontosabb ismérve a művek igazsághitelének, mint a tényekkel való egyezés, tanította a második. Imre és Arany László (és a velük rokongondolkodásúak) megnyilatkozásai azért oly fontosak, mert azt mutatták meg, miként hatotta s hasonította át a magyar elsőbbséget hirdető felfogás a pozitívizmus kora természet-tudományának eszmekincsét is. S éppen amaz elem áthatását s áthasonítását mutatták föl legélesebben, amely a következő félszázadban központi helyet foglalt el, s megakadályozta a valódi polgári liberális demokrata ideológia (és kritika) kialakulását. A darwini elméletből

kiemelt s az embervilágra analógiásan alkalmazott létharc és kiválasztódás tétele volt ez. Ez az így alkalmazott tétel, tudjuk, mindenütt rendkívüli fontosságra emelkedett a kezdődő imperializmus korában. Az újra fellendült gyarmatosítás angol és francia ideológiájában éppoly fontos helyet kapott, mint a szakszervezetek elleni bismarcki—vilmosi harcban, Gumplowitz osztrák „civilizációs” bürokrata teóriájában éppoly jelentőségre tett szert, mint Le Bon tömegtanában, Chamberlain fajelméletében éppúgy jelen volt, mint Maurras nemzeti minőség-demagógiájában. Analógiás alkalmazásának sugárkörét mi sem mutatja jobban, mint Brunetiére műfajelmélete, hol a műfajok és műfaji változatok küzdenek egymással életre-halálra létükért, uralmukért. A klasszikus polgári liberalizmus szabadságeszméi főleg e gondolkör görcsöveiben változtak át a szabad elnyomás szabadalmazott eszméivé. S akiknél ily szerepet nem töltött is be e tételkör, súlyosan gátló befolyást gyakorolt azokra is. Reviczky és társai például meglehetősen számú hazafias verset írtak. Rossz versek ezek többnyire; esztétikailag nem is szokás számba venni őket. Az ideológiatörténet szempontjából azonban nagyon is fontos az, hogy a nemzetek létharcának analógiás eszméje minduntalan kiütözködik belőlük is; nagyobbrészt mint nemzetföltés más nemzetek ellenében, de gyakorta a történeti-természeti kiválasztottság, elhivatottság eszméjeként is.

4. A magyar polgári értelmiség e felső rétege nem volt jobb s nem volt rosszabb a létharc és kiválasztódás kettős tételének támadó átformálásában nyugati társainál. Két tény mindenesetre súlyosbította helyzetét az utóbbiakéhoz képest. A veszélyeztetettség reális kismemzeti tudata a két rohamosan emelkedő s terjeszkedő nagyhatalom, az orosz és német hatalom között. Imre is, Arany is, mások is élesen fogalmazták meg ezt, kivált a sedani győzelem után. A másik az átöröklött, illetőleg Ausztriától átvállalt szerep. A kiegyezés a birodalom nemzetiségei egy részének elnyomását a dualizmus jegyében a magyarságra ruházta át (vagy ha tetszik: vissza). Arany világosan látta ezt, s fönt vázolt felfogása logikájának megfelelően mint történeti szükségyszerűséget vállalta is. Imre, mint utaltunk rá, megrémült a „vezérnemzet” s a „nemzetek létharca” összekapcsolásának következményeitől. De minden hatalmi helyzetföladás a létharcban való szándékos és bűnös meghátrálásnak, a nemzet önpusztításának látszott előtte. A létharc embertelen, de a lemondást róla mily alapon kellene éppen nekünk elkezdenünk, kérdezte gyötrődve, midőn semmi biztosíték rá, hogy kis és nagy szomszédaink majd követik a példát. A nemzetihalál képzeete most a nemzetek létharca jegyében merült újra fel. S ha e képzet a reformkorban az osztrák ház gyarmatosító törekvései ellenében mozgósító erő lehetett, — az új dunavölgyi s európai helyzetben, a késő liberalizmus korszakában a létharc jegyében az a támadó nacionalizmus jogosítványszerzője lett.

Mennyire áthasonította egymást a magyar elsőbbség jegyében a létharc s a nemzetihalál képzeete, s mennyire áthatotta a nemzeti létharcnak mint erkölcsi kötelezettségnek tudata az irodalmi értelmiséget, frappánsan igazolja az agg Toldy Ferenc sürgetése: „A nemzet percei drágák: mennyivel inkább jogosult a sietésre intés ma, szemközt a nemzetek egyensúlyát megsemmisítő, s az eddigi hatalmi viszonyokat sarkaikból kiforgató élethalálharc, melyhez a történetekben hasonlót hiába keresünk.” (É. IV. 238.) Ő azonban, szemben Imrével, elsősorban nem a hagyományos értékrend fönttartásában, mint inkább az európai tudomány gyors, áthasonító befogadásában látta a menedéket. Főleg pedig abban, hogy a magyarság végre rászánja magát a birodalom másik vezető nemzetével, az osztrákkal való igazi szövetségre.

A nemzetek létharca tételének bénító sugárköréből tehát nem tudtak kilépni. A nemzeti liberalizmus ideológiájának talaját kellett volna ehhez elhagyniok. Természetesen nem azért ítélték meg így a helyzetet, mert a liberalizmus talaját nem hagyták el, hanem azért nem hagyták el e talajt, mert helyzetük ilyen volt: függő a vezető rétegeknek amaz érdekétől, melyet a létharcgal igazolt és támadóvá tett nacionalizmus elégíthetett ki. Érzékelték azt a történeti fejleményt, amelyet imperializmusnak szokás nevezni, s nem lévén társadalmi

támaszuk hozzá, nem tudták bénító-torzító vonzasköréből kivonni magukat. Arany László *Hunok harca* c. nemzeti adhortációja jól tükrözi e torzulást.

5. Nemcsak magyar kérdés ez, hanem az európai polgári fejlődése. Az eszmei értékek, melyeket a korpozitívizmus fölhozott, 1871 után jórészt Nyugaton is ellenkezőre fordultak át. A hit, hogy a történeti fejlődést a tudomány által felismert törvényszerűségek jegyében az értelmiség irányíthatja, szertefoszlott; s szertefoszlott az értelmiség önállóságának, függetlenségének ábrándhite is. A törekvés, hogy a társadalom- és természettudományokat egyaránt a haladás szempontjának távlatába állítsák, a természettudományok törvényeinek illetéktelen, lapos egyeduralma lett. „Die ganze Geschichte ist nur unter ein einziges Naturgesetz zu subsumieren. Statt . . . zu analysieren, hat man nichts zu tun, als jeden konkreten Kampf in die Phrase 'struggle for life' . . . umzusetzen.” (Marx—Engels, Werke, NDK kiadás, Briefe 275.) Magyarországon különösen súlyos következményekkel járt e változás. Az a magas „irodalmi” értelmiség, mely 61—67 körül társadalomformáló, ideológia-teremtő igénnyel lépett fel, részeire hasadozott. Nemcsak a természettudományos és szépirodalmi értelmiség szakadt el egymástól, hanem pl. a közgazdasággal, a történetkutatással foglalkozó is. A szépirodalmi kritika s a nyelvészet torz szembekerülése szinte komikusan érzékelteti e szétválást. A természettudós gárda sokat megtartott lendületéből és európai együteműségéből; megszervezte a magyar tudományosság kereteit. De társadalomformáló igényéről majdnem egészen lemondott. A szépirodalom, különösen pedig a kritika szenvedte meg legjobban a változást. A természettudomány forradalmának gondolati eredményei jórészt éppúgy kivülről maradtak hosszú időre, mint a szociológiai, közgazdasági s művelődéstörténeti áramlatokéi is. Viszont középpontjába került, különböző nyíltságú és erősségű fokozatokban a nemzetek létharcának gondolata. Imre a nevelésen belül elsősorban az irodalomnak tette köteleességévé a nemzeti jellem konzerválását a nemzeti létharc érdekében. Történeti regényt kívánt például s vidéki tanító erkölcsrajzot. A Szemle irodalmi—társadalomtudományi része éppúgy, mint az egész hivatalos irodalom- és művelődéspolitikája jórészt egyre inkább a nemzeti jellem konzerválásának a nemzeti létharcra felkészítő feladatát vállalta. Az értelmiség rétegzését és rangsorolását a hatalom e feladat szemszögéből végezte el. S e feladat lett az iskolák által az emberekbe oltott erkölcsi minősítés egyik alapszempontja is. Bizonyosan ezért is álltak a magyar közép-retegek oly mereven szemben minden minden olyan erkölcsi értékrenddel, mely nem erre a szempontra alapozó volt, s minden irodalommal és kritikával, mely nem tette magáévá e feladatot. Beöthy roppant hatékonyságának s Péterfy teljes hatástalanságának éppúgy itt lehet valahol az oka, mint Arany László teljes elhallgatásának is. Aki székfoglalójában a társadalombíró polgári realizmust oly világosan kora követelményének határozta meg, aki azt várta nemzedékétől, hogy megszabadulva a nemzeti védekezés lekötő parancsától, „az egész emberiségre kiható általános európai mozgalmak árjára bocsátkozzék”, végül mint a *Hunok harca* s annyi cikke bizonyítja, mégis a nemzeti létharc képzetének foglya lett. Láthatta az ellentmondást, föloldani azonban nem tudta; de Szász és Beöthy Világrend-követelményével mégsem árulhatott egy gyékényen; inkább hallgatott.*

* Cikkem nyomdába adása után jelent meg VÁRKONYI ÁGNES A pozitívista történet szemlélet c. kitűnő összefoglalása. Így csak korábbi e tárgy körbe vágó tanulmányait használhattam föl.

REJTŐ ISTVÁN

MIKSZÁTH KÁLMÁN GONDOLATVILÁGA A PARLAMENTI KARCOLATOKBAN

(Műhely-tanulmány)

Az utóbbi évtizedben már irodalomtörténeti közhellyé vált, hogy Mikszáth Kálmán *A t. Házból* című karcolatainak legvonzóbb újdonsága az volt, hogy mert és tudott szakítani a korábbi évtizedek publicisztikai gyakorlatával: nem beszámolót, nem recenziót, de nem is glosszát írt a képviselőházi ülésekről, hanem kézen fogta, szinte „belopta” a parlamentbe olvasóit, s a mindennapi élet közelébe hozta a politikai szemlélet fellegeibe emelt testületet. Mikszáth művészetének sajátossága abból fakadt, hogy a kapott feladathoz, ahhoz, hogy napról napra karcolatot írjon a *Pesti Hírlap* hasábjain, hozzáadta saját egyéniségét. Nemcsak eleven alakokká varázsolta a képviselőket, nemcsak léttel töltötte meg az ülésterem pad-sorait, a folyosót, a büfét, a külön tárgyalótermek titokzatos világát és a karzatot, hanem a maga gondolatvilágán szűrte meg az eseményeket.

A Mikszáth-szakirodalom eddig csak megközelítő képet tudott alkotni *A t. Házból* című karcolatok jellegéről és arányáról. Az író életében csupán egy kötet látott napvilágot: a Légrady Testvérek gondozásában megjelentetett Mikszáth Kálmán *Országgyűlési Karcolatai* (Bp. 1892. 365 l.). Ez a kötet az író válogatása alapján a maga kilencven darabjával ízelítőt nyújtott az 1883 és 1891 között közreadott parlamenti karcolatokból. Az 1910-es évfordulóra kibocsátott Jubileumi Kiadás köteteibe nem kerültek be a parlamenti karcolatok. A Rubinyi Mózes gondozta folytatásba, a *Hátrahagyott Iratokba* pedig az 1892-ben kiadott kötetnél kevesebb és főként későbbi periódusból származó parlamenti karcolatok kaptak ugyancsak ízelítőként teret.

A kutatás számára azonban csak töredékek voltak. A részletek bár érzékeltették az egész jellegét, mégsem adták, de nem is adhattak képet magáról a folyamatról. A Mikszáth Kálmán *Összes Művei* a teljes életművet hivatottak bemutatni, és e munkálatok során kezdett kibontakozni a parlamenti karcolatok lényege és mennyiségi aránya is. Az eddig közrebocsátott publicisztikai kötetek közül az általam sajtó alá rendezett három kötet tartalmazott először *A t. Házból* címet viselő karcolatot. Az anyag beható vizsgálatakor kitűnt, hogy Mikszáth napról napra nyomon követte a parlament üléseit, és szinte kivétel nélkül (az egész periódusban mindössze hat vagy hét alkalomtól eltekintve) minden ülésről megírta a maga rövidebb-hosszabb beszámolóját. Az ülések témája vegyes volt, tárgyaltak jelentéktelen kérdéseket, vitatkoztak interpellációkra adott válaszok fölött, elfogadtak pótdátot kivető törvényjavaslatot, de az 1883-as évben igen jelentős törvényjavaslatok is napirendre kerültek. Az év tavaszán tárgyalták meg a még Eötvös József által kezdeményezett középiskolai törvényjavaslatot, és az év végén vitatták meg az ugyancsak másfél évtizede húzódó polgári házasságról szóló törvénytervezetet. Mind a két téma több hétig állta a támadások tüzet, a középiskolai törvényjavaslatot a főrendiház elfogadta, a polgári házasságról szólót két alkalommal is visszautasította, és csak egy évtized múlva, Tisza Kálmán bukása után, a Wekerle-kormány idején fogadták el, 1894-ben.

A kritikai kiadás említett három darabja, a 65., 66. és a 67. kötet az 1882. december eleje és 1883. december vége között eltelt tizenhárom hónap parlamenti karcolatát és egyéb pub-

licisztikai írását tartalmazza.* Ez a mennyiség a parlament két őszi és egy tavaszi ülésszakának anyagát öleli fel. E három szakaszból Mikszáth összesen százharminckét karcolatot írt. Tehát a tizenhárom hónap terméséből összegyűjtött parlamenti írások száma több mint másfélszerese annak, amit 1892-ben maga Mikszáth Kálmán tett közzé a Légrády Testvéreknél megjelentetett Országgyűlési Karcolatai című kötetében. Ez nem csupán mennyiségi arányokra vet fényt, hanem ami ennél sokkal fontosabb, módot ad arra is, hogy bepillantassunk a parlamenti karcolatok szerzőjének műhelytitkaiba is.

A *t. Házból* című karcolatokat egybegyűjtve mi magunk is — mint Mikszáth egykorú újságolvasói — napról napra nyomon követhetjük a parlamenti élet csendes hétköznapjait, időnként kedélyeket és hangulatokat egyaránt felkorbácsoló vitáinak hol a felszínen kavargó, hol pedig valódi viharokat kiváltó összecsapásainak a szatíra torzító lencséje segítségével bemutatott világát. Mikszáth ironikus szelleme irányítja figyelmünket a fontosabb mozzanatokra, a jelentéktelen események mögött meghúzódó mélyebb összefüggésekre, a magát hangosan fontosnak feltüntető események jelentéktelenségére, a mellesken elhangzott félmondatok jelentős hatására. A *t. Házból* című karcolatok nemcsak az események ironikus kritikusan tolmácsolói voltak, hanem a képviselőket is megfosztották vélt méltóságuktól. Mikszáth finom észrevételeivel érzékelhetővé tette a képviselői habitus mögött meghúzódó szellem igazi értékét, a képviselői padból elhangzó nézetek és állásfoglalások erkölcsi erejét. Mikszáth nem illúziórombolásra készült, nem az volt a célja, hogy feltétel nélkül a gúny torzító eszközével csökkentse a tekintélyeket. Az érvet, a szellem igazi fényét még a saját nézeteivel szöges ellentétben állókban is tisztelettel elismerte, és e véleményének karcolataiban egyértelműen hangot is adott.

I.

A parlamenti karcolatokból bontakozik ki legteljesebben Mikszáth közéleti, társadalmi és politikai gondolatvilága. A parlamenti élet eseményeivel való szüntelen és folytonos foglalkozás arra készíti, hogy elmélyüljön a közélet jelenségeibe, a felszín mögött keresse-kutassa a láthatatlan vagy a háttérben meghúzódó, mozgató erőket. Én, aki végigolvastam a gyorsíró jegyzőkönyv alapján kiadott Képviselőházi Napló kötetét (és rövid regesztákat készítettem a kritikai kiadás számára) fel tudom mérni azt a viszonyt, amely az író és parlament között kialakult. Azonnal feltűnik, hogy Mikszáth nem beszámolót írt, de ez nem is volt feladata, hiszen az ő karcolata után a *Pesti Hírlap*ban kivonatolva ismertették a napi parlamenti vitát. Felmérhető az is, hogy mi kötötte le a figyelmét, mit tartott fontosnak vagy lényegtelennek, mi volt az, amihez nem értett, s milyen témákba fáradt bele. Ami foglalkoztatta, az benne van a karcolatokban, de fel kell hívni a figyelmet arra, hogy nem érdekelte a költségvetési vita, a különféle adóemelések és a képviselőházhoz benyújtott kérvények, kivéve amikor abból politikai botrány kerekedett. Teljesen érthető, hogy a nagyobb, elhúzódó viták közvetítésébe belefáradt. Ilyen volt például a középiskolai reform vitája, mert a végén úgyszólván vallásháborúvá fajult a protestánsok és katolikusok között. Vagy a keresztényszóidó vegyesházasságról szóló törvényjavaslat, mert alaki kérdéseken vitáztak.

Mikszáth szatírákat írt, de erkölcsi felelősséggel nyilatkozott a dolgokról: „nem tudjuk — írta egy helyütt —, meddig írhatjuk még e rovat fölé, hogy a »Tisztelt Házból«. Mert ha így megy, mint ahogy ma ment, megérhetjük még azt az időt, hogy a csapláros azzal utasítja rendre az ivóban duhajkodó legényt: »Csihaj te! Azt hiszed, a képviselőházban vagy?«” (Krk 65. köt. 18.) A képviselőház eseményeit figyelve kínzó tapasztalatok szűrődtek le benne. „Itt kell elmondanom — szakítja meg a képviselői szónoklatok jellemzését —, hogy a mi parla-

* A tanulmányban a Mikszáth Kálmán Összes Művei kötetét Krk rövidítéssel jelzem, ezután feltüntetem a kötet, ill. lapszámot. A Krk 66. kötete sajtó alatt van, így az ebből merített idézeteknél lapszámra még nem tudok utalni, helyette a karcolat megjelenésének dátumára hivatkozom, hogy a kötet megjelenése után az olvasó meg tudja találni.

mentünkben annyi komolyság sincs, mint a kőrmöm feketéje. Az »anekdoták parlamentje« ez. Egy beszéd, amelyben adomák nincsenek, olyannak tűnik fel, mint a sótlan kenyér . . . A legtöbb beszéd az adoma kedvéért készül, s mondatik el. Általában el lehet mondani, hogy *Magyarországot adomákkal kormányozzák.*» (Krk 65. köt. 97–98.) A végtelenbe nyúló viták, az érvek helyett gondolatszegény szövegek képpé formálódnak egyik karcolatában: „Hatalmas füstmacskák gomolyognak. S ebben a nagy füstben érnek meg azok a nagy eszmék, amik *ismét füstté lesznek.* Az örök füst itten a szignum!” (Krk 67. köt. 153.) Nem a szkepticizmus, sem a végleges kiábrándultság, hanem a kor politikai atmoszférájában születik Mikszáthnak az a gondolata, amelyet az utca népének reményével szembe helyez: „Az utca politikus fantasztaínak még van hatalmas országgyűlésük. Ők még bíznak abban, hogy hátha a következő pillanatban valami rendkívüli történik: hátha kiáll Tisza Kálmán a fórumra és azt mondja: »Eddig és ne tovább. Eddig a gazdagok uralkodtak, most már uralkodjanak a szegények!« Hát ugyan miért is ne mondhatná azt Tisza Kálmán, ha egyszer megharagszik? . . . Az ő képzelődésük gazdag szálakat ereget az új, érdekesebb magyar történelemhez.” (Krk 67. köt. 177–178.)

Az a szemléletmód, amellyel a társadalom alapkérdéseit figyeli, határozza meg a vezető pártokkal kapcsolatos álláspontját is. Nem tagadja, hogy kora politikai sivárságával szemben a reformkorban és a liberalizmus kezdeti korszakában látja azt az erőt, amely felelősséggel volt képes foglalkozni a társadalom problémáival. Mély hit és nem könnyed élcelődés hozza tollára az egyik karcolatának kezdő mondatát: „A Ház baj nélkül eljutott 48-ig (ne ijedj meg jámbor olvasó) csak §§-okban.” (Krk 66. köt. ápr. 26.) Nem tagadja, hogy a baloldalhoz tartozónak érzi magát. A név szerinti szavazásról írva megjegyzi: „Kezdek pedig a mi oldalunkról, a szélsőről”. (Krk 65. köt. 67.) Mégis tisztázni kell az úgynevezett baloldalhoz (Függetlenségi Párt) és a kormánypárthoz (Szabadelvű Párt) való viszonyát.

A Függetlenségi Párt egyes képviselőinek személyét tiszteli, szellemi képességét becsüli, leginkább Herman Ottóban, Hoitsy Pálban látja meg az elvi alapon messzibb tekintő politikust, de magát a pártot erőtlennek tartja, amely csupán oppozícióra képes, és nem tud konstruktív politikát folytatni. Egyik alkalommal a törvényhozás rendszeréről elmélkedve a harmadszori felolvasás feleslegességét boncolgatja. Ennek kapcsán ír az ellenzék, a Függetlenségi Párt magatartásáról: „Még csak akkor lehetne érteni a dolgot, ha a mi ellenzékünk valami titkos, alattomos carbonari kompánia volna, amely elbúvik, hogy ne is sejtsek ittletét, lesbe áll, aztán a harmadszori felolvasásnál hirtelen előrohan, s az erre el nem készült többséget leszavazza, kisebbségben hagyja, a kormányt megbuktatja és fölfordítja a világot. De így, mikor olyan olyan nyílt és őszinte, hogy huszonnégy órával előbb mindig maga dobolja és trombitálja ki kormánybuktató terveit a hírlapjaiban.” (Krk 65. köt. 50.) Máskor a kormánypárt ellenében az ellenzék kierőszakolja egy törvényjavaslat napirendre tűzését. Míg Mikszáth kezdetben egyetért a Szabadelvű Párt cselszövését leleplező függetlenségekkel, addig az általános tárgyalások során az elhangzott ellenzéki felszólalások rádöbentek a Függetlenségi Párt oppozíciós politikájának csődjére: „mert nem helyeselhető az ellenzékétől sem — írja rezignáltan —, hogy csupa ellentmondási viszketegből, csupa »játékosdi«-ból egy olyan javaslatot portál, mely ellen egész hévvel és keserőséggel intéznék támadásait, ha igazán akarná a kormány. S ami rossz és kárhozatos, bizonyára az marad akkor is, ha a kormánypárt nem támogatja. . . .” (Krk 65. köt. 184.) „Szegény ellenzék biz ez a mienk! — sóhajt fel Mikszáth egy hosszabb formális parlamenti szöcsata után. — S ha soká így megy, Tisza Kálmán abba a helyzetbe jut, amibe a kedive volt egykor, midőn parlamenti reformokat léptetett életbe. . . . A mi Tiszánk is ott áll már körülbelül, hogy maholnap a mamelukok közül nevez ki magának ellenzéket. . . . Hiszen a Ház nem is lehet másforma, mint az ország, mert ennek az arcát kell, hogy mutassa.” (Krk 66. köt. ápr. 22.)

A Szabadelvű Pártot Mikszáth a mamelukokon és a klubban kifőzött taktikán keresztül méri. Ironiájának kimeríthetetlen forrása a mamelukok Tisza Kálmánt követő szervilizmusa.

Ha Tisza figyelmetlenségéből rosszul szavaz, a mamelukok nem a feltett kérdés szerint voksolnak, hanem Tisza tévedését követve tömegükkel leszavazzák a kormány javaslatát, e hibájukat is Tiszának kell korrigálni. (Krk 65. köt. 124–127.) Ha Tisza Bécsben van, a kormány és a mamelukok tehetetlenül sodródnak az ellenzékiek támadásának örvényeiben. (Krk 65. köt. 166–168.) A mamelukok öröme kevés. Tisza egy alkalommal az alattomosan támadókat „vakondoknak” nevezi. „A »vakondok« szó felette megtetszett a mamelukoknak — jegyzi meg Mikszáth ironikus mosollyal —, s édes zsi bongást éreztek tagjaikban, hogy íme van már nálunk is rosszabb válfaj a Házban. Lélekemelő volt azt elgondolni, hogy még a mameluk is lenézhet valakit, akit úgy híznak, hogy vakondok”. (Krk 65. köt. 13.) A Szabadelvű Párti klub belső világát Mikszáth egy készülődő adóemelési törvényjavaslat klubbeli elő- és utóéletének történetével jellemzi. A napilapok arról cikkeztek, hogy a szabadelvű klubban kik, milyen megfontolásból nyilatkoztak az adóemelés ellen. Mikszáth az újsághírek nyomán képzeletében felidézi „a leghűbb mamelukok, az úgynevezett petrifikáltak” kártyaasztal melletti lázongását. A kártyaműszavak és a politikai frázisok keveredése a stílus hatásos építőeleme.

„— Lehetetlen! Nem bírja már meg a nép! — mondja X. úr. — Még tíz forint rebesszer!
— Feljajdul az alattunk lévő föld! — sopánkodik B. úr, és megadja a tíz forint rebesszert.
— Inkább kivágom a nyelvemet, mintsem megszavazzam! — dörmögi Z. úr. — Hívo k öt forintot blind.

- Szerencsétlen idea a kormánytól! Ki adja meg a blindet?
- Én! Én!
- Igazán szeretném tudni, ki szavazza ezt meg Szapárynak?
- Senki. Senki.”

A mikszáthi csattanó azonban nem marad el: a kormány kabinetkérdést csinált a javaslatból és Scarron úr a következő képet vetíti olvasói elé: „Ha az ember *elevenítő* üvegen néz be abba az úgynevezett klubbeli oppozícióba, mely forr, miként a láva, csapong, mint a tenger hullámai, tüzet és tajtékot hány, mint a Vezúv, és mely egyszerre lecsendül azon kijelentésre, ha a kormány kimondja a varázsigét, hogy: »Ez kabinetkérdés«. Ez a varázsigé megállítja a legböszültebb bikát is, a vipera sziszegő nyelvét megdermeszti, a sárkánynak a körmeit lemetéli . . . mégiscsak furcsa kis ige, mihelyt elénekli a Kormány: Ez most kabinetkérdés, tralla, S az ellenzék nincs, csak vala . . .” (Krk 67. köt. 207–208.)

A Szabadelvű Pártról alkotott Mikszáth-kép nem lenne teljes és Mikszáth ez időbeli politikai arculata is hiányos lenne, ha nem érzékeltetném Tisza Kálmánról kialakított véleményét. Az irodalomtörténeti közvélemény hajlamos arra, hogy statikusan vagy későbbi állapotból visszakövetkeztetve alakítsa Mikszáthnak Tiszához fűződő kapcsolatát. Mikszáth a szegedi korszakban egyértelműen szemben állt Tiszával. Most azonban már nem Csanády Sándor parlamenti stílusában (mint ahogy írónk jellemezte Csanády felszólalását: „éles szöbicsakot döfködött Tisza úr sárga-fekete keblének átkos mélyébe” [Krk 67. köt. 172.]) ítélte meg Tisza személyét és tevékenységét. Karcolataiban sűrűn feltűnik a miniszterelnök alakja, aki erőteljesen szervezi és irányítja a kormánypártot. Valóban: ahogy arról az egykorú „Képviselőházi Napló” kötetei is tanúskodnak, minden lényeges kérdésben magához tudta ragadni a kezdeményezést. És ez volt az a mozzanat, amely Mikszáth szimpátiáját felébresztette: hiszen más pártok vagy akár a kormánypárt többi vezetőjében nem látott annyi erős és koncepciót, mint Tisza Kálmánban. A mindig érvelni tudás, a politika porondján való szüntelen szereplés, dinamika elismerést ébresztett. Nem lett Tisza Kálmán híve, de az állandó és minden kérdés tárgyalásakor felszínre törő kisszerűség ellenében benne látta meg a politikai gondolkozás folyamatát. Ezeknek az ellentétes érzéseknek is hangot adott Mikszáth: „S valóban az embernek — ha ellenzéki — fájdalommal kell beismerni, hogy ez a mi Tisza Kálmánunk még mindig halad, s mindenik beszédje új meg új.” (Krk 66. köt. ápr. 5.) Más helyütt kitűnő képpel érzékelteti Tisza érvelési módját: „megfogta a kérdést, mint egy darab tészta t, s míg gyúrta, azon gondolkodott, hogy mit lehetne ebből csinálni.” (Krk 65. köt. 73.) Az érvelés és a politikai gon-

dolat elevenségét ismerte el Mikszáth s nem a politikai koncepciót. Gúnyos megjegyzések, ironikus felhangok sokasága bizonyítja ezt, de csak azokat említem meg, amelyeket a megformálás szellemessége is kísér, mert ezzel egyidejűleg a mikszáthi stílus jellegzetességét is érzékeltetni tudom: „... a magyar szolgabíró (mert jobban illik Tisza Kálmán szolgabírónak az ország fölött, mint miniszterelnöknek) ...” (Krk 65. köt. 131.); „Tisza Kálmán milyen ügyesen sodor magának cigarettliket — írja más alkalommal. — Ez az egyetlen úri vonás benne. De csak a sodrás, mert a gyufát már ezután a cipője talpán gyújtja meg.” (Krk 65. köt. 151.) Tisza Kálmán körmondatos, bürokratikus körülményes beszédmodora többször céltáblája az író szatirájának: „A »hogy«-ok és »miszerintek« nagymesterét legjobban az bosszantotta, mikor határozati javaslatának a szerkezetét támadta meg Szilágyi, gúnyosan emlegetve a grammatikáját. A miniszterelnök is arra a leghiúbb, amiben a leggyöngébb.” (Krk 67. köt. 161.) Minden fejtegetésnél érdemesebb idézni Tisza Kálmán egyik mondatát, amelyet az európai politikai helyzetről mondott: „Én, mint meggyőződésemet merem határozottan nyilvánítani, hogy mindazon hírek, melyek hírlapilag közöltettek, részint teljesen alaptalanok, részint nagyon túlzottak, elannyira, hogy az európai békét ma veszélyeztetnek tekinteni nem lehet.” (Képviselőházi Napló, 1881—1884. VIII. köt. 346.) E mondat megragadta Mikszáth figyelmét is és az aznapi *A t. Házból* c. karcolatában az eredeti elemek megtartásával ragyogó stílusparódiává gyúrta: „Tisza tiltakozó arcot vágott, s azt mondta, hogy részint alaptalanok, részint pedig túlzottak a háborús hírek, mégpedig amennyiben alaposak, annyiban túlzottak, és amennyiben alaptalanok, annyiban nem túlzottak. Summa summárium pedig ma még csak azt árulhatja el, hogy lesz, ami lesz, és ami lesz, az majd kitudódik később. Többet ma még nem mondhat.” (Krk 65. köt. 48.)

II.

A vezető politikai pártok megítélése meghatározza azt a nézőpontot, amelyet Mikszáth karcolatai írásakor kialakított. Nem pártszempontok vezérlik az ülésteremben elhangzottak visszaadásakor, hanem az érvek és az eszmék vonzzák. Vannak olyan írásai, amelyek szinte egy röpke mondatnál adnak számot a napi ülésről, magát a karcolatot pedig a folyosó adomái-
vai, a büfé tréfaival vagy egy-képviseletről szóló történettel tölti ki. De közvetlenül az ilyen jellegű írások mellett olyan karcolatokat is találhatunk, amelyek nyom követik az ülés fontosabb mozzanatait. A gyors általánosítás könnyen arra a feltételezésre csábíthatna, hogy voltak olyan napok, amikor Mikszáthnak nem volt „kedve” részletesen beszámolni, viszont voltak olyan alkalmak, amikor „jókedvében” bő lére eresztette referációját. A behatóbb vizsgálat azonban kizárja ezt a feltételezést. A tények meggyőznek arról, hogy nem elsősorban a kedélyállapot határozta meg a beszámoló megírásának módját, hanem a képviselőházi ülés témája és elsősorban a felszólalók személye, valamint állásfoglalása. Arról a sajátos megközelítési módról, amellyel Mikszáth témáját megragadta, írásainak egész sora vall. Sokkal tudatosabb író volt annál, mintsem szellemes stílusfordulatokkal és csattanókkal beérte volna. A nézőpontról többször ír. „E karcolatokat — jegyzi meg egyik alkalommal —, melyek a Pesti Hírlapban jelennek meg, rendszerint hárman írjuk. Egy mameluk képviselő (de ez csak akkor van ott, ha beparancsolják), némelykor egy függetlenségi képviselő (de ez meg csak akkor van ott, ha valami botrány van készülöben) s végül én magam, akinek mindig csak azt lehet megírni, amit meghagynak, s az semmit sem ér.” (Krk 65. köt. 62.) Ez a megfogalmazás összhangban van azokkal az írói kiszólásokkal, amelyeket korábban a kormánypárt, illetve a Függetlenségi Párt tevékenységének megítéléséről már idéztünk. De mint szatíra-író, Mikszáth alkalmazta a különböző nézőpontból fakadó ábrázolás lehetőségét. Az egyik eseménytelen ülést egy mameluk képviselő szemszögéből és gondolkozásmódja szerint írja le: ezzel teremt

mozgalmasságot a napi ülésről szóló referádájába. Az ülésteremben és a folyosókon történeteket egybekomponálja a parlamentbe ritkán bejáró mamelukok alakjának bizonytalankodásával. (Krk 65. köt. 31–35.) Más alkalommal karcolatát egy ellenzéki képviselő mezében írja meg. A történeteket egyoldalúan vetíti olvasói elé: csak a Függetlenségi párti képviselők véleményéről tájékoztat, s zárójelben gúnyval jelzi az ellenzéki képviselő kritériumát: „mert szélsőbaloldalinak választatván meg, csizmában járok és nem cipőben.” (Krk 65. köt. 168.) Csodálatos, vallja meg Mikszáth, hogy a környezete észjárása, szelleme mennyire hat az emberre, mennyire másként lát és ítél, ha a baloldali folyosón van, mintha a jobboldalra téved. A nézőpont relativitását érzékelteti egy másik karcolatában, amelyben szinte figyelmen kívül hagyja az ülésteremben elhangzottakat, könnyed hangon idézi fel a Szabadelvű párti és az ellenzéki képviselőknek az ellenkező oldalon levőkről kialakított szemléletét. Ez a beleélés a satíra forrása és ez teszi vibrálóvá az egész írást. A mameluk oldalról nézve „Verhovay feje valóságos Robespierre-fej. Ugron Gábor, amint lélegzetet vesz, s orrcimpái meg-megmozdulnak, úgy veszi ki magát, mintha vért szagolna. Az öreg Madarász szemében valami rettenetes félelemgerjesztő van, a Nagy Ferenc megnyúlt homlokú feje úgy néz ki, mint egy porcelán váza, . . . Széll Gyurka olyan, mint egy hiéna . . . Hát még Thaly? A nagy buzogányú kuruc épp most beszél. Brr! Már hasonlatait is az akasztásból veszi! Akasztanak . . . itt örökös akasztanak.” Folytatva a sétát ironikusan visszatér a baloldali folyosóra. Hirtelen minden megváltozik: „Hát amint odaérek a tájékomra, egyszerre megcsap az otthoni levegő, hallom Komjáthy jóízű adomáit, hogy szedte rá a fináncot, látom Wodianer Bélát gögösen sétálni köztünk, s tarka nadrágján olvasom a kockákat, egy-kettő, három, négy, öt, hat, hét millió . . . Csanády bácsi magyarázza, hogy a pénzünket társzekéren hordja Bécsbe Szapáry Gyula . . . Ilyen óriási különbség az — vonja le Mikszáth a következtetést —, nyájas olvasó, hogy honnan nézi az ember a vidéket.” (Krk 65. köt. 145–146.)

Igen sokszor közvetlen formában is megfogalmazta sajátos szemléletmódját: „én csak azért vagyok itt — írja egy helyütt —, hogy a mulatságos dolgokat keressem.” (Krk 66. köt. ápr. 20.); „Nem jól áll nekünk filozofálni . . . Hiszen mi csak a napokat jegyezzük, nem az időket, s azokban is csak azt, ami tréfás dolog.” (Krk 66. köt. ápr. 15.); „Oly mulatságos volt ez a mai ülés — veti közbe másutt —, hogy nekem, aki mindig a mulatságos oldalait kerestem az üléseknek, meg kell hátrálnom, kiszorítottak a komoly oldalaihoz. Megbuktam.” (Krk 65. köt. 183.) Más alkalommal, amikor egy speciális helyzet úgy hozza, az előbbi szemléletet negatív módon fogalmazza meg Mikszáth, úgy tüntetve fel a helyzetet, hogy az önmaga által megteremtett speciális láttatási módszer rákényszeríti a könnyed csevegésre: „majdnem sajnáljuk — jegyzi meg álkomoran —, hogy e rovat nem tárgyalja az országgyűlési viták menetét úgy, mint komolyabb recenzió, hanem csak mint könnyed, mulattató olvasmány . . .” (Krk 67. köt. 191.) A hangnem, a tónus sajátosságáról vallanak a karcolatok szövegébe szőtt írói „kiszólások” is: „nem hoztam hát el semmi tárgyat ehhez a karcolathoz (az lehetetlen is lenne!), de minthogy egy hasábot mindennap nekem kell teleírnem a mellékleten a Házból, kénytelen vagyok a semmit nyújtogatni egy hasábnnyira.” (Krk 65. köt. 65.) Más helyen a folyosói pipa-füstbe burkolódzó képviselőknek a jövő esélyeit latolgató beszélgetését kommentálva, saját karcolataira utal: „nekem az az ötletem támad s aligha csalnak kombinációim, hogy a kormány meg akarja buktatni az én karcolataimat. Mert ez már a harmadik olyan ülés, amelyiknél az alvás is több megírni való mozzanatot nyújt.” (Krk 67. köt. 205.)

Mindez tehát a módszer egyik jegyét, a megközelítés útját érzékelteti. A módszer másik ismertetőjegye az események megítélésének jellege. Erről is sok alkalommal vallott Mikszáth. Egyik karcolatában — minden valószínűség szerint a karcolat csattanója kedvéért — arról számol be, hogy a vadászat megnehezítése érdekében minden Farkas — azaz minden Farkas nevű képviselő — az adó felemelése mellett voksolt. Az ártatlan tréfa helyesbítő nyilatkozatot szült: az ellenzéki Farkasok tiltakoztak az ellen, hogy valóban megszavazták volna a kormány adóemelését. Mikszáth a kényszerű helyreigazítás alkalmával újabb oldalát világítja meg

szemléletének: ha jól is hallotta az eseményeket — írja védekezésében — „a fejében — mert valami olyan gépezetnek kell benne lenni — visszájára fordult meg a dolog”. (Krk 65. köt. 172.) És ha ehhez hozzáfűzzük, hogy ugyanez alkalommal még azt is leszögezte, hogy olyan informátort nem tud és nem akar használni, „aki egészen tudja, mit beszélnek a Házban, hanem csak úgy félig tudja, s a másik felét maga képzei hozzá . . . az az igazán becses anyag, kivált az a része, amit ő gondol ki”. (Uo. 171—172.) E mozzanat: a jelenségek visszájára fordítása, illetve a kialakult szituációba való beleélés és annak öntörvényű továbbfejlesztése a szatíra egyik legsajátosabb módszerének tudatos vallása és vállalása.

III.

Mikszáth ismerte kora társadalmi közhangulatát, és ezért nagyon jól tudta, hogy amíg a humor és az anekdota mosolyt fakaszt, addig a gúny, az ironia és különösképp a szatíra hevesebb érzelmi reakciókat vált ki, és korántsem számíthat olvasói osztatlan elismerésére, illetőleg egyetértésre. Számított a támadásokra és vállalta azokat. Egyik karcolatában felidézi a mindig humorizáló függetlenségi párti Németh Albert egyik keserű kifakadását: „. . . míg én ebben a Monarchiában vagyok s míg ezeket a fizionómiákat látom, addig mindig a keserűség bolondozik belőlem.” Mikszáth a mindig Németh Bercinek titulált Németh Albert keserynés szavaihoz kapcsolja a maga vallomását (de az is elképzelhető, hogy csak maga menségeként adja alakja szájába e szavakat, hogy hozzáfűzhesse a maga álláspontját!): „Amit Németh Berci mondott, azt ő magamagáért mondotta, de a karcolatok írójának is jó menségét képezi ez, ha netán szemére vetnék, hogy miért nem fordít nagyobb gondot a Ház komolyabb eseményeire. Komolyabb események! Én istenem, de szörnyen naivok önök, képzeletbeli gáncsolóim!” (Krk 65. köt. 150.) Bár képzeletbeli gáncsolókról ír Mikszáth, voltak valódi támadói is. Bizonyíthatóan a Szabadelvű párti Dobránszky Péter nyilatkozatban tiltakozott Mikszáth bírálata ellen. Írónk ugyanis lakonikusan a következőket írta: „. . . megpihent a Ház a folyosókon, mert Dobránszky Péter beszélt másfél óráig. S hogy unalmas ne legyen, közbe németül is olvasott fel, hanem azért mégis unalmas volt,” (Krk 65. köt. 203.) A sértődött képviselő tiltakozó nyilatkozatot küldött a *Pesti Hírlap* szerkesztőjének. Kenedi Géza szerkesztő a tiltakozást átadta Mikszáthnak. Az író annak szövegét azonnal beleillesztette a következő napi karcolatába. A csipkelődő kommentár élesebb volt, mint a nyilatkozatot kiváltó megjegyzés, sőt a hozzáfűzött anekdota még a kommentár szövegénél is kegyetlenebb volt. (Krk 65. köt. 206—208.)

De sok kritikát kaphatott szóban is, hiszen az itt következő karcolat alapérzelme csak konkrét eseményekre épülhet. Alig néhány hónap múlva Mikszáth egyik parlamenti referációjában újból visszatér *A t. Házból* című karcolatok fogadtatására és értelmezésére. Nem tételes nyilatkozatot ír, hanem vérbeli író módjára sajátos formába önti a fülébe jutott negatív megnyilatkozásokat. Ezt a karcolatát is úgy kezdi, mint a többieket: az általános helyzetképet vázolja fel, azon elmélkedik, hogy egyre inkább csökken a képviselők aktivitása, egyre kevesebben jelennek meg a parlament ülésein. E gondolatsor félbeszakítva — mintha valóban akkor jutott volna kezébe — jelzi olvasóinak, hogy egy „gyöngéd női kézből” egy karcolatot kapott, amely figyelemreméltó címet viselt: „A t. Ház hölgykarzatáról.” A maga fejtegetéseit amolyan tettetett kényelemszeretetből megszakítja („minnek koptassam én a saját eszemet”), és átadja a helyet a „sokkal kellemesebb csevegőnek”. A gyöngéd ujjacsok „karcolásá”-nak szerzője egy-két eladó leányos családanya, akit nemcsak kíváncsisága vezetett a képviselőház hölgykarzatára, hanem terepismertetre is szert kívánt tenni, így akart megfelelő férjet kiszemelni leányai számára. A hitelrontás vádjával illette *A t. Házból* című karcolatok szerzőjét.

Az első, amit felvet, az a nézőpont kérdése: honnan és hogyan láttatja Mikszáth a Házat. A feltett kérdésre adott válasz magában foglalja a szatíraírónkat ért vádak leggyakrabban

hangoztatott tételét: nem az ülésteremben történtek foglalkoztatják, hanem a kulissza mögött zajló események. „Vagy úgy – karcolja a »gyöngéd ujjacska« –, odakünn ügyelgünk ugye a folyosókon? Vagy a büfében szürcsöljük be a humort? Az országos gondok és ügyek azon az üvegen át nézve válnak oly tréfásakká, melyet nem az orrukon viselnek önök, hanem melyet a szájukhoz emelnek.” Tehát a mikszáthi karcolatokra érzékenyen felszisszenő közönség a szatíra eszközeit és módszereit félretolva a léhaság és felszínesség bizonyítékát látja csupán az ironikus szemléletet kifejező hangnemből.

Ebből a megítélésből következett a második vád: a mikszáthi tárgyalási mód megfosztotta a parlamentet attól a nimbuszától, amellyel korábban a közhangulat övezte: amióta *A t. Házból* című karcolatok megjelennek, „... azóta lett előttem a Ház nem »tisztelet«, de még csak nem is Ház, hanem csak egy nagy bazár, hol mindenki a szellemi portékáját árulja.” Az apokrif támadásban Mikszáth kimondja az írásait ért legerőteljesebb vádat: „Ön [ti. Scarron] tönkre tette az illúzióimat. Meg vagyok zavarodva. Vagy ön fog fel mindent ferdén, vagy én.”

A harmadik vád már csak következmény: a karcolatok önkényesen emelnek ki képviselőket és hallgatnak el fontos személyiségnek vélt honatyákat. Horváth Gyula, Komjáthy Béla, Hóitsy Pál és Prónay Gábor túlzott szerepeltetését említi meg, és szemére veti, hogy képviselő unokaöccséről soha nem írt, „pedig ott ül a jobboldalon és három tantárgyból volt eminens harmad éve”, de nemcsak őt mellőzi, hanem konokul hallgat a kerületüket képviselő „szegény Csejthey”-ről is.

Eddig „A t. Ház hölgykarzatá”-nak a véleménye. Azt talán szükségtelen megemlíteni, hogy a három vádpont *A t. Házból* című karcolatok legfontosabb sajátosságait vette célba: azt a módszert, amellyel Mikszáth kiküszöbölte a hosszadalmas referádát, helyette a hangulatot és légkört teremtette meg, és ezen keresztül érzékeltette mindazt, ami a parlamentben zajlott. Az apokrif levél szatirikus hatását még azzal is erősíti az író, hogy a „gyöngéd női kéz” karcolta egyes megállapításokhoz zárójelben amolyan szerkesztői megjegyzésfélét is fűz. Ezzel szellemesen fokozza a támadó levél tárgyalási hangnemt, ironikusan kiélezi a korlátozott szemléletre utaló megfogalmazásokat. Az így, önmagában is hatásos szatíra csattanója azonban betetőzi a kitűnő „ön-támadást”. Mikszáth visszaöltve magára az igazi scarroni mezt, egy P. Szathmáry Károlytól hallott anekdotával zárja a karcolatot. Egyik felvidéki faluba – így szólt a történet – nyalka honvéd huszárokat szállásoltak be. Egy tehetséges festőművész is volt köztük. A piktor szentképeket festett a helyi templomba, mert a falunak igen csúnya népe volt, s az öregek ezt annak tulajdonították, hogy az asszonyok az addigi rút képeket csodálták meg a templomban. Az új képek gyönyörűek lettek, angyali arcok, madonna fejecskek, a női és férfi szépség mintaképei néztek le az oltárokról. No, ezeket már bátran nézhetik az asszonyok – vélekedtek a vének. És az eredmény valóban csodálatos lett: a következő évben csupa kedvesarcú gyermek született. – Megszépült a falunk! Íme, mit érnek a jó képek! – mondogatták az emberek. De olyan is volt, aki arra gondolt: – Megszépült a falunk. Íme, mit érnek a szép huszárok! Eddig az anekdota, és ehhez fűzi Mikszáth a maga lakonikus végkövetkeztetését: „... Morál ebből, mélyen tisztelt gáncsolóim, hogyha egyre csúnyul a falu, talán azt sem a mi rútító karcképeink okozzák, hanem ők, maguk a huszárok!...” (Krk 66. köt. máj. 11.)

IV.

A parlamenti élet, az ott szerzett megfigyelések, tapasztalatok formálják Mikszáth Kálmán tudatát. Ennek az átalakulásnak nemcsak a parlamenti karcolatokban lehetünk tanúi, hanem ami még ennél is fontosabb: az abban az időben született művészi alkotásaiban is. Az írói szemlélet formáló kohója volt tehát a parlamenti élet, és egyben az írói témák kimeríthetetlen tárháza is. Az ülésteremben elhangzó felszólalások, füstben gomolygó folyosón csattanó tör-

ténetek, a képviselők és a választók által az ország minden területéről egybehordott históriák gazdag téma- és jellemvilággal ajándékozták meg az írókat. Ezeknek egy része azon melegeiben a parlamenti karcolat szerves tartozéka lett, más része újból felbukkant valamelyik rajzában vagy elbeszélésében. Sőt műfaji metamorfózisra is találhatunk példát: három, eredetileg *A t. Házból* rovatban közölt írását az 1883-as karácsonyi könyvpiacra megjelentetett *Az apró gentry és a nép* című kötetébe rajzzá átfurmálva illesztette bele. A legismertebb közülük *A pénzügyminiszter reggelije* című, amelyet az 1883. április 28-i parlamenti karcolatából alakított át. Úgy érezte, hogy a büfében reggeliző Szapáry Gyula és a környezetében forgolódo képviselők meglevenítése eléggé általános ahhoz, hogy konkrét helyzetképet adjon az országgyűlés hangulatáról, szelleméről és a képviselők magatartásáról (I. Krk 34. köt. 94–95.). A *Régi urak, régi cselédek, régi rablók* szintén szerves része volt az 1883. április 7-i képviselőházi írásának. Ott sajátos helyet foglalt el: a középiskolai törvényjavaslaton vitatkozó képviselőház bemutatása közé illesztette Mikszáth a folyosón adomázó Eötvös Károlytól hallott történetet. A Hun-kár Antalról és Sobri Jósikáról szóló história valóban Eötvös Károly sajátos témája volt, helyet is kapott később Eötvös Összegyűjtött Munkáinak VI. *Emlékezések* című kötetében *A híres Bakony és a híres Sobri Jóska* címmel. A kötet jelzése szerint a történet 1885-ben látott először napvilágot, tehát két évvel Mikszáth rajzában megjelenése után. A két felfogás, a két látási mód összevetése érdekes tanulságokra adhatna alkalmat, de mindenképp felett Mikszáth ragyogó stílusparódiát is komponált, jellegzetes fordulataival sikerült meglevenítenie Eötvös Károly egyéni ízű anekdotázó stílusát (I. Krk 34. köt. 91–93.). A harmadik „átminősített” karcolat a *Gróf Apponyi Albert és a bárányok* már nem maradt fenn az írói kritika rostáján, *Az apró gentry és a nép* későbbi kiadásaiból kihagyta, helyébe más rajzot illesztett. Az Apponyi Alberttről szóló történet is stílusparódia: itt az egyik kedvelt képviselő, Prileszky Tádé csipkelődő előadásmódját érzékeltette olvasóival.

Az írói életmű és a publicisztikai tevékenység más jellegű egységére utalnak a képviselőházi karcolatokba beleszórt olyan anekdoták, olyan fordulatok, amelyek egy bizonyos idő után felbukkannak Mikszáth művészi alkotásaiban. Korábban a regények és elbeszélések kritikai kiadásának sajtó alá rendezésekor feltűnően sok „vándor-motívumra” bukkantunk: sajátos helyzetekbe bonyolódó hősök, hőbortos alakok, érdekes képek és hasonlatok abban a mértékben, ahogy haladtunk az életmű magaslatai felé, egyre gyakrabban köszöntek vissza korábbi helyzetekből, felfrissülten támadtak fel a fiatalabbkori írások sokszor csak jelzésszerű világából. Az esetek többségében új helyükön, az új művészi koncepcióban mélyebb, messzehatóbb értelmet nyertek. A „belső” írói világban bolyongó anekdotikus motívumok forrásvidékét az eddigi szakirodalom is a képviselőházban vélte megtalálni, de *A t. Házból* c. karcolatban betöltött helyük és a későbbi szépirodalmi alkotásban való újabb felbukkanásuk a művészi érlelés számtalan változatát érzékelteti. Néhány példa: az 1882. december 17-i parlamenti karcolatában Mikszáth jelzi, hogy Mocsáry Lajos felszólalásában a jezsuiták tevékenységét bírálta. E megjegyzéséhez hozzáfűzött egy Komjáthy Béla által előadott anekdotát a szécsényi barátokról (Krk 65. köt. 37.), ez a történet szélesebb atmoszférateremtő erővel átkerült a három hónap múlva megjelent *História egy házasságról* c. elbeszélésbe (Krk 34. köt. 55.). Az 1883. február 18-i parlamenti karcolatban Mikszáth Szontagh Pált meséltette, aki előadta, hogy ő tarokkozás közben partnerei vitáiból ismerte meg a házszabályokat: „úgy lassankint összefogdostam fejembe a paragrafusokat — mondotta. — Most úgy állnak ott sorban, mint a cövek.” (Krk 65. köt. 157.) A jogszabályok elsajátításának leírt módja megegyezik Mikszáth *Az első princípálisom* c. elbeszélésében Nicsy Istvánnak a perrendtartás megtanulásáról vallott módszerével. (Krk 34. köt. 176.) Egyik parlamenti karcolatában Mikszáth előadott egy anekdotát a csizmába rejtett és így ronggyá táncolt ezresekéről (Krk 65. köt. 77–78.), e motívum visszatért az 1893-ban megjelent *Az eladó birtokok* c. kisregényében is, ahol Kőrmöczy bácsit éri hasonló „baleset” (Krk 5. köt. 89.). Kemény István báróról és a stiglicekről szóló képviselőházi történetet, amely az

1882. február 10-i karcolatában csak egy futó utalásként merült fel (Krk 65. köt. 137–138.), később *A képviselőház madara* címmel önálló rajzzá kerekítette (Krk 34. köt. 196–199.). A hasonló jellegű példák tovább szaporíthatók, de úgy vélem, érzékeltetik a művészi transzfúzió irányát.

Összefoglalva tehát: *A t. Házból* című karcolatok Mikszáth írói pályájának emeltyűi. Mindaz, ami a parlamenti életben összesűrűsödött: a haza sorsa, a felelőtlenség, a politikai és emberi erények, hibák, bűnök, valamint az író számára naponta kényszerű szelektálás és a téma humoros előadási módja visszahatott Mikszáth művészetére, segített mélyebbre látni, esztétikai értelemben közelebb kerülni a lényeghez.

A REHABILITÁLT IDILL: ADY ENDRE: A KALOTA PARTJÁN

Az idillel — akár érzelmi magatartásformaként, akár műfajként értelmezve azt — idegenkedve áll szemben a huszadik század irodalomtudománya. Mint egy német irodalomtörténész, Sengle megjegyezte: az olcsó, felszínes nyárspolgárisággal tekinti azt egynek.¹ Kézikönyvtételként ismétlődik a megállapítás: „Az idillnek a kései 19. s a 20. század nem kedvez.”² Hiszen — hangzik az érvelés, egyoldalúsítva a schilleri gondolatot, s azt, ami nála csupán a műnem egyik válfaja, az „arkádiai” ellen szólt, minden idill, így a Schillertől igenelt „elziumi” típus ellen is fordítva³ — az idill világhoz való naív viszonya lehetetlen ma már: a harmonikusan az alapvető emberi magatartás mély pesszimizmusa minduntalan áttör.⁴ Ennek következtében — a magyar *Esztétikai Kislexikon* meghatározását idézve — „az idill végképpen a perifériára szorult, s az operettek és a felszínes szórakoztatást szolgáló próza vagy film műfaja lett;”⁵ avagy a szovjet irodalmi lexikon szavaival szólva: az irodalmi lakkozás talál benne kedvet.⁶

Első pillanatra helytállóan is tűnnek az ilyenfajta megállapítások. Hisz — lehető legjobbnak kívánva láttatni egy problémákkal terhes, kérdező világot — rendre hozta létre az uralkodó osztályok bomló művészete a fennálló rend védelmét célzó, apologetikus, felszíni idilleket, a giccs idilljeit. Megszületett pl. a német nagyhatalmi provincializmus művészi tükröként a bukolikus idillek elsőkélyesített újkori válfaja, az ún. Heimatkunst, illetve annak kiteljesítőjeként a fasiszta Blut- und Bodendichtung. A kiegyezés utáni dzsentri-kultúra korlátozottságának, szűk látókörének bizonyosságaként létrejött — a hajdani Petőfi-féle életigenlő, demokratikus idill torz változata — a népi-nemzeti nótaköltészet, a népszínművi idill. A mai polgári világ perspektívátlanságának, céltalanságának kifejezőjeként pedig — mint modern bukolika — felnőtt az üzletté lett álom: a lektűr-irodalom s a hollywoodi film. Számos jel vall róla: a maga elzárkózó, részletekben elvesző, történelemkivüliséget hirdető tendenciái révén alkalmasnak bizonyult az idill — mind műfajként, mind látásmódként — arra, hogy elabszolutizálva az esetlegest, totalitásnak tüntetve fel a partikulárist a történelem menete elleni érvelés eszközüvé váljék, s eszményítse a fejlődés sodrából messzeszakadtat, a mozdulatlant, a hátramaradót.

Helyénvaló a kritika idill-ellenessége, ha az ilyen típusú bomlástermékek, a különféle apologizáló, felszíni idillek ellen irányul. De tévesztetté válik, ha általában is vitatni kívánja az idill létjogát, ha — mint a modernség diszharmoniót eszményítő arisztokratikus esztétikája

¹ SENGLÉ, FRIEDRICH: Formen des idyllischen Menschenbildes. — Wege der Literatursoziologie. Hrg. Hans Norbert Fügen. Neuwied, 1968. 177.

² Kleines Literarisches Lexikon. 3. Band. Sachbegriffe. Hrg. HORST RÜDIGER und ERVIN KOPPEN. 4. kiad. Bern—München, 1966. 178.

³ Schiller: Über naive und sentimentalische Dichtung. Werke. 4. Band. Berlin, é. n. Tempels Klassiker, 425.

⁴ WILPERT, GERO VON: Sachwörterbuch der Literatur. 2. kiad. Stuttgart, 1959. 252.

⁵ Esztétikai kislexikon. Bp. 1969. 142.

⁶ Kratkaja Literaturnaja Enciklopedija. 3. köt. Moszkva, 1966. 59.

teszi — a közvetlen apologetika idillt igenlő optimizmusával a közvetett apologetika idillelles peszsimizmusát állítja szemben, megváltoztathatatlan emberi sorsnak, alapvető ontológiai ténynek tüntetve fel az idillnélküliséget, a harmónia-hiányt. Megfeledekzik ez a szemlélet arról, hogy minden látszólagos ellentétük ellenére is komoly kapcsolat van a kétfajta hanyatlástermék: a tömegeknek szóló happyendes dekadencia, az ún. *konzumdekadencia* és a műveltek számára készülő, nihilt hirdető bomlás-irodalom, az ún. *elit dekadencia* közt. Mindkettőben közös az alapmagatartás: a perspektíva-hiány. Ellenkező előjellel bár — az egyik a céltalanság-érzés peszsimizmusával, a másik a minden-rendben-van híg optimizmusával — de örökérvényűnek, megváltozhatatlannak kívánja láttatni mindkettő a fennálló világot, le akarja szerelni a jövőért küzdő elszántságokat. Végző soron rokon így egymással az egyikhez tartozó, apologizáló idill-kiváncsosság s a másikra jellemző mindenáron való idill-ellenesség. Mindkettőben ott hat — az egyikben aktívan, igenlően, a másikban pedig negatív előjellel — a meglevő torzítást véglegesnek vevő belső leszerelés, a fegyverletétel.

S a kétfajta dekadencia rokonságán túl megfelelnek az idillt üldöző látásmód a történelmi út tanulságairól is. Megfeledekzik arról, hogy ennek az általa annyira lenézett műfajnak nemcsak negatív, de előremutató, pozitív funkciója is volt. Nem véletlen, hogy nemcsak a biedermeier kor hízótt, önelégült nyárspolgárisága, de a polgári hőskorok elveszett édent visszavágó, aranykort idéző nyugtalansága is kedvelte az idillt. A renaissance örülni tudó evilágisága élesztette újjá Petrarca, Boccaccio, Sannazaro, Montemayor, Spenser, Tasso, Balassi, Zrínyi stb. műveiben ezt az ókori múnemet. S részben a holland festészet realizmusa, részben pedig Rousseau érzelmi lázadása nyomán a felvilágosodás kora is megteremtette — mint Pope, Steele, Gessner, Bernardin de Saint-Pierre, Goethe, Schiller vagy Csokonai művészete tanúskodik róla — a maga idilljeit. A lelkek ekkori forradalmasításában — paradox módon — ennek a békét, nyugalmat hirdető műfajnak is komoly szerepe volt. Egy hazug, kegyetlen, fénytelen világban a múlthatatlan szépet, az élet üzenő lehetőségeit villantotta ez. Nem hagyta siralomvölgyé csúfolni a földet: bátorította a bele-nem-nyugvókat, a messzire nézőket. *Paul és Virginia* a maga tündéri érzelmes bájával — szerzője retrográd nézetei ellenére is — legalább annyi embert nevelt fel pl. a forradalomra, mint valamely jakobinus klub.

Forradalmat érlelt, szervezett az idill a maga moralizáló idéző vonásai révén. S ha igaza volt is Marxnak, mikor a kispolgári szocialisták moralizáló, történelemellenes világművével szembe fordulva bírálta ezt a korai, felvilágosító, romantikusan antikapitalista s antifeudális, civilizációellenes idillizálást is:⁷ a műfaj a maga lázító, nyugtalan-közvetett kritikái hangsúlyai révén — Balzac, Dickens, Tolsztojev avagy Mikszáth művészete a bizonyosság reá — alárendelten, epizódyszerűen bár, de a XIX. századi realista ábrázolásban is tovább élt. Sőt: nem halt el a XX. század irodalmában sem. Csak magyar példákat idézve: Ady, József Attila, Radnóti, Illyés művészete egyaránt tanúskodik erről. Egy ellenforradalmi, hideg világban is felszállt a Tamási-féle „énekes madár”, s röpített a mörctűz „pillangó”. Az apologizáló, dekadens idill, a giccs idillje mellett, mint az életigenlés, az örülni tudás megjelenési formája, mint a hétköznapokban való távlatadás sajátos műfaja adva volt mindig a realista idill.

Persze a megformálás törvényeit nézve alapvetően különbözött egymástól ez a két típus: az *apologizáló* és a *realista* idill. Abszolutizáló, általánosító tendenciák jellemezték mindig az előbbit. Összevettette ez az ünnepit és a hétköznapit, egészen láttatta azt is, ami részlet, állandónak a pusztán efemert. A realista látás ezzel ellentétben — a valóság törvényeinek megfelelően — nem szilárd létezőnek, de tényleges helyéhez illően: álomszerűnek, könnyen illanónak mutatta az idillt. Érzékeltette, amit József Attila így fogalmazott meg: „Családunkban a jó a jövevény.”⁸ Hozzá tartozott így az ábrázoláshoz — mint legfőbb formáló elv — az idő-

⁷ MARX: Die moralisierende Kritik und die kritisierende Moral. Marx—Engels Werke. 4. köt. Berlin, 1959. 337. — ENGELS: Die wahren Sozialisten. Uo. 277.

⁸ József Attila: Emberek. (Vers).

beli és a térbeli elhatárolás: az *efemerizálás*. Ahogy Schiller meghatározta ennek a műfajnak, illetve érzésformának paradox lényegét (már a beosztással is hangsúlyozva a belső problémát, az elégia egyik válfajaként, alárendelt nemként tárgyalva az idillt): harmóniába jut, egybeesik ugyan ebben a zsánerben az eszmény és valóság, s megvalósul így a vágyott nyugalom, de a művész mégis köteles éreztetni közben, hogy mindez csak átmenet, tünékeny, percnyi lét; meg kell oldania a szinte lehetetlent: mozgásban kell tudni ábrázolnia a kívánt harmóniát — a mozdulatlanságot.⁹

A realista idillhez elválaszthatatlanul hozzátartozó efemerizálás érteti meg, hogy többnyire nem konkrét társadalmi témát ábrázol az ily típusú idill (azt inkább a giccs, illetve a lakkozás teszi), de időben vagy térben elbizonytalanítottat. Az időben való efemerizálás megjelenési formájaként feltűntek a jövőbe vetített, utópisztikus képek, mint pl. József Attila játékot s jövőt egyszerre idéző, tündéri-légies szabadságverseiben, vagy pedig visszavonhatatlanul múltba süllyedten villant az idill, mint pl. Illyés lobogó, színes ifjúságról szóló költeményeiben. Az időjáték révén az ábrázolás is rebbenőnek, könnyen illanónak mutatta fel azt, mi feloldhatatlan ellentétekkel terhes társadalmunkban valóban nem lehetett más, csak tünékeny, elomló. A háttérben ható gyors sodrású idő szuggesztíójára inkább csak vágyként, mintsem valóságként létezett az idill.

Más irányúan viszont, nem az időben, de a térben efemerizálva: periférikus, rejtett, az élet köznapi sodrából messzeeső helyekre — messzi szigetekre, eldugott falvakba, avagy a mesébe — menekült az idill. A Jókai-féle Senki-szigete, a Mikszáthtól ábrázolt Kürtőspatak völgye, a Tamási-regények álomvilága s a móríci rejtő mély lett az otthona. Ez az őszönös művészi arányteremtés — a térben való efemerizálás — érteti meg azt is, hogy az érzések közül elsősorban az az érzelem volt az ily jellegű ábrázolás kedvelt világa, amely a partikularitása révén minden közéleti szférától messze esve leginkább hatott úgy, mint elhatárolt, privát: az ókori Árkádia-versek, pásztor-idillek korszerűsített változataiként, a világtól való elvonulás új formájaként — a szerelemben zárkózott az idill. A nagy szerelmi líra (a népdalok adják a biznyságot rá) majd mindig a benne rejlő idilli színek révén kapott, a pusztán egyedül túlnövő — nembeli — jelentést. A mindennapokban, a maga legprivátabb emberségében talált támpontot így az egyén arra, hogy minden lehúzó meghasonlottság, diszharmónia ellenére is ráeszmélhessen saját lényegére: a boldogságra képes, harmonikus énré. Mint az emberség megvalósítandó, messzi édenének tünékeny, percnyi, nagyon is korlátolt, de mégis távlatot adó záloga fénylett a művészetekben a szerelmi idill. Ott kísértett benne a béke, a szépség, az elíziumi lét. A nembeliség szintjére emelt, távlatot adott így ez a csupán két ember viszonyát jelentő, hangsúlyozottan partikuláris jellegű érzés. Nem hagyta veszni annak a hitét, hogy az ember elrendelt életeleme nem a boldogtalanság, de a boldogság, az öröm, s hogy egy ilyen világ álma kitéphetetlen az emberi lélekből.

Ebben az eszmei-szerkezeti összefüggésben — paradox módon épp a maga idilli színei révén perspektívát adón — élt ott a szerelem Ady 1912 utáni lírájában is. Nem nyugtalan, lázadó, s nem tépett szomorú, de — nevet keresve rá — *távlatadó* szerelem volt ez. Nem véletlen, hogy a teljes emberség mérész igényével, a kiteljesedett forradalmisággal jelent meg együtt. Az inkább még egyéni megváltódást kereső, két-meggyőződésű forradalmiságnak, ennek a tépett, szomorú, ahasvérsi forradalmiságnak az örök nyugtalanság, a soha-meg-nem-állás volt a tartozéka: a közösségre néző kiteljesedett forradalmiságtól, ettől a prometeusi forradalmiságtól elválaszthatatlan volt viszont a béke akarása és a boldogsághit. A harc itt többé már nem célként, hanem csak mint a harmonikus lét kiküzdésére szolgáló eszköz élt. S ennek a vágynak érzelmi tükrékként — éppúgy, mint hajdan Petőfi oeuvre-jében — a forradalmi versek sodra mellett, azokat mintegy kiegészítően Ady komor tragikus költészetében is meg-

⁹ Schiller: i. h. 398., 420. kk.

sokasodtak az idilli színek. Ez a tematikai-hangulati váltás is visszatükrözte a belső fejlődést, a két-meggyőződésű forradalmiság időszakából a kiteljesedett forradalmiság, a plebejus-demokratikus forradalmiság periódusába való átmenetet. S megszülethetett így olyan költemény, mint *A Kalota partján*, ez a szép, jellegzetes, huszadik századi szerelmi idill.

*

1914 pünkösdjén, egy kalotaszentkirályi kirándulás emléke nyomán íródott ez a költemény: az élet ritka, ünnepi, pillanatainak egyikében, a kívüllét idején, megkésétt, felnőttes vakációban. Kitépte magát ekkoriban Ady — ahogyan írta — „a beteg pesti tespedésből”,¹⁰ „az akaratlanságból, zavaraiából, a fekvő betegségből”,¹¹ mint hajdan diákként utazott haza ismét Érmindszentre. „Itthon az úrfi” — mondogatták csöndben (ekkor született költeményének címét idézve) a régi „törött paraszti pajtasok”, s ő „túl az igás és malmos körön” valóban újra vakációzó diáknak érezte magát, „gyermeknek”, ki „gyermekért gyerek” (*Itthon az úrfi*). „Gyönyörű a május, a falu s én televagyok egészség és boldogságreménnyel” — írta magáról.¹² A mindennapokon, a gondokon kívül, az otthonos kalandban s a kalanddá vált otthonosságban — idillre készen élt.

Ady Lajos szerint „az édes unszolására”¹³ (ki mindenképp szerette volna megházasítani öreg, meglett fiát) határozta el ekkor a költő, hogy ellátogat újból Boncza Bertához a csucsai várba. De ha hozzájárult is ehhez a döntéshez az anyai kérés, a szándék mélyebbről jött: az idillre és boldogságra éhes vakációskedvből, a fiatalsághitből. Ahogyan régen, a csatangoló, nyári szünidők alatt a szomszéd falukba, úgy rohant újból — nyugtalanul és kalandra várón — az ismeretlenbe. Ment a boldogságot, szépséget ígérő, távoli, idegen s mégis otthonos messzeségekbe. Utazott Csucsára.

S ténylegesen is, mint egy szünidei kaland, úgy indult ez az út. Nagyváradon csak át akart utazni. De tévedésből, megszokásból — az állomás peronján beszélgetni látva — kiszedték csomagját a vasúti kupéból. A már mozgó vonatból ugrott ki utánuk, s tervezetlenül is néhány órát töltött így Dutka, Emőd Tamás s a többi váradi fiú társaságában a hársfák városában. Alkonyat felé érkezett meg csak a csucsai várba.¹⁴ Hetykén, jókedvűen, kissé mámorosan, vakációzó vidám kamaszként. A kaland- s idillvágy köszöntött be vele. S ezt mintegy fokozni akarva másnap Csinszkával s nagymamájával, özvegy Török Károlynéval együtt már utazott is tovább a Kalota-vidékre, Kalotaszentkirályra, a felszegi részbe, egy Adytól még sohasem látott közös, távoli rokonnak, Visky József nyugdíjas jegyzőnek a meglátogatására.¹⁵

Legendák, álmok valóraváltását jelentette a költő számára ez a kocsit.¹⁶ Nem pusztán azért, mert élete új, nagy ígéretével, az alig húsz éves Boncza Bertával utazott együtt, hanem azért is, mert a széleken bár, de mégis Erdélyben járt, egyéni élete elmitizált földjén, a csodák világában. S ugyanakkor régi családi legendák nyomán. A Kalota-vidékről, a nyárszói paplaktól hozta el valaha az egyik Ady-ös (a költő dédapja), a Wesselényieknél gazdatiszteskedő Ady Dániel, ez a „zsarnoki természetű”, „csúfolódó nyelvű”, kiskirályként tisztelt, híresen jó lovas „büszke, kemény ember”, a maga menyasszonyát az uzsoráskodó nyárszói papnak,

¹⁰ Levele Duschnitz Alice-hez 1914. máj. 25-én. Id.: ADY LAJOSNÉ: Az ismeretlen Ady. Bp. [1943.] 305.

¹¹ BELLA GYÖRGY: Ady Endre válogatott levelei. Bp. 1956. 465.

¹² ADY LAJOSNÉ: i. h.

¹³ ADY LAJOS: Ady Endre. Bp. 1923. 189.

¹⁴ BELLA: i. m. 479.; ADY LAJOS: i. h.

¹⁵ ADY LAJOS: i. h.; RÉVÉSZ BÉLA: Ady trilógiája. Bp. 1935. 143. kk.

¹⁶ A kalotaszentkirályi kirándulás leírását l. KÓS KÁROLY: Ady Endre és Kalotaszeg. Hármaskönyv. Bukarest, 1969. 78–87.; GÁBOR ISTVÁN: Ady kalotaszegi és csucsai nyomában. Magyar Nemzet, 1942. júl. 26.; ADY LAJOSNÉ: i. m. 300–301.

Visky Dánielnek Lilla nevű lányát.¹⁷ S a dédunokával együtt utazott így az ősz emlékezete, s merész kalandvágya. Ünnepi, várakozó érzésekkel telt meg a lélek. S ezt a hangulatot csak tovább fokozta a tájnak a varázsa.

Nem mintha különösebben szép vidéken vezetett volna át a Csucska-Kalotaszentkirály közötti, majd három óras, egyhangú kocsitúrát. A föld szerelmesének, Kós Károlynak leírását idézve is:¹⁸ eső-levezető árkokkal szagztatott, kopár, köves dombok, fátlan kaszálók, sásos, vizes rétek lehangoló, szomorú egymásutánja volt ez a közvetlen erdélyszéλι rész, a híres Kalotaszeg. De ha nyomasztott is a közeli tájék: a távoli felemelt. „Csodálatosan tiszta” volt itt a lég, éles kontúrokkal rajzolódtak ki a dombok, a hegyek. S ahogy zörgött a kocsi lentről felfelé, a hunyadi fennsíktól a havasok felé, mindinkább magaslativá változott a táj. Nőt az áttetszőség s mind közelebb került egy fénylő, havas csúcs: a távoli Vlegyasza. A villanó kék égben s a feltornyosuló, komorló hegyekben a messzeség üzent. S az emberek mintegy ennek vonzásában éltek. Messzire néző, felfelé néző, büszke, dacos nép volt Kalotaszeg népe. Bensőleg is jellemző volt reá a magaslati élet.

A környező kopársággal, sivársággal szemben, azzal mintegy feleselve, játékoságot, szépséget, harmóniát s méltóságérzetet vitt az itt élő nép a környezetébe. Tiszta, rendezett falvakon futott át a kocsi. Fehér falaikkal néztek ki a házak a lombkoszorúk közül, s méltóságteljes, szépen faragott kapuzábéikkal, sátoros tetőikkel, kemény vonalú alapformáikkal a hajdani fénykort, a XV. századi kései magyar gótikát idézték a porták. S a házak fölött egy elsüllyedt, régi, tűnt époszi világ büszke őrtornyaként a templom „égbe fúródó, hegyes, négy fatornyos” sisakja látszott, alatta ott lapult egykorú harcok emlékét őrizve a kőből készült körüljáró tornác, s világlott a várfalszerűen kiképzett fehér kerítés. Mindenütt érződött egy kemény, helytálló, nehéz múlt emléke; az örök készenlét. S főleg érződött ez az emberi tartáson: a dac formáit itt jellemet és morált.

Makacs, kemény, kisparaszti, kálvinista nép volt Kalotaszeg népe. Mintha csak igazolni akarták volna a tatár eredetükről szóló mendemondát: élesen mintázott, csontos, mongolos arc, szikár, középmagas, büszkén kihúzott, egyenes termet jellemezte őket; a magasba néztek. Főképp az asszonyok között volt gyakori a mongolos szépség, ringatózó, ruganyos, délceg járásukkal messzi, szabad puszták asszonyaira emlékeztettek. S nemcsak a méltóságteljes, büszke, kemény tartás jelezte az errefelé élők nem alkudó dacát, de folyvást kísértő játékoságuk is. Nem adták oda sosem magukat a húzó köznapoknak: fölényes jókedvvel sorsuk fölé nőttek. Nem utolsó sorban ez határozta meg az öltözkűket. A környező tompa, kopár szürkeséggel szemben szinte kihívást jelentett ez a népviselet.

A tiszta színt, a fehéret kedvelték leginkább a kalotaszegiek. Mint a mongol pusztákon egykori őseik, mint általában az ázsiai nomád pásztornépek kurta, fehér ingben, térdig érő, fehér gatyában, puha szárú csizmában, hetyke, pörge kalapban jártak a férfiak, asszonyaikon pedig a fehérre terítve villogtak a színek. A keleti színszeretet hajdani pompázó ruhadarabja, a régi nemesi udvarházakon át a néphez eljutó, török eredetű írásos varottas öltött itt új — „klasszicizálóbb”, kiegyensúlyozottabb, logikusabb — formát. Kevés alapmintával élt, de gazdagon variált ez a népviselet. Színpompája a használt élénk, elütő — vörös, sárga, kék és sötétbarna — színek ellenére is nem kirívó volt, de harmonikus és méltóságteljes, tarkaságában is nyugalom rejtett. Könnyű játékoság s önmagára adó fegyelmelmeztség ölelkezett benne: jellemet jelzett ez a viselet.

Ezzel a büszkén, dacosan járó, játékos, fénylő színekben pompázó néppel találkozott Ady 1914. május 31-én, pünkösöd vasárnapján Csinszkával és a „nagymamával” együtt a távoli

¹⁷ Ady Dániel házasságára és jellemzésére I. Kós KÁROLY: i. m. 78.; KOVALOVSKY MIKLÓS: Emlékezések Ady Endréről. I. köt. Bp. 1961. 30., 42. kk., 61.; ADY ENDRE: Öreg Szilágyi István Összes novellái. Bp. 1961. 124. kk.

¹⁸ Kalotaszeg leírására: Kós KÁROLY: Hármaskönyv. Bukarest, 1969. 78–87., 156–174.

rokonokhoz, Viskyékhez menve. Épp befejeződött az istentisztelet, amikor déltájban Szentkirályra értek. A templomból jöttek lefelé a hívek, magukkal hozva már pusztán öltözékükben és tartásukban is az ünnep lényegét: az evilágiságot, az életszeretetet. Még templom utáni megindultságuk sem fekete, komor ájtatosság volt, de — Kós Károly szavait idézve — „vidám vallásosság”¹⁹ életáhitat; embertisztelet.

Ebben a környezetben ünnepé változott minden mozzanat. Az idill varázsa, az ismeretlen ismerősség, a kalandos otthonlét érzése fogta el a költőt, az lett úrrá rajta. Hisz idegenben volt mégis odahaza, megszokott, otthonos mindennapjaiban mégis kívül rajtuk. Sosem járt még a fatornácos, nagy gyümölcsösökertes Visky-udvarházban, de hányszor fordult meg már ilyen zsúfolt, sötét, nehéz bútorzatú falusi lakokban, amelyek előtt ott húzódott mindig a kis virágoskert, a távolabbi részen pedig az almafákkal teli gyümölcsös terület, hol vasárnap délután (amint tette itt is) joviális, kissé elhízott vidéki urakkal kuglizni lehetett. S éppúgy, mint a környezet, ösmeretlenül ösmerős volt a mellette álló lány, Csinszka, ez az „egyszerű angyal” is. A távolságok ellenére is közel hozta őket a nagy áthidaló érzés: az ébredő szerelem. S ebben a játékos, meghitt, ünnepi világban felfakadt a lélek mélyén élő, ősi, emberi boldogság-készenlét: az idilli hangulat. S még ezen — az ő szavát idézve — „gyönyörű vasárnap délután”²⁰ íródni kezdett a Marótlaka felé vezető út mentén fekvő Visky-porta gyümölcsösében, hátul, az öreg nyírfa alatti kerti asztalon, a huszadik századi magyar irodalom egyik legszebb, legfénylőbb idillje: *A Kalota partján*.

*

Pompás magyarok, templomból jövet
Mentek át a Kalota folyón
S a hidat fényben majdnem fölemelte
Az ölelő júniusi nap.
Mennyi szín, mennyi szín, mennyi kedves
És tarkaságban annyi nyugalom
És fehér és piros és virító-sárga,
Izgató kék és harcos barna szín
S micsoda nyugodt, nagyságos arcok,
Ékes párták, leesni áhitók.
Papi-beszéd kemény fejükből csöndben
Száll el s nyári illattal vegyül.
Mily pompás vonulások a dombon.
Óh, tempós vonulás, állandóság,
Biztosság, nyár, szépség és nyugalom.

S reám nyilaz a nyugtalanság:
Leány-szemek, Sorsom szemei,
Szemek, melyekben rózsás, hús éves,
Vidám kamasznak látom magam,
Szebb szemek minden volt szemeknél
S bennük végképp megpecsételtetett
Az én örök-bús ifjúságom:
Vonzódás, drága üzetés,
Csapongás a végső csapásig

¹⁹ KÓS KÁROLY: i. m. 169.

²⁰ BELIA: i. m. 470.

S imádkozva nézni e nagy szemekben
Magamat és mint vagyok bennük.
Csönd, június van a szívemben,
Átalvonult templomi népség
Belémköltözött áhitata
S e percben a Kalota partján
Biztosság, nyár, szépség és nyugalom.

Idill volt ez a költemény, az idill két jellegzetes, meghatározó, komponens érzése — az *otthonlété* és az *ünnepé* — játszott benne vezető szerepet. Hisz a diszharmonia: boldogtalanság, idegenben-lét, otthon-nem-találás. A harmónia-érzéshez, az idillhez viszont elválaszthatatlanul hozzátartozik a hazaérkezés, az otthonosság-tudat. Nem véletlen, hogy a szerelem mellett a családi érzés volt mindig az egyik legjellegzetesebb idilli témakör: az ismerősként élés kapott benne formát. S az otthonosság-érzés jellemezte így *A Kalota partján*-t is: az szabta meg a versalakítást. Mindenekelőtt az szabta meg az inszcenirozást. Otthonosságot árasztott a színhely: a falusi környezet.

Meghiítséget, gyermekkori emlékeket ébresztett Adyban a versben ábrázolt vasárnapi falu: az életrajzi képzettapadás révén, már önmagában, pusztán létével is tartalmat sugallt. De a személyes élményektől függetlenül: általában is szerette az idillt a falusi színteret. Könnyen áttekinthető volt itt a világ: a kitépetség, az elidegenedés tipikus hazájával, a várossal szemben ösmerősséget, otthonlétet jelzett. S a versbeli idő, a *nyár* is innen kap értelmet. Életrajzilag a tavasz zárultán, május legvégén, május 31-én történt ez a kirándulás: a költemény az időt — az esetlegességeket művé alakítva — mégis hangsúlyozottan júniusra tette. *Ötlet júniusi nappal*ról szólt, s megjelenítette a *nyári illatokat*. A vakációk képét idézte fel ezzel. A nyár melege, otthonossága, boldogságérzete fogta át a szívet.

S nemcsak a választott időt és a színhelyet, de otthonosság határozta meg a vers szereplőit is. A tipikus környezetben adva voltak a tipikus jellemek. „*Pompás magyarok*” — írta a versében feltűnő hősookról a költő: *magyarokat*, ezt a népnyelvből átvett, közös eredetre utaló s így összeforrasztó, közelítő szót használva a szenvtelenebb, személytelenebb, távolibb *parasztk* vagy *falusiak* helyett. Közel álltak hozzá ezek az emberek: egész létükhöz, mint ruhájuk színéhez a *kedves* jelző illett. S mint másik szereplő a szeretett lány tűnt fel, mégpedig metonimikusan megjelenítve, csak a *szeme* látszott, semmi más belőle. A szembenéző életek otthonossága, meghitt közelsége járt így együtt vele.

Idő, színtér, szereplők egyirányúságát mintegy összefogva, az otthonlét hangulata, a *biztosság*, *nyugalom* lett úrrá mindenben: ez volt a versbeli tipikus hangulat. A *nyugodt* melléknév s annak substantív változata, a *nyugalom* főnév tűnt fel vezérszóként: „*És tarkaságban annyi nyugalom*”: „*S micsoda nyugodt, nagyságos arcok*.” Sőt: a szó tartalmi súlyát jelezve abban is hangzott ki a költemény: „*Biztosság, nyár, szépség, nyugalom*” — ez volt a vers utolsó sora s egyben refrénje. S nemcsak közvetlenül, fogalommal élve, de áttételesen, stílusosan — verszerűen is adva volt a műben az otthonlét nyugalma: lecövekelő, statikus jelleg, *statizálás* jellemezte a nyelvi alakítást.

Már egymagában a választott verstípus tanúskodott az elérni kívánt mozdulatlanságról. A tegező formát annyira kedvelő Adynál — a megszólításos szerkesztéssel együttjáró drámaiságot kerülni akarva — harmadik személyű, — senkihez sem szóló — volt a versformálás. S nyugalmat parancsolt a hangsúlyozottan nominális jelleg. A mondatoknak több mint háromnegyede névszói állítmánnyal szerkesztődött meg. A főnevek tengtek túl: felütlő arányban, 27,9 százalékban voltak jelen, az igék száma pedig mindössze 6,6 százalékra rúgott. Hogy mennyire akartan statizáló, nominalizáló volt a versalkotás, azt az igenevek száma s funkciója már egymaga mutatta. A mozgás szintaktikai megjelenési formáját, az igei állítmányú mondatot voltak hivatva pótolni ezek. (L.: „*Ékes párták, leesni áhítók*”; „*S imádkozva*

nézni e nagy szemekben”; „*Átalonult templomi népség — Beléköltözött áhitata.*”) Kötőszós szerkesztés kapcsolt össze mindent s lassította le a vers menetét. Ilyen poliszindetonos sorok tűntek fel: „*És fehér és piros és vörös-sárga, — Izgató kék és harcos barna szín.*” Mint nyugodt, már-már vontatottan lassú közlésekben és-ekkel, s-ekkel folytak egybe a külön szintagmák. Szembeszökően nagy — 10,94 százalék — volt az és-ek, s-ek aránya. Ugyanígy hatottak, tempósságot sugalltak a hosszúra nyúlt, 3–6 szótagnyi szavak: 32,64 százalék volt a jelenlétük az Adynál megszokott 25 százalék helyett. S elnehezítők, statizálók voltak a különféle verstani elemek is: a hosszúra nyúlt 15, illetve 16 soros szakaszok, a váltakozó 8–12 szótag-számú sorok és a többnyire határozottan — éles cezúrával — felező tagok. A lélek nyugalma, az otthon nyugalma és nyelvi alakokba is beleköltözött.

Az otthonosság mellett adva volt a versben az idill másik jellegzetes, komponens érzése: az *ünne*p tudata is. Ez volt hivatva rá, hogy az otthon a mindennap gondjain kívül, a boldogság távoli, fénylő hazájában, a messi Arkádia, az elveszett aranykor tájaira vigye, s így az ismerőst ismeretlenné, a megszokottat távolivá téve az idill varázsát maradéktalanul felszabaddítsa. Az ünnep két jellegzetes tartalmi ismérve: szépség s emelkedettség határozta meg a művészi formálást.

Már pusztán különféle szinonim szavakkal szuggeráltan is hozzátartozott a vershez a *szépség* képzete. *Pompás* magyarokról, nagyságos arcokról, ékes pártákról, *pompás* vonulásokról, *szépségről*, minden volt szemeknél *szébb* szemekről beszéltek a sorok. S szépséget árasztott a képi ábrázolás. Ady — helyileg általában ritkán konkretizálta a maga verseit, itt viszont hangsúlyozottan — címbe kiemelten — meghatározta a lírai színteret: a *Kalota partján* játszódott a mű. S ennek a megnevezésnek nemcsak leíró-közlő, de hangulati-képi szerepe is volt. Híressé vált népművészete révén — a magyar fülek előtt — már pusztán egymagában, kommentár nélkül is, *couleur locale*-t hozott, pompás, fénylő színeket idézett ez a megjelölés. S nemcsak a címbe került beszédes név révén, de közvetlenül, képileg is villantak a színek. Látszott a *fehér*, a *piros*, a *vörös-sárga*, az *izgató kék* és a *harcos barna*. Mint az impresszionista festményeken, bennük öltött testet a világ varázslata előtti néma csodálkozás.

Nemcsak a színekben: a szépség volt az úr a szereplők ábrázolásában is. *Nagyságos arcok*, *pompás vonulások*, *szébb szemek minden volt szemeknél* jellemezték az emberi világot. S a szépség kísérő, optikai jegyeként előmlött minden a ragyogás, a fény. Sugárzott a világ. Kint a nyár és a nap, bent az ifjúság és a szerelem fénylett, ragyogott.

A látvány varázsát kiteljesítőn, a szépség szabályainak megfelelően változatosság volt az úr a megjelenítésben. A főhős egy helyben állt, de körülötte lassan mozgott a táj, ahogy az első mondat *jön-megy* igepárja meghatározta: „*Pompás magyarok templomból jövet — Mentek át a Kalota-folyón.*” Ami itt még *jövés*, ott már *menés* volt. Körülírással, közeledés és távolodás számontartásával volt meghatározva a versi pozíció. Haladt a menet, de állt a szemlélő. Statikusság s mozgás, nyugalom és változatosság forrott így egybe, s a vers egészére jellemző volt ez a megfigyelmezett belső összetettség. Változatosak voltak a színek, s mégis nyugalom élt bennük: „*És tarkaságban annyi nyugalom*” — írta a költemény. Vonultak a hívek, de békét idézőn *tempós vonulás* volt a menetük. „*Óh, tempós vonulás, állandóság*” — hangzott a leírás. S a szerelem is egyszerre jelentett meghittséget, otthon és *nyugtalan csapongást, drága üzetést*. Képi formát kapott a szépség rejtett titka: a belső tagoltság, a mozgó harmónia: a változatosságban élő nyugalom.

A szépség volt az ünnep egyik hírhozója, s vele egységben — mint másik hírhozó — *emelkedettség* jellemezte a művi alakítást, az idézte fel az ünnep lényegét. Mindenekelőtt hangsúlyozottan emelt volt a színtér. *Dombon* zajlott le az ábrázolt vonulás, s a hidat is *fölemelte* „az ölelő júniusi nap” s még a Kalotát is *folyóvá* tette a valóságos kicsiny patakából egy merész képi túlzás. Minden több lett, mint a hétköznapiokban volt, az élet fölfelé, föl a magasba tört. S megemelődött nemcsak a külső, lokális színtér, de a belső lelki-hangulati is: templomi áhitat ömlött el a művön. *Templomból jövet papi beszédet* istentisztelet utáni elfogódottságot hoztak maguk-

kal a tempósan vonuló „pompás magyarok”, s illetődöttségük a két szerelmesbe is befészkelte magát: szakrális képzetek forrtak egybe velük. *Imádkozva* nézett a férfi a leány szeméibe, s *átvonult templomi népség beléköltözött áhitatával* volt tele a szív.

Magaslat-igény jellemezte a képi formálást, s ez a megemeltség a stílusba is áttört. Hirdetve, terjesztve az ünnepi mámort, megsokasodtak a tulajdonságjelzők. Szokatlanul nagy, 27,7 százaléknyi volt az arányuk. Az így kiváltott hatást tovább fokozva — mint hajdan a misztikusoknál — az emelkedettség visszatükrözőn, méltóságteljes fekete ruhájú -ás, -és, -ság, -ség képzős főnevek tűntek fel: *tarkaság, vonulás, állandóság, vonzódás, üzetés, csapongás, csapás, szépség* stb. — tolultak egymásra az ünnepnek ezek a derivátumai. S hangulatilag velük összefogódzva régies, költői fordulatok kerültek a versbe: *mily milyen* helyett, egy szenvedő alak (*megpecsételtett*), néhány szokatlan többes (*vonulások, leány-szemek*), archaizáló névelő-elhagyás (*Papi beszéd kemény fejükből csöndben — Száll el*). S a hangok színezete is fennköltséget jelzett. A világos hangok számaránya nőtt meg, s közülök is kiugrott a nyugodt, elfekvő *á*, az a hang, mely — mint Fónagy Iván rámutatott erre²¹ — többek, így pl. Lomonoszov szerint is, leginkább volt alkalmas arra, hogy „nyugalmat”, „nagyszerűséget”, „mélységet”, magasságot” érzékeltessen: 11,52 százalék volt a jelenléte a megszokott 8,48 százalék helyett. S emelkedettségről vallott a ritmus is. Szabad vers volt *A Kalota partján*, de — Németh László szavát idézve — Ady-féle szabad vers: klasszicizáló, görögös típusú, s nem zaklatott, modern.²² Szigorú, kemény, arányos tagolás, erős, átható gondolati ritmus, parallelisztikus versépítés révén nem izgatottságot, de méltóságteljes fennebegést, nyugalmat szuggerált.

Végül — a vers nyugodt, méltóságteljes megformálását mintegy keresztezve, statikusság-mozgás egyszerre való jelenlétét, a belső tagoltságot, változatosságot ezzel is jelezve — emelkedettséget tükrözött vissza a verset átható, ámulás-okozta, belső felajzottság. Csodálkozó felkiáltások szótták át a verset („*Mennyi szín, mennyi szín, mennyi kedves*”: „*S micsoda nyugodt, nagyságos arcok*”; „*Mily pompás vonulások a dombon*”; „*Óh, tempós vonulás, állandóság*.”). Pointillista halmozások jelezték az érzelmek felfokozottságát: „*És jéher és piros és virítósárga — Izgató kék és harcos barna szín*”; „*Vonzódás, drága üzetés — Csapongás a végső csapásig*.” Hiányos mondatok tolultak egymásra, a mondatoknak majd kétharmada hiányosnak, ráértésesnek könyvelhető el. S a mondathosszúság változatossága, a rövid s a hosszú mondatok szabálytalan egymásutánja szintén a megragadottság kiváltotta belső izgalomról vallott. Az ünnep várakozásra, ámulásra készítő, a hétköznapokon felülemelő, fénylő hangulata nyelvi formát kapott.

*

Otthonosság-érzést s ünnepi mámort árasztott magából *A Kalota partján*, s az idill varázsát idézte fel ezzel: a boldogságról beszélt. S ezen túlmenően vallott arról is, ami ezt az érzést a lélekbe vitte: egy sajátos eudaimonológia, boldogságtan is ott rejtett a mélyén. Mint végső mondanó, az idill oka s egyben értelme látszott: a nagy feloldódás, az önmagán túlnéző, önmagán túllépő harmóniaérvés.

Hangsúlyozottan személytelenítő volt a versformálás, az ént előtérbe állító Ady-lírárt figyelembe véve, szembeszökő módon hiányzott itt az én. Az első szakaszban elő sem fordult, s a másodikban is inkább csak mint birtokos személyrag jelent meg és nem cselekvően; az igék közül mindössze a lét-igében („*mint vagyok bennük*”) s a kifelé tárulkozás igéjében, a *látban* tűnt fel („*Vidám kamasznak látom magam*”), egyébként végig harmadik személyű állítmányokkal szólt a költemény. Az akart, szándékolt *én*-nélküliséget mi sem mutatta jobban, mint hogy főnévi igenév helyettesítette egyhelyütt az egyes szám első személyű igei állítmányt: „*S imád-*

²¹ FÓNAGY IVÁN: A költői nyelv hangtanából. Bp. 1959. 80.

²² NÉMETH LÁSZLÓ: Magyar ritmus. Kisebbségben. I. köt. 1942. 157.

kozva nézni e nagy szemekben” — hangzott az én-t távontartó megfogalmazás. Tartalmi mondanót közvetített ez a személytelenítő nyelvi alakítás: az önmagán túllépni akaró élet igénye tükröződött benne. Nem különválni, hangsúlyozódni, de eltűnni, háttérbe szorulni, a mással egyggyé válni akart itt az én. Mint mindig az idillben: el akarta feledni önmagát.

Személytelenítést jelzett az én-nélküliség, s azt volt hivatva érzékeltetni a látás, a látvány központi szerepe is. Hisz a báméskodó sosem önmagában: mindig a szemléltben feloldódva él. Ez érteti meg a versí beállítást: egy nagy álmélkodás volt végig a költemény. Látási képzetek — színek, fények, vonalak, szemek — játszották a főszerepet benne, s a felkiáltó bámulat szavai, határozói és jelzői funkciójú kérdőnévmások (*mennyi, micsoda, mily*) hozták hírül a lélek állapotát: az önfeledtséget, a világ szépségétől való megragadottságot.

Nemcsak az én-nélküliségben és a látvánnyá élésben megnyilvánuló személytelenség, de ezen túlmenően: az egybeolvasztás, a felolvasztás közvetlen nyelvi és képi motívumai is hírt hoztak róla, hogy az önmagán túllépő, önmagát feledő lét volt itt az alapvető élmény. Eltűntek mind a választó vonalak dolgok, emberek s természeti jelenségek között. Helyhatározók sokasága jellemezte a nyelvi formálást (*jolyón, fényben, tarkaságban, szemekben, bennük* stb.): minden mindenben volt, egymásba áthatott. Se erre a feloldásra, egybeolvadásra utalt a megjelenített képek kontamináló egybeötvöző sajátossága is. Elvesztette pl. a maga kontúrjait s a nyárral lett egyggyé egy cselekvő jellegű megszemélyesítés során a fényben fölemelt híd („*S a hidat fényben majdnem fölemelte — Az ölelő júniusi nap*”). Másutt pedig absztrakttá s konkrétat egybekeverve *nyári illattal* vegyült a fejből elszálló papi beszéd („*Papi-beszéd kemény fejükből csöndben — Száll el s nyári illattal vegyül*”). Mint valaha régen, a hellén világban az ember a természetből nem kiszakadt: abba simultan élt. Ezt hangsúlyozandó: a szakadatlan hömpölygő élet hagyományos képe, a *jolyó* képzet villant („*Mentek át a Kalotafolyón*”), s ennek belső emberi vetületeként *tempós vonulás, állandóság* látszott. Egyszerre volt jelen a folyó konkrét, érzékletes s átvitt, szimbolikus képe: a valóságos folyó s a nagy emberi folyam; együtt menetelt az örökkévalóságba az emberi élet s a kinti végtelenség. S nemcsak az ember és a természet, de az én s a másik között, a kint és a bent között is tűntek a határok. Ennek formai jeleként paralellisztikus volt a versépítés. Kintről befelé, a többi embertől az egyén felé haladt a szerkezet: a külső sugárzásnak, a nyárnak és a fénynek hű vetülete volt a belső sugárzás: az ifjúság és a szerelem — a benti nyár és fény. „*Csönd, június van a szívemben, — Átalvonult templomi népség — Belémköltözött áhitata*” — fogta szavakba a vers ezt a panteisztikus egybefonódást. Az én s a világ közt létrejött újra a megszakadt egység: a harmónia lett az úr. S ennek legfőbb képi jeleként a szerelem tűnt fel. Benne tükröződött a legteljesebben a túllépés az énen, az idilli készenlét.

Fontosságát, tartalmi súlyát ezzel is jelezve, a szerkezet kintről befelé, a tájból az érzés, a puszta szemléletből a szerelem felé vitt. De grammatikai és képi elemek, a költői műveknek ezek a rejtett freudista elszólásai már az első szakaszban, a közvetlen megjelenés előtt is hirdették, sugallták ennek az érzésnek centrális szerepét. Egy megszemélyesítés („*ölelő júniusi nap*”), egy színekdokhé („*ékes párták, leesni áhitók*”) tűnt fel. Ezek asszociációs iránya épp úgy, mint a simuló hangoknak, az *s*-nek és az *m*-nek a versegységben adott szokatlan aránya (11,96, illetve 11,08 százalék 6,54, ill. 7,09 százalék helyett) láthatatlanul, nyílt beszéd nélkül is tudósított róla, hogy végső soron a szerelem volt itt úr, a központi szereplő. Ő tette lehetővé az idilli létrejöttét: a teljes feloldódást, a túllépést az énen.

A szemek képzetével fonta össze a vers a szerelem érzését: a leány bámuló, nagy szemei tértek vissza folyvást. S beszédes volt ez a képi motívum. Hisz a másik felé, a világ felé első sorban a szem nyit mindig kaput, az közvetíti a lélek összekapcsoló, titkos üzenetét. S az szabaddította ki itt is az ént a maga zártságából; vetette szét idő és tér elkülönítő, befogó, burkát. „*Rózsás, húsz éves, vidám kamassza*” változott az egyén a reá bámuló leányszemek előtt, „*örökbus ifjúsága*” látszott: megsemmisült az idő hatalma: az *állandóság* lett úr. S megsemmisült a tér ereje is. Semmivé lettek az elválasztó közök. Nemcsak önmagában, de a másikban élt

egyben már a vers főszereplője. „S imádkozva nézni e nagy szemekbe — Magamat és mint vagyok bennük” — hangzott a vallomás. A szerelmi érzés egybe forrasztó, énen túlemelő nagy ereje látszott. Eltűnt a magány: egy szekularizált unio mistica önmagából kiemelte az ént. S épp ez a feloldódás, ez az egyéválás, ez a fényvel, természettel s a másikkal való, időt s tért legyőző emberi együttlét — épp ez jelentette a vágyott boldogságot, ez szabadította fel az idill hatalmát.

Megvalósult idill, a „biztonság, nyár, szépség, nyugalom” verse volt *A Kalota partján*. Ady azonban nem lett volna Ady, a valóság törvényeit megélt és ábrázoló költő, ha nem jelezte volna, hogy egy hideg, fénytelen világban átmenet lehetett csupán az így megélt eszmény. Jelen volt a versben a realista idilltől elválaszthatatlan *efemerizálás*.

„S e percben a Kalota partján” — hangsúlyozták a vers befejezésében a konkrétizáló, szűkre befogó hely- s időhatározók a megkötöttséget. Nyilvánvaló lett, hogy nem általában, csak az adott időpontban: a szorító *e percben*, s csak az adott helyen: a *Kalota partján* emelkedett ily felszabadultan túl önmagán az én, s szökött ily bátran a diszharmónia, a bánatok fölé, túl saját lehúzó partikularitásán. Az Adynál szokatlan konkrét hely- és időmegjelölés mélyebb formai funkciója nem utolsósorban innen lett érthető. Nemcsak az otthon s a szépség hirtőzője volt itt a beszédes név, a *Kalota partján* s a konkrétan meghatározott *e perc*, a nyári vasárnap, de — a többfunkciójúság elvének megfelelően — egyben a pillanatnyiságnak, a múltékonyságnak idéző képe is. Térben s időben egyaránt végbement az *efemerizálás*: omlataggá változott a versben felmutatott idilli világ. Jelződőtt, hogy a boldogtalanságban nem megérkezés, csak vendég az öröm: röpké kirándulás, percnyi megállás valahol messze, a *Kalota partján*. De egy olyan kirándulás, egy olyan megállás, melyben a tűnékenység ellenére is benne él a távlat. Érződőtt az idillre jellemző eszmei varázs: az emberi lényeghez elválaszthatatlanul hozzátartozó, a maga világát, a hozzá méltó jövőt egyszer majd kiküzdő örökre rendeltség, boldogság-akarás.

VARGA JÓZSEF

ADY OLASZ ÉRDEKLŐDÉSE

(Ady Itáliája)

Első külföldi útja is olasz földre, itáliai tájra vezetett. 1903 és 1914 között összesen közel félételt töltött Olaszországban.

Glosszáit, cikkeit át- és átszövik az olasz vonatkozások — utalások — célzások. Az olasz progresszív szellem múltbeli nagy alakjai ott vannak Ady jelképei között. „A Kolumbusz hajója csalta az emberiséget mai útjára. Átkos, gyötrelmes, gyönyörű útra . . . — Mert egyre nyúvódnak a boldogtalan emberi idegek Kolumbusz, Amerigo . . . óta.” — olvashatjuk egyik 1905-ös tárcájában. „A Kolumbusz fatális útvágása”-t hangsúlyosan ismétli meg ugyanitt. De ha ezt a téma adta ötletszerűségnek tartanánk is, Galilei idézése bizonyíthatja, hogy milyen szerves része volt a progresszív Ady gondolkodásának a XVII. század nagy olasz tudósa alakjának jelképivé emelése.

„Galileivel, Huszsal még könnyen elbántak s már Spencerral vitázni kell . . .” olvashatjuk *A hétről* glosszázott egyik nagyváradi cikkében. Majd egy alkalmi napihír 1905-ben ismét témául szolgálhatott a publicista Adynak. Rövidségében is gondolatgazdag, sokatmondó. Megérdemli, hogy az egészet ide iktassuk.

„Az ujjai még megmaradtak Galileinek. Most árulja ez ujjakat egy öreg olasz asszony. A hüvelyket és a mutatót. A föld is forog még. Sőt mégis forog. Ma már az Egyház sem bánja, hogy forog. De tavaly egy könyvet olvastam. Ez a könyv egy klerikális író írása. A klerikális író pedig azt bizonygatja, hogy Galileinek fogalma sem volt a föld forgásáról. Csak úgy beleesett, mint Pilátus a Credoba. Hát ez már nagyon mindegy. Végre is vannak istentelenek, kik azt állítják, hogy Pál apostol nélkül nem volna — krisztianizmus. Mégis a híres feszület forgácsait őrizte századokig a hívő jámborság. Az olasz kormány is meg fogja venni a Galilei ujjait. Még ha nem is a Galileieit. Még ha Galilei mozdulatlanak hitte volna is a földet. Mert úgy érzi és tudja az emberiség, hogy Galilei ujjai mutattak irányt neki. Arra megy, amerre Galilei ujjai mutattak. És erekyére szüksége van a Galilei vallásának is . . .” (*Galilei ujjai.*) S hogy mit is akart mondani korának Galilei emlegetésével a már váradi újságíró éveiben antiklerikális publicisztikus csatákat vívó Ady, azt elárulja noteszbejegyzése, 1904-ből, első párizsi útjáról: „A klerikálisok letagadják Galileit is.”

Galilei mellett felmagaslik Ady írásaiban Giordano Bruno és a korábbi századokból Savonarola, Machiavelli alakja is.¹

*

1903. március 7 és 17 között járt Ady először Velencében. Hazatérve tárcában számolt be lapjában útjáról. „Én őszintén bevallom azt, amit sokan nem mernek. Engem nem érdekel a múlt, elkerülnek az ellágyulások. Istenem, Venezia engem talán húszéves koromban sem

¹ Az említett lelőhelyek az idézetek szövegen belüli sorrendjében értendők: Az első pipás, AEÖPM (= Ady Endre összes prózai művei) VI. 223. III. 111. — Galilei ujjai, VII. 58–59., Párisban és Napfényországban, Athenaeum, 1949. 329.

gerjesztett volna dalra. Búzt, dohot szagoltam, csalást, fals színeket láttam . . . Erős érzésem egyetlen egy volt a Lídón. Itt már a modern élet láza csapott felém s itt tenger a tenger, nem laguna." Ezen az úti beszámolón még erősen érzik a radikálisok múltat elutasító szellemi attitűdjét.

Legfontosabb mondanivalóját 1906-os és 1911-es olasz útja alkalmából írta meg. Marseille-ből indult az Adria Társaság hajóján és több kikötő érintésével futott be hajója ismét Velencébe. Genuában észrevette a riasztó kontrasztot a díszes temető és a mindennapok sivársága között: „Mennyi rongyos élő s mennyi pompás halott. Persze, persze, Olaszországban vagyunk. Első olasz állomás az úton.” (*Úti levelek. A cifra halottak.*) De még ezen a luxusutazáson is hazai gondokkal találkozik. „. . . magyar testvéreim a hajó elején. Genuában fedeztem fel őket. A hajólépcső fölött álltak. Nézték a kacagó kék tengert és káromkodtak . . . Piszkos olasz munkások érkeztek velünk. Jókedvű népség. Szennyes, koldus, szemtelen. De a tengeren otthon van. Hihetetlenül, ríkatóan árva az én fajtám parasztja. Otthon, idegenben, a grófok birtokán, vagy a tengeren . . . Yacht vagy tengerfenék: ez a magyar választék.” — jegyzi meg kétségbeeséssel átszótt iróniával. (*Úti levelek. Magyarok a hajón.*)

Bár az erősen politikai érdeklődésű Ady figyelmének középpontjában a kortárs francia (és 1905 táján az orosz) politika áll — ezek csaknem teljesen lekötik érdeklődését — olykor kitekint más tájakra. Így éppen ezen az útján Itáliára is. Tud a kortárs olasz politika zűrzavaráról, hogy a fiatal királyság mennyire nem tud igazán élni a Risorgimento nagyjai által kiküzdött szabadsággal és a nagy múlt külsőséges utánzásában éli ki magát. Oly rokon volt mindez a hazai közállapotokkal.

Génuva, Messina után Catania volt Ady 1906-os őszi földközi-tengeri útjának következő állomása. „Gyönyörű hajnalban föllobogózt Zrinyink kikötött az Etna alatt. Maltából érkezünk, ernyedten a tegnapi forróságtól. Catania kikötőjében zászlós, bokréta minden hajó. Szeptember huszadik napja: az olasz Unio ünnepe . . . Tíz templomban harangznak legalább is. Összehangolt, muzsikáló harangokkal. Ezek a harangok aligha az egységes Olaszország örömeire zúgnak. Sziciliában vagyunk: pap vagy ösvér minden második élőlény. A dómban nagyon szürke, hétköznapi mise, Trikolor csak minden ötödik házon leng.”

Majd a Villa Bellini előtt felfedezi az olasz szabadkőművesek kiáltványát olvasó csoportot: „Harcias kiáltvány ez a nemzeti ünnepen. Palermóban bizonyosan valamennyit letéptek suhancaikkal a papok . . . Az aláírás a plakáton: Ferrari nagymester. A vatikáni Rómát vádolja keserűen. Mazzinit idézik meg a szabadkőművesek. Hát ilyen Olaszországról álmódott-e Mazzini? A Vatikán és butító, fosztogató hadát nyögi Itália. Ma jobban, mint valaha. Így állítja nagy igazsággal a plakát.” Úti levelében Ady ki is ragad néhány mondatot az olasz szabadkőművesek kiáltványából: „Olaszok, a mai nemzeti ünnepen mea culpáztatok. Olaszország ma is a papság zsákmánya. Föl kell még egyszer szabadítani Olaszországot.”

Ady egy kis utcai pillanatképet rögzít a kiáltvány fogadtatásáról: „Mindjárt verekedés támad a plakát előtt. Ingerülten hadonásznak az emberek. Végre is két ős polgár szava győz. Ezeket lelkesíti a plakát. Még vannak garibaldisták Olaszországban. Vannak még Sziciliában is.” Ady jólesően írhatta le ezt a mondatot, hisz Garibaldit mindig a legnagyobb tisztelettel emlegette. Mielőtt elindult földközi-tengeri hajóútjára, 1906 nyarán, második párizsi útja első napjai egyikén írta glosszájában: „Franciaországban hamar észrevettük, mi lesz a Kossuth Lajosok és Garibaldik szent hevüléséből. Rabszolgatartók altató zsoldára . . .” Nem sokkal később, 1907-ben szintén Párizsban írja le a szép mondatot: „Garibaldi minden olaszé volt s Róma bevétele az olasz nép hőstette volt.”

De Garibaldi nevének felemlítése a cataniai keltezésű útilevelben ismét csak alkalom arra, hogy az otthoni gondok eszébe jussanak, hazai fájdalmak fájjanak neki: „Különös tragikomikus tréfája ez a fejlődésnek” — ítélt Ady abból, hogy két idősebb polgárnak, két garibaldistának kellett megvédeni még a század első évtizedében is a szabadkőművesek igazát: „Olaszországban is úgy történt, mint Magyarországon. Az a nemzedék, mely a hatvanas évek végén

s a hetvenesek elején élte ifjúságát, világos lelki szabadgondolkodó. Akik már eltávoztak, vagy már nagyon ősz fejjel élnek közöttünk.

Az újabb nemzedéket pedig már suttyomban a reakció nevelte föl magának. Keresztes diábrigádjai Olaszországnak is vannak. És az olasz kultuszminister nem mert elmenni Milánóba, ahol az olasz tanférfiak a felekezeti iskolák eltörlése mellett emeltek harsány szót. Olaszországot is átította lassú szivárgással egészen a reakció. S milyen perspektíva táró, ahogy gondolatait összegezi: „Maga Mommsen kénytelen volt a szociál-demokráciában reménykedni. Olaszország szabadgondolkodói sem tehetnek mást.

Estefeléd indulunk Cataniából. A mólón verkli mellett munkások mulatnak. A harangok újra zúgnak, de a nóta hallik, mert ez a nóta a Marseillaise.”²

Ősszel került sor erre a földközi-tengeri hajóútra s az utazás utolsó állomásáról küldött tárcájának már a címébe bekerült az ősz: *Az őszi Velence*. „Mi hajtja, húzza a magyarokat Velencébe?” — kérdezi cikkének első mondatában. Velence nevezetes helyeit, a Quadri kávéházat, a Danieli fogadót, a Florián cukrászdát emlegeti, mint ahol a leggyakrabban lehet magyarokkal találkozni. „Mit visznek haza?” — firtatja azonban tovább Ady. S válasza olyan felidézni tudása Velence egyetlen varázsának, amire csak a legnagyobbak képesek.

„Viszik-e a formák szerelmét? A szív megkönnyebbülésének képességét? Az ellágyulás titkát? Az elmélyedés és álom szent orvosságát? Hitem szerint aki Velencében élt, annak egy kicsit művésszé kell válnia, ha nagyon barbár volt is. Érzik-e ilyen metamorfózis a magyar publikumon? Ezren és ezren járnak Velencébe. De hiszen elkerülnek Rómába, Párisba, Münchenbe, Drezdába is. És — haza mennek.

Ősz van itt egyébként, csodálatos velencei ősz. Fázunk is olykor. A Lidón némely napon szinte hőködés fürödni . . . Írók és művészek hónapja a velencei szeptember. E napokban korán bukott le a hold. De fölséges képeket festett. Egészen Gauguin-szerűeket. És a csönd. Milyen csönd van most is. Az a csönd, amely önmagához vezet el az embert. Az embert, aki szegény, olyan messze bolyong mostanában önmagától. Ez fájdalmas is, de szép. És Velence ilyen őszi napokon csupa fájdalom és szépség.”

Egy-egy kor szépségeszménye s egy-egy művész szépségideálja több mozzanattól tevődik össze, sok mindent figyelembe véve érthető meg. Adynak is szét kellett néznie a világban, látnia kellett azt a gazdagságot, amit a polgári kultúra Párizsban együtt mutatott meg neki, látnia kellett a francia dél, a Földközi-tenger egyetlen szépségét, s mint költőnek is a *Vér és arany* korában kellett járnia, hogy korrigálja első velencei útjának elszietett beszámolóját, és hogy rányíljon a szeme a város valóban egyedülálló atmoszférájára: szépségére. Velencéről ez a kép él benne most már élete végéig. A háború alatt írt néhány versében is így tolu föl emlékezetében a város képe (*Hogy kevesen vagyunk, Intés az őrzőkhöz, Készülés tavaszi utazásra*).³

Velencei útján találkozott először a tengerrel. „ . . . és milyen sohase banális, milyen káprázatos, nagyszerű a tenger és itt a tenger” — írja még 1911-ben is, amikor a Földközi-tenger mellől és mellett indultak el Lédával ismét Olaszországba. A *Világba Utak és csalódások* főcímmel írt tárcasorozatának alcímeiből az út állomásait is megtudhatjuk: *Észak helyett megint Délre. Piza, Firenze s más csalódások. Firenze és a régi szemek. Nagy eltökélések Róma előtt.*

„S kanyarogtunk a tenger körül Genuán át Pizába . . .” — írja egy helyütt, s ezt a félmondatot azért szakítottuk így ki Ady cikkéből, mert valószínűen ez az útszakasz inspirálta az *Áldásadás a vonaton* intonáló strófáját:

² AEÖPM IV. 52–54. — Úti levelek. A cifra halottak. Párisban és Napfényországban. Athenaeum, 1949. Sajtó alá r.: FÖLDESSY GYULA. 162. L. még Beáta nővér sírja c. novelláját. — Úti levelek. Magyarok a hajón. I. m. 163. — Úti levelek. (Catania, szeptember 20.) I. m. 164–165. L. még Úti levelek. Magyarország és az antimilitarizmus. I. m. 172–173. — Garibaldiról: AEÖPM VIII. 18–19, 314.

³ Az őszi Velence. Párisban és Napfényországban . . . 165–166.

A tengerbe most hanyatlik a Nap.
Most fut leggyorsabban a vonatunk,
Most jön a legtöbb, nagy emlékezés:
Megáldalak.

Útját beárnyékolta a Léda-szerelem szakítást-előző válsága. Beszámolójának címszavába is ezért került be a csalódások. Ezt az utat már nem a civódásokkal együtt is boldog szerelmes Léda és Ady járják. Léda naplójából tudunk arról a félelmes tivornyáról, amelyet Firenzében alkalmi ismerősökkel ült Ady, hogy kijózanodva bocsánatot kérjen Asszonyától. Ilyen lelki állapotban írhatta Firenzéről Ady az inkább róla árulkodó mondatokat. „És Firenze, melyről eldalolták már a legpompásabb jelzőket s kihagyták azt az egyet, melyre ma is döbbenen rázódik meg az én ideges fejem: lármás. Az emberek ok nélkül, indulat nélkül ordítóznak, mintha csak azt akarnák fejbesújtóan tudatni, hogy ők nem a renaissance szobrai.” Ezt a privát rossz érzését rávetíti aztán a történelmi Firenzére is: „És a város, mely sehonnan nézelve se tud királyi és méltó szépségű lenni, érthetetlen halmazhelye egykori hatalmaknak, isteni embereknek s alkotásoknak.”

Kevésbé elfogult pillanatában papírra vet Ady azonban egy olyan prózai vallomást is Firenze ürügyén, amely metafizikus költészete egyik nagy motívum-körével rokon. *Firenze és a régi szemek* írta kis glosszája fölé a várossal némileg megenyhült költő. A szem Ady lírájának egyik szembetűnő szimbóluma. Első kiéneklései ott vannak már az *Új versekben*: *Hunyhat a máglya, Mert engem szeretsz*.

Áldott csodáknak
Tükre a szemed,
Mert engem nézett.

.....

Áldott ezerszer
Az asszonyságod,
Mert engem nézett,
Mert engem látott.

S hogy valóban mennyire lírai ihletének mélyéről fakadt ez a motívum, arról vallanak későbbi versei is: a *Vér és aranyban* *Add nekem a szemeidet*. A szerelem nagy válságának idején viszont a megkapaszkodás, a valamit megtartani akarás fejeződik ki benne: *Nem adom vissza*. Megjelenik a Csinszka-korszakban is: *Őrizem a szemed*.

S íme, mit olvashatunk az említett kis glosszában „Igen: ez a föld s az egész látható világ arravaló, hogy jöjjenek mindig új és új emberek, kik mindig és mindig újnak lássák. Firenze, a szétkürtölt tündériességű, hívő, vonzó Firenze, a régi szemek városa, de nem múzeuma a régi látásoknak, hanem kultusz-helye. Firenze azért van és él, hogy a régi szemek jussát hirdesse, a régi szemek örökéletét elhitesse s alkalmas, mai szemeket régiekre váltson. Nemcsak Tizian, Rafael s mások festett, régi szemei néznek rám s nemcsak azok szemei, akik látásukat valamikor kőbe, térbe, alakba vitték. De a bennszülött firenzeieknek, csaknem mindnek, régi a szem, régi kutatással és lobogással s akik idegenek szerelmesek Flórencbe, szintén régi szeműek.”

A városnak is ezek a régi szemek adnak mentséget Ady szemében: „Firenze asszonyai nem egy nagyon elkülönbözött szépségfajta, de a szemek olyan titokzatosak és régiek, hogy meg lehet értük a szemek antikvitását szeretni. Ezekkel a régi szemekkel Flórenc valóban látható paradicsomként, melynek se hiányai, se kigyói nincsenek.”

Tizian, Rafael emlegetése valószínűvé teszi, hogy Ady képtárban is — valószínűen az Uffizi-ben — megfordult Firenzében. S talán azért említi éppen e két nagy művész „festett, régi szemei”-t, mert mindketten, de különösen Tizian, nagy portréfestők is voltak.

S ahogy glosszáját folytatja, a befejező mondatok *A minden titkok versei* néhány darabjának desiffráló kulcsaként olvashatók: „A hajlamok szegény, cammogó vándorok az embergenerációkban, de a szemek ragyogó, gazdag, száguldó kéjtutazók. Etruszk, görög, mindenféle szemmel volt találkozásom Firenzében s olykor-olykor egy-egy hideg, kék szempár fagyasztott meg egy pillanatig, egy pillantással. Milyen Északról, milyen régóta, mennyit utazhatott ez a gögös, fagyos szempár s vajjon ki fog Firenzére nézni vele ezer év múlva?”

A minden titkok versei, Az Élet-Halál titka-ciklusának reinkarnációs verseivel rokon ez a glosszába-rejtett vallomás. Az elrejtett arcok, Az idegen arcok, Akit egyszer megláttunk.

Ezernyi idegen szemre
Vet naponként képet az arcom
S ezer idegen arccal alszom,
Kik a szemembe temetvék:
Ezer rémlés és száz emlék.
.....

Hívős szemek légiói,
Hiába tűntök messze-messze,
Nagy titkokkal bele van edzve
Szemünkbe, kit egyszer láttunk:
Egymással éltünk és háltunk.

S ki rámtekint, kit megnézek,
Akármilyen undorral tettük,
Egymást örökre elszerettük,
Mert az utolsó látásig
Álmunk: a másik, a másik.

Ha a Firenze inspirálta Ady-szövegből Ady metafizikus költészetének titkait próbáltuk megfejteni, meg is fordíthatjuk vizsgálódásunkat. A vers szem-motívumával visszautal a prózai szövegre is, de több is annál. Vallomás Ady világot ölelő pánhumanizmusáról. Túl a szem-szimbólumon, ennek a reinkarnációs életérzésnek legnagyobb pillanatát is az említett verseket magába záró *A minden titkok versei* kötet őrzi, s ez: *A föltámadás szomorúsága*.⁴

„... minden beteges nyugalanságomat már naponként győzve veri egy új, nagy-nagy titkos nyugalanság, jóleső, mint a boldog halál lehet. Rómát érzem, hogy Rómát látom nemsokára... a Földnek és Időnek öröme, legszebb szimbóluma, Róma, tüzeni, hogy vár.” – vizsgáltatta magát firenzei rossz napjain. De Róma előtt mégis újra és újra fogadkozik – *Nagy eltökélések Róma előtt*, írja glosszája címében is – már-már annak az embernek a cinizmusával, aki maga előtt is szégyelli, s éppen ezért rejtegetni igyekszik meghatottságát.

„Úgy gondolom, hogy úgysem jöhet semmi s úgy utazom el, mintha valaki más helyett, megbízásból robotolnék le egy utat. És úgy fogadkozom mégis, mintha engem fenyegetnének szuggesztív-veszedelmek s jóelőre védekezem Róma ellen. ... Borzasztó módon ismerem, érzem az örök emberi gyöngeséget, mely énbennem fokozottan munkál: egy név: egy hagyomány, egy jelszó megbabonáz. Nos, én nem akarok még csak Goethe módszerével sem közeledni Rómához, hogy csak azt látom Rómának, amit én akarok és csak annyit... Eldobom ezennel öt-hat Róma legendáját, a maiét is, vágyom arra a shakespeareien durva szerepre, hogy Róma nekem csak egy vasúti állomás...”

⁴ Utak és csalódások. (Észak helyett megint Délre.) – (Piza, Firenze és más csalódások.) – (Firenze és a régi szemek) Párisban és ... 307–309. L. még Kisfaludi Strobl Zsigmond: Emberek és szobrok. Bp. 1969. 37., 49.

Ady római napjainak Elek Artur, akit Ady maga nevez „Rómában élő és Rómával élő” barátjának, volt a cicerónéja. 1919-ben a *Nyugat* Ady-emlékszámban meg is írta e pár hét történetét (*Ady Rómában*). Ez s Tolnai Gábor értő, szép elemzése (*Nyárdélutáni Hold Rómában*) feleslegessé teszi, hogy Ady római napjaival részletesebben foglalkozzunk. Hisz a kortárs emlékeihez úgylélegfelelőbb csak azt megerősítő kiszakított levélmondásokat tehetnénk hozzá. Hogy az esztétika az életben, a mindennapokban van, ez még talán annyira sem érdekelte Adyt Rómában, mint Firenzében. Nem is csoda, hisz annyira önmagával volt elfoglalva, hogy ettől a belső rettenettől nehéz lett volna mást meglátnia. Ahogy Elek Artur pontosan lejegyezte: „... szétnyitotta előttem a lelkét és rákényszerített, hogy belétekintsek. Megdöbbentő dolgokat láttam benne. Egy régen kigyulladt, egész életére és költészetére végzetes szenvedélye akkor volt benne kialvóban...”

S mégis, Rómát is mélyen — lényegileg! — értette. Prózában is megfogalmazta, amit versében írt: „Nem igaz semmi sem, a Goethe igazsága sem: ebben a városban van elrombolva, eléptve és fölépítve minden, amiből a mi lelkünk összerakódik.” Ahogy versében olvashatjuk:

Örökkön éltem, élek,
 Csupán hüvelyt cserélek,
 Mint Ulisszesz görög.
 Áldom a nyüzsgő Rómát,
 Mindennek átfogóját,
 Pulyásan is nagyot.
 Ma, hogyha úgy akarnám,
 Alkonyi álom karján
 Akár Remus vagyok.
 Nézem a mai nőket,
 A volt és lesz időket:
 Be régen élek itt,
 S be minden élet mindegy
 S a Hold már ismer minket,
 Vigyorog s nem hevít:
 Sandítva száll Rómára.

(*Nyárdélutáni Hold Rómában*)

Hold-motívumával Ady fontos művészi jelképével él ez a szintén reinkarnációs vers.⁵

S az olasz szellem mit adott alkotó génuszának? A múlt nagy festői, szobrászai közül Michelangelót, Tintoretót említi. „Ugye ismerik a Botticelli vásznát?” — kérdezi egy helyütt: „Mars alszik, álmodik. Vénusz nézi. És, oh, miként nézi!... Van abban a nézésben gyöngédesség és tigrisség. És valami csodálatosan bájos, de gyilkos *irónia*... Vénusz nem szereti, ha a férfi álmodik.” — írja *Vénusz és az álmok* című cikkében, ahol azon tündöklő: helyes-e, hogy a franciák római művészházába, a híres Medici-villába feleséges művész nem teheti be a lábát. Tarcájának már a címébe ismét csak lírája egyik ismert jellemző szava, az *álom* került be. „A Művész kiegyezhet minden más istennel. Evvel az eggyel, Vénusszal nem. Ez az egész férfiút követeli s az összes álmokat” — ítél Ady.

Olasz írói névsora is alkalmi — szétszórt publicisztikai megjegyzéseiből, elejtett szavaiból, verseiből állítottuk össze — mégis kirajzolódik ebből az olasz kultúra nagy útja Danté-től

⁵ Utak és csalódások. (Nagy eltöklélések Róma előtt.) — (Róma és az első csodálkozások.) I. m. 309—310.

— a futuristákig. Tud szinte mindenkiről Itália irodalmi múltjában: Dante, Petrarca, Boccaccio állanak az élen, hogy néhány század átugrásával elérkezzék saját koráig; Carducciig s a veristákig. S ha részleteire bontjuk olasz irodalmi érdeklődését, úgy felelhetünk kérdéseinkre is: mit adott az olasz kultúra Ady alkotó szellemének.

Dante, Petrarca olasz írói névsorának leggyakrabban emlegetett nevei: állandó felsoroltjai, Dantéért egész életében rajongott. Egy nagyon szép vallomását ismerjük erről már egész fiatal korából 1902-ből: „Hát ki élt igazabban: Pál apostol, Don Juan, Dante, Spinoza vagy egy tökéletesebb Vanderverde, akinek a szavára esetleg száz millió európai ember azt mondja majd egy napon: ime elérkeztünk a perchez, amikor egészen új képet adunk a világnak?!” — kérdezte *A hétről* írt erősen szubjektív, lírai hangvételű jegyzeteiben. Saját kérdésére így válaszolt: „Pál apostolt, Don Juant, Dantét, Spinozát, talán Offenbachot is és ezt az eljövendő nagy szózatolót vélem a *nagy emberi típusok* testesítőinek.” Így válik jelképivé Dante neve már a pályakezdő Ady gondolatvilágában.

S ez a jelképiség gyakran felbukkan Ady publicisztikájában szinte élete végéig. „Nincs itt fejlődés, nincs itt reménység. Ez itt a Dante szomorú világa . . .” — ítélte koráról 1903-ban. Az első orosz forradalom napjaiban „ . . . Dante földszíni óriás poklának . . .” nevezi a cári Oroszországot is. Dante három részes *Komédiájából* a *Pokol* hatott legerősebben Ady gondolkozására. Kardos Tibor fűzi magyarázatként a *Pokol* első terzinája második sorához: „A »sötétlő erdő« nem egyéb, mint a firenzei közélet, politikai szenvedélyeivel, csábításaival egyetemben.” Adyt Dante szenvedélyes politikai érdeklődése kaphatta meg, s méginkább az, hogy az egyedi esetek, az emberi bűnök a *Pokolban* jelképesek is: oly rokon volt mindez saját szimbolista művészi alkatával.

S Ady szívében visszhangot vert Dante félelmetes indulata, szenvedélye is, amivel az emberi bűnök felett ítélkezett: „Mind-mind örököltünk valamit . . . ami olyanná teszi a kacagásunkat, mintha egy Danténak örülnönk, ki megvizitel bennünket a pokolban.” — vallott erről.

Dante neve hazája szinonimájaként is olvasható Ady publicisztikájában: „Dante . . . nemzeté”-ről írt 1905-ben.

S a Dante-fordító Babitsnak küldte a dantei terzinákban írott *Nagy lopások bűne* című versét is. *Dante ezt, ha jobban is, valahogyan így írta volna meg* — írta verse alcíméül. Ismét csak a koráról, kortársairól, korának közéletéről, politikájáról szenvedélyesen ítélkező Dantét idézte Ady ebben a versében. A *Ki látott engem?* magyar verseit összefogó *Sípja régi babonának*-ciklusában kapott helyet. Olyan Ady remeklések mellett, mint a *Két kuruc beszélget*, *Új törvényt*, *Werbőczi*, *Beteg századokért lakolva*, a *Törökországi levelek* utolsó darabjait író Mikest aposztrofáló *Az halottas ünnep*, a *Sípja régi babonának*, s hogy a Dante-ihletben is fogant *Nagy lopások bűnével* legrokonabbat említsük: *Az undor óráiban*. Akkor már Ady és a magyar progresszió legjobbjai világosan látták, hogy az uralkodó réteg saját önös érdekeiért a nemzetet is feláldozza és háborúba viszi az országot. Adyt is ez az indulat fűtötte, amikor a Dante szenvedélyét is megidézni tudó *Nagy lopások bűnét* írta.

„ . . . Ezek itt honuk fórumát földülták,
Hulla-csarnok ez, ahol se meghalni,
Se föltámadni nem tudnak a hullák.

Vezérük is csupán rosszul szavalni
Tudott a híres magyar becsületről
S hagyta hazáját förtelmeket falni.

Akkoriban a jó magyar szemekből
Riadottan némult ki az igazság,
Hisz lopták a csillagot az egekről.

Honnak atyái honuk veszni hagyták
S itt maradnak, míg felejtik emlékük,
Unokáik, a koldus istenadták.”⁶

„... igaz, hogy mi már tizenhárom éves korunkban túl Boccacion...” „Ha a mítoszt le nem járatták volna a Lukiánoszok, Boccaciok, Offenbachok, Heinék és Tolnai Lajosok...”
„Tassot fejedelmi nők koronázták meg. Petrárka fejét Róma és Páris egy napon akarta borostyánnal övezni.” Így sorakoztathatjuk egymás mellé az Ady vallomás-részleteket, hogy az olasz középkor Dante melletti másik két legnagyobbja, Boccaccio és Petrarca iránti érdeklődését bizonyítsuk.

Egyik párizsi tárcájában (*Mert kő volt a szíve Laurának*), amikor még legenda-romboló korszakát élte, eljátszott azzal a gondolattal, hogy Laura és Petrarca talán nem is voltak *fehér-szerelmesek*. Később szánta-bánta ezt a könnyelmű feltételezését, és egy későbbi párizsi írásában (*Halott írók megrágalmazása*), már azt írta, hogy sohase bocsátja meg magának, amiért ilyen könnyelműen fantáziált korábban. Igaz, korrigálta önmagát már jóval előbb is: „Laurát, az igazit, tán Laurának sem hívták. Petrarca a saját maga számára volt szerelmes, a saját szomorúságára, könnyeire és szakállára, ha volt neki. De nem a világ számára, hogy az benne asszonycsábító Don Juant lásson.” Itt már fogalmazódik szerelmi lírájának egy oly annyira adys gondolata, amelyet végső formájában *A Hágár oltára* című versében így olvashatunk majd:

Úgy csókolok én, mint egy isten:
Friné és Genovéva rokon,
Mikor én csókolok. Nem a némbert,
Én magamat csókolom.

Laura és Beatrice bekerültek Ady jelképei közé is. Gyakran idézte őket.

Ceruza-sorok Petrarca könyvén adta egyik verse címének, hogy aztán verseit utoljára kötetbe gyűjtve, *A halottak élen* egyik ciklusa fölé is ezt írja címként. A Lédával szakító, ifjú karok kikötőjébe újra és újra bevező költő versei találhatóak itt: a ciklus nagyjából a Léda és Csinszka közötti korszak érzelmi hamuját őrzi. Benne olvasható néhány igen szép Hold-motívumos verse: *Vörös tele-Hold emléke*, *A fogó Hold*, *Vándor, téli Hold*. A ciklus élen áll *A nagy Hid*: Ady kései szerelmi lírájának még szimbolistá költészetében fogant mester-darabja:

Nagy Hidnak szép, támos hajói,
Ti, Életen ringva átvivők,
Ma nektek fogok gyónva gyónni,
Tegnapi és mai nők
És talán holnapiak.

.....

Vertem a nagy Hidat ragyogva
S mint a régi, ős szerelmesek,
Úgy gondolok az asszonyokra:
Egyik se volt kevesebb
És többet egyik sem ért.

⁶ AEÖPM VI. 69. — Dantéről: i. m. III. 78. — IV. 97. — VI. 37. — Dante: Isteni színjáték. Európa, 1957. 7. — AEÖPM VIII. 174. — I. m. VII. 63. — Babits Dante-fordításáról. I. Ne tessék bántani c. kiadatlan glosszáját, amelyben „Babits Mihály gyönyörű és nemes” Dante-fordításáról beszél. Közli: FERNÖ M.: Följegyzések a Nyugat folyóiratról és környékéről, 1960. 109.

— így intonálja Ady a *Ceruza-sorok Petrarca könyvén* ciklust, s „... a régi, ős szerelmesek” felsor már a címbe invokáció-szerűen bekerült nevet is magyarázza. A címadó vers nemcsak egyenes célzás Petrarca-ra, de a petrarcai hangulat tökéletes eltalálása is:

Itt az írás: nem legényes sorok,
Régi epedések, régi torok
Búgása bőgött így ezelőtt,
Így írtak a hajdani nem szeretettek,
Így írtak a régi, bús szeretők.

Nem azért írok, hogy fordítsd felém
Fehér orcád. Óh, már beérem én,
Ha torkomon buknak a szavak.
S szám kérdeni, kérni se, mást sohse merne,
Mint a sírást és sírni talán szabad.

Boldog vagyok, mert nagyon szenvedek,
Boldog vagyok: érted vagyok beteg.
Halálra szánt, mint rég ezelőtt,
Mint régen a hajdani nem szeretettek,
Mint régen a régi, bús szeretők.

(*Ceruza-sorok Petrarca könyvén*)⁷

„Ekkoriban olvasott el, és szerzett meg néhány Carducci verset is.” Ady Lajos datálja így, váradi eredetűnek bátyja Carducci-ismeretét. S hogy nem tévedett, igazolja, hogy éppen Ady korai publicisztikájában találjuk a legtöbb Carducci-utalást. Amikor a hazafias kritika felhördült az *Új versek* adys-leleményű új szimbóluma, *A magyar Ugaron* szemükben nemzetgyalázó strófái miatt, egy lipcei tisztelőjének küldött szerkesztői üzenetében, Ady több nagy név — Heine, Byron és mások — mellett így idézte a maga mentségére a Carducciét is.

„Carducci, a legnemzetibb olasz költőnek sok verse kétségbeesés Olaszország miatt s vad a mai Olaszország ellen.” — „Carducci úgy átkozza olasz honfitársait, hogy az már szinte sok...” — fogalmazta meg korábban is. Carduccit is idézi annak igazolására, amit egyik politikai cikkében is megtaláltunk és elemeztünk: az eszmények és a valóság hogy kerültek szembe egy nemzedék életében: „Carducci is azt mondja: Rómát kértük, Bizáncot kaptunk.”

Ismeri Carduccit, a radikális gondolkozású költőt is. Tud a nagy olasz poéta — ez is Ady jelzője — *Inno a Satana* (Himnusz a Sátánhoz) című ódájáról is, amelyben Carducci a Sátánt mint a progresszió tüzének gyújtogatóját ünnepli. Igaz, a maga forradalmár alkatához hűségesen, amikor a szabadkőművesek római kongresszusáról írt, így fogalmazott: „Azonban Carducci himnuszánál is bátrabb a mi himnuszunk. Már fölzengett Rómában is, a Vatikán tövében. Multkoriban oda sereglettek volt az egész világról.”

S Carduccival már egy kortárs költőt említhetünk meg Ady sokrétű olasz érdeklődéséből. Carducci szenvedélyesen vallotta a klasszicizmust saját művészi krédójaként, de élete utolsó évtizedeiben már fellépett — a naturalizmus nagy európai hullámveréseként — Olaszországban is a *veristák* nemzedéke. Megszületett az új irodalmi irányzat: a verizmus. Ismert ma már, hogy Ady művészi útján milyen sokat jelentett a naturalista iskola-programjával, az Élet és igazság hirdetésével való megismerkedése. Természetesen a nagy példaképei itt Ibsen, Hauptmann voltak, de nem vétünk az irodalomtörténeti hitel ellen, ha megemlítjük,

⁷ AEÖPM V. 108. — III. 26. — I. 260. — V. 94. — Laura férje nyilatkozik. VI. 67. Halott írók megrágalmazása. Párisban és Napfényországban, 287.

hogyan tudott az olasz veristákról is. Már egy egészen korai — 1899-ből való — színikritikájában, amelyben egy divatos-hazug darabról szedte le a keresztvizet, így írt: „... Ibsen, Hauptmann, Sudermann, Pinero, Bracco és Thury Zoltán remekeinél, melyekben kevesebb a te fogalmaid szerinti szép, de van bennük élet, van bennük igazság.” — állíttatja szembe a letegezett közönség ízlését a maga — naturalista iskolából merített — eszményeivel.

Kortársai közül szerette és emlegette az Élet mellett magukat elkötelező olasz költőnőket. Amikor — még Váradon — Ady szabadelőadást tartott egyszer a tudományos szocializmusról, Ada Negri, a korában híres olasz szocialista költőnő egyik versét szavalták. S amikor már az *Új versek* idején a kortárs magyar költőnőkről írt, így bátorította őket: „Végre is az asszony-ego Annie Vivanti-ban sem kicsi, de az Élet nagyobb mindennél. Annia Vivanti meg tudta érezni s csókolni ezt a nagy életet.”

D'Annunzio, a kor magyar sajtó epitetonja szerint: a reklám király Ady szemében is „A vén, hiú javíthatatlan. A vén nem őszinte” volt. „D'Annunzio szerelmeiről többet írnak a lapok, mint drámáiról” — jegyezte meg epésen. Hogy azonban mégis valakinek látta, akit számon kell tartania, ezt egyik novellája hőséval mondatta ki. „D'Annunzióra is kíváncsi volnék, mit fog csinálni a következő tíz évben.”⁸

Böllöni György forrásértékűen igaz szavú könyvéből, *Az igazi Ady*ból tudjuk, hogy Ady Párizsban olvasta Marinetti nemzetközi költői folyóiratát, a *Poesiát* is. Hogy viszont a futuristák is számontartották őt, azt az 1911-es olasz útja után a *Nyugat*ba írott kis jegyzetéből ismerjük hitelesen.

„Ama nem kevés számú boldog magyarok közül való vagyok én is, akit Milánóból meg szoktak szerencsétlenül évek óta már a futurizmus új és új manifesztumaival... Hát én utálok a futuristákat, természetesen csak azért s elsőképpen azért, mert nem nagyon tehetségesek, de nagyon programmosak.” — ítélte Ady szkeptikusan a futurizmusról.⁹

E tanulmány nem statisztikai összegezése akart lenni Ady olasz érdeklődésének. Az olasz kultúra eleven jelenvalóságát, hatását kívánta bizonyítani Ady gondolkozásában és művészetében.

Francia orientációja elfedi Ady olasz érdeklődését, holott összesen közel fél évet töltött Itáliában, s ha ez nem is említhető együtt Párizs-Azur-ország-élményével, közvetlenül ez után következik. (Csak az antik kultúrák közül a görögség és a latinság állt még ilyen közel hozzá.) Versei ihletője volt az antik múlt, ill. az olasz táj. Publicisztikájának pedig jó pár darabja — úgyszintén novelláinak is — Olaszországból keltezett, ill. olasz vonatkozású.

Alkalmi ez az érdeklődés és nem olyan célratörően mohó, mint Ady francia olvasottsága. Alkalmiságában is fontos tanulságokat rejt azonban Ady művészi útjáról és a költő koráról egyszerre. Itt is alkalmat talált arra, ami szerinte „... a művész ember fájdalmas gyönyörűsége... hogy énjét, lelkét egyre növeli.”¹⁰

⁸ Ady L.: A. E. 86. — AEÖPM VII. 197. — V. 200. — VIII. 252. — I. 22. 213. — VII. 102. — VI. 277. — VII. 207. — Ady novellája címe: Kovács Béla vallomása.

⁹ La fanciulla del west. Vallomások és tanulmányok. Athenaeum, 1944. Sajtó alá r.: FÖLDESSY GYULA. 267–268. — Nemrég Rómában a Poesia-ban megtaláltam a futurizmus első kiáltványát, amely a folyóiratot rendszeresen olvasó Ady kezébe kerülhetett: Fondation et Manifeste du Futurisme. — Marinetti aláírásával, franciául és olaszul: Poesia, V. 1909. 1–2., 1–8.

¹⁰ Párisban és Napfényországban 169.

DÓZSA FEJE

Fehér gyolcsban, setét éjben
— Ezeröttszáz tizennégyben, —
A kakas épp harmadszor szól,
Dózsa feje Szegeden volt.

Pálfi bíró fölemelte,
Hajnal előtt sírba tette,
Lenn a sírban, némán, mélyen,
Alszik a fej vaksötétben.

Pálfi bíró Piros lánya
Hófehér lőn nemsokára,
Mint viola rózsa mellett,
Hervad ő is Dózsa mellett.

A hasonló című vers első három strófáját idéztem, költőjük, Juhász Gyula ezekben öntötte versbe azt a szegedi Dózsa-legendát,¹ amelyet meditációnk kiindulópontjának szántunk. A naiv szépséget sugárzó legendában summázódott tragédia önmagában totális egészet alkot, ugyanakkor máris megfejtésre váró gazdag jelentéstartalmakat sugároz felénk. A szemiológiai megközelítés számára épp ezért az egész kis jelenetet olyan „jelölő”-nek, vagy Roland Barthes² kifejezését használva, olyan „formának”, egy mítosz, most a Dózsa-mítosz formájának tekinthetjük, amelynek teljes jelentése még további felderítésre vár.

Az az olvasó, aki sohasem hallotta Dózsa nevét (ez akár történelmünket nem ismerő külföldi irodalomtörténész is lehetne) az idézett strófákból legelőbb bizonyára a levágott fej és a temetés motívumát és ezek hangulati környezetét szegmentálná ki, s ezek értelmezésével kísérelné meg a jelenet közelebbi értelmezését. Egy ilyen eljárás már csak azért is indokolt lehet, mert a levágott fej az irodalom, a folklór, sőt a képzőművészet ősrégi, egyenesen archetípus-szerű motívumai közül való. Mivel a fej csaknem minden jelrendszerben az egész személyiséget jelöli, azt sem nehéz felismernünk, hogy amikor egy levágott fej képe kerül a műalkotás középpontjába, akkor a személyiség valamilyen fenyegetettségének, egy jelképes lefejezéstől való félelemnek pszichológiai—esztétikai projekciójáról van szó. A temetés motívumának az előbbivel rokon pszichológiai gyökerei pedig annyira nyilvánvalóak, hogy nem is érdemes szót vesztegetnünk rá.

A levágott fej motívumának értelmezéséhez különben maga Juhász Gyula is kulcsot ad nekünk, hiszen ez a motívum már a *Dózsa fejét* megelőzően jelentős helyet foglal el önmitoló-

¹ BÁLINT SÁNDOR: A szegedi táj történeti mondavilágából. Ethnographia, 1963. 38—54.

² VÖ. BARTHES, ROLAND: Mythologies. Paris, 1957.

giájában. Legelőbb az 1907-ben írt *Salome* c. versében kerül elő, de néhány rokon motívumát már korábbi verseiben sem nehéz megtalálni.

Salome, ez a Márk Evangéliumból ismert kegyetlen leány, akinek nevét elsőnek Josephus Flavius említette, mint ismeretes, érzéki táncja jutalmául Keresztelő Szent János fejét kéri és kapja meg Heródestől. A bibliai történetről azt is tudjuk, hogy valójában egy ősi mitológiai alaknak, a folklórban, az irodalomban számtalan változatban ismert férfifaló démonnak a halálához, vérvivő asszonnának egyik változata jelenik meg benne, amely bizonyára épp annak köszönheti évezredes népszerűségét, hogy ösztönös férfiúi félelmeket személyesít meg. Ez a típus, mint másutt részletesen megmutattuk, jónéhány változatban előkerül Juhász Gyula verseiben, a bibliai táncosnőről pedig *Salome a művészetben* címmel tanulmányt is akart írni. Ez a cikk nem készült el, vagy esetleg lappang valahol.³ Megírásához mindenesetre gazdag anyag állt volna rendelkezésére, hiszen Keresztelő Szent János gyilkosának alakja többek között (hogy csak néhány közismert példát említsünk) a hildesheimi, a roueni, a bourgeois katedrálisok szobrainak és üvegablakainak, továbbá Filippo Lippi, Andrea del Sarto freskóinak bizonyossága szerint a templomokba is bevonult. Későbbi feldolgozásai közül főképp Crnach, Tizián és a Juhász Gyula által is többször emlegetett Luini, a közelmúltból pedig Gustave Moreau festményei érdemelnek említést. Míg a középkori ábrázolásokon Salome alakja általában a test bűneinek allegorikus ábrázolására szolgál, a reneszánsztól kezdve a táncos leány démoni szépsége is egyre nagyobb szerepet kezd kapni az ábrázolásokon, a modern irodalom pedig pszichológiai értelmezésekkel próbálja megközelíteni rejtélyét. Flaubert *Trois contes*-jének egyike, mint ismeretes Salomérről szól, aki ebben a változatban anyja ösztönzésére kéri Szent János fejét, Huysmans az *A Rebours*-ban viszont már hiszterikát csinál belőle, Samain két verset is ír róla (*Hérodé* és az *Allée solitaire* c. ciklus *Des soirs fiévreux* c. szonettje), Oscar Wilde pedig azzal fejleszti tovább az egyre gazdagodó történetet, hogy Salome gyilkos kívánságát János iránt fellobbant reménytelen szenvedélyével motíválja. A téma későbbi változatai, így pl. Richard Strauss operája vagy F. Schmitt táncjátéka, amelyhez Gyagilev készített híres koreográfiát, szintén Wilde nyomán járnak. Juhász Gyula verse valamiképp ugyancsak összefügg Wilde darabjával, sőt esetleg Richard Strauss operájával is.⁴ Wilde *Salome*-ját épp 1907-ben, a vers keletkezése táján mutatta be a Vigszínház, Kosztolányi Dezső fordításában, egy másik magyar fordítást Battlay Géza készítette. Juhász Gyula versének színházi inspirációját talán az is bizonyítani látszik, hogy ezt a versét, amely először 1907-ben jelent meg, jó húsz évvel később, Wilde színművének szegedi előadása alkalmából újra leközölte.⁵ Juhász Saloméja egyébként nem teljesen azonos Wilde táncosnőjével: szerelmes ugyan Jánosba, de a reménytelen szerelem pszichológiai enyhítő körülménye elő sem kerül a versben, amely a szecessziósan buja keleti díszletek között – mondjuk ki nyíltan – a rafinált kéjgyilkosság bemutatására helyezi a hangsúlyt.

Illatos füstöt ont a thujafa,
És balzsamát árasztja Gileád,
Zokog az üstdob s tuba panasza,
Lágy fény kúszik a mennyezeten át.

Nagy négere vállán pihen feje
– Künn hozsonnát kiált a csöcselék –
A bíborkárpit megremeg bele
S ő álmatagon lehajtja fejét!

³ Vö. Juhász Gyula *Összes művei. Versek. I. Bp. 1963. 148.*

⁴ A motívum történetére l.: LAFFONT – BOMPIANI *Dictionnaire des Personnages. Paris (1960) 537.*

⁵ Juhász Gyula *Összes Művei. Versek. I. Bp. 1963. 407.*

– „Új gyönyör tűzcsóvája kell nekem,
Vesszenek a régi mámorok!
János feje kell! A szép, idegen!

Érette dalolok és táncolok.
Arany tálon, úgy hozzátok nekem!”
Jön a fej. Törtvérvű üvegszemek.
A szőnyeget vérfolt hímezte meg.

A parnassienne-típusú vers (később szonetté dolgozta át) látszólagos objektivitása mögött Juhász Gyula lelkivilágának egyik súlyos konfliktusát fedezhetjük fel. Az ilyen típusú versek különben csak látszólag objektívek. Tárgyilagosságuk amint ez akár az École Parnassienne iskolapéldájának tartott Heredia verseiből is jól kielemezhető lenne, a legtöbbször olyan be nem vallott vagy megvalósíthatatlan vágyakat, sőt szenvedélyeket takar, amelyek nyílt megfogalmazása a társadalmi konvenciók, illetve ez utóbbiak hatására kialakult autocenzúra miatt másképp nem volna lehetséges. Juhász Gyula parnassienne-típusú versei mögött sem lenne nehéz felfedezni sok mindent abból, amiről nyíltan nem akart vagy nem tudott szólni.

1907-ben, amikor a *Salomé*t írta, még nem győzte le teljesen azokat a nyilvánvalóan hazulról hozott aszketikus hajlamokat, amelyek annakidején a szerzetesi cellába vezették. Ez nagy mértékben beárnyékolta kedélyvilágát és különösen szerelmi életének természetes kibontakozását akadályozta. Az érzékiség csábításának egy halálthozó leány, Salome alakjában való megszemélyesítésében épp ezért nem nehéz a bűnös csábítástól való félelem kivetítését felismernünk, ő maga pedig János alakjával azonosul. Egy elietett pszichológiai elemzés bizonyára meg is elégednék azzal, hogy Salome alakjában az érzékiség megszemélyesítését, János levágott fejében pedig bűntudatra valló autodestrukciós tendenciákat fedezzen fel. Salome, a táncosnő és Herodes udvarának a „thujafa illatos füstjével és Gileád balsamillatával benépesített artisztikus udvara azonban az Erosz világához egyébként közelálló művészet csábítását is megtestesíti számára, s egyáltalán nem véletlen, hogy a költő fantáziáját ez sokkal inkább izgatja, mint Jánosnak, a puszták aszkrétájának alakja, aki teljesen a háttérben marad. A lélek ellentétes tendenciáinak két személyben való kivetítése az alkotáslélektan ismert esetei közé tartozik – hogy csak egy épp idekiváncoló példát említsünk, Samain az egyik előbb idézett versében (*Des soirs fiévreux . . .*) Saloméval is, Jánossal is azonosítja magát s ezt az azonosítást – Juhász Gyulától eltérően – egyáltalán nem rejti objektívnek látszó leírás mögé, hanem félreérthetetlenül kimondja. Juhász Gyula verse sokkal hermetikusabb és egy-egy képe egyszerre több értelmezést enged meg. Salome, mint láttuk, az Erosz és a művészet egyszerre vonzó és tisztító világát testesíti meg számára. Jánosa sem pusztán a vallásos aszkézis hordozója, annak az erősen puritán hagyományos világképnek az egészét is megszemélyesíti, amit Juhász Gyula még a szülői házból hozott magával, s amit egyelőre nem képes felszámolni, hogy igazi hajlamait követve a „bűnösnek”, „destruktív”-nak nevezett modern irodalom világába vesse be magát. A Négyesy-szeminárium és a pesti íróbarátok előrelendítő társasága után egy vidéki kisváros, Máramarosziget szerzetesi iskolájába kényszerül, s ez a hagyományos, szolid életrendnek tett kompromisszum (amit talán csak az árván maradt család támogatása miatt vállalt magára) végül annyira meggyötri, hogy egy szép nap megszökik a kegyes atyák öreg iskolájából és nem sokkal a halálthozó, morbid Saloméval való kacérkodás után öngyilkossági szándékkal Budapestre utazik. Nemcsak jelképesen, a valóságban is halálos veszedelembé sodorja személyisége Jánosban inkarnálódott részét. Salome tánca és Keresztelő Szent János levágott feje arról a Juhász Gyuláról beszél tehát, aki ekkor még időnkint habozik, hogy a költő hivatása helyett ne inkább a papét válassza-e, aki (amint ezt Dutka Ákos visszaemlé-

kezéséből tudjuk) még néhány évvel később is szerzetesi ruhában vezekel „a sok váradi örömrért, az éjszakákért, a füzesekekért, a Holnapért . . .”⁶

A vágy és az aszkézis harcából kétségtelenül mélyzengésű líra születhetett volna, Juhász Gyula *Salome*ja mégsem az: mindazt, ami benne kavarg, most is, mint költészetének ekkori korszakában nemegyszer, egy szinte rutinból megírt vers szűkszavú objektivitása mögé rejti el. Az az érzésünk, mintha sajátmaga előtt is leplezni akarná (és kétségtelenül leplezi is) konfliktusait. Az egész vers csupán azért érdemelte meg figyelmünket, mert a levágott fejfel való azonosulás motívumát fedezhettük fel benne.

A mintegy jó esztendővel később keletkezett *Maillard-kisasszony* ismét ezt a motívumot variálja tovább, ami nyilvánvalóan arra vall, hogy a Salome történetében megszemélyesített konfliktus egész emberi és költői egzisztenciájának mélyéről fakadt. Maillard kisasszony, aki előbb Versailles-ban egy márkiba volt reménytelenül szerelmes, majd a forradalomhoz csatlakozik s szenvedélyes Carmagnole-ja jutalmául, a „szőke márki szép hideg fejét” kéri új barátaitól, a sans-culotteoktól, alighanem azzal a Melle Maillard-ral azonos, aki a hagyomány szerint a forradalmi ünnepek alatt a Notre Dame-ban az Ész Istennőjét személyesítette meg.⁷ Juhász Gyula elbeszélésének esetleges forrásáról ezideig semmi mást nem sikerült megállapítanom, s azt sem tudom eldönteni, hogy a francia forradalom morbid anekdotakincse egyik darabjának költői feldolgozásával vagy saját leleményével állunk-e szemben. Bárhogy legyen, nyilvánvalóan a Salome-típus egyik közvetlen leszármazottjáról van szó, amire különben maga Juhász Gyula figyelmeztet, hiszen a vers utolsó strófájában Luisi Saloméjéhez hasonlítja a párizsi táncosnőt: „Az elmondottak után talán már ennyi elég lenne ahhoz, hogy Salome áldozatában, a szőke márkiban ismét Juhász Gyula alakját ismerjük fel: a kis dráma mélyén pedig ismét erotikus csábításoktól való félelmét keressük. Valóban, szinte minden ott van benne, amit az előbb Salome kapcsán már elmondottunk. Egynémely vonatkozásban azonban gazdagabb nála és szereplőinek értelmezése is néhány újabb problémát vet fel. Így például már a márki és a költő pszichológiai affinitásának feltételezése egyenesen meglepőnek tűnhet azok számára, akik ismerik Juhász Gyula, enyhén szólva, republikánus nézeteit. Akkortájt azonban, amikor a versét írta, még kacérkodott a dekadenciával: csak nemrég írta meg az arisztokratikus elefántcsonttorony dicséretét (*Turris eburnea*), s a *Maillard kisasszony* után írt *Tristia*-ból vagy a *Hauser Gáspár*-ból, amelyben „egy elveszett hercegi édenkertet” sirat, szintén kiolvasható ez a vallomás. Vagy idézzük az egyik, nagyjából ezekből az időkbeli való önvallomását? Ebben többek között a következőket mondja: „Megvallom, erősek bennem a korszerűtlen érzések és gondolatok, művészi ösztönből lenézem a demokráciát.”⁸ Semmi meglepő nincs tehát abban, hogy egy versailles-i márki alakjába vetítette bele saját énjét, vagy legalábbis énjének egyik, végső értelmét tekintve szintén konzervatív oldalát, hiszen Ady fellépése óta az Ancien Régime álomderűs fényfoltjainak felidézése már hovatovább anakronizmusnak számított.

A „fêtes galantes” iránt érzett rokonszenve azonban, ha másért nem, egy kétségtelen artistikus irodalmi divattal való összefüggése miatt még azt az olvasót sem zavarja, akiben semmiféle mélabút sem ébreszt a márkik világának elbukása, legfeljebb azt érezhetjük visszásnak, hogy ez a francia Salome nem egy Heródes-szerű zsarnok uralkodótól, hanem azoktól a forra-

⁶ DUTKA ÁKOS: A holnap városa. Bp. 1955. L. még: BARÓTI DEZSŐ: Juhász Gyula Anna versei. A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve Bp. 1963. 27.

⁷ Vö. MICHELET, JULES: Les Femmes de la Révolution. Paris, 1960. 224. lapon Melle Maillard portréjával. — AULARD, A.: Le culte de la Raison et le culte de l'Être Suprême c. műve ezzel szemben azt állítja, hogy az Ész Istennőjét nem Melle Maillard, hanem az Operaház egyik tagja Melle Aubry személyesítette meg. — L. még az előbb idézett tanulmányunk idevonatkozó jegyzeteit.

⁸ Nyilatkozata a Nagyváradai Naplóban. Idézi PÉTER LÁSZLÓ: Juhász Gyula a munkásmozgalomban. Szeged, 6. Juhász arisztokratizmusáról: TOLNAI GÁBOR: Arisztokratizmus és szecesszió. 5. sz. 332.

dalmároktól kapta meg reménytelen szerelmének fejét, akik egy új világ hajnalhasadását képviselték, s akiknek eszmevilágával Juhász Gyula ekkor már erősen rokonszenvezett. Rossz érzésünket csak fokozza, hogy a máriki végső soron inkább egy perverz szerelmi bosszúnak, mint a nép történeti igazságszolgáltatásának áldozata.

Ez azonban csak az érem egyik oldala, mert ebben a versben is valójában olyan természetű ambivalenciáról van szó, mint a *Salome*ban volt. Mindenesetre feltűnő, hogy a *Maillard kisasszony* negyedik strófájától kezdve a vers ritmusa meggyorsul és ekkor hirtelen a *Marseillaise* olyan parafrázisát kapjuk, amelyet csak az írhatott le, akinek a szívéhez közel állt a forradalmi dal.

A levágott fej motívuma tehát ismét saját személyiségének fenyegetettségéről és egy egyelőre megoldatlan konfliktus feletti keserűségéről vall. Egyszerre ő a máriki és a sans-culotte, más szóval az elefántcsonttorony arisztokratizmus és a Kossuth-hagyományon nevelkedett s az akkori modern polgári radikalizmus irányába orientálódó demokrata ellentétes tendenciái küzdenek lelkében. Végső soron a progresszív polgár egyik jellegzetes magatartásának sajátos változatával állunk szemben, hiszen köztudott, hogy ezt sok más között a forradalmi örökség ambivalens szemlélete jellemzi.⁹ *Maillard kisasszony* sanzon-szerű könnyedsége ellenére is ebből a kettősségből fejez ki valamit. Úgy látszik, hogy Juhász Gyula szintén az olvasó predispozíciójától függően többféle értelmezést megengedő, „nyitott” alkotásnak érezte ezt a versét. Legalábbis erre látszik vallani, hogy 1919 tavaszán, tehát forradalmas esztendejének kellős közepén újra leközölte az egyik szegedi újságban, majd az *Ez az én vérem* c. kötetében. És ekkor már semmiesetre sem azért, hogy a régi rend íránt ébresszen részvétet vagy nosztalgiát. . .

A *Salome* és a *Maillard kisasszony* sorai mögött meghúzódó konfliktus pszichológiai gyökereit tehát az adott valósággal kötött kényszerű kompromisszum jegyében vállalt konzervativizmus és az ettől való megszabadulás elfojtott vágyának belső harcában ismerhetjük fel. A váradi napok a szabadságvágy kiélése irányába jelentenek nyitást, utána ismét a kompromisszumos tendenciák győzedelmeskednek s ezek a háború kitérésétől kezdve költészetét is fenyegetni kezdik. A Makón írott háborús versei egy ideig a hivatalos ideológiát szolgálják s költőjüket csak az menti, hogy frázisoktól kongó üres retorikájuk azonnal elárulja, hogy (alighanem rosszul értelmezett kötelességtudásból) személyiségétől idegen pózt vett fel, de egyéb versei között is sok a költői véna elapadására valló, csak rutinból írt vers s eluralkodnak az alkalmi darabok. 1917 tavaszán súlyos melankóliája végre megszabadította a háborús ország ideológiájának az állami gimnáziumi tanár státusában kötelező kiszolgáltatásától. Rég érlelődő folyamatról volt szó, amit a háborús nyomor s az iskolai munka megnövekedett veszélyei csak siettettek. Minden jel arra vall, hogy valójában a kényszeredetten vállalt szerep nyomása tette búskomorrá. Mint ismeretes, hosszú ideggyógyászati kezelésre szorult, valójában azonban nem ez, hanem a történelem gyógyította meg. 1918 őszétől kezdve lázas politikai tevékenységet fejtett ki. Pártok alapításában vett részt, nagy hatású újságcikkeket írt, manifesztumokat szerkesztett, népgyűléseken szónokolt s a szocializált színház művészeti vezetője lett. Szeged rövidéletű forradalmának szinte minden nevezetese eseményében részt vett, irányított és előremutatott. És ezt a közéleti szereplést joggal országos jelentőségűnek érezhette, hiszen Szeged a francia megszállás következtében kialakult helyzete folytán egy ideig szinte egy kis városállamhoz volt hasonló, s a nagy problémák (városháza tornya körül kavargó partikuláris érdekek és kicsinyes helyi intrikák ellenére is) itt egy ideig szinte jobban érzékelhetőek voltak, mint akár a fővárosban. Valóban minden olyan irányban dolgozott körülötte, hogy ő, a nemrég még szerény, mellőzött kisvárosi tanár, az irodalmi élet perifériájára szorult vidéki költő most épp szülőföldjén juthasson igazi formátumához méltó szerephez s életében először valósíthassa

⁹ PÉTER LÁSZLÓ: Juhász Gyula a forradalmakban. Bp. 1965.

meg azt, ami addig legfeljebb csak mint megvalósíthatatlan vágy és reménység húzódott meg személyisége legmélyén, hiszen valóban igaza volt, amikor 1919 februárjában ezeket írta:

Dalom halkulva szólt és ringatón,
De mélyen titkosan
Ott zsongott mégis a forradalom.

(És mégis)

A forradalmak, amikor hozzákezdnek a régi rend lerombolásához, amely még azokat is ezer eltéphetetlen szállal köti magához, akik nehezen viselik el az ilyen kötelekeket, nemcsak a társadalmat kezdik átalakítani: az egyén számára is sorsdöntőek lehetnek, mert az addigi kényszerűen elfojtott tendenciák felszabadításával és gazdagításával a már-már reménytelennek érzett életsorsok reneszánszát hozhatják magukkal. 1918 őzétől kezdve ilyen reneszánsz kezdődött el az addig a melankólia mélypontján kínlódó Juhász Gyulánál. Felemelte fejét s így vallott magáról:

Nem bántanak már engem e bánatok,
Nem az voltam, aki ma már vagyok.

A korán elkezdődött szegedi ellenforradalom ezt a felemelt fejet fenyegette, — még testi inzultussal is. Tudjuk, hogy a szegedi pedagógusok ún. „Nemzeti Szövetségének” alakuló ülésén egy nagytermetű katonatiszt fültövön vágta s vér öntötte el az arcát. Azt is tudjuk, hogy nemcsak az egész országot véres megtorlások fenyegették, hiszen 1919 júliusában, amikor ezt a versét írta, már nemcsak Szegeden győzött az ellenforradalom, az is bizonyosnak látszott, hogy a főváros felé menetelő román hadsereg intervenciója hamarosan a régi rend restaurációjához vezet. Semmi különös sincs tehát abban, hogy ezekben a napokban épp a személyiségének veszélyeztetettségét kifejező levágott fej szörnyű képe bukkan fel képzeletvilágában, s hogy ezt a képet, amelybe a *Salome* és a *Maillard kisasszony* megírása idején még csak szubjektív konfliktusait sommazta bele, most az egész nép közös sorsának szimbólumává szélesíti ki. A levágott fej képének ilyen jelentéssel való megdúsítására természetesen többféle kollektív kicsengésű motívum kínálkozott volna számára, mégis, azt mondhatnánk, szinte determinálva volt, hogy épp a szegedi Dózsa-legendán akadjon meg a szeme.

Amikor valamikor még diákkoromban először olvastam ezt a verset, azt hittem, hogy Juhász Gyula napjainkban is elevenen élő szegedi néphagyományt dolgozott fel benne. Dózsa fejének mondáját azonban hiába keressük ott, ahol elsősorban keresnünk kellene, azaz Kálmány Lajos népköltési gyűjteményeinek kötetében. Szeged nagy folkloristája ugyanis már csak a következőket tudta mondani róla:

„Nyomat találtam, de csak nyomat Dózsáról szóló dálnak is, mely pár évtizeddel ezelőtt nem volt ismeretlen, lejegyezni egy sorát sem jegyezhettem le, mert akik tudták, elhaltak, akik pedig hallották dalolni, csak a tartalmára emlékeztek. A dal Dózsát — akit Rákóczinak tart, a Dózsa nevet elfelejtette, — mint a nép felszabadítóját magasztalta,¹⁰ akit azért, mert a »Szögény embernek jót akart,« az urak elfogtak, »eleventen« megsütötték.”

Juhász Gyula versének közvetlen forrását tehát nem a folklórban, hanem valószínűleg Reizner János érdemes helytörténeti munkájában fedezhetjük fel.¹¹ Reizner, amint ez különben a pontos lapalji jegyzetből kiderül, Verancsicsból merített,¹² de a két szöveg közül a Reizneré a gazdagabb és alighanem az utóbbinak a Pálfi bíró atyai szeretetére való utalása indította

¹⁰ KÁLMÁNY LAJOS: Szeged népe. II. kötet. Arad, 1882. 182.

¹¹ REIZNER JÁNOS: Szeged története. I. köt. Szeged, 1899.

¹² Verancsics Antal: Összes munkái. Közli SZALAY LÁSZLÓ, II. köt. Pest, 1857. 11.

el Juhász Gyula fantáziáját olyan irányba, hogy a bíró leányának poétikus alakjával bővítse ki a hagyományt. Kezébe kerülhetett továbbá, vagy legalább Márki Sándor monográfiájában¹³ olvashatta Szerémi György Dózsa-ról írt sorait. Szerémi előbb azt mondja el, hogy Dózsa jajszó nélkül viselte el szenvedéseit, ezért „második Macedonai György vértanúképp csodálták”, majd így folytatja: . . . „És György fejét Szegedre küldték, mert ezek csatlakoztak hozzá. A szegediek ereklények tekintették a fejét, mások azonban gúnyolták . . .”¹⁴ Ezekből a nyilvánvalóan népi szájhagyományon alapuló szavaiból¹⁵ arra következtethetünk, hogy Dózsa körül már nem sokkal kivégzése után legendák szövődtek, s hogy alakját a sárkányölő Szent Györgyre rávetítve a szentek világába kezdték felemelni. Juhász Gyula valójában ezt a szakrális gyökerű Dózsa-legendát laicizálta.

Dózsa feje azonban nemcsak egy közérthető szimbólumot ígért számára. A halálra kínzott parasztvezér neve, mint ismeretes, már Eötvös regényében szimbolikus jelentéssel kezd telítődni, Petőfi pedig (hogy a téma történetének összeállítása helyett csak néhány idekvánkozó példát említsünk), mintegy saját ősei közé sorolja s nemcsak a *Nép nevében* közismert soraiban idézi fel és aktualizálja emlékét: tudjuk, hogy eposzt akart írni róla. Arany János is foglalkozott ezzel a gondolattal, s ő már Rákóczi mellett említi nevét. Jókai drámája, Erkel operája végső soron szintén a negyvennyolcas Dózsa-képben gyökerezik.

Később a munkásmozgalom is átvette ezt a hagyományt. A szociáldemokraták 1901-ben tartott budapesti kongresszusán javaslat hangzott el, hogy „Marxnak, Lassalének, és a proletárság magyar elharcosának Dózsa Györgynek” Budapesten szobrot emeljenek. 1908 tavaszán a békéscsabai parasztkongresszus határozta el, hogy a „legelső parasztvezérnek, Dózsa Györgynek hatalmas szobrot állít, 1910. október 30-án pedig az alföldi kerületi szociáldemokrata párt alakuló ülése mondta ki (Rajki Sándor orosházi földműves indítványára), hogy 1914-ben Dózsának szobrot emel, s erre a célra országos gyűjtést indít, Sámuel Kornél szobrászművész pedig egyenesen a munkáskörök számára készített Dózsa szobrot.¹⁶ Azt ma már mindenki tudja, hogy Ady az egyik erősen forradalmi inspirációjú versében Dózsa György unokájának, „népért síró bús, bocskoros nemesnek” nevezi magát. És a kínálkozó példákat tovább sorolhatnánk.

Maga Juhász Gyula már az egyik korai újságcikkében a forradalmi hagyomány nevében, sőt valamelyest talán egy vulgáris marxizmustól is megérintve idézi a Dózsa nevet s azt fejtegeti, hogy felkelése „egy öntudatlan gazdasági erőnek öntudatos ébredő kitörése volt”,¹⁷ a *Dózsa feje* c. versének születését megelőző időkben ismét több alkalommal leírja a parasztvezér nevét s mindannyiszor a magyar forradalmak nagy őst látja benne.¹⁸ De így szerepel Dózsa csaknem mindenkinél, aki ezekben az időkben a forradalmi hagyományokról beszél, a magyar tanácsköztársaság pedig Marx és Engels mellett iktatja be a nagy ősök arcképcsarnokába. 1919-ben, amikor Juhász Gyula az előttünk levő verset írta, Dózsa alakja tehát már a keresztény szentekéhez és vértanúkéhoz hasonlóan közérthető tartalommal telítődött, és a naiv olvasók jórésze is egy népi, sőt egy proletár forradalom fogalmát kapcsolhatta hozzá.

Azt, hogy Juhász Gyula az 1919-es forradalomra utaló szimbolikus jelentést szánt versének, természetesen eddigi méltatói is észrevették; de talán az eddigi megfigyelések után sem ártott

¹³ MÁRKI SÁNDOR: Dósa György. Bp. 1913.

¹⁴ Szerémi György: Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. Monumenta Hungarica. V. SZÉKELY GYÖRGY bevezető tanulmányával. Bp. 1961. 68–69.

¹⁵ L. SZÉKELY GYÖRGY tanulmányát. Szerémi: i. m. L. még: BALINT SÁNDOR: A szegedi táj történeti mondavilágából. Ethnographia, 1963. 38–54.

¹⁶ MÁRKI SÁNDOR: i. m. 495.

¹⁷ A magyar Rousseau. Szeged és Vidéke, 1908. Vö. Juhász Gyula Összes művei. 5. köt. 526.

¹⁸ Valamennyit ismerteti PÉTER LÁSZLÓ Juhász Gyula a forradalmakban c. előbb idézett monográfiája.

közelebből bepillantunk a költő műhelyébe és így mutatunk meg azt, hogy a levágott fej motívuma, amely a *Salome* és a *Maillard kisasszony* soraiban, Lukács György kifejezését használva, egy „partikuláris szubjektivitás” jegyében, s ezen belül is epikus köntösbe rejtve jelent meg, a *Dózsa fejében* a szubjektív indítékait megőrizve vált egy kollektív népi élmény, azaz a forradalom elbukása feletti keserűség kifejezőjévé. Juhász Gyula idézett verssoraiban tehát egyrészt a forradalmas Magyarország „lefejezésének és eltemetésének” antropomorfiázált képét, másrészt pedig költője személyes fenyegetettségének kivetítését fedezhetjük fel.

Az előttünk levő szöveg különben már pusztán grammatikai struktúrájával is bizonyos mértékű jelentéstartalmat hordoz. Épp ezért, bár a részletes nyelvtani elemzést mondanivalónk szempontjából szükségtelennek tartjuk, mégis érdemes néhány jellegzetes vonására felfigyelnünk. Ilyen például az, hogy mindvégig múlt idejű cselekménnyel találkozunk benne. Ennek megfelelően a két első versszak igéi egy-egy huzamos, a jelenbe ivelő cselekvést kifejező *verbum durativum* (*alszik*) kivételével mind múlt időben vannak, s ezt a szerepüket csak tovább hangsúlyozza, hogy a már említett kivételt figyelmen kívül hagyva, valamennyi a sorok végén, rím gyanánt helyezkedik el. A harmadik strófa igéi közül az egyik, az archaikus hangulatú *lőn* (lett) múlt idejű, a másik (*hervad*) formai szempontból jelen idejű, tényleges funkcióját tekintve azonban ez is múltat, pontosabban az előző strófákban hallottakhoz képest valamivel később bekövetkező, az olvasó szemszögéből nézve azonban már régen megtörtént folyamatot fejez ki. Valamennyi ige mindenki számára könnyen érzékelhető egyszerű, konkrét cselekedeteket és állapotokat jelöl. A főnevek és melléknevek szintén egyszerű típusúak, és így érzékszerveinkkel közvetlenül érzékelhető, konkrét világról vallanak, a határozók többsége ugyancsak a legegyszerűbb viszonyokra utal, a mondat szerkesztést pedig jórészt a mellérendelés legegyszerűbb típusai jellemzik.

A szövegegység egyszerű grammatikai struktúrája a naív epika, a históriás énekek, a népballadák nyelvi struktúrájával rokon, s ezt a rokonságot akár stilisztikai jellegű megfigyelésekkel támaszthatjuk alá. A konkrét történet helyének, idejének és a szereplők nevének pontos megjelölése, mint ismeretes, a históriás énekek és a népballadák kezdősoraik jellemző formulái közé tartozik s általában a hitelesség érzékeltetésére szolgál. Versformája, az ősi nyolcas, az egyszerű, jórészt ragrímek, sőt a harmadik strófában ugyanannak a szónak (*mellett*) rímeltetése szintén a naív epika hangjának tudatos utánzására vallanak, de idevehetjük a kakaszo említését s az újabb típusú népköltészetünkben gyakori virágszimblika alkalmazását is. Épp ezért már-már azt mondhatnánk, hogy az előttünk levő strófák csak egészen kismértékben árulják el a modern költő kezényomát. Olvasása közben inkább az az érzésünk, hogy egy népi énekes számlol be nekünk Dózsa sorsáról. A folklór kollektív formai örökségének felhasználása természetesen csak elősegíti, hogy Dózsa fejének motívuma a népi sors általános szimbólumává emelkedjék Juhász Gyula versében.

A harmadik versszakról külön is kell még néhány szót szólnunk. A kedvese elvesztése miatt hervadó leány motívuma bizonyára inkább a romantikus műköltészetből, mint a folklórból származott át Juhász Gyula versébe, a megfogalmazás azonban néprománc-szerű hangulatot ad neki. Még inkább érdemes megfigyelnünk azt, hogy míg a *Salome* és a *Maillard kisasszony*, ez a két vérivő lány, egy, a költőt fenyegető világ démonja gyanánt jelenik meg, s erotikájuk morbid természetű, Pálfi bíró leánya egy tiszta szerelem képviselője. A kedves leányalak — ezt nem árt leszögeznünk — Juhász Gyula költői fantáziájában született meg, mégis annyira szuggesztív módon van megjelenítve, hogy ma már a szegedi Dózsa-hagyomány szerves részének érezzük. Megalkotása arról vall, hogy a nőiség principiuma felől érkező fenyegetettség, a „Salome-komplexus”, ekkorra már feloldódott Juhász Gyula lelkében. S ha a hervadó szerelmes leány alakja mögött talán a szerelmi boldogság reménytelenségének érzése is meghúzódik, most már ez sem a szorongás, hanem a szelíd rezignáció formájában. Nehéz lenne nem arra gondolnunk, hogy a Dózsa mellé odaképzelt lányalak megszületésébe valamiképp az 1919-es

tavaszat és nyarat végigkísérő, és a többiekhez hasonlóan be-nem-teljesült szerelmének, Zöldi Vilmának képe is belejátszott.¹⁹

Az előttünk levő vers második szövegegységét a negyedik és az ötödik strófában jelölhetjük meg:

Zsarátnok lesz, ami tűz volt,
Síri virág, aki szűz volt,
Koponyák és szívek porán
Új dalba fog új csalogány.

Hej a sírok egyre nőnek
Szőnyegén a temetőnek
Elhervadnak mind a rózsák
Őskertedben Magyarországon.

Az egyszerű mondatszerkezetek és a népballadák, históriás énekek egyhangú rímelésére emlékeztető két rim némiképp még mindig a népi epika hangját juttatják eszünkbe, képalkotása azonban helyenként bonyolultabb nála. Mégis lehetséges egy olyan olvasása, amely az első három strófa krónikás hangjának folytatását, vagyis a Dózsa kivégzését követő napok eseményeinek, azaz a felkelés tüze eltiptálásának s a növekedő sírok képével érzékeltetett megtorlások elbeszélését érzi bele, vagyis azt, amit Juhász Gyula egy másik, rokon inspirációjú versében (*Dózsa utáni*) epikus eszközökkel jelenít meg. A jelen idejű igék használata sem mondana ellent egy ilyen értelmezésnek (a *lesz* ige jelentése itt ugyanis nyilván *válik*), hiszen ezt a negyedik strófa jelen időben elmondott elbeszéléséhez hasonlóan valójában a múltban, azaz, ahogy már említettük, közvetlenül Dózsa fejének eltemetése után lezajlott események közlésének foghatjuk fel. Egy naiv olvasó bizonyára meg is elégednék egy ilyen olvasással, amely az egyébként valóban kettős idődimenzióban lejátszódó közlés egyik, bár nem a leg-erőteljesebben érvényesülő, sőt lassanként elhalványodni kezdő dimenzióját képviseli.

Szövegünk egy másik lehetséges olvasása viszont abból a megfontolásból indulhat ki, hogy a jelen idő használata itt mindenkorra érvényesnek tartott, általános tételek, megállapítások kifejezésére szolgál. Egy ilyen olvasás számára már a negyedik strófa első sora („Zsarátnok lesz, ami tűz volt”) egy, az örök mulandóság gondolatát kifejező szentencia gyanánt hat, a második pedig („Síri virág, aki szűz volt”) az előző tétel variációjának tűnik. Ez a két tétel még formáját tekintve sem üt el a népi szentenciák közismert típusaitól. Közelebbről megnézve a harmadik és negyedik sor („Koponyák és szívek ormán) (Új dalba fog új csalogány”) szintén csak az első tételt variálja tovább, most azonban már nem csupán a folklór világával érintkező eszközökkel. Így pl. a „temető szőnyegé”-nek vagy még inkább a sírok és éjszakák hagyományos madarának, a csalogánynak a képe, nyilvánvalóan műköltészeti reminiscencia. Az utóbbi alighanem Petőfi közismert versének (*Csalogányok és pacsirták*) hatására került a porladó koponyák és szívek társaságába. A motívumnak különben széles világirodalmi rokonsága van, már Shakespeare Rómeója és Júliája vitatkoznak arról, vajon az éjszaka madara, a csalogány szól-e ablakuk alatt, vagy pedig a hajnal hírnöke, a pacsirta, amely Shelley, Victor Hugo és Petőfi²⁰ után, épp akkortájt, amikor a *Dózsa fejét* írta, Juhász Gyulánál is a pirkadó szabadság jelképe gyanánt jelenik meg. (*Testamentum. Sóhaj.*)

A *Dózsa fejének* soraiban azonban egyelőre csak a sírok, a halál, a mulandóság képeit kapjuk. Az egész negyedik strófa akár azoknak a haláltánc-énekeknek egyike lehetne, amelyek-

¹⁹ Vö. PÉTER LÁSZLÓ: i. m. 222–230.

²⁰ A motívum történetére l.: HORVÁTH JÁNOS: Petőfi. Bp. 1922. 538., továbbá ZOLNAI BÉLA: Irodalom és biedermeier. Szeged, 1935. 89–91.

kel kora ifjúságától kezdve oly gyakran találkozunk Juhász Gyula versei között, s amelyek hangjához nemsokára szinte a *Dózsa fejének* egyes sorait variálva tér vissza. Valójában csak az ötödik strófa olvasása közben vesszük észre, hogy ez alkalommal mégsem a haláltánc-énekek általános emberi érvényűnek szánt bölcsességét halljuk, hanem forradalmas vágyak és remények magyar őskertjéről, azaz temetőjéről beszél. (A „temető” jelentéssel használt „ős-kert” alighanem saját leleménye, a szegedi nyelvhasználat, amint ezt a Tisza-parti város életének legjobb ismerője, Bálint Sándor volt szíves közölni velem, nem ismeri; nagy szótáraink sem tudnak róla.) Mégis ismerős képek ezek, akaratlanul az *Új versek* Adyjának egyik gyakran használt politikai szimbóluma, a *Lélek temetőjének* „Halálszagú bús magyar rónája”, a *Gare de l'Est-en* „magyar temetője” és szinonimájuk, a „magyar ugar” jut eszünkbe róluk. — Ady hatása? Bizonyára az is, de még inkább egy rokon történeti szituáció által determinált természetes összetalálkozás, hiszen 1919 nyarán ismét annak a Magyarországnak restaurációja kezdődött el, amelyről az *Új versek* költőjének sötétes képei beszéltek. Arról sem szabad megfeledkeznünk azonban, hogy a sírok és a temetők Juhász Gyula lírájának állandóan ismétlődő motívumai közül valók, s különösen válságos napjaiban törnek elő. A pszichológus a költő állandóan kísértő melankóliájának kivetítését látja bennük, a *Dózsa fejének* olvasója viszont épp ennek a szubjektív gyökerű telítettségnek köszönheti azt, hogy még akkor is igazi Juhász Gyula-s sorokat kap, amikor Ady tragikus aláfestésű történelmi élményének megismétlését hallja. Ha más nem, már az Ady világával érintkező képek is arra figyelmeztetnek, hogy a históriás énekekkel rokon naiv epika hangján induló vers (ez az indulás mint láttuk, némiképp a negyedik és ötödik strófába is belesugárzik) szimbolikus tartalommal kezd telítődni. Az első időbeli dimenziót képviselő múlt idejű, krónikás epikai hangvétel leginkább épp azáltal csap át az idő másik, jelen idejű dimenziójába, hogy ezáltal végül is egy többszólamú, modern, vagy ha tetszik, az a kissé már elavult terminus, szimbolista vers szülessen meg. Mert igaz ugyan, hogy már a vers címe és az első három strófa, legalább az ilyesmit észrevenni hajlamos olvasó számára, több értelmű szimbólum igényével lép fel, ez azonban mégis csak akkor válik teljesen nyilvánvalóvá, amikor a második szövegegységhez érve szinte észrevétlenül csap át az idő egy új, a jelenre vonatkoztatott dimenziójába. Ezzel együtt a népi epika világából a modern költő világába lépünk át.

A harmadik szövegegységben, különösen annak első soraiban azután ismét a népi epika hangjához tér vissza, de a verssorok most már mindvégig a szimbolikus értelmezés ellenállhatatlan kényszerét hordozzák magukkal, ez a záró strófában az idő egy új dimenziójával gazdagodik, azaz a jelenből a jövő felé táru ki:

Ó de néha éjten-éjjel,
Mikor csak a kakas éber,
Kigyúl egy láng, mint az őrszem,
A szegedi temetőben.

Nézi más láng lobogását,
Földi tüzek égi mását,
Vár egy napot fölkelőben,
Régi magyar temetőben!

Ennek az immár utolsó szövegegységnek grammatikai struktúrája nagyjából az előzőével azonos, s így semmiféle újabb problémát sem vet fel. Arra is csak utalnunk kell, hogy az archaikus „éjten-éjjel”, a folklórból jól ismert „kakasszó” és lidércfény egyaránt a népköltészet világából való, s hogy az első világháborút követő esztendőben már az egyébként neologizmusnak számító „őrszem” sem feltétlenül rítt ki ebből a környezetből. Az ötödik strófa két

első sorának képei viszont kevésbé közérthetőek, és talán nemcsak a naiv olvasó szeme akad meg rajtuk. Juhász Gyula képalkotó fantáziájának ismerője számára mégsem lehet kétséges, hogy a „más láng”-ot a „földi tüzek égi másá”-t csak az egyéb verseiben is gyakran előkerülő csillagfényvel azonosíthatjuk.

Arra is érdemes felfigyelnünk, hogy míg az előző strófák a levágott fej, a sírbatevés, a hervadó leány és hervadó virág s velük együtt szimbólummá megnőtt „őskert”, a magyar temető képeitől kapják érzelmi telítettségüket, az utolsó két strófában ez a felfelé törő láng és színónimái, az égi tüzek, a felkelő nap képeire tevődik át. Valamennyi a képzeletvilágnak már a legősibb költészetében megtalálható és számos esetben a feltámadás, az újjászületés fogalmával rokonítható archetipusai közé tartozik, s ezáltal még akkor is a folklorisztikus indítású vers sajátos atmoszféráját szolgálja, amikor az egyes képek egyébként túlmutatnak a folklór stílusjegyein. A domináns szóhangulatnak, amelyet talán úgy jellemezhetnénk, hogy a vers topográfiaja egy lefelé, mintegy a sír mélye felé tendáló esztétikai—pszichológiai térből egy felfelé kitérő horizontális térbe emelkedik fel, önmagában is arra figyelmeztet, hogy az egész vers döntő fordulójához érkezünk el. Ezek a képek (bár egyszerűbb olvasásuk is lehetséges) végül is mind már az előző strófákba belerendeztetett szimbolikus tartalmat viszik tovább: a Dózsa porladozó fejéből az egekbe feltörő láng tehát (szinte felesleges kimondanunk) a nép forradalmas szándékainak el nem tiport lángját jelenti, ez a láng néz fel „éjten-éjjel” a „földi tüzek égi másá”, a csillagok felé s várja, hogy a „rég Magyar temető”-ben fölkeljen a nap.

De ha igaz az, hogy Dózsa levágott fejének képe mögött maga Juhász Gyula húzódik meg, akkor már mindössze csak egy egyszerű logikai műveletet kellene elvégeznünk, hogy ezt az azonosítást a sírből fellobbanó lidércfényre is kiterjesszük. De még erre sincs szükségünk, elég, ha az *És mégis* sorait idézzük fel emlékezetünkben. Ebben a versben, amelyet bizvást a Dózsa-legenda elmondása mögött meghúzódó szubjektív vallomás közvetlenebb lírai eszközökkel megfogalmazott változatának tekinthetünk, arról beszél, hogy forradalmas vágyai még a halálon túl is elkísérik majd, s szíve felett, akárcsak Dózsa sírján, „lidérc lebeg majd, hajnalt keresőn” . . . A lidércfényrel való ilyen azonosulásnak különben ekkor már költői hagyománya van: ismeretes, hogy a „*Szeretném, ha szeretnének*” invokációjában Ady nevezi magát „lidérces messze fény”-nek. Bennünket azonban most csak az érdekel, hogy a kép mögött meghúzódó, felfelé néző horizontális szemléletben a pszichológiai kiindulású jelentésben, így többek között a diszciplína megalapítói közé tartozó Gaston Bachelard a léleknek a nyomasztó konfliktusoktól való felszabadulását és egy dinamikus, tettekre kész fantázia megnyilatkozását látja, a levágott fej, s általában a megcsonkítás, továbbá a sírok, a temető képeiben viszont (amint az egyébként szinte magától értetődő) az elbukás, melankólia, sőt az autodestrukciós tendenciák költői projekcióját ismeri fel.²¹ Láttuk, hogy *Dózsa fejének* első öt strófájában ezek a *Salomé*ből és a *Maillard kisasszony*ból már ismert negatív tendenciákat kivetítő képek uralkodnak, s egyáltalán nem indokolatlanul, hiszen az új Zápolyák közelgő győzelme újra lelki lenyakazással fenyegette a forradalmak idején büszkén felemelt fejét.

De amíg a *Dózsa fejének* felidézése a pszichokritikai vizsgálat számára az igazi személyiség megvalósításának veszélyeztettségéről tett vallomást, a morbid motívumnak a jövő felé lángoló fényre való átváltoztatása épp igazi személyiségének, azaz a forradalmas Juhász Gyulának további vállalásáról beszél. Ezt a vallomását, mint ismeretes, az 1919-et követő időkből írt verseiben és publicisztikájában később még többször (nemegyszer erőteljesen) ismételte meg, de csak nagy ritkán közelítette meg a *Dózsa fejének* a maga nemében tökéletes esztétikumát. Sajátos szépségét bizonyára leginkább annak köszönheti, hogy a sorai mögött meghúzódó szubjektivitást (tudjuk, hogy ezt pályája során mindig szerette történelmi köntösbe öltöz-

²¹ BACHELARD, GASTON: *L'air et les songes. Essai sur l'imagination du mouvement*. Paris, 1943. L. még: GREIMAS, A. J.: *Sémantique structurale*. Paris, 1966.

tetni) egy önmagában is mélyértelmű népi hagyományból kibontott egyetemes igényű mondanivaló kifejezésének ösztönzőjévé tudta megtenni. Dózsa fejének az idők folyamán szerte-foszlott és sokáig csak kevesek által olvasott tudós könyvek lapjain porosodó népi hagyománya most már épp ezért elválaszthatatlan Juhász Gyula nevéből, sőt arról is tudunk, hogy versének egyes motívumai újra elindultak a folklorizáció útján.²²

²² Vö.: BÁLENT SÁNDOR: A szegedi táj történeti mondavilágából. *Ethnographia*, 1963. 38–54. Itt említem meg az utóbbi években egy kitűnő szegedi festő, Vinkler László több festményéhez *Dózsa fejének* motívumából merített inspirációt, s hogy a fejet finom intuícióval, Juhász Gyula arcához hasonlóra stilizálta.

„... AKKOR INKÁBB BAKUNINT ÉS KROPOTKINKÁT ...”

– Egy epizód József Attila életéből –

1.

József Attilának Fábry Zoltánhoz írt, 1931. szeptember 3-i levelében – más források híján mind mostanáig ez a levél számít leghitelesebb, legrészletesebb mozgalmi önéletrajzának – olvashatjuk: „Én anarchista voltam azelőtt, tagja a párizsi »Union Anarchiste-Communiste«-nek ...”¹ A költő párizsi éveinek történetéhez tartozik: mi volt ez az Union, mennyiben s mennyi ideig volt a költő anarchista? Helyszíni kutatással sikerült a költő életrajzának erre a részletére némi fényt deríteni.²

Union Anarchiste-Communiste (U. A. C.) – a francia anarchista mozgalom történetének egyik fázisában hívták így a mozgalmat.³

A XIX. századi lendületes indulás után a húszas években az anarchista mozgalom visszaszorult. Egyik oka ennek: az első világháború mindent elöntő nacionalista hulláma, a győzelmi hangulat Franciaországban, az anyagi jólét fokozódása az „illúziók éveiben”. Így panaszozta ezt az anarchista lap éppen József Attila párizsi tartózkodása idején: „... Jamais peut être, les hommes ne furent moins révolutionnaires que de nos jours ...”⁴ És másrésről: a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a szovjet rendszer léte lényegesen gyengíti az anarchista mozgalmakat Nyugat-Európában is. Igaz: élesednek a véleménykülönbségek 1919 után a fiatal szovjetköztársaságban, utóbb az anarchisták egy nagy része fegyverrel a szovjethatalom ellen fordul, Machno délen, kisebb csoportok Moszkvában és Leningrádban. Azoknak a nyugat-európai munkástömegeknek – akik azelőtt – elégedetlenül a szocialistákkal vagy a szociáldemokratákkal – az anarchizmusban vagy az anarchoszindikalizmusban látták a forradalmi utat, sorsuk változtatásának módját, most a bolsevizmus kínál reális alternatívát, forradalmi lehetőséget.⁵

¹ A levél közlése: ÖM III. 445.

² Itt köszönöm meg az anarchista mozgalom történészeinek, s idős résztvevőinek, Jean Maïtronnak, Maurice Laisant-nak és elsősorban Louis Simonnak útbaigazításukat.

³ A francia anarchizmus történetének természetesen hatalmas irodalma van. Az anarchizmus kérdéseire – összefoglalóan újabban I. DANIEL GUÉRIN: *L'anarchisme*. Gallimard, Idées, 1965. – A francia mozgalom történetének legalaposabb feldolgozása: JEAN MAÏTRON: *Histoire du mouvement anarchiste en France (1880–1914)* Paris, 1955. Soc. Universitaire d'Éditions et de Librairie. – Az 1920-as évek francia anarchista mozgalmának még nem jelent meg összefoglaló feldolgozása, az erre irányuló munkálatok most folynak.

⁴ Sébastien Faure cikke a *Le Libertaire* 1927. márc. 4-i számában.

⁵ Vö. pl. a legújabb véleményt: „Az anarchizmushoz képest – amely kétségtelenül az 1919. előtti szélsőbaloldali mozgalom volt és amelynek nagyobb részét szívták fel, mint általában gondoljuk – a kommunista pártoknak jól meghatározott ideológiájuk és szilárd fegyelmük volt, amely megfelelt az elérendő célnak: a kapitalista és polgári társadalom megdöntésének. A kommunistáknak – és ebben különböztek az anarchistáktól, akikkel eleinte nagyrészt közös volt az etikai eszményük – nem csupán szét kellett rombolniok a burzsoá társadalmat, de helyettesíteniök is egy szocialista társadalommal, amelynek első példája a Szovjetunió, már kirajzolódott a láthatáron. A háború előtti avantgard visszaszorult a művészi és intellektuális lázadásba és gyakorlatilag eltűnt.”

xxx: *L'âge de raison du Communisme*. Esprit, 1970. május (5. sz.) p. 871.

Az Európa-szerte, de különösen Franciaországban a régebben oly erős mozgalom tehát gyengül, visszaszorul, s ebben a válságperiódusban az „egyéni akciók”, (az ún. *reprise individuelle*) szaporodnak el, — olyan egyéni tettek sorozata, amelyek tolvajlás, rablás formájában „veszik vissza” a polgári társadalomtól a jogtalanul elorzott javakat. A határ itt a köz-törvényi bűnözés s a politikainak szánt akció között elmosódik.

Ez is hozzájárul a mozgalom perifériára szorulásához, súlya elvesztéséhez. Ezért merülhet fel, — éppen József Attila odaérkezése előtt röviddel, újjászervezésének gondolata. Az „Union Anarchiste” hetilapja, a *Le Libertaire*, már 1926 elején felemeli szavát a „reprise individuelle” ellen, s kifejti, hogy a mozgalom tagjai tulajdonképpen „anarchistes communistes”, mert a kapitalista rendszer egészének megdöntéséért harcolnak, és nem az egyéni terror eszközeivel.⁶ 1926 elején világosan követhető belső küzdelem folyik a francia anarchista mozgalomban a két felfogás, ill. két szárny között. A mozgalom vezető szerve, a C. I. (Comité d'Intiative), 1926. március 28-i ülésén az illegális tevékenység ellen nyilatkozik, de ugyanakkor mentegeti, érthetőnek tartja azoknak a munkásoknak cselekedeteit, akik pl. bankot rabolnak, hiszen ez „reprise individuelle, prélude de la reprise collective”. A különböző csoportok bonyolult hullámzású belső vitájában azután az 1926. július 12-i orléans-i kongresszuson a „kommunista” szárny győz. 1926. július 17-től a *Le Libertaire* már nem mint az Union Anarchiste (U. A.), hanem mint az Union Anarchiste-Communiste (U. A. C.) lapja jelenik meg, Sébastien Faure főszerkesztésében. Programadó cikke mellett számot ad a július 12-i kongresszusról, amely „forduló a francia anarchista mozgalom történetében”. Ez a beszámoló hangsúlyozza, hogy most már véget lehet vetni minden vitának és minden tekintélyellenes (antiautoritaire), aki méltó e névre, tehát „aki szabad létet akar élni egy harmonikus társadalomban”, csatlakozzék az UAC-hoz.

A manifesztumból kivehető, miben állt ez a részleges irányváltás. Fenntartják az anarchista elveket: amennyiben „engesztelhetetlen ellenségei maradnak: a politikai autoritásnak, az Államnak; a gazdasági autoritásnak, a kapitalizmusnak; az erkölcsi és intellektuális autoritásnak; a vallásnak, a patriotizmusnak és a hivatalos morálnak. Más szóval, az anarchisták minden diktatúra ellen vannak . . .

Viszont: „hívei egy olyan társadalmi szervezethez, amelynek mechanizmusa a termelők és fogyasztók szabad egyesülésén alapul, abból a célból, hogy minden szükségletüknek eleget tegyen . . .”

Egyszerre vallják magukat: kommunistának, individualistának, forradalmárnak és edukacionistának. A kommunizmus itt persze valamilyen ideális államformát jelöl: „a kommunizmus az egyetlen társadalmi forma, amely mindennek és mindenkinek biztosítja az egyenlő jólétet . . .” Az individualizmus viszont ezúttal nem annyira a régi, Stirnerre visszamenő individuuum-kultusz, hanem egyszerűen annak kimondása, hogy a „kommunista” társadalmi forma alkalmat ad az egyéniség saját kibontására.

Forradalmárok, mert csak a társadalmi forradalom döntheti meg a burzsoáziát, de edukacionisták, mert addig is „az egyéni tökéletesség maximumát akarják magukban és maguk körül elérni”. A jövő társadalmi szerkezet alapjának az „anarchista kommunikat” tartják, ezeket a helyi szerveket, amelyek a termelést és elosztást szabályozzák, s amelyek egymással önkéntes társulásban, majd összekötve, szélesebb hálózatban, federális szervek segítségével gondoskodnak az általános feladatokról.

Az UAC aktuális politikai feladatai a Manifesztum szerint: megerősíteni a szervezeti kereteket a harc és a propaganda céljaira, — a távolabbi célok megvalósításáig pedig: az anarchisták „Gyengeség nélkül küzdenek a hadsereg, a rendőrség, a bíróság, az Egyház és minden más fehér, háromszínű és vörös burzsoá intézmény ellen”. A háborúra nemet mondanak, rokon-

⁶ Ce n'est pas ca, l'anarchisme, *Le Libertaire*, 1926. febr. 19. 1.

szenvükkel a társadalom páriái mellett állanak, akik „létük egy percében fellázadnak uraik ellen és megkísérelnek maguknak és családjuknak egy illőbb életet biztosítani”. Végül: támogatnak minden szakszervezetet, szövetséget, azt kívánva, hogy ezek az osztályharc alapjára helyezkedjenek.⁷

Nem feladatunk és nem is áll módunkban értékelést adni a francia anarchista mozgalom e szakaszáról. Úgy látszik: egy időre „mérsékeltabb”, „középutasabb” álláspont váltotta fel a korábbi. A változatlanul utópisztikus jellegű programban a korábbi államelleni, egyéni terror hirdetése háttérbe szorul és a proudhoni eszmék utóadaként, a szovjet fejlődés visszhangjaként is (s egyúttal a hatvanas évek nyugat-európai „gauchiste” mozgalmi programjának elődjeként) a termelő-fogyasztó-kommunák követelése lép előtérbe. A program általában a szervezethez, a céltudatos küzdelem, az együttes fellépés és a pusztán romboláson túl az építés fontosságát hangsúlyozza. Valóban: egy lépéssel távolabb áll ez a program az anarchisták addig szokásos programjától és egy lépéssel közelebb a tudományos szocializmushoz.

Az 1926/27. év aktuális politikai propagandája pedig elsősorban s főleg a kapitalizmus és fasizmus ellen irányult, — a bolsevizmus ellen csökkent. Ezért és így jogosan „anarchiste communiste” a mozgalomnak ez a szakasza. Még hozzá kell mindehhez tennünk: a francia anarchista mozgalom bázisa ebben az időben még mindig túlnyomóan a munkásság egy része, — aránylag nagyon kevés értelmiségi vesz benne részt. Az egész UAC-nak és lapjának is *munkásjellege* van.

2.

1926/27. folyamán, tehát éppen József Attila párizsi tartózkodása idején, az „anarchista-kommunista” mozgalom újjászerveződésének ez a folyamata kísérhető nyomon a *Le Libertaire*, (legfőbb forrásunk) hasábjain. A vita folyik, — ellenvélemények, az új platformot támadó levelek mellett a szerkesztőség érvelő, kéréző, kifejtő cikkei jelennek meg. Állandó a jelszó: ki kell törni a körösdiből, a „petits cénacles” befelé forduló munkáját fel kell számolni, — a tömegeket kell felrázni. A „klasszikusokat”, Bakunint, Kropotkint, Stirnert, Élisée Reclus idéznek s ismertetik a programot, magyarázzák újból s újból. Felmerül a nagy dilemma is: „harmonikus társadalmat megteremteni, isten és urak nélkül (sans dieux ni maîtres), amely minden egyének biztosítja a jólét és szabadság maximumát, de meg lehet-e újítani a társadalmi környezetet, mielőtt a ma embereit előzetesen meg nem javítanánk?”⁸

S közben felhívásokat olvashatunk a politikai eseményekhez való állásfoglalásra, politikai akciókra. 1926 szeptemberében tiltakozó gyűlések követik egymást, például Enrico Malatesta olasz anarchista bebörtönzése miatt, s októbertől kezdődik a nagy kampány Sacco és Vanzetti megmentéséért. Mint a világon mindenütt és szinte minden haladó pártban és mozgalomban — francia anarchisták is gyűlést gyűlésre tartanak, előadásokat, tüntetéseket szerveznek. A csúcspont 1927 februárja: 25-re hatalmas gyűlést hívnak össze a Salle Bullier-be (31, Avenue de l'Observatoire), mégpedig szocialisták (Léon Blum, Jean Longuet), az Emberi Jogok Ligája képviselői, anarchisták, sőt polgári baloldaliak részvételével követelve a két olasz munkás azonnali kivégzését (hogy a kapitalizmus leleplezze magát) vagy azonnali szabadon bocsátását. Nem oktalanság feltételezni, hogy József Attila is részt vett ezen a tüntetésen.

⁷ Az érdekesség kedvéért említjük meg, hogy a *Le Libertaire* Magyarországról is tudósít: 1927. jan. 28. — 3. — közöl magyarországi tudósítást, — a Bőrös Szakszervezet munkájáról; az információ nyilván a bőrösök egy Párizsba utazott, jól értesült tagjától származik.

⁸ Joseph: Je suis Anarchiste... *Le Libertaire*, 1927. máj. 13. 1.

3.

Általában: hogyan, hol és mikor vehetett részt az Union Anarchiste-Communiste munkájában a költő? Részt vett-e egyáltalán?

Adatunk nincs erre vonatkozólag, csak feltételezésekre lehetünk utalva. A *Le Libertaire* tudósít az ifjúsági és egyetemi „anarchista-kommunista” csoportok összejöveteleiről, — így 1926 őszén a Jeunesse A. C. 3., 4., 5 és 6. kerületi tagjai (József Attila tudvalevőleg az 5. kerületben lakott) a 163, Boulevard de L'Hopital alatt jöttek össze, általában keddi napokon. A fiatalok részt vesznek a Sacco- és Vanzetti-ügyben tartott meetingeken, előadásokat hallgatnak, így 1927. február 1-én, kedden este 8-kor, a 85, rue Mademoiselle alatt C. A. Bontemps tart előadást: A rabszolgaság felé tartunk-e? (Allons-nous à l'Esclavage?) címmel, — egy másik alkalommal a Jeunesse AC lapjai a *Le Libertaire* főszerkesztőjének, Sébastien Faure-nak előadását hallgatják meg, ugyancsak a rue Mademoiselle-i helyiségében. Ezekben az üléseken, találkozókön vehetett részt József Attila is, egy egyetemistákból vagy ifjúmunkásokból álló csoportban.⁹ Csak ennyit mondhatunk részvételéről.

4.

József Attila az anarchista mozgalomban — ez a tény ellentétben látszik lenni azzal, — ahogyan életrajzírói és az emlékezők állítják —, hogy Párizsban kapcsolata volt a KMP párizsi szekciójával, sőt hogy jelentkezett tagnak is, felvételére azonban nem került sor.¹⁰

A két állítás pedig nem mond ellent egymásnak. Már csak azért sem, mert a két ténysorozat egymást követte. Úgy tűnik, József Attila megérkezése körüli időkben vesz részt az Anarchiste-Communiste mozgalomban, 1927 tél végén, tavasszal azonban már — barátai közvetítésével — lépéseket tesz a franciaországi magyar párt munkájába való bekapcsolódásba — mintegy folytatásul annak a tevékenységnek, amelyet Magyarországon 1924 óta folytatott —, előbb a Szociáldemokrata Párt tagjaként, majd az MSZMP munkáját segítve.¹¹ Ismeretes azonban, hogy az illegális KMP munkájába való valódi bekapcsolódására csak jóval utóbb, 1930 szeptemberében került sor.

5.

Mindezek csak életrajzi tények, — ahogyan a ma irodalomtudományában szeretik mondani, „anekdotikus” tényezők. Vizsgálódásainkat két irányban kell tovább folytatni: van-e nyoma mindennek József Attila költészetében? És másfelől: melyek az előzményei annak, hogy éppen az Union Anarchiste-Communiste-tel keresett kapcsolatot vagy véletlen műve volt ez csupán, — azaz: voltak-e anarchista vonások világgképében korábban is?

A párizsi Union Anarchiste-Communiste-tel való kapcsolatnak egy vers határozott, programszerű tanúbizonysága: a *Szabados dal*:

Ahol nincsen villanylámpa,
gyűjtsd a burzsujt gyertyalángra,
ahol nincsen hús a babban,
füstölt burzsuj főjjön abban,
úgy biz édes cimborám!

⁹ Az anarchista szervezetek tagjairól a párizsi rendőrhatalóság is vezetett nyilvántartást, a Préfecture irattárának ez a része azonban csak most van tudományos feldolgozás alatt, Jean Mañtron irányításával. Információja szerint eddig József Attilára vonatkozó adat nem került elő.

¹⁰ Így pl.: Hont Ferenc, Ekk. 124. Sarló Sándor (Ekk. 178.) szerint ő és Aranyossi Pál voltak ajánlói. Így Cserépfalvi Imre is (I. VÉRTES GYÖRGY: JA és a KP. Bp. 1964. 121.)

¹¹ Kuti Jenő (írásbeli közlése) szerint az 1927. május 1-i felvonuláson a Vincennes-i erdőben a magyar kommunisták és szimpatizánsok csoportjában vonult fel J. A.

Rossz cipőd nem ér egy füttyöt?
Burzsujszemmel kend a bütyköd;
hát az ablak? vedd a sorját —
gitteld be a burzsuj orrát,
úgy biz édes cimborám!

Hol titkolni kell a harcot
burzsujbőrbe kösd be Marxot;
ha nem Marxot, akkor inkább
Bakunint és Kropotkinkát,
úgy biz édes cimborám!

Egyre többen, egyre jobban,
irtsd a burzsujt megfontoltan; —
aki gyöngye anyámasszony,
az csak százhuszat akasszon,
úgy biz édes cimborám!

Már a címe is világos: a „Szabados” a „libertaire” szó szerinti fordítása, a versnek tehát ez is lehetne a címe: Anarchista dal vagy Anarchista induló. Mert kétségtelenül induló, — mozgalmi dal, — népdal-induló, — vagy operadallamra írt szöveg. A sorok éles tagolódása két félre (4 + 4) és a refrén hangsúlyozott népiessége arra mutat, hogy a költemény alapján magyaros hangsúlyú verselésű. De mint annyi más József Attila versben, a magyaros tagolódáson itt is átjátszik egy metrikus lüktetés, pontosabban: dallamforma. Szilágyi Péter a verset trochaikusnak minősíti, kimutatva, hogy a sor refrén nélküli 16 sorában „A trocheusok megoszlása: 5 első, 6 második, 10 harmadik, és 12 negyedik láb trocheus, tehát a 33-ból 22 esik a két utolsó lábra.”¹² Adatait azonban inkább úgy lehet értelmezni, hogy a költemény egyedi metrumképletben íródott, egy meghatározott, a sorok első felében inkább emelkedő, nekilendülő ritmusú, a sorok második felében eső vagy „kitartott” dallamra.

Erre a dallam-mondókaformára, erre a játékos, vidám induló dallamra íródott az anarchista dal. A szabályos elemzés elsőnek arra mutathat rá, hogy a „vers eszmei tartalma” az anarchista program egyetlen pontja: a burzsoázia elleni harc, az egyéni terror. Tehát éppen mindaz, amit az Union Anarchiste-Communiste háttérbe szorított, más pontokkal egészített ki. Tehát a *Libertaire* új vonalának oppozíciója lenne? Szó sincs róla: a *Szabados dal* nem értelmezendő „egyenesen”, — „direkten”, szervező elve éppen a tréfa, játék, — ha úgy tetszik, az anarchisták régi programjának csúfolása csupán, talán az új program érdekében —, de inkább már az egész anarchista gondolatkörrel, érülettel való tréfás, dühös, parodisztikus szakítás. Mintegy az anarchista körökben szokásos beszélgetések, fogadkozások kigúnyolása.

Ezt a parodisztikus, „lehetetlenné tevő” vonást hangsúlyozzák minden egyes versszak kettősen egymásra épülő képei. Itt is a népdal hagyományai szerint: a 3—4. sor fokozza, erősíti az 1—2. sort, a refrén pedig összefoglal, megerősít, rávág. De ha már az 1—2. sor is paródia, képtelenség, nonsense, eltúlzott, elrajzolt kép, akkor a 3—4. sor ezt a képtelenség-érzést még csak fokozza, s a refrén csak ironikusan helyesel. A költő egyes korábbi verseinek (mint az *Ütni, állni, ölni, hatni*) „ideges”, „kínos” képtelenségei vidám, parodisztikus sorozattá állnak itt össze. Mint annyi más versben, itt is vissza-visszatérnek József Attila élete keserves emlékei, kínzó obszessziói, egyéni keserve: az „ahol nincsen hús a babban” — utal az 1919 téli, anyja halála utáni nagy fazék babra, amelyből a Ferenc téren hosszú ideig élt. — A „Rossz

¹² JA verselése (sajtó alatt) 194.

cipőd nem ér egy füttyöt?” — hetyke kérdése mögül is a rossz cipőben járó (s erről még egy több évvel későbbi versében is tréfálkozó) költő keserves képe bukkan elő.

Sorolhatnánk a képtelenítési, a parodizálási szándék más jeleit is: a „Kropotkinka”, az asszonánc miatt bekerült kicsinyítés is árulkodhat róla. Paródia hát a *Szabados dal*, az anarchizmussal való leszámolás szándékával; ugyanakkor persze hangpróbálgatás, játék is, — hiszen József Attila ekkor s még egy néhány évig voltaképpen hangját próbálgatja, sokfajta stílust, modort váltogat.

Azt, hogy a vers szakítás az anarchizmussal, bizonyíthatja, hogy József Attila e szöveget 1927 tavaszán elküldte a *Párisi Munkásnak*, azaz a KMP legális lapjának. *Vöröscsontú költő* álnévvel küldte be — s ez ismét csak parodisztikus-tréfás, „kivagyí” álnév, de ugyanakkor mélységesen komoly vallomás, megrendült tanúságtétel arról, hogy „csontja velejéig” vörösnék, forradalmárnak érzi magát. Ebben az időben már, feltételezésünk szerint, eltávolodott az Union Anarchiste-Communiste-től, — már avult-nevetségesnek találta őket. A *Párisi Munkás* szerkesztősége azonban kissé túl komolyan vette a költeményt, és a *Vöröscsontú költőnek* címzett szerkesztő üzenetében baráti hangon ugyan, de elutasította közlését.¹³

6.

Közvetlen, világos nyoma a párizsi kapcsolatnak József Attila költészetében ezen a parodisztikus játékon kívül nemigen lelhető. De az anarchizmussal vagy anarchistákkal való érintkezés előzményeiről többet tudunk. József Attila bécsi éveiről szólva Bokor László már alapos kutatással tisztázta e kapcsolatokat.¹⁴ Bokor gyér adatok alapján kiderítette, hogy már Bécsben valószínűleg kapcsolatba került a magyar anarchista csoporttal, annak Weiler Ernő nevű vezetőjével és hallgatta Pierre Ramus, osztrák anarchoszindikalista előadásait.¹⁵ S mindezek hatására — ismét félig komolyan, félig tréfásan — írja Espersit Jánosnak egy 1926 februári levelében: „Éljen az egész világ szociális forradalma, éljen a szindikalizmus útján létrehozandó kollektív telkű emberiség anarchiája.”

A párizsi kapcsolat közvetlen előzménye tehát a bécsi kapcsolat, — ezé pedig nem szervezeti, hanem érületi síkon a *Tiszta szívvel* vers „anarchisztikus” érülete, lázongása. A híres verset interpretálhatnók persze úgy is, mint klasszikus anarchista programot: az „egyéni terror” hirdetését vagy mint ugyancsak anarchista eszme, az individuum önkiteljesedése keresésének kifejezését. Ám tulajdonképpen kétségbeesett egyéni magatartásforma, helyzetszülte, kor-indokolta jajkiáltás is. Nem kell bonyolult szervezeti vagy ideológiai kapcsolatokat keresni az anarchizmussal a fiatal, húszéves József Attila esetében, — mint előbb s mint napjainkig, a kiútalan helyzet, a fiatalok perspektívtalansága, a nyomott politikai helyzet hív elő bizonyos anarchisztikus jellegű vagy annak látszó magatartás- és érületformákat, lázongást, társadalomrobbantó, formátlan indulatot. A bécsi időszakban — a zárt Magyarország után — sokfelé keresett kiutat s megragadhatta — sok más mellett — az anarchizmus sajátos utópisztikus szárnyalása, bürokrácia- és hivatal-ellenessége. Párizsban pedig az anarchista mozgalom kapitalizmus- és fasizmusellenessége, szubjektív őszinte forradalmisága hangzott össze legmélyebb érüelmeivel. A francia anarchista mozgalom ez időben, mint mondtunk, nem értelmiségi (mint ma), hanem munkásbázisra támaszkodott, résztvevői nagy része munkás volt, — József Attilának ez is megnyerhette rokonszenvét.

¹³ L. ÖM I. 450. Az üzenetből kiderül, hogy a sorok „tréfás célját” elértették, de „könnyen félreérthető”-nek, kiaknázhatónak tartották.

¹⁴ Bokor László: József Attila Bécsben. ItK 1963. 673–76.

¹⁵ Bokor László adataihoz csak annyit fűzünk hozzá, hogy Pierre Ramus valódi neve: Rudolf Grossmann; és hogy az általa felsoroltakon kívül jelentős műve, — valószínűleg bécsi előadásainak egyik alapja: Militarismus, Kommunismus, Antimilitarismus, Klosterneuburg, 1921.

És ugyanazok az eszmei tényezők (lényegében Rousseau, — a romantika egyes áramlata), amelyek az anarchizmus Stirner óta erős individuum-kultuszának alapját képezik, hathattak rá is — közvetlenül vagy más utakon, Nietzsche vagy Dosztojevszkij közvetítésével, az expresszionizmus útján vagy Ady Endre költészetén keresztül —, és táplálták és fejlesztették az Én naggyá növesztésének, kiterjesztésének kultuszát a fiatal költőnél. A tiszta ember, a teljes egyéniség, amely a kor durva és alantans erőivel szemben őrzi az értékét, a jövő ígérését, mint ismeretes, a fiatal költőnek és kortársainak is egyik legmélyebb mondanivalója.

S mint ez ugyancsak több kortársnál, — és azóta is megtörténik, ez ellentmondásos indulatok, e nemes, de sokszor naiv törekvések, ezek a helyzet-indokolta érzések, gondolatok készítették elő a talajt az anarchista mozgalommal szervezeti találkozásra.

7.

Ám ez a szervezeti találkozás aránylag rövid életű volt — a *Szabados dal* már a szakítást jelzi, az eltávolodást —, persze azért is, mert a találkozás az anarchista mozgalom egy hullámvölgye idején történt.

Voltak-e, maradtak-e az anarchista mozgalomból hozott gondolatok, tanítások, élmények a későbbi József Attilánál? Bokor László¹⁶ utal egy 1928-as nyilatkozatára, amelyben (önmagáról harmadik személyben szólva) mintegy marxizmust és anarchizmust egyesítve jelenti ki, hogy egyik ideálja: „... az emberség... heroizmusa, melynek szimbólumát csak a munkásosztályban, egyénenként pedig az osztálytalan intellektuelekben látja”.

Azt hiszem azonban, ez a megfogalmazás már nem az anarchista ideológia maradványa, — „osztálytalan intellektuelek”-ről mint a jövő társadalmi ideáljáról a *Századunk* asztalánál, Vágó Márta körében hallhatott inkább¹⁷.

A későbbi József Attila gondolat- és érzületrendszerében persze bizonyára lelhetünk olyan elemeket, elmélet- és gondolattüredékeket, amelyeket anarchista hatásra is lehetne visszavezetni, — az állandó gond, töprengés az egyéniség, az egyén helyéről a jövő társadalmában, — a „szörny-államok”-ról, vagy akár a „hozzáértő dolgozó nép okos gyülekezete”-ről szóló sorok is interpretálhatók így. De ezek az elemek máshonnan is származhatnak, — s a gondolkodása, világképe egészében más helyet foglalnak el, mint az anarchizmus kissé laza, széteső ideológiájában. Egy kifejtettebb, a marxizmus jegyében álló gondolatrendszer részei, — s az egész minősít.¹⁸ József Attila rövid kapcsolata az anarchizmussal így sem tanulság nélküli, — mai kérdésekkel is érintkező jelenség. Az anarchista mozgalom és eszmerendszer mint a kor ellentmondásaira adott *egyik* válasz, a ma fejlődésének is egyik jellemzője, ha ma már (legalábbis a fejlett kapitalista országokban) nem munkásjellegű mozgalom is az anarchizmus, inkább diák-, értelmiségi bázisú; és a művész-értelmiségi számára különösen vonzó, az egyén fontosságát kiemelő elemi okán. — De a kérdés valóban az — s e József Attila-példa erre is int —, hova vezet az út tőle; a parttalan lázadásban való megrekedéshez, a cél nélküli lázongáshoz vagy egy tudatosabb, koherensebb társadalomképi gondolatrendszer, a marxizmus elfogadása felé.¹⁹

¹⁶ I. m. 676.

¹⁷ Vö. pl. azt a vitát, amely a *Századunk*, a Rubin László szerkesztette *Látóhatár* és a 100% hasábjain a kérdéstről folyt, és ahol a József Attila-i mondathoz hasonló álláspontot fejt ki, a tőle megszökött éleselméjűséggel a *Századunkban* VÁMBÉRY RUSZTEM (Az értelmiség szocializmusa. *Századunk*, 1929. 1—20.). Valószínű, hogy ezek a kérdések Vágó Márta társaságában szóba kerültek.

¹⁸ Bokor László (i. m. 676) is utal a költő 1932 májusában írt a „Természettudomány és marxizmus” c. cikkére (ÖM III: 197), amelyben már elítéli a „szervezetrombító anarchistákat”.

¹⁹ L. erről tőlünk: Jel és kiáltás (sajtó alatt).

Litteratura: grammatica és musica

XI. századi kezdeteinkből tanúság

A magyarországi iskolázás — egyik legrégebb — ha ugyan nem a legrégebb elfogadható — emléke az a levél, amit szinte közismertnek is mondhatnánk. Fulbert Chartres püspöke közli ebben Bonipertus „episcopussal”, pécsi püspök-társával, hogy Bonipert követje Hilduinus útján, elküldi a kért Priscianus-kódexet.¹ Mert Fulbert megértette, hogy Bonipart egyet kért az ő Priscianus kéziratai közül: „unum de nostris Priscianis te velle . . .” — Fulbert a nagyhírű chartres-i püspök volt, székvárosa iskolái majd még két évszázadon át, egész Európára szóló dicsőségének megalapítója.² „Lombardia docta” szülötte, akit a „szegénységből, nem vagyona és előkelő vére emelt a püspöki székbe, mert szegény volt, a szennyből emelkedett oda” — modják róla kortársai. 1020-ban leégett a chartres-i székesegyház, de 1022-ben Fulbert az ismét felépült székestemplomát már felszentelte.³ A levélből mintha arra következtethetnénk, hogy az újjáépítés munkájában Bonipert adományai is segítettek.⁴ Talán éppen Hilduin, aki a pécsi püspökség klerikusa lehetett, vitte magával az adományokat és ő kapta kézhez a Priscianus kéziratot.

Priscianusról e levél eddigi hazai méltatói csak annyit mondtak, hogy grammatikus volt, nyelvtaníró vagy tudós.⁵ Kétségtelenül az is, de mégis annál több. A latin irodalom, stílus, a retorika mestere.^{6a} Már tudjuk, hogy művei közül legismertebb a *Grammatica* vagy *Institutio de arte grammatica*,⁶ amit a XI. századig s már nagyszámú, többé-kevésbé teljes kézirat hagyományozott.⁷ De ismert volt még három másik priscianusi munka: *De figuris numerorum*, mely a római számjegyekről tárgyal; *De metris fabularum Terentianis*, a Terentius által használt versmértékekről; végül a *Praeexercitamina*, a retorikai gyakorlatok könyve. Ez utóbbi ugyan *Progymnasmata* címen valójában Hermogenes művének számít, amit Priscianus átdolgozott és latinra fordított.⁸ Fulbert kifejezése: „Unum de nostris Priscianis te velle . . .” több értelmezésre is lehetőséget ad: 1. Priscianus alatt minden további nélkül a nagy *Grammaticát* értette, és a művet tartalmazó több, birtokában levő kódexből egyet felajánl; 2. Priscianus többi műveiből az egyiket kéri, s ezt közelebbről Hilduinus nevezte meg; 3. olyan kódexről van szó, mely Priscianus több művét tartalmazta. Ha az első feltevés mellett maradnánk, akkor sem kellene arra gondolni, hogy Bonipert kéréséből csak a meginduló magyarországi latin kultúra érdekében kezdetleges volta tűnik ki: „még egy nyelvtankönyv sem volt Magyarországon.” A Priscianus ugyanis a legteljesebb latin tudást nyújtó nyelvkönyv volt, mely a szoros értelemben vett grammatikai tudnivalókon kívül, a stilisztika lényeges elemeit is tartalmazta. Egyáltalán, tartalmilag és az oktatási igényesség szempontjából a nem kevésbé népszerű és még hosszabb életű Donatus⁹ felett állt. Ha így értelmezzük a pécsi püspök kérését, annyit el kell ismernünk, hogy Pécsen — és talán más székesegyházi iskolában is — a latin nyelv elsajátítása tekintetében, a Donatus Rudimentainak segítségével megszerezhetőknél nagyobb igények mutat-

¹ A levél kiadása: KOLLER J.: *Historia episcopatus Quinque-ecclesiensis*, I., Posonii 1762, 14 — 17; FEJÉR, CD. I. 287 — 288; MIGNÉ, PL. 141, col 21; COMBOS, *Catalogus Fontium*, II. n. 2346; magyarul: MAKKAJ L. — MEZEY L.: Árpád- és Anjou-kori levelek 11 — 14. század, Bp. 1960. 109.

² Uo. 144. j. 318 — 319. j.

³ „Pauper de sorde levatus”: Pfister H., *De Fulberti ep. Carnotensis vita et operibus*, Paris 1885. 128.

⁴ „Tuae charitatis erga nos insignia.”

⁵ Így vélekedtem magam is: A kéziratosság kora — A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében, Bp. 1962. 11.

^{6a} Priscianus és jelentősége: PAULY — WISSOWA, *Realenziklopedie* (1954) 24, 2324 — 2341.

⁷ Kiadta: H. HERTZ: *Institutiones Grammaticae* I — II.; KEIL H., *Grammatici latini* II — III. Lipsiae 1855 — 1860.

⁸ Uo. (Keil, II) 55 és BÜCHNER, K.; *Überlieferungsgeschichte der lat. Literatur des Altertums — Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Litteratur*, I. Zürich 1961. 366.

⁹ *Praeexercitamina Prisciani Grammatici ex Hermogene versa*, C. Halm, *Rhetores latini minores*, Lipsiae 1863. 551.

⁹ BALASSA BRUNO: *A latinoktatás története Magyarországon*. Bp. 1930.

kozta a litteratúrára. Ha a második feltevést részesítjük előnyben, az igényesség már Priscianus előbb említett műveinek teljes körére bővül, ami talán mégsem bizonyítható, de még csak nem is valószínűsíthető. Másként áll azonban a helyzet a harmadik feltevéssel, azzal ugyanis, hogy az „unum de Priscianis” egy bizonyos művet jelöl, a Grammaticus különböző munkái közül. Ez lehet megint az Institutio, a maga erősen görögösített és általában görög nyelvi analógiákkal dolgozó grammatikális rendszerével.¹⁰ A bizánci állami és egyházi területtel és befolyással egyházmegyéje határainál és azokon belül, sokszor érintkezésbe kerülő püspök¹¹ — ennek még talán a görög nyelv tanulásában is hasznát vehette. Szűkebb érdekességű a *De figuris numerorum* és a *De metris*. Figyelmünket azonban talán inkább leköti a *Praeexercitamina*, a latinra fordított hermogenesi mű.¹² Curtius szerint a Progymnasta hatását mutatja főként Eugenius Toletanus és Alcuin mellett Fulbert is.¹³ A *Progymnasta* nemcsak a verselés, hanem általában a szóval élő készség gyakorlására szolgáló példák és szabályok gyűjteménye volt. A retorika régtől fogva a civilis scientiával lévén egyértelmű, az ügyek előszóval és írásban történő intézésébe a szóközi beszédbe és a levélszerkesztés mesterségébe is bevezetést jelentett.¹⁴

*

Priscianus hazai emlékeinkben másodszer, Kálmán uralkodása idején tűnik fel. Hartvik püspök István király legendájának azt a feldolgozását, amit ő készített, a klerikusból lett királynak ajánlja.¹⁵ Az ajánlólevelekben kötelező mentegetődzések¹⁶ között a legnagyobb az, amiben öreg korában már halványuló grammatikai ismereteit emlegeti: „Priscianus auctor artis grammaticae, medullitus mihi notus olim, longe digressus faciem suam, quasi caligine quadam circumfluam, mihi decrepito iam facit obscurissimam.”¹⁷ Térden állva kéri tehát a királyt, hogy művének a priscianusi arshoz mért fogyatékoságait nézze el, és az esetleges kifogásokkal szemben védje meg őt. A kérdés, amire már Bonipert leveléről szólva választ kerestünk, most ismét felmerül. Priscianus melyik munkájáról van itt szó? Hartvik szégyenkezésének okát így mondja meg: „ne male sonantium positio dictionum, vel confusi ordinis enormitas vestrum, cum legeritis offendat oculum . . .”¹⁸ Korának felfogása szerint, Hartvik történeti művet alkotott, annak felépítésében tehát a *Praeexercitamina* útmutatása vezethette narratio, közelebbről a „narratio historica” tekintetében. Ha mentegetődzésének közelebbi okát keresnénk, a retorika szabályok ellen való vétségében találnánk meg. De ezek a szabályok szűkszavúak, betartásuk sem okoz különösebb gondot. A narratio négyes felosztását (fabularis, fictilis, hirtorica, civilis) már láttuk.¹⁹ „Historica — mondja tovább Priscianus — (est) ad res gestas exponendas.”²⁰ Ami pedig a gyakorlatban fogalmazás módját illeti, ötféle lehet az: „per rectum indicativum, per indicativum inclinatum, per convictivum, per dissolutum, per comparativum . . .” A historikus előadása az első módot kívánja. Per rectum indicativum ut Media Aetate filia fuit: haec prodidit vellus et sequentia. Rectum autem servat nominativum . . . Et rectum quidem historiae convenit — est enim planius . . .” Ennek a — mondjuk — főszabálynak betartása Hartviknak aligha okozott volna gondot, s az sem valószínű, hogy ezt előadásában, vagy a szerkesztésben áthágta volna.

Hartvik a király esetleges megütkezésének két lehetséges okát adja: ne male sonantium positio dictionum, vel confusi ordinis enormitas vestrum cum legeritis offendat oculum . . . A dicitio a szó, a rhéton, a dictionum positio a szórend. A dictionának azonban egy jelzője is van: „male sonans”. Hogyan kerülhetett ez Priscianustól Hartvik fogalmazásába? „Quomodo autem literarum rationem, vel scripturae inspectione, vel aurium sensu diiudicamus, utrum recta sit an non.”²¹ Azaz, amint a betű, az írás, látás vagy hallás útján tájékozott hangérték-

¹⁰ Erről már az ajánlás első sorában így nyilatkozik: „Cum omnis eloquentiae doctrinam et omne studiorum genus sapientiae luce praevalgens a Graecorum fontibus derivatum Latinis proprio sermone invenio celebrasse et in omnibus illorum vestigia liberalibus consecutus artibus video . . .” ed. HERTZ (Keil, Gramm.) 2.1: —1-4 és alább: „nec vituperandum me esse credo, si eos imitor, qui principatum inter scriptorem Graios artis grammaticae possident . . .” 2: 8—10.

¹¹ A pécsi püspökség középkori határaitól GYÖRFFY GY.: Az Árpád-kor történeti földrajza I., Bp. 1963. 297.

¹² „Ex Hermogene versa” I. j. j. Kiadása: HALM, 551—560.

¹³ CURTIUS, R.: System der antiken Rhetorik, Europäische Litteratur und lateinisches Mittelalter. Bern 1, 1954. 78, megjegyzése Priscianus hatásáról Fulbertre: 167, 6. j.

¹⁴ A retorika és a levélben szónoklás, az epistolaris sermo belső kapcsolata és a retorika, mint civilis scientia: Mezey L., A levél a középkorban; MAKKAJ L. — MEZEY L.: i. m. 5—20.; Alcuin nézetét arról, hogy az epistola mint veszi át az officium linguarum, I. Mon. Germ. Hist. epistola e, IV. 119.

¹⁵ „Domino suo Colomanno regi praecellentissime Hartuicus episcopus, officium spirituale per misericordiam consecutus . . .” Legenda S. Stephani auctore Hartwico, Praefatio.

¹⁶ R. CURTIUS: i. m. 410—415.

¹⁷ Legenda Hartwic. Praef.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Praeexercitamina, 2. ed. HALM, 552.; ed. KEIL, (Grammatici, 3.) 431.

²⁰ Uo.

²¹ Grammatica, 17,6 (ed. KEIL II. Grammatici, 3.) 111 : 12—14.

ről,²² úgy a szavak rendje (dictionum ordinatio) tárja fel előttünk a „mondanivaló értelmét: rationem contextus”. „Aurium sensu” – a sonanshoz,²³ vagy esetünkben a male sonanshoz igen közel áll, jelentésben rokon. Hartvik szavának értelme: a király ne botránkozzék meg szörendi botlásain.

De ne bántsa meg szemét a „confusi ordinis enormitas” sem. Milyen ordóra gondolt Hartvik? Ha Priscianus azt mondja hogy „recta ordinatio exigit, ut pronomen et nomen praeponatur verbo, ut ego et tu legimus”.²⁴ Ez esetben egyszerű szórendi kérdéstről van szó, tehát a „positio dictionum” eseténél vagyunk. De, ha Priscianustól azt halljuk, hogy: „tractare et primum de ordinatione partium orationis. . .”²⁵ már tudjuk, hogy itt a mondatrészek rendjéről, egymáshoz való szabályos viszonyáról szól. Ezt egyébként az Auctor valamivel részletesebben is kifejti: „consequencia ordinationis, id est casus casibus, et genera generibus et numeros numeris et tempora temporibus congrue disponendo.”²⁶ Itt már mondatnapi kérdések merülnek fel, amint egy helyen az ismerős terminussal is találkozunk. „Omnis autem dativus et ablativus pluralis, similes sunt, ut dictum est. Et unde possumus scire differentiam? A iunctura et ordinatione id est, apó tés syntaxeos.”²⁷

Amint látjuk Hartvik – mai terminusaink szerint – netalán felmerülő alaktani és mondatnapi hibáira kéri a király elnézését – már előre. . . A szép, gördülékeny műprózában fogalmazott ajánlás²⁸ szerzőjétől nem túlzott-e ez a szerénység? Talán látszólag igen. De, ha igaz, hogy „velejég ismerős” volt valamikor számára az auctor artis grammaticae („medullitus mihi notus”), bizonyára olvasta a mondat tárgyalásánál az auctor szavait: „quidam suae solacium imperitiae aiunt, non oportere de huiuscemodi rebus quaerere.”²⁹ Az imperitia, a „prima arsban” való tájékozatlanság gyanúját nem viselhette el a püspök, a litterátus klerikus. Ezért kéri szerénykedő állítását meghazudtoló szép fogalmazással alaktani, mondatnapi, tehát alapvető fogalmazási hibáira – ha vannak – a király bocsánatát.

Priscianus említése még egy szempontból tanulságos. Bonipert után mintegy háromnegyed évszázaddal Hartvik szavai Priscianust az első hazai literátorok gyakorlati felkészültségéhez tartozónak mutatják. Bizonyára a vezető klerikus-réteget nevelő és a fehérvárihoz hasonló scholae³⁰ és loci solemnes³¹ könyvesházaiban az *Institutio* egészben vagy részben meg is volt. Mégsem alaptalan a feltevés, annak megdöntésével, hogy a legrégibb ránk maradt könyvtári jegyzékben, a pannonhalmi 1083-i összeírásban, csak a jóval szerényebb igényű Donatust találjuk.³² Priscianus Magyarországon is az igényesebb magyarországi deákosságra nevelt. S a grammatikai és retorika értelmében együtt mondott hazai literatúrából nem is maradt ki ő, még a XVII. században sem.³³

Az antik örökségből a littera és a literatura, a latin írás és a latin beszéd, s velük az auktorok olvasása, Pannoniába immár eljutott. Idézzük most emlékezetünkbe e mondást: „sine musica, nulla disciplina potest esse perfecta.” A szemünk előtt lassan kialakuló magyarországi literatura, a deákosság, vajon számíthatott volna-e teljességre, a *musica* nélkül.

Bonipert püspök iskolájában megérkezett a Priscianus-kódex. A püspök utódja, Maurus, a római falakra épült kicsiny civitasban üdvözölte Gellértet, a Cassiodorus-i institutio és az ars bene dicendi neveltjét, a „dux verbit”. És vajon Boethius, s az általa hagyományozott antik harmónia iskoláztotta, a „musikos anér” eljutott-e Pannoniába? Priscianus az ars grammaticae Iulianusnak, consulnak és patriciusnak ajánlja.³⁴ Méltó az erre a megtiszteltetésre: „cuius mentem tam Homeri credo quam Virgillii anima constare, quorum uterque *arce[m] possederat musicae*. . . omnis eloquentiae praesul.”³⁵ A tudás, nyelvi, irodalmi, gondolkodási kultúra összhangja és legcsúcsa tehát az ars musicae. Ennek meghódításával válik a literatura teljes-

²² Priscianus a littera értelmezésénél: „Dicitur autem littera quasi legitera, quod legendi iter praebat. . .”

²³ Grammatica, I, 2. ed. KEIL, I. (Grammatici, 2) 6 : 12. „. . . vox quae ex aëre icto constat. . .” uo. 6 : 17-18.

²⁴ Grammatica, 17, 105. (Grammatici 3.) 164 : 16–17.

²⁵ I. m. 17, 12. KEIL (Grammatici 3.) 115 : 22–23.

²⁶ I. m. 17, 185. KEIL (Grammatici 3.) 200–201 : 27–28.

²⁷ Priscianus, Partiones XII versusum Aeneidos 7, 149–156; KEIL (Grammatici 3.) 493–494 : 192–2.

²⁸ HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 149.

²⁹ Grammatica, 17, 12; KEIL (Grammatici 3.) 115 : 24–25.

³⁰ Legenda maior Gerardi c.12: „misit ergo episcopus fratrem Maurum ad salutandum regem. Praeciptions ei, ut scholas in grederetur, quae tunc in Albe solemnes erant. . .”

³¹ BUNYITAY VINCE: A váradi káptalan legrégibb statutumai. Nagyvárad 1886. 90: a lector officiuma: regere scholas. . . de iure et locorum sollempnium, saltem nostro simillium, de bona consuetudine requiritur. . .”

³² L. erről CSAPODI CSABA: A legrégibb magyarországi könyvtár rendje. MKSz 1957. 14–24. és MEZEY L.: A kéziratosság kora, könyv és könyvtár a magyar művelődésben. Bp. 1960. 45, 63–67. Nehezen képzelhető tehát el, hogy – mint Csóka állítja – Pannonhalmi Donatus-fokán álló iskolája nevelte volna a narratio historica első hazai mestereit. Priscianus elterjedése: MANITIUS MAX: Handschriften antiker Auroten in mittelalterlichen Bibliothekskatalogen, 1935.

³³ BÉKEFI R.: Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete. Bp. 1898. 8–18.

³⁴ Prisciani, Institutiones Grammaticae, ed. M. HERTZ (KEIL, Grammatici, 2. 1.): Priscianus Caesariensis Grammaticus Juliano consuli ac patricio.

³⁵ I. m. 2–3; 27–1.

sé. A XI. századi Magyarországon, vajon a kézi malommal dolgozó szolgáléány éneke volt-e az egyedüli symphonia Hungarorum?³⁶

A reánk maradt Árpád-kori zenei emlékek sorát egy néhány folió híján teljes énekeskönyv nyitja meg. Ez a fehérvári egyház egykori antifonás könyve, az antiphonale (officii) Albense.³⁷ A kódex írástörténeti vizsgálata azt az eredményt hozta, hogy a könyv egy scholaris keze írásával készült oly módon, hogy ez utóbbi az éneket tanító mester előéneklése után írta le a szöveget. A leírási hibák vizsgálatából kitűnt, hogy a csaknem minden oldalon feltűnő elírások elhallásból származnak.³⁸ A hibák jellege pedig arra mutat, hogy az iskolás még nem volt abban a helyzetben, hogy az akusztikus hibákat, nyelvtani hozzáértéssel helyesbítse.³⁹ Ez a scholaris a grammatica éveinek még csak az elején járt, de a psalmodia nudától már megtette az első lépéseket a cantus felé. „Cantus scribere” hangzott később az énektanítási előírás. De iskolásunk még csak a szöveget tudta jól-rosszul leírni – igaz – a psalterium jól olvasható könyvbetűvel. A neumákat, más tintával író kéz helyezte a szöveg fölé. Beda már többször idézett mondásának, szinte illusztrálására szolgál a fehérvári antifonále. A scholaris még csak ama cantorok rangjában van: „qui dicunt, quid componit musica.” De voltak-e nálunk már ekkor olyanok, „qui sciunt quid componit musica”? Ha voltak, az már első klerikusaink literatúráját valóban az arx musicae-n belül mutatná?

1083-ban avatták szentté István királyt, fiát Imrét és Gellért püspököt. „Elevationjuk”, felemeltetésük nagy ünnepére, bizonyára a király egykori „capella specialisa-nak”, a fehérvári egyháznak klerikusai „diktálták” a „nagy antifonákat”: „Ave beate rex Stephane...” „Sanctissimus rex Stephanus...” és „O miranda potentia...” kezdetekkel.⁴⁰ Ezek lettek volna az önálló dictator és musica első próbálkozásai Magyarországon? A királyi palota-mo-nostor patriciniuma Nagybaldogasszony volt. Ünnepét ékesítő énekek között ez országban kívül ismeretlen két antifonát találunk: „Ave domina mundi Maria...” és „O inclita David regis filia...” ezeknek dictamenjén mintha valami érződne a bizánci troparionok ízeiből.⁴¹

Talán még e Mária-antifonák keletkezésének korát is meghatározhatjuk abból kiindulva, hogy utánuk közvetlenül kódexünkben az „Alma Redemptoris Mater...” kezdtű híres Mária-antifonát találjuk. Az utóbbi szerzője ugyanis Hermannus Contractus sanktgalleni szerzetes, aki 1054-ben halt meg. Ha feltételezzük, hogy szerzeménye még az ő életében vagy nem sokkal halála után válhatott Magyarországon is ismeretessé, az előző két antifonát pedig a többivel együtt az ismertté válás sorrendjében jegyezték be a fehérvári antifonáléjába, az „Ave Domina” és az „O inclita” még a század első felében vagy derekán keletkezhetett, a Nagybaldogasszony fehérvári egyházának klerikusai körében.⁴²

Fulbert chartres-i püspök Kisasszony napjára (szeptember 8.) három verses responsoriumot szerzett.⁴³ Mindhárom ismeretes volt még a késő középkori esztergomi liturgiában is. A Solem iustitiae kezdetű az Albensis-ben az ünnep második vecsernyéjén találjuk meg (f. 117V): „Solem iustitiae regem paritura supernum (stella Maria maris hodie processit ad ortum) Cernerere divinum lumen gaudete fideles | stella Maria...”. A „carmine heroico” eléggé sikerült dictamen, lelkesítette alkotásra valamelyik magyarországi klerikust, mert kódexünkben a „Solem iustitiae” után még egy ugyanolyan versmértékre diktált felelet következik: „Integer ardorem rubus, arida virgula flos | porta serrata viam – sicco vellere stillat | stella maris solem – fert virgo theotoca prolem.”⁴⁴ A szép kis poéma természetesen „cantus” kívánt lenni, tehát dallam kellett még hozzá. A dallam neumái viszont azonnal elárulják, hogy a melos nem azonos a Solem iustitiae melódiájával.⁴⁵ A magyar „dictator” tehát „musicussá” kellett, hogy fejlődjön. Dictamenjének szép lendületét egy maga által „talált” cantussal szerezte meg. Dictamenjének, mondanivalójának szép arányait, a „hősi” verssorok szabályossága biztosította, éneklését a musicai „compositio”, a hangok törvényszerű illeszkedésére. A legutolsó művelt római és nem a filozófus, Boethius kultúrezsményét teljessé tevő „musikos anér” is megérkezett tehát Pannóniába.

Mezey László

³⁶ BALOGH J.: Szent Gellért és a „symphonia Hungarorum” a M. Nyelvtud. Társ. kiadványa 26. Bp. 1926.
³⁷ Z. FALVY – L. MEZEY: Codex Albensis ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert – Monumenta Hungariae Musica I., Bp. – Graz, 1963.

³⁸ Példák, i. m. 27.

³⁹ I. m. 28.

⁴⁰ I. m. a facsimile részben: f. 114 R–V. Kiadásunk: DANKÓ, Vetus Hymnarium... 194, 201, 202 és természetesen a Pázmány-előtti magyarországi breviáriumban.

⁴¹ I. m. facsimile ff. 113V–114R.

⁴² G. M. DREVES – CL. BLUME: Ein Jahrtausend lateinischer Hymendichtung. I. Leipzig 1904. 155–156.

⁴³ I. m. 130 (antifonákként kiadva).

⁴⁴ Antiphonale Albense Facsimile, 117V–118R.

⁴⁵ Dallamvariánsok kiadása: Antiphonarum ad usum s. et can. ord. Praemonstratensis, 1934, 778–779
Processionale Monasticum ad usum Congr. Gallicae OSB, Solemnis 1893. 185; Processionale ad usum s. et; can. ord. Praemonstratensis, Parisiis – Tournaci, Romae, 1932, 182–183.

A népballada elméletéhez I.

A folklorsztikának régi, mondhatnánk originális problémája, hogy eredetét tekintve valójában *folklor-jelenség* és *folklor-alkotás-e* a ballada, vagy pedig a *műköltészetből* vagy általában a költészet és az írott irodalom egyéb jelenségeiből deriválódott olyan kisepikai forma, amely csak a szájhagyományozódás folyamataiban alakította ki sajátos esztétikai minőségeit.¹ Továbbá: egyszerűen *kisepikai forma-e* a ballada vagy pedig egy szűkebb, tematikailag is szegmentálható jelenség? *Mikor, hol* és milyen társadalmi tényezők közrejátszásának eredményeként *alakult* vagy *alakulhat ki a ballada?* Történelmi jelentkezésének első korszakában *egyedül a parasztság folklor-alkotásának tekinthető-e*, vagy inkább egy ösznépi folklor-jelenség még, amely csak később válik kizárólagosan a parasztság költészetévé? És végül erendendők-e, vagy ha nem, *hogyan alakultak ki a ballada sajátos műfaji jellemzői és minőségei?* Valamennyi kérdés külön-külön is roppant bonyolult és számos, a folklor általános elméletébe vágó problémát is hordoz magában — pl. mi a folklor; mit nevezhetünk folklor-jelenségnek; mi a folklor-alkotás; miben határozható meg a folklor-alkotás és a műköltői alkotás jellege; miben áll a költészet e két szférájának kölcsönössége, egymásba játszása? — együttesen pedig valójában olyan, mint egy több ismeretlenes egyenletrendszer, amelynek megfejtésével könyvtárnyi szakirodalom próbálkozott már eddig is, több-kevesebb sikerrel. Az ismeretleneket egyenként szemügyre véve kezdjük a legáltalánosabb kategóriákkal:

1. Mi a folklor? A *folklor* fogalmán a legtágabb meghatározás szerint a szóbeli létformában élő néphagyományt szokták érteni, tekintet nélkül ennek a hagyományanyagnak írott vagy íratlan, népi és műköltői provenienciájára, de szűkebb értelemben csak magát a szóbeliséget mint létformát. A *folklor-jelenség* ennek a létformának a kitöltő egyedi (darabi) anyaga, azaz minden olyan nyelvbe fogalmazott szellemi produktum, ami szóbelileg hagyományozódik.

2. A *folklor-alkotás* nem teljesen azonos kategória a folklor-jelenséggel; minőségileg más, több annál: olyan produktum, amit a *nép maga hoz létre, maga alkot is meg.*²

a) A *nép* ebben a kontextusban — ellentétben az elméleti irodalomban használatos felfogással — nem társadalmi és főleg nem politikai kategória, hanem a *legáltalánosabb kultúrsciológiai fogalom*: mint az alkotásban részt vevő közösség együttesen és külön-külön annak minden egyes tagja, aki az alkotás létrehozásában nem szándékolta művészi alkotói tudatossággal és nem a művészi arisztokratizmus mindenkorai izlésszintjén vesz részt. Köztudott, hogy az uralkodó osztályoknak, felső- és középrétegeknek ugyanúgy megvolt minden korban a maga sajátos szóbelisége, folklorja, mint a parasztságnak és újabban a munkásságnak. A királyi udvarokban, vitézi közösségekben, szalonokban, kaszinói és kávéházi asztaloknál született, és az adott társadalmi körben szájhagyományozódva terjedő és formálódó tréfa, anekdota, vice — hogy csak a legjellemzőbbeket említssem — ugyanolyan *népi* folklor-alkotás, mint a mindenkorai parasztság, munkásság sajátos szociológiai formái között keletkezett és főleg ott is élő adekvát rokonai.³ A folklornek ezek az osztályonként, rétegenként elkülönülő szférái minden tartalmi, tematikai és formabeli specifikumai ellenére sem átjárhatatlanok, hanem az egyes osztályok, rétegek között végbemenő társadalmi mozgás jellegétől és mértékétől függően, a különböző folklor-minőségek kisebb-nagyobb mértékben keverednek egymással és hatnak is egymásra.

b) *Alkotni* nemcsak a tudatos művészi arisztokratizmus igényével és színvonalán, de alacsonyabb színvonalon és laikus népi ösztönösséggel is annyit jelent, mint új, egyedi szerkezetet, struktúrát létrehozni, teremteni mindazon elemekből, amelyek — részben a szóhagyomány vagy az írásbeliség által közvetítetten, részben invencionáltan, a teremtő fantázia leleményeként — az alkotónak az alkotás pillanatában rendelkezésére állnak.

¹ A ballada fontosabb hazai és nemzetközi irodalmát kritikailag tárgyalja és tételesen is felsorolja VARGYAS LAJOS: Kutatások a népballada középkori történetében. I. Francia eredetű réteg balladáinkban. Ethn 1960. 165–265., irod. 266–273.; 11. A honfoglalás kori hősi epika továbbélése balladáinkban. I. m. 479–515., irod. 516–519.; III. A „Kömvés Kelemenné” eredete. NéprÉrt 1959. 5–73.; IV. Műfaji és történeti tanulmányok. Ethn 1962. 206–259. — A monográfia átdolgozott formában angol nyelven is megjelent: Research into the medieval history of folk ballad. Ford. Arthur H. Whitney. Bp. 1967. 303 l. irod. 287–303. (A Vargyas elgondolásával kapcsolatos folklorsztikai aggályokról, illetve ellenvéleményekről lásd VOIGT VILMOS észrevételeit. ItK 1968. 251–256.) — A magyar balladáról azóta külföldön is megjelent egy monográfia: LEADER, NINON: Hungarian classical ballads and their folklore. Cambridge, 1967. 367 l. — A magyar balladatudatás régibb irodalmára (történetére) és az újabb nézetekre vonatkozóan lásd a frissebb összefoglalásokat: ORTUTAY GYULA (és bev.): Magyar népballadák. Vál. és jegyz. ell. KRÍZA ILDIRÓ. Bp. 1968. 7–101. és KATONA IMRE: Ballada. megj. DÖMÖTÖRT. — KATONA I. — ORTUTAY GY. — VOIGT V.: A magyar népköltészet (egy-egyzet) 2. kiad. Bp. 1969. 73–114.

² VOIGT VILMOS: A mondák műfaji osztályozásának kérdéséhez. Ethn 1965. 206.

³ Bartók pl. a magyar nótát „az őrült népdalok”-nak nevezi. (Bartók Béla Válogatott zenéi írásai. Bp. 1948. 19.) Ő jelképesnek szánja ezt a meghatározást, de a magyar nóta valójában is a dzsentri és a polgárosodó középrétegek folklorjaként született; egy olyasajta közköltészet, mint amit korábban a XVII–XVIII. századi kéziratok énekeskönyvekből és főleg Pálczi Horváth Ádám dalgyűjteményéből ismerünk. (Ötödévszáz énekek. Kiad. BARTHA DÉNES—KISS JÓZSEF. Bp. 1953.)

c) A *folklor-alkotás* alkotásmódját tekintve lehet *egyéni* és lehet *kollektív*. Egyéni akkor, amikor elemi vagy összetett minőséget (struktúrát) közvetlenül, direkt, ösztönös leleménnyel, mesterségbeli tanultság nélkül teremt, genitál, és az alkotás létrehívásában csak egy személy vesz részt. Ilyen pl. egy szólás, mondás, egy rövid strófa- és dallamkeretbe formált lírai kép vagy mondjuk egy ballada-szűzsé alapjául szolgáló história⁴ konkrét (ismert vagy ismeretlen) személytől származó íratlan vagy esetleg írásba rögzített első fogalmazványa. Kollektív az alkotásmód akkor, ha közvetett, indirekt, tehát nem előzmény nélküli és nem szándékoltan újat akaró, hanem a már meglévő, minden rendű és rangú költői minőségeket hagyományos, a mindenkori címzett közönség által általánosan elfogadott nyelvi és műfajkeretbe újra fogalmaz, alakít, kompilál — miáltal közvetve szintén új struktúrát is hoz létre nemcsak változatokat — és az alkotás folyamatában több-kevesebb alkotóerővel minden elmondó részt vesz.

A népi alkotásmódnak ez a két formája nem szükségképpen tételezi fel egymást. Nem minden egyénileg létrehívott egyszerű minőség él tovább a kollektív alkotási folyamatban (van amelyik megreked, elhal, nem hagyományozódik) és fordítva, nem minden, a hagyományozódásban formálódott minőségnek volt egy személyhez köthető első fogalmazványa. Az viszont mindkét alkotásmódra egyaránt jellemző, hogy hagyományos, a közönség (osztály, csoport, réteg) által elfogadott, megszokott nyelvi, műfaji és stílusbeli formakészlettel dolgozik.

3. Ezek után a *műköltői alkotás* kritériumát már nem nehéz meghatározni: olyan költői jelenség, ami különbözik a népi folklor-alkotás mindkét fajtájától; azaz költői tudatossággal, a költészeti hagyomány formáinak és elveinek tanult, mesterségbeli ismeretében, a mindenkori művészi arisztokratizmus ízlésszintjéhez igazodó, zárt nyelvi formába fogalmazott egyéni és egyszeri produktum. Születési- és életformája általában írásos, de lehet hangilag rögzített (pl. lemez, magnetofonszalag) és emlékezetben tárolt is.⁵ Lényegéhez tartozik még, hogy nyelvi, formai habitusa, éppen az alkotó műveltségének differenciáltabb jellegéből eredően, karakterisztikusabban egyéni, mint egy ugyancsak első fogalmazványba költött népi alkotásé, noha emehez hasonlóan a műköltészet formakészlete is állandóan igazodik a mindenkori — de már nem hallgató, hanem főleg olvasó — közönség (réteg, csoport, műveltségi kaszt) koronként változó ízléséhez, esztétikai, műveltségi szintjéhez. A műköltészet tehát jellegét tekintve a népi alkotásmód két váltójai között helyezkedik el, valahogy úgy, mint egy heggyerinc két völgy között, amely két oldalával kétfelé tekint és amelyre mindkét oldalról fel és le is lehet menni. Sőt a műköltő maga is Janus-arcú jelenség. Egyrészt mint a *nép* egy tagja a népi alkotásmód mindkét váltójának teremtője és befogadója is lehet. Másrészt mint tanult alkotó (mester) változatosabb, egyénibb és tudatosságából eredően tárgyi értelemben maradandóbb utóéletű alkotások létrehozására is képes. (A publicitás biztosítása, a kiadás és a terjesztés megszerzése stb.)

4. Ami a *műköltészet* és a *folklor* egymáshoz való viszonyát illeti, mindjárt előre kell bocsátanunk, hogy egy műköltői és egy folklor-alkotás elsősorban és főleg alkotásmódja és nem esztétikai értéke tekintetében különbözik egymástól. Esztétikai szempontból a maga nemében egyformán lehet művészileg tökéletes vagy tökéletlen egyik is, másik is. Ami mégis sok kutatót arra csábít, hogy a műköltészet és a népköltészet között ha nem is kifejezetten esztétikai, de valamiféle rangbeli, elsőbbséget kifejező értékkülönbséget lásson — és ebből eredően a népköltészetet a műköltészettel szemben valami másodlagos jelenségnek tekintse —, az nagyrészt onnan van, hogy a költészet e két szférájának építőanyaga és részminőségeik bizonyos elemei sok tekintetben átjártanak egymásba és ez az átjárás a műköltészetből a folklorba ha nem is erősebb, de sokszor feltűnőbb és érzékelhetőbb, mint fordítva. Feltűnőbb és érzékelhetőbb azért, mert míg egy műköltői alkotásban az alkotó mesterségbeli hozzáértéséből, tervező tudatosságából eredően a népköltészetből átvett elemek nyelvi, stílusbeli és egyéb formai minőségek a műalkotás statikájának megfelelően, funkciójuk szerinti rendezettségben és egyszerre épülnek össze az alkotó invencionált új minőségeivel — akárcsak egy építész által tervezett építményben a különböző bontásból származó anyagok az újjakkal —, addig a népi alkotásokban ugyanez a funkció szerinti rendezettség és összedolgozottság a műköltészet „bontásanyagából” átvett minőségek tekintetében nem mindig és sohasem egyszerre, hanem csak a szájhagyományozódás hosszú folyamatában valósul meg tökéletesen. Ennek egyik nyilvánvaló oka az, hogy a tanult mesterségbeli jártasság és tudatosság nélkül alkotó nép⁶ az időbelileg szinkronban élő műköltészetben vagy már annak csak „romkertjében” található minőségeket osztályonként és rétegenként kifejezendő tartalmainak, mondanivalójának formai megvalósításához válogatja

⁴ VIKÁR BÉLA: A „Szűcs Marcsa” balladáról. Ua.: Újabb adatok Szűcs Marcsáról. Ethn 1905. 273–290.; 337–345. — TAKÁCS LAJOS: Históriaiások históriák. Bp. 1958. 127 l.

⁵ Koháry Istvánról (1649–1731) pl. tudjuk, hogy verseit munkácsi raboskodása alatt papír és írószér hiányában szóban fogalmazta meg és egészen szabadulásáig emlékezetében hordozta akárcsak a diák a megtanult memoritert.

⁶ És ebben a mivoltában még a hagyományos, népi alkotásmódhoz tudatosan igazodó művész is; pl. egy, az unokájának mesét kitaláló író-nagyapja.

össze. Következésképp ezek értékét sem az eredeti struktúra esztétikája alapján ítéli meg, hanem jobb esetben saját műveltségi szintjétől is meghatározott alkotási elvei, illetve a folklór-műfaj hagyományos esztétikája szerint, de igen sokszor csak hasznossági alapon. Hosszú időnek kell eltelnie ahhoz, hogy ezek az átvett minőségek a színhagyomány kollektív alkotási folyamatában más minőségekkel ötvöződve varratmentes, művészileg egységes formává csiszolódjának össze.

Az anyagi kultúra plasztikus példákat kínál ennek a jelenségnek a megértéséhez. Művészettörténeteszek, régészek lépten-nyomon tapasztalják, hogy régi elpusztult templomok, paloták stb. művészi megmunkált faragott kövei igen gyakran a környező települések nemesi kúriáinak, polgár- és parasztházainak falaiból, fundamentumaiból kerülnek elő, ahová legtöbbször nem éppen eredeti funkciójuknak megfelelően építették be ezeket az elemeket, hanem szükségből — mert éppen kéznél voltak — csak töltőanyagként használták fel. De ha kisebb restaurálásal, a törött részek összeillesztésével eredeti rendeltetésüknek megfelelően kerültek is új helyükre az egyes elemek — már ahol az építető ízlése vagy a házépítő mester tapasztalati tudása egyáltalán felismerte esztétikai és építészeti értéküket — jelenlétük az egyszerűbb, szegényesebb, ám a maga nemében esetleg szintén művészi struktúra egészéből mégis áruklódoan kirí. Az is eléggé általános eset, amikor sajátos rendeltetésű épületeket a későbbi tulajdonosok — nem tudván felfogni és értékelni annak minőségét — más célra használják. Ilyen esetben a karbantartását rendszerint elhanyagolják és így az alkotást veszni hagyják vagy saját ízlésüknek és modernebb igényeiknek megfelelően átalakítják. Mutatis mutandis hasonló esetekkel találkozók a folklórta és az irodalomtörténész is a költészet emlékeinek kutatása közben. Népmesékben, mondákban, balladákban, de még lírai alkotásokban is — és főleg ezek archaikus rétegében — igen nagy számban fordulnak elő nemcsak elemi részminőségek (motívumok, kisebb nagyobb szerkezeti elemek), hanem alig kopott⁷ vagy még felismerhető struktúrák is, amelyek magukon viselik a tanult mesterember, a műköltő sajátos művészi megformálásának kezennyomatát. Vagy közvetlenül darabi megmunkáltságukban mint motívum, költői kép stb. (hasonlóan egy oszlopfőhöz, párkánydíszhez) vagy közvetve úgy, hogy egy népmese, monda vagy ballada epikus keretében, szűziséjének körvonalalaiban őrzi még egy korábbi műköltői alkotás (pl. egy hősenek-epizód, egy lovagregény, egy Boccaccio-novella vagy akár egy ma már nem is ismert széphistória) emlékét.

A példa talán egyoldalú és lehet, hogy nem is szerencsés. Mindez azonban közel sem jelenti és jelentheti azt, mintha a népköltészet csak befogadó, a műköltészet divatos vagy avult formáinak kisajátítója lenne. A kultúra mozgása, az anyagi és a szellemi szféráé egyaránt, organikus, kétirányú, megújuló és elhaló, dialektikus mozgás. Az ösztönösen alkotó nép a kultúra minden területén, így a költészetben is legalább annyit ajándékozik a maga gazdag, sokoldalú értékeiből (eszmeiségéből, témáiból, művészileg kimunkált egyszerű tiszta formáiból, nyelvi minőségeiből stb.) a műköltészetnek, mint amennyit ettől kölcsönöz. Ez az ajándékozás, illetve a műköltészet részéről a kölcsönzés azonban sokkal diszkrétebb, kevésbé hivalkodó mint fordítva. A műköltő vagy zeneszerző — főleg ha nagy művész is — tudatában van annak, hogy mit kap és mihez nyúl; éppen ezért megbecsüli, elrejtí azt, hozzáértően bánik vele. Ezzel szemben a népi verselő, mesemondó, balladanevelő legtöbbször nem is sejtí, hogy milyen értékek között jár. Vagy ha műveltségéből eredően esetleg tudja is, a műfaj hagyományos esztétikai követelményeinek kedvéért úgy bánik vele mint a játszó gyermek, aki bonyolult műszerekkel, gépi szerkezetekkel babrál és szétszedi azt, hogy alkatrészeiből magának érthetőbb játékokat eszkábaljon. Isteni játék ez, amelyből idővel olyan csodálatos, naiv bájú művészi értékek születnek majd, amelyek a maguk nemében vetekedhetnek akármelyik műköltői alkotással is.

5. Hogy egyszerűen *kisepikai forma-e a ballada*, avagy pedig csak egy sajátos temetikaiban és esztétikai minőségben meghatározható költészeti jelenség, erre a kérdésre a vonatkozó szakirodalom és főleg Vargyas Lajos kutatásainak az alapján már röviden és egyértelműen lehet válaszolni. Ha voltak is régebben vagy akadnak még újabban is olyan nézetek, amelyek minden „rövid epikus ének”-et⁸ (bilinákat, délszláv hősdalokat és egyéb történeti, humoros, burleszk-, moralizáló énekeket, spanyol romácot, olasz ballatát és nem tragikus végű szerelmi történetet) balladának vagy „ugyanazon műfaj”-nak tekintenek, — illetve úgy foglalnak állást, hogy mivel a ballada „voltaképpen egy nagy műfaji gyűjtőmedence egyértelmű meghatározása eleve történetietlen kísérlet”⁹ — ma már egyre meggyőzőbbnek és módszeresebbnek érezzük azt a felfogást, miszerint a ballada egy olyan sajátos eszmei tartalmú tematikából⁹ építkező, emberi lelkiállapotokat ábrázoló kisepikai műfaj, amely meghatározott esztétikai

⁷ Entwistle tömör meghatározását idézi VARGYAS: i. m. Ethn 1962. 208.

⁸ A balladaelmélet európai irodalmának fontosabb állásfoglalásait lásd ORTUTAY: i. m. 56–61.

⁹ Az európai balladának ezt a karakterisztikus tematikáját VARGYAS témacsoportonként is összeállította. I. m. 214–221.

specifikumokkal rendelkezik,¹⁰ és ezen az alapon elkülöníthető a kisépika minden más rokonítható jelenségétől.

6. Ezt az európai balladákban közös, sajátos eszmei tartalmakat hordozó tematikát a társadalmi élet belső történései, a társadalmi embernek önmagával és környezetével való erkölcsi meghasonlásai, a lelki élet szférájában lejátszódó és társadalmilag indukált drámai ütközések alakították ki a feudális társadalom rendszerében és termelik ma is. Nem arról van szó mintha bosszúból, irigységből, hatalomvágyból, örültségéből vagy a lélek egyéb beteges aberrációból kifolyólag nem születtek volna drámai történések, tragédiák már korábban is (a sort Káinig lehet visszavezetni), hanem arról, hogy azok az emberi viszonylatok és életsíkok (szerelem, házasság, nő és férfi, szülő és gyermek, úr és jobbágy kapcsolata stb.), amelyekben ezek a balladai drámai ütközések lejátszódnak, a feudális osztálytársadalom rendszerében alakultak ki, illetve a korábbi lazább szövétű nemzetségi és a merevebb, kasztszerűbb, rabszolgatartó társadalomhoz képest sokoldalúbbá, differenciáltabbá váltak, és a keresztény vallás eredményeként új erkölcsi tartalmakkal is telítődtek. A ballada epikai szüzséi és eszmei tartalmai — ha archaikus rétegben találunk is atavisztikus, még a nemzetségi társadalom viszonyaira utaló elemeket (pl. elpusztult hőselemek maradványai) — nagyrészt már az új feudális társadalmi viszonyok történéseiből és mindenképpen a keresztény civilizáció morális világképéből fejlődtek ki és ötvöződtek össze. Ezért jogos a balladát sajátosan európai és feudális jelenségnek tekinteni, minthogy születése, fejlődése és halódása is szorosan összekapcsolódik a feudális társadalom virágzásával, hanyatlásával és a feudális felépítmény új társadalmi formációkba (kapitalizmus, szocializmus) is átnyúló elhalásának fázisaival. Hogy közelebbről hol s mikor alakult ki az európai ballada, azt hely és idő szerint pontosan behatárolni azt hiszem ugyanúgy nem lehet, mint azt sem, hogy hol és mikor keletkezett az európai népmese és legenda. A ballada, mint bármely más folklór-műfaj, elméletileg mindenütt és bármikor kialakulhat, ahol a témáit szülő és kifejlődését biztosító civilizációs és szociológiai feltételek adva vannak. Mivel ezek a feltételek köztudottan Nyugat-Európában és ezen belül is Franciaország, Németalföld és az Alsó-Rajna vidék táján alakultak ki leghamarabb — itt lévén a feudális társadalom mozgása a leggyorsabb és itt fejlődtek ki először legszimptomatikusabb társadalmi viszonyai, gazdasági, politikai, ideológiai és művészeti struktúrái —, indokoltnak látszik, hogy nemcsak a balladának, de a középkori folklór számos jelenségének s ezen túl az egész keresztény európai civilizációnak is a fészket itt kell keresnünk. A balladát illetően Vargyas Lajos kutatásai is ezt látszanak igazolni. Más kérdés persze az, hogy ebben a francia központú kulturális erőterben kivirágzott, a szóbeliségben és az írásbeliségben egyaránt alternálódó és egész Európára kisugárzó roppant gazdag epikus költészeti anyagból mikor kezdett egy olyan sajátos tematikát hordozó műfaj kialakulni, amely már a balladára jellemző esztétikai minőségekkel is rendelkezik. Kétségtelen adataink erre vonatkozólag mind a franciáktól, angoloktól, németektől, dánoktól Vargyas Lajos szerint is csak a XV. század második feléből, de inkább csak a XVI—XVII. századból vannak, amikor „egyre tömegesebben” jelennek meg már a ponyván is.¹¹

7. A következő kérdés, amit meg kell vizsgálnunk az, hogy milyen társadalmi indítékok és igények hívták életre a balladát. Igaz-e az, amit a folklór-kutatók általában vall, Vargyas Lajos pedig határozottan is körvonalaz, hogy az *európai balladát* kizárólagosan a feudális társadalom legalsóbb néposztálya, közelebbről a francia *parasztság teremtette meg* azáltal, hogy a társadalom életviszonyaiból mintegy ellette és kikristályosította a legtipikusabb balladai témákat és alaphelyzeteket, majd kialakítva ennek sajátos műfaji és esztétikai jellemzőit, mint valami mintát elterjesztette egész Európában.¹²

Mielőtt a kérdés érdemibb taglalásába belefognánk, két dolgot mint álláspontunk lényegét le kell szögeznünk. Az egyik: A ballada ugyanúgy, mint minden más folklór-műfaj, nem egy társadalmi osztály, réteg vagy csoport által kitalált, felfedezett, majd kifejlesztett és szabadalmazott valami, mint mondjuk a szonon, a beat-zene vagy egyéb énekes újdonság. A balladát is — hasonlóan más epikus folklór-műfajokhoz — a *történetileg fejlődő közizlés egy egyetemesebb társadalmi szükségletnek megfelelően* az epika szüntelenül gazdagodó nagy építőanyag-raktárá-

¹⁰ A ballada esztétikai sajátosságait tagláló szakirodalmat elemzően ismerteti ORTUTAY: i. m. 13—56.

¹¹ I. m. 241—244. — Az előzményeket illetően nagyon megoszlik a kutatók véleménye. Vannak, akik az európai ballada keletkezését a IX—X. századra teszik (vö. ORTUTAY: i. m. 63—66.), mások — mint Vargyas is — valamivel későbbre, a XIII—XIV. századra datálnak. Viszonylag késői feltűnését az írásbeliségben Vargyas azzal magyarázza, hogy „a népballada ekkor hatol be az irodalmi köztudatba” (I. m. 244.). Ő különben a magyar balladát is szinte egyidősnek tartja az európaival. Ortutay már óvatosabb e tekintetben; elképzelhetőnek tartja, „hogy ezeknek a balladáknak csak az elemei ősbbeek, továbbhagyományozottak, s műfaji kialakulásuk nem tehető régebbre a XV—XVI. századnál” (i. m. 78.).

¹² „A francia parasztság dicsősége, hogy kialakította az emberi lélek néhány alapvető magatartásának stíliáit ábrázolását, ennek az ábrázolásnak néhány költői fogását, néhány alapmotívumot, s a ballada tömör-szuggesztív fogalmazási módját. Ezzel példát szolgáltatott a többi népek, hogy azok mintájára maga is újabb és újabb ötletekkel vegyen részt az új költői divatban”. (VARGYAS: i. m. 236.)

ból *jokozatosan fejlesztette, építette ki* és egy szélesebb, össznépi színhagyományozódási folyamatban, a szóbeliség spontán érvényesülő sajátos törvényei szerint korról korra formálta, alakította olyanná, amilyen ma. Ebből a szempontból teljesen közömbös az, hogy a különböző műfaji köntösben vándorló epikus szerkezetek vagy a már esztétikailag érett kész balladák milyen mértékben, milyen területeken és milyen közvetítési formákon keresztül (írásos, énekmondói vagy egyéni átadás révén) keveredtek, hatottak vagy hatnak egymásra. Ez más kérdés, problémái nem tartoznak szorosan a ballada műfaji lényegéhez. *A másik:* Az a tény, hogy manapság, illetve az újabb korban a ballada Európa-szerte csak a parasztság környezetében él, és annak is már csak a leggeriférikusabb, a polgári civilizációtól alig érintett vagy még teljesen le nem igazott rétegeiben, semmit sem bizonyít amellett, hogy ez korábban, mondjuk a középkorban vagy nálunk akár még a XVII. században is így volt, amikor a műveltség és főleg a költészet alapvető életformáját a társadalom döntő többsége számára még a szóbeliség jelentette. Véleményünket a magyar balladaanyag régebbi és újabb rétegeiből egyaránt levonható megfigyelések is alátámasztják.

Bóta László

Egy magyar humanista a mohácsi vész korában (Kálnai Imre)

A magyar humanizmus elfeledett alakjai közé tartozik Kálnai Imre. Nevét sokáig nem említették összefoglaló monográfiák sem. Kardos Tibor volt az első, akinek 1955-ben megjelent könyve (*A magyarországi humanizmus kora*) helyt adott neki az irodalmi műveltség fejlődéstörténetében. Irodalmi lexikonban 1963-ban jelent meg neve első ízben,¹ újabban az 1964-es Irodalomtörténeti Kézikönyvnek Klanczay Tibor által szerkesztett 1. kötetében (*A magyar irodalom története 1600-ig*) is találkozunk vele.

Az említett művekben azonban nincs többről szó, Kálnai pusztá számbavételénél, ezért életrajzát máig sem állították össze, közéleti működésével, széles körű kapcsolataival és irodalmi munkásságával senki sem foglalkozott. Dolgozatunk ezeket a mulasztásokat szeretné pótolni abban a reményben, hogy Kálnai Imre humanista egyéniségén keresztül a reneszánsz kor jellegzetes „kis humanista”-típusát sikerül bemutatnunk.

A Kálnai-nemzetség ősei régi Bars megyei származásúak lévén pusztá névazonosság alapján nem hozhatók kapcsolatba a Belső-Szolnok megyei Kálna helységgel.² A hagyomány szerint már a tatárjárás előtt Kis- és Nagykálna birtokosai voltak, de ennek írásos bizonyítékai nem maradtak fenn. Az első okleveles adat 1299-ből datálódik, mely szerint Kálnai Mihály comes és fia István, eladták Mohi nevű falujukat Oltomán fiának, Tamás mesternek 30 ezüst giráért. Ezután mintegy száz évig hallgatnak a források a Kálnaiakról, és csak 1377-ben bukkan fel bizonyos Zendi Kálnai István neve egy donációnális oklevélen. Ez az István tekinthető a nemzetség tulajdonképpeni őseinek, kiterjedt rokonságából ezúttal természetesen csak az Imréig vezető ágat kísérik figyelemmel.

Zendi Kálnai István 1377-ben, mint említettük, Nagy Lajos királytól új adományként nyerte a dédapjától örökölt Kálna, Geletnek és Kisfalud birtokokat. Fiai: Mihály, László és György, 1415-ben közös birtokul kapták Luxemburgi Zsigmondtól a Nyitra megyei Bölgyént, hasonlóképpen a Borsod megyei Zendet, Almást és Szőkeházát, a Bars megyei Kálnát, Geletneket, a Zemplén megyei Földvart és Zadvart, végül a Nógrád megyei Alsó- és Felsőkürtöt, valamint Halgacsot.

Egy évvel később, 1435-ben, ugyancsak közös adományként került birtokukba Zsigmond királytól Hont megyében Dalmad, Abaújban Zend, Kersed és Gibárt, továbbá Nógrád megyében Eskent és Pusztamegyer. A három testvér közül Mihály egymaga is növelte birtokát, amikor Zsigmond 1434-ben neki ajándékozta a Nyitra megyei Borfót, 1437-ben pedig ugyanott Sárfót, Sárkuskát és Karkozt. Mihály két fia, Miklós és István ezeken a területeken gazdálkodtak a XV. sz. közepén. Miklós két gyermeke közül Bora később Majtényi Rafael neje lett, László pedig Bars megye követe volt az 1505-ös rákosi országgyűlésen.

Ez a László 1475-ben György fiával együtt megerősítő oklevelet nyert Mátyás királytól korábbi birtokaira. Györgynek négy fia és két leánya született. A fiúk közül a két középső testvér, István lévai várkapitány és János, a mohácsi csatában lelte halálát, Ferenc nem lépett közpályára, a legfiatalabb, Imre pedig azonos a diplomataként ismert humanistával. A lány-

¹ A középkori irodalom akkori szakszerkesztője, Gerézdi Rabán vétette fel a névsorba, a címszót e sorok írója készítette.

² Az itt közölt leszármazást két forrás megróstatásával állítottuk össze: Bars vármegye. Szerk.: BOROVSKY SAMU. Bp. 1903. 519. (Kálnai László adatai.) — NAGY IVÁN: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 6. köt. Pest, 44 — 45.

testvérek közül Anna először Czobor Mártonhoz ment feleségül, majd annak korai halála után Majtényi Mártonnal lépett házasságra. Bora vagy korán meghalt, vagy nem ment férjhez, de a források mindenesetre hallgatnak róla.

Kálnai Imre, amíg kiskorú volt, Ferenc bátyjával együtt kapott közös adományokat II. Ulászlótól. Így jutott 1507-ben a Nyitra megyei Család, Kernye, Nagysurány, Ény és Folkus-Davorán, 1510-ben pedig Rendve birtokába. Ferenc később, 1520-ban is kapott javadalmat Simon nevű fiával együtt II. Lajostól, de Imre ekkor már önálló lévén nem osztozott a birtoklásban.

Kálnai ifjúságáról keveset tudunk. Oláh Miklós többször említi leveleiben,³ hogy barátságuk régi keletű, „ab ineunte aetate” datálódik, de csak egyszer szolgáltat bővebb adatokat: „Scis magnam inter nos ineunte aetate intercessione necessitudinem, tum aetate pari, tum studiis similibus comparatam” (1530. dec. 10.). Ebből kiderül, hogy Kálnai 1493-ban született és a septem artes liberales Váradon sajátította el 1505–1510 között.

Az itteni káptalani iskola a kor legszínvonalasabb intézményeinek egyike volt nemcsak ekkor, a humanista Thurzó Zsigmond püspöksége idején (1506–1512), de már a XV. sz.-ban is.⁴ Az iskola tanárai gyakran éltek azzal a megengedett gyakorlattal, hogy a káptalani iskola tananyagát a lector és a cantor megítélése szerint a növendékek tehetségéhez méretezzék, és már a triviumban is, de elsősorban a quadriviumban jóval többet nyújtottak tanulóiknak a szokásos átlagnál.

Ez a többlet kétféle formában jelentkezett: az egyetemlegesen előírt tankönyvek (Physiologus, Boethius, Hrabanus Maurus) lajstromának kibővítésével és új tárgyak tanításával. Az előbbit főként magyarországi tankönyvek bevonásával oldották meg, így került a tankönyvek közé Georgius de Hungaria számtankönyve, az *Arithmetice summa tripartita* és Georgius Peuerbach, az Academia Istropolitana egykori tanárának tudományos műve, a *Tabulae Variadenses*, melynek dedikációja az akkori váradai püspöknek, Vitéz Jánosnak szült.⁵

Az új tárgyak esetében arról volt szó, hogy a latin nyelv oktatása mellé bevonták a görögöt is. Oláh Miklós említi egy Brüsszelből írt levelében hajdani iskolatársának, Gerendi Miklósnak, hogy „dum una olim Varadini litteris operam daremus, meminisse me legisse τὸν ἁπολογὸν τοῦ ἠεροῦ de cassia, de qua et Aulus Gellius mentionem facit” (1535. jan. 30.). Hogy Kálnai maga is tanult görögül, már az elmondottak alapján is bizonyosra vehető, de a későbbiek folyamán más adatok is meg fogják erősíteni ezt. Arra nézve, kik lehettek tanárai, keveset tudunk. Oláh úgy említi Thurzó Zsigmondot, mint „meus olim nutricius”-t, lehetséges tehát, hogy Kálnait is tanította.⁶

A káptalani iskola elvégzése után az iskolatársak hamar szétszóródtak a világban: Oláh diplomáciai szolgálatba lépett, Gerendi egyházi pályát választott, Nádasdi és Kálnai pedig a bolognai egyetemre mentek tanulni. Nádasdi dúsgazdag nagybátyjának, Török Istvánnak támogatását élvezte Itáliában, Kálnai patrónusát nem ismerjük. Az 1510-es években Bologna volt a magyar diákok legnépszerűbb humanista városa. A középkori alapítású egyetem másodvirágzását élte a századfordulón és a méltán világhírű tanárok helyébe újabb nagy tehetségű utódok léptek.⁷

Kálnai studiumainak idejében még ott tanított Alessandro Acchilini, aki filozófia előadásai-ban már szétválasztotta a teológiai és tudományos igazságot. Katedráján ült ismét a korábban távozásra kényszerített Giovanni Battista Pio, a retorika és a poétika népszerű tanára is, akiért magyar tanítványai: Magyi Sebestyén, Besztercei Kretschmer Lőrinc és Hagymási Bálint különösen rajongtak. Kretschmer még vitába is keveredett professzora kedvéért Paolo Bombacéval, aki ekkor görögöt, korábban retorikát adott elő. Egyébként Bombacét is sok szál fűzte a magyarokhoz, sőt barátai között is sokan voltak olyanok, mint Angelo Colocci, Aldo Manuzio és később Erazmus, akiknek magyar kapcsolatai jelentősek.

Tanított Bolognában Achille Bocchi, Pio közeli barátja is, kiről szintén tudjuk, hogy sűrűn levelezett magyarokkal, többek között Magyi Sebestyénnel, Bornemisza Pállal és Nádasdi Tamással.⁸ Végül egy ideig magáénak vallhatta az egyetem Pietro Pomponazzit, akinek természettudományos világnézete és a lélek halhatatlanságának tagadásáig eljutó éles valláskritikája mindannyiuknál merészebb csapásokkal igyekezett lerombolni a skolasztika még szilárd bástyáit.

³ Oláh Miklós levelezése. Közli: IPOLYI ARNOLD. Pest, 1875. 639 l. (MHHD XXV.) A továbbiakban minden Oláh-levél esetében erre a kiadásra utalunk. Mivel a levelek időrendben találhatóak, csak a dátumot adjuk meg.

⁴ BÉKEFI REMIG: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1910. 243–266. passim.

⁵ GÁBRIEL ASZTRIK: The Mediaeval Universities of Pécs and Pozsony. Frankfurt am Main, 1969. 42–43.

⁶ Hungaria 16, 7. – Oláh Miklós: Hungaria. – Athila. Edd.: C. EPERJESSY–L. JUHÁSZ. Bp. 1938. 27.

⁷ Mindezekről bővebben: GERÉZDI RABÁN: Bologna és a magyar humanizmus. It 1940. 154–158. passim és újabban VÁRADY IMRE: Docenti e scolari ungheresi nell'antico studio bolognese. Bologna, 1951. 40–45.

⁸ RÉVÉSZ MÁRIA: Romulus Amasaeus. Szeged, 1933. 6–7.

Arról, hogy e neves tanárok közül valójában kiket is hallgathatott Kálnai, csak feltevésekre szorítkozhatunk, mivel azonban a bolognai egyetem szellemi arculatát a felsorolt humanista tudósok munkássága határozta meg, ezért ő is csak ebben a légkörben nőhetett fel. Baráti körét pontosan nem ismerjük, a szűkebb együttes vele együtt Nádasdiból és Caspar Ursinus Veliusból állott.⁹ Érdekes, főleg Kálnai szempontjából az az adat, hogy kapcsolatot tartottak fenn a bolognai exdiákkal, Brodarics Istvánnal, aki ekkor pécsi prépostként és egy zágrábi kanónia birtokában, II. Lajos király kancelláriájában dolgozott.

Az 1510-es évek második felében jött haza Kálnai a bolognai egyetemről magiszteri címmel felékesítve.¹⁰ Visszatért-e Erdélybe vagy az udvarban próbált szerencsét: nem tudjuk. Brodarics egyengette útját vagy a kancellária vagy egy jól jövedelmező egyházi stallum felé. Még akkor sem feledkezett meg Kálnairól, amikor 1521-től 1524-ig Rómában tartózkodott. Itt ugyanis megismerkedett Lászlai János gyulafehérvári főesperessel, a világlátott humanista költővel, akinek 1523-ban bekövetkezett halálakor azonnal lépéseket tett annak érdekében, hogy a megüresedett helyre Kálnait nevezzék ki. Augustus 18-án kelt levelében többek között ezt írta Várdai Ferenc erdélyi püspöknek: „Eius archidiaconatus ne ad manus alienas perveniret... ago nunc apud Pontificem, ut Emericus de Kalna, bonus servitor unacum fratribus vestre dominationis Reverendissime, adipiscatur.”¹¹ Várdai azonban vétőt emelt Brodarics javaslatával szemben, nyilván azért, mert Kálnai jelölése mögött személyes ellenségének, Lászlainak elgondolását vélte felfedezni.

A kudarcral végződött epizód nem tette kilátástalanná Kálnai helyzetét, csak elodázta a megoldást. Brodarics 1524 szeptemberében végleg hazatért Rómából, Oláh Miklós 1524-ben királyi titkár volt, Gerendi Miklós pedig a nagyobb kancellárián dolgozott: Kálnai esélyei tehát nem voltak rosszak. Régi vágya pártfogói és főleg Brodarics révén hamarosan teljesült: Burgio pápai követ 1525. november 16-án már ezt újságolhatta Jacopo Sadoletonak: „Hier matino questa Maesta have accettato Elmerico Calnai per secretario ad intercessione di Sua Santita.”¹² Mivel Várdai Ferenc még 1524-ben meghalt, a humanista Gosztonyi János által kormányzott gyulafehérvári káptalanban is könnyűszerrel léphetett elő főesperessé kancelláriai titkárságának második évében, 1526-ban. Kálnai ekkor ért pályája csúcsára.

A királyi titkárság intézménye viszonylag új keletű volt. Az 1470-es években Mátyás király hívta életre az alkancellári feladatkör helyébe. II. Ulászló uralkodása idején, 1502 táján négy királyi titkár működött a nagyobb kancellárián, később II. Lajos kormánya felduzzasztotta számukat és funkcióikat is módosította. Ettől fogva a „secretarius regiae maiestatis” címet azok is viselhették, akik követséget vezettek. A tényleges titkári rangot, melyet Kálnai elnyert, már nem volt ilyen könnyű megszerezni, mert viselőjének magas szintű jogi képzettséggel és alapos irodalmi műveltséggel kellett rendelkeznie.

Kálnainak jogi doktorátusa volt, amellett az irodalom sem volt számára ismeretlen, el tudta tehát látni sokirányú kötelezettségét, melyek önálló döntésekből, a királyi tanácshoz továbbított felterjesztések referálásából és a különböző határozatok végrehajtásából állottak. Kálnainak jogában állt használni a királyi gyűrűspecsetet is. A kancelláriai aprómunka az ő felügyelete alatt folyt 1525–1526-ban.

A napi feladatok általában a következőkből tevődtek össze: a királyi oklevelek átírása vagy megerősítése, szükség esetén másolatok kiadása a királyi regisztrumkönyvekből, a nem királyi – főleg fassionális – oklevelek királyi jóváhagyása, az ún. consensus regius, a kancelláriához benyújtott kérelmek (supplicationes) elintézése részben saját hatáskörön belül, részben a királyi tanács (prelati et barones) elé terjesztés útján. Kálnai feladata volt az időszerű kérdésekkel való törődés is (külföld, belügy, hadügy, helyszíni személyes tárgyalások stb.).¹³

A felelősségteljes munkakör nemcsak a politikai, hanem az irodalmi közélet zajlásába is belesodorta. Nem annyira kancelláriai társaival, Bácsi Miklóssal, Bebek Imrével és Statileo Jánosral igyekezett barátságba kerülni, hanem azzal a tudós körrel, amely az 1520-as években gyakran összejött Píso Jakab budai házában.¹⁴ Csupa nagyra hivatott humanista járt ide: Gerendi Miklós fehérvári érkanonok, a későbbi erdélyi püspök, aki nemcsak a latin történetírásért

⁹ Caspar Ursinus Velius: *Ad optimum virum D. Emericum Calnai regium secretarium*. Ábel Jenő hagyatékából kiadta HEGEDŰS ISTVÁN: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Bp. 1903. 473–474. Egy részének magyar fordítását adta BALÁZS JÁNOS: *Sylvester János és kora*. Bp. 1958. 147.

¹⁰ VERESS ENDRE: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai*. 1221–1864. Bp. 1941. 584.

¹¹ LUKOSICS PÁL: XVI. századbeli magyar irodalomtörténeti vonatkozású újabb levelek a szélyi levéltárból. ItK 1930. 222–223.

¹² FRANKÓI VILMOS: *Magyarországi pápai követek jelentései*. 1524–1526. Bp. 1884. 285. (Vatikáni Magyar Okirattár. 2. sorozat 1. köt.)

¹³ Minderről bővebben: SZILÁGYI LORÁND: *A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban*. 1458–1526. Bp. 1930. 11–13, 28–29, 52–60. Egy hivatalos esztergomi útjáról II. Lajos király számadáskönyve emlékezik meg: *Monumenta Ungrica*. Ed.: J. CHR. ENGEL. Viennae, 1809. 217.

¹⁴ FÖGEL JÓZSEF: *II. Lajos udvartartása*. Bp. 1917. 75–76.

rajongott — neki ajánlották az első Bonfini-kiadást is —, de érdeklődött Thuküdidész és Polibiosz művei iránt is, Nádasdi Tamás, a majdani palatinus, kivél iskolatársak voltak Váradtól a bolognai egyetemig, Oláh Miklós költő és történetrő, Erasmus későbbi személyes jóbarátja, majd esztergomi érsek, Brodarics István, kiváló levélíró, Mohács krónikása, Szalaházi Tamás latin poéta, a görög és francia nyelv jeles stílusztája, a kényes irodalmi ízlésű Celio Calcagnini barátja, Caspar Ursinus Velius, a magyar történelemnek haláláig fáradhatatlan bűvára, Werbőczy István és Bekényi Benedek, akik a Janus Pannonius-hagyomány ápolásából vállaltak fontos szerepet az 1514-es bécsi kiadás által, Csézi András esztergomi nagyprépost, decretorum doctor, a királyi tanács tagja, Ursinus Velius és Oláh bizalmas barátja,¹⁵ aztán a két Thurzó-testvér, János és Szaniszló, a lelkes erasmisták és végül Silesius Logus költő, Thurzó János pártfogoltja, Vadianus és Eck Bálint egykori tanítványa. Valamennyi tudós humanista közül Oláh Miklóshoz fűzte Kálnait legigazabb barátság, aki „a puero” szintén szívébe zárta gyermekkori pajtását.

Szomorú véletlen, hogy Kálnai pályafutásának legragyogóbb időszaka egybeesett a közép-kori Magyarország történetének legsötétebb periódusával. De ez a különös árny- és fényjáték nem tartott sokáig: feltartóztatlanul közelgett Mohács és véget vetett mindennek.

A csatavesztés hírére általános bizonytalanság lett úrrá Budán és a politikai államgépzet működése gyakorlatilag szinte máról holnapra megbénuult. Kálnai jó barátai közül Oláh Miklós az özvegy királyné udvartartásához csatlakozott, Gerendi Miklós szintén a kíséret tagjaival tartott. Brodarics egyenesen a harcmezőről gyalogolt végig a Dunántúlon a menekülő udvar után Pozsonyba. Nádasdi a katasztrófa bekövetkeztekor nem volt itthon. Kálnai sem maradt Budán, de hogy merre vette útját, barátai sem tudták sokáig.

Az első életjelet 1527. november 13-án adta magáról, amikor egy hosszú levélben kereste meg az akkor épp Budán tartózkodó Oláh Miklóst.¹⁶ A levelet — mely egyetlen ismert írása Kálnainak —, bizonyos Mihály deák („servitor meus Michael litteratus”) révén küldte „ex possessione nostra Rendwe”, csupa olyan érdekes információkkal, amelyek megvilágítják életkörülményeit a mohácsi csatától 1527-ig.

Először is arra kéri Oláhot: járjon közbe, hogy mentesüljön a november 3-iki, fehérvári koronázás gyűlés azon rendelkezése alól, mely előírja más párton levő emberek („omnes qui partes adversas secuti fuerant”) kötelező tiszteletét Ferdinánd előtt: „mihi ad te hominem amicissimum est confugiendum, ut me ab hanc constitutione seu edicto publico liberet.” Megemlíti, hogy mások közbenjárását is kéri, így Gerendi Miklósét, Nádasdi Tamásét és Macedóniai Lászlóét, jöllehet bizonyos benne, hogy Oláh tekintélye mellett ezek segítségére nincs is szükség. Másodszor említést tesz „de beneficio Strigoniensi, de quo frater meus tibi Albae loquutus fuerat”, és végül harmadszor azzal a meglepő fordulattal zárja levelét, hogy már csak azért sem mehet most Budára, mert két nagyobb zárandokútra készül: egyrészt a lengyel Csenstochowóba („ad Chezthako”), másrészt pedig a Szentföldre, még akkor is, ha hitújítók kinevetik („Quod Lutherani quamvis irrideant”). Kálnai az írott levélen kívül szóbeli üzenetet is küldött Oláhnak a deák által, „cui in hiis, quae nomine meo retulerit, velis fidem praestare”.

Az elmondottak alapján az derül ki, hogy Kálnai, amikor elhagyta Budát, sem Mária királynéval nem tartott, sem Erdélybe nem ment, hanem hazatért Bars megyei birtokára, özvegy édesanyja szűkebb családi körébe. Távol maradt az 1527. november 3-iki koronázásról is, Ferenc bátyja azonban elment Fehérvárra és ott beszélt Oláh Miklóssal az ismeretlen eredetű esztergomi javadalom ügyében is. A gyűlésen hozott határozatokról ugyancsak Ferenc tájékoztatta, s ezután írta meg levelét.

Annak ellenére, hogy ettől az időponttól kezdve hosszú éveken át állandó levelezésben állott Oláhval, kettejük baráti kapcsolatát, kölcsönös problémáikat mégsem ismerjük egészen, mivel a brüsszeli episztoláriumból egy kivételével hiányoznak Kálnai levelei. Oláh írásainak tehát így még nagyobb a forrásértéke.

Tudjuk, hogy 1526 után Bars megye szinte egyöntetűen János király oldalára állt, ezért a levélváltások egyik célja az egykori királyi titkár megnyerése volt Ferdinánd számára. A sűrűn érkező üzenetek igyekeztek megszólalásra bírni a megtört karrierjén bánkódó, hallgatag Kálnait: „ubi sis gentium, non intelligo, varii fuerunt de tua habitatione romores” (1530. jún. 10.), és ha semmi eredmény nem mutatkozott, ingerült megjegyzés érkezett: „Neutrum a te obtinere potui” (1530. okt. 29.).

Kísérletezett Oláh azzal is, hogy politizálni kezdjen Kálnaival — ilyen meg gondolások alapján tudósította őt az eredménytelen speyeri tárgyalásokról —, végül kérdéseket tett fel neki: mit csináljon, kövesse Mária királynőt Brüsszelbe vagy térjen vissza Magyarországra? „Quare si quid mihi dare consilii poteris, rogo subvenias amico” (1531. febr. 2.). Kálnai bizonyára az utóbbit tanácsolhatta, mert Oláh lakonikusan értesíti: „reginam sum secutus” (1531.

¹⁵ KOLLÁNYI FERENC: Esztergomi kanonokok. 1100–1900. Bp. 1900. 130.

¹⁶ Kíadva Oláh Miklós id. levelezésében, 1–2. (vö. 3. jegyz.)

febr. 5.). Aztán ismét egy újabb téma: Oláh szeretne egy magyarországi püspökséget, Ferdinánd pedig csak ígéri, de nem adja meg. Hiába voltak azonban mindezek a próbálkozások a dialógus megindításához: Kálnait valójában nem ezek a kérdések izgatták, hanem az ország megosztottsága és a török terjeszkedés.

Politikai hovatartozás kérdésében kezdettől fogva János király oldalára állt. Ez kiderült már akkor, amikor 1526-ban nem csatlakozott a királyné kíséretéhez, amikor 1527-ben nem ment el a fehérvári koronázásra és nem tett eleget a Budára szóló idézésnek sem. Nyilvánvaló tehát, hogy Oláhnak a rábeszélés minden eszközét igénybe kellett vennie, hogy megpróbálja átfordítani Kálnai rokonszenvét Ferdinánd irányába.

Első lépésként hazafias kötelességére figyelmeztette: „non tantum commodo tuo, quantum utilitati patriae inservieris” (1529. máj. 31.). A cicerói gondolat fölsége önmagában véve elégtelennek bizonyult a kívánt fordulathoz, ezért Oláh gyakran biztatta barátját, hogy utazzon utána, vállaljon diplomáciai szolgálatot a királynő udvarában s dolgozzanak együtt, úgy mint hajdanán: „Si sapis igitur fac ut cito venias” (1530. okt. 29.).

Végül is be kellett látnia, hogy a hírok túlfeszítése veszélyes lehet, ezért inkább indokokat keresett Kálnai számára, amivel vonakodását megmagyarázhatja: „sed te movet, quod describeris a nostra parte, et pudet rursus redire, vel vereris aliquid litteris committere, quod alteri factioni molestum esse possit” (1529. máj. 31.). Több évi türelmes várakozás után Oláh végül is hevesen kifakadt: „Tu mi Kálnay cura rebus tuis providere . . . nam si tu ipse tuis non prodesse potes, quis tuas res diligenter curabit?” (1533. nov. 29.), de azért engesztelésül hozzátette: „si licebit brevi ad te plura.” Hanem az 1538-ig terjedő brüsszeli leveleskönyvben Kálnaihoz írott levél többé nem fordul elő.

Kálnai pedig, csakúgy, mint eddig, továbbra is állhatatos maradt János királyhoz. Magatartásának szilárdságához nagyban hozzájárultak Mohács utáni életkörülményei: főesperesi stalluma Erdélyben volt, barátai közül eleinte nemcsak Brodarics, Werbőczy, hanem Nádasdi is Szapolyai mellé csatlakozott, azonkívül maga Bars megye is felsorakozott a német ellen. De hát Kálnai állásfoglalása sem volt azért mentes az ellentmondástól, pl. mint főesperes, 1528-tól fogva régi barátját, Gerendi Miklóst tartotta erdélyi püspöknek, nem pedig a János király által ugyanakkor kinevezett Statileo Jánost. Bár a köztük levő ellentét emiatt nyíltan sohasem robbant ki, Statileo és környezete minden alkalmat felhasználott Kálnai tekintélyének csorbítására.

Amikor Statileo unokaöccse, Verancsics Antal 1538. október 13-án levelet írt Szapolyai firenzei származású római követének, Giovanni Marsupinónak, egy megjegyzésével világosan kifejezte Kálnai iránti ellenszenvét: feltűnt neki, hogy Marsupino Erdélybe küldött leveleiben „ad omnes proceres, etiam recens ad honores evectos, quos nunquam vidisti, caeterisque amicis tuis, ut Baccio, Calnai et qui alii ejusce sint farinae, salutem et commendationem semper ascribis, solius Statilii et Wrancii memoria te praeterit. Cur id, queso?” És hogy Marsupinót kedvezőbb véleményre hangolja, még egyet vágott Kálnai felé: „Statilio etiam te dedas, forsani proprius abbatiam Capornak accedes.” Nem tudjuk, végül is Kálnai vagy Statileo révén teljesült-e Marsupino vágya, mindenesetre egy évvel később már kapornaki apát volt.¹⁷

Kálnai az Oláh Miklóssal folytatott levélváltások idején, sőt még tovább is, szülei egykori kúriáján élt. Rendve valóságos tusculanum volt számára, a Vág és Duna övezte táj nagyszerűségét méltán énekelte meg Oláh egyik versében:¹⁸

Cernitur hos inter rapidos cursus fluviorum
Emerici nostri Rendve vocata domus.

At domus interior pictis constrata tapetis
Herbis et violis, floribus atque rosis.

Kálnai nem sietett vissza a közélet forgatagába, a nyitrai káptalan 1529. augusztus 4-én kibocsátott litterae convocatoriae-ja egyszerű birtokos nemesként említette,¹⁹ Oláh pedig élcélődő versben örököltette meg a termésére büszke gazdát.²⁰

A történelem viharai azért Kálnai vidékét sem kerültk el. 1530 őszén Amurath és Mehmet Uzreft pasák Esztergomnál átkeltek a Dunán és végigpusztították Bars és Nyitra megyét, elportyázva egészen a bányavárosokig. Útjuk során kifosztották Ghymes, Garamszentbenedek és Léva környékét, Verebélyt, Marótot és Csiffárt pedig porig égették. A hadikaland nagy riadalmat keltett itthon és külföldön egyaránt, Oláh aggódva írta Kálnainak: „Turcus eam Hungariae

¹⁷ Verancsics Antal összes munkái, 6. köt. Kiad.: SZALAY LÁSZLÓ. Pest, 1860. 39. Nr. XXIII.

¹⁸ Ad Emericum a Calna in die natalico Gabrieli filii carmen elegiacum petentem, ut in eum diem distichon faciat. 105 – 106, 141 – 142. — Oláh Miklós: Carmina. Edd.: I. FÖGEL – L. JUHÁSZ. Lipsiae, 1934. 12 – 17. Nr. 20.

¹⁹ LUKNICH IMRE: A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. 2. köt. Bp. 1939. 427. Nr. 174.

²⁰ Ad Emericum Calnai, qui cerasa dono miserat certabatque sua meliora esse N. Prossenzkii cerasis. — Oláh Miklós: Carmina. Edd.: I. FÖGEL – L. JUHÁSZ. Lipsiae, 1934. 28. Nr. 63.

partem, ubi tu et tui habitant proxime devastavit, igne omnia fere loca, quae inter Nitriam, Wagum et Danubium fluvios a Trincinio usque Strigionium erant, excussit... Inter alia loca tua quoque domus combusta esse dicitur, et ubinam mater tua fuit? Ubi tu?" (1530. okt. 29.).

Szerencsére a Kálnai-család nem szenvedett a töröktől, így tovább folytathatta Rendsvén a megszokott, békés élet. De ez a nyugalom csak látszólagos volt: Kálnai a Mohács utáni években súlyos lelki válságon esett át. A papi pályára nem érzett hivatást (ezért nem gondolt az erdélyi püspökségben élvezett stallumálásnak sem), közben már Písdék társaságában és Mária környezetében is egyre nagyobb hatással lehettek rá a lutheri reformáció tanításai. Most pedig Bars megyei pátriájában is találkozott ezekkel a közeli német bányavárosok révén.

Eleinte, az 1520-as évek végén, lengyelországi és közel-keleti zarándoklaltal akarta legyőzni a kísértést, végül visszavonhatatlanul tisztázta magában: visszatér a világi életbe. Döntő lépése előtt kikérte Oláh Miklós véleményét is, aki bizalmasan kezelte ugyan az egész ügyet és gondoskodott arról, hogy Kálnai levelei „ne venirent in manus alterius” (1532. szept. 10.), de a tervet mindvégig ellenezte. Az előzetes puhatolódásnak nem volt sok értelme: a helyzet nem változott és Oláh kissé megsértve vágta oda a hír hallatára: „Quare suadeo, rebus tuis consulas tu ipse.” (1532. okt. 3.) Kálnai kilépését az egyházi rendből tehát leghamarabb e levél utánra, de mindezenre 1533-ra helyezhetjük.

Bármennyire meglepő is, Kálnai lépése nem volt egyedülálló ezekben az időkben, főleg a humanista műveltségű klerikusok körében. Habár szélsőséges, de azért jó példa erre a szintén felvidéki Schaider Pál esete, aki a XV. század utolsó harmadában Battista Guarino tanítványa volt, hazatérése után pedig évtizedeken át körmöci plébános. Schaider túltette magát a papi coelibatus parancsán, s anélkül, hogy kilépett volna az egyház kötelékéből, feleségül vett egy csinos özvegyasszonyt, majd atyai és egyben plébánosi minőségében – Várdai Pál esztergomi érsek tudtával – gazdagon kiházasította szemrevaló szép lányát.²¹ Kálnai szolidabb formában, törvényes keretek között fordult szembe múltjával, hogy Schaider és mások példájára családot alapítson.

Talán 1534–1535 táján ismerkedhetett meg leendő nejevel, akit aztán 1536-ban feleségül vett. Oláh verset írt esküvőjükre,²² ami azt bizonyítja, hogy barátságuk végül is nem szenvedett hajótörést polemikus levélváltásaik közepette:

Quod tibi contigerit magna cum dote puella,
Coniugii consors fida decusque tui.

Egy évvel később még lelkesebb disztichonokban ünnepelte az ifjú Kálnai Gábor születését, de nemcsak mint jóbarát, hanem mint újdonsült keresztapa is.²³ Kálnainak, mint annyiszor életében, ezúttal sem tartott sokáig zavartalan boldogsága. 1539-ben Brodaries, 1540-ben Gerendi halt meg, 1541-ben pedig elvesztette négyéves Gábor fiát. Oláh megrendült lélekkel *In morte Gabrielis Calnai filii mei spiritualis septima die mensis Martii anno 1541* c. versét küldte a gyásztól lesújtott apának, Gábor lelkét az olümposzi istenek oltalmába ajánlva,²⁴ Utolsó ada-tunk 1544. július 30-ról datálódik Kálnairól,²⁵ tudjuk azonban, hogy ezután született még János fia, aki három leány apjaként halt meg valamikor a XVI. sz. végén vagy a XVII. sz. elején.

A három leány közül Zsuzsát 1611-ben Zsámbokréti Kristóf nejeként említik, Krisztina előbb Mere Gergely, majd annak halála után Apponyi Gáspár felsége lett, Anna szintén az Apponyi-családba került Miklóssal kötött házassága révén. Így Kálnai Imre családja fiú-ágon a XVII. században halt ki.²⁶

Nem lenne teljes a kép, ha Kálnai irodalmi műveltségéről és esetleges munkásságáról megfeledkeznénk. Humanista műveltsége eleve feltételezni engedi, hogy latinos kultúrája magasabb volt az átlagnál. Tudjuk, hogy már a káptalani iskolában megismerkedett a római irodalom több jelentős auktorával, így Vergilius, Horatius, Ovidius, Gellius és Cato műveinek egyes részleteivel, s természetesen Ciceróval alaposan. Az újkori latin írók közül Juvencus, Sedulius és Prudentius költeményeit, Quintilianus és Martianus Capella elméleti műveit, továbbá Petrus Commestor, Cassiodorus és Boethius műveit olvashatta penzumként vagy magánszorgalomból.

A bolognai évek más irányba szélesítették ki irodalmi ismereteit, jórészt az előadók által képviselt reneszánsz filozófiai iskolák szellemében, melyek közül aligha maradt hatás nélkül a Philippus Beroaldus maior által beplántált és Bolognában épp másodvirágzását élő neo-

²¹ Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. 2. köt. Szerk.: BUNYITAY VINCE – RAPAICS RAJMOND – KARÁCSONYI JÁNOS. Bp. 1904. 216–224.

²² Ad Emerici Calnai litteras responsio. — Oláh Miklós: Carmina. Edd.: I. FÖGEL – L. JUHÁSZ. Lipsiae, 1934. 10–12. Nr. 19. Az alább idézendő sorok: 83–84.

²³ Vö. 18. jegyzetét. NAGY IVÁN nem tud Kálnai Gáborról, i. m. 6. köt. Pest, 1860. 44.

²⁴ Oláh Miklós: Carmina. Edd.: I. FÖGEL – L. JUHÁSZ. Lipsiae, 1934. 28. Nr. 60.

²⁵ Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. 4. köt. Szerk.: KARÁCSONYI JÁNOS és KOLLÁNYI FERENC. Bp. 1909. 373.

²⁶ NAGY IVÁN: i. m. 6. köt. Pest, 1860. 44.

platonizmus. Találkoznia kellett Kálnainak az Itáliát járt híres magyarok emlékével is, és ezért valószínű, hogy nemcsak Váradon és Gyulafehérvárott, de olasz földön is tapasztalhatta: mennyire elevenen él még Janus Pannonius emléke a humanisták körében. Kálnai maga is bámolója lehetett Janusnak, különben Oláh Miklós verseit nem dicsérte volna meg úgy, hogy legmagasabb mércéként hasonlítta az egykori csodagyermek költeményeire.²⁷

Kálnai, a latinon kívül, tudott görögül is. Ebben a vonatkozásban Várad vetette meg az alapot, de Bolognában is hangzottak el görög előadások Paolo Bombace óráin. Oláh Miklós egyik brüsszeli levele göröggel vegyes latin szöveg (1532. szept. 27.), ez is mutatja Kálnai erudíciójának szintjét. Mivel a humanista műveltség tartozéka volt az irodalmi alkotások mesterfogásainak ismerete, felmerülhet a kérdés, hogy Kálnai Imre nagyrészt elveszett, de egykor kétségtelenül létező irodalmi munkáit milyen mércé alá helyezzzük. Törekedett-e irodalmi babérokra vagy mindenkor megelégedett az egyszerű rutinmunkával? A válasz keresését az teszi indokolttá, hogy Kálnai, élete bizonyos szakaszában, kétségtelenül aktív íróember volt.

Oláh Miklós egy ízben, Kálnai közéleti passzivitását korholó levelében, így fakadt ki: „an domi deditus otio litterario latites?” (1530. febr. 18.). Az „otium” önmagában véve is kifejezhet tényleges irodalmi munkálkodást, erre Cicerónál olvasható egy jó példa: „Syracusius Philistus . . . ocium suum consumpsit in historia scribenda”,²⁸ ebben az összetételben: „otium litterarium,” szinte nem is gondolhatunk másra. Kálnai, aki lelkesedéssel olvasta Oláh költeményeit, természetesen²⁹ nem történelmet írt, hanem szerelmes verseket fabrikált menyasszonyának, s bizonyára ezekből küldhetett ki Brüsszelbe is 1535-ben.

E feltevést Oláh verses válasza teszi valószínűvé több okból is.³⁰ Költeményének címe *Responsio* . . . , ami humanista poéták gyakorlatában verses válaszlevelet jelent. Ezt az értelmezést erősíti Aeneas Sylvius eljárása, aki *Responsio* címen váltott verses levelet Janus Pannoniusszal. A költeményben Oláh „charta”-nak mondja a hozzá küldött Kálnai-leveleket, s ennek a szónak tág jelentésköre egyáltalán nem zárja ki, hogy adott esetben ne prózai levélre gondoljunk.

Végül egy meggondolandó érv: Oláh épp a Kálnaihoz küldött *Responsio* évében, 1536-ban nyilatkozott arról Franciscus Cranevaldiusnak, hogy verses levélre nem illik prózában válaszolni: „Subdubius fui aliquandiu, ornatissime Cranevaldi, an soluta oratione vel numeris, quorum iam a multis annis in desuetudine veni, ad tua carmina, ut meum est iucundium, non inconcinna responderem” (1536. szept. 16.). Az elmondottak végeredményben megengedik annak feltevését, hogy Kálnai 1530–1536 között latin verseket írt, s ezek közül az utolsó két évben készült költemények menyasszonyához intézett szerelmes versek voltak.

Összegezésül elmondhatjuk, hogy Kálnai Imre a magyar humanisták jellegzetes XVI. századi tudós diplomata-típusához tartozott. Bár nem volt vezető egyéniség, magas közéleti tisztségekig jutott el, és ily módon életének krónikája szoroson fonódott össze a Mohács körüli évtizedek számos eseményével. Egyéni sorsában híven tükröződtek korának történelmi jelentőségű változásai: fiatal éveiben hagyományos humanista nevelésben részesült, pályája delelőjén a katasztrófába rohanó ország élén állt, ha nem is az első sorokban, ezt követően át kellett élnie a reformáció kiváltotta katarzist ahhoz, hogy a szolid politikázás és a csöndes családi élet harmóniájában ismerje fel igazi életcélját.

Műveltségét tekintve messze túljutott az egyszerű homo litteratus szellemi színvonalán. Bizonyára jobb orator volt, mint poeta, mert a humanista költészetben aligha vihette többre a versificatorságnál. Egyetlen ismert levele alapján talán a levélműfajban emelkedhetett volna legmagasabbra, episztolái azonban elvesztek, így Kálnai Imre minden irodalmi alkotása fölött pálcát tört a kegyetlen fátum.

V. Kovács Sándor

²⁷ Ad Emerici Calnai litteras responsio. 37–38. — Oláh Miklós: Carmina. Edd.: I. FÓGEL–L. JUHÁSZ. Lipsiae, 1934. 10–12. Nr. 19.

²⁸ De oratore. 2, 13, 57.

²⁹ Ad Calnai. — Oláh Miklós: Carmina. Edd.: I. FÓGEL–L. JUHÁSZ. Lipsiae, 1934. 26. Nr. 54.

³⁰ Vö. 22. jegyzetet. A „charta” előfordulása: 39. sor.

Az ismétlés szimmetriája egy Balassi-versben

(„Segéll meg engemet én édes Istenem”)

(A *verstípus.*) A vers Balassi válság-énekeihez, másképpen fogalmazva, önvigasztaló, kiutat kereső verstípusához tartozik. E verstípus énekeinek egyik darabját („De mit gyötresz engem . . .”) Németh G. Béla joggal illeszti a líránk későbbi történetében oly jellegzetes szerepet játszó önmegszólító verstípus előtörténetébe.¹ A „Segéll meg engemet . . .” kezdetű ének forma szerint tulajdonképpen nem önmegszólító vers, mert a megszólított nem a költő, hanem Isten. A szöveg jelentése, hangulata, az egész vers jellege azonban az önmegszólító verstípus világát idézi. Többi, Istent tegezõ éneke is e verstípus korai jelentkezését, ill. előtörténetét jelzi, hiszen ezek a versei az időnként erősödõ általános válság jegyeit őrzik. Ebben a vonatkozásban nemcsak rokon, de azonos funkciót töltenek be, mint az önmegszólító verstípus közvetlen előzményeként értelmezhető „De mit gyötresz engem . . .” kezdetű verse. Annál inkább érezhető ez az azonos attitűd, mert istenes énekeinek tegezõ hangvétele az Istenhez menekedõ költő dialógusa, vívódása egyúttal önmagával is. A bensõ dialógus a lényege az Istent szólító énekeknek, a keret azonban a hagyományos vallásos verské. A zsoldározó megszólítás szinte csak ürügy, formai lehetőség a bensõ dialógus kibontására, versbeni előadására. A hagyományos verstípus jellegét módosítja Balassi, bár számos formai jegyét megtartja, főként az Istent szólító retorikai keretet.

Balassi egy-egy vers írásakor általában is az adott érzelmi, hangulati attitűd kifejezéséhez kereste a legmegfelelõbb kifejezõ közeget. Az alkotásnak, a vers-teremtésnek ez a bensõ szférától a külsõ felé haladó iránya — mint Martinkó András meggyõzõen bizonyítja — azt jelenti, hogy a költõ az adott érzelem, hangulat, gondolat vagy az istenes énekek esetében a bensõ dialógus „kifejezhetőségéhez és közölhetőségéhez keresett a külsõ világban (gyakran az áthagyományozott mitológiai és más eljárásokban) valami fizikai szemléleti fogódzót . . .”² A visszavisszatérõ önvizsgálat, az önvigasztaló szándék, a válságot feloldani akaró megnyugvás-keresés hangulata talált kifejezési lehetőséget az istenes énekek perlekedõ verstípusában. A megszólított azonban még nem a költõ (mint a késõbbi önmegszólító versekben), hanem Isten. A „Nincs már hova lennem”, a „Kegyelmes Isten, kinek kezében életemet adtam”, a „Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása”, valamint a „Segéll meg engemet én édes Istenem!” kezdetű vers ugyanolyan kifejezõje az egzisztenciális válságnak, mint a „De mit gyötresz engem . . .” kezdetű.

A „Segéll meg engemet . . .” szövegét a nyomtatott kiadások őrítették meg, a Balassi-kódexben nem található. Keletkezési idejét pontosan nem ismerjük. A vers hangulata, terminológiája a házassága utáni zaklatott idõszakra utal és minden bizonnyal a „Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása”, a „Méznel édesb szép szók . . .” kezdetű énekek társaságában, velük rokon válsághangulatban, „életének sűrű nagy veszéliben” keletkezett. A vershelyzet rokonsága szembetűnõ e versekben: a magáramaradottság, rezignált hangulat, kétségbeesés, bûntudat és feloldódás-, vigasz-keresés jellemzi valamennyit:

Látod engem sok háború mint elburított,
Veszedelem mindenfelõl körül befogott,
Nagy hatalma csak te reád immár szoritott,
Emberi segítségtõl, mindentõl megfosztott. („Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása”)

. . . reám szállott Istentül nagy átok,
Betegség, kár, sok gond, szegényen, rut hír, szitok („Méznel édesb szép szók . . .”)

Im minden elhagyott, nincsen hová lennem,
Nem tudok mit tennem. („Segéll meg engemet . . .”)

(*Szerkezet.*) A vers szerkezetét tekintve Balassi kedvelt verskompozíciójú énekeinek a sorába illeszkedik, a *három pillérűnek* nevezett, szimmetrikus konstrukciójú, páratlan versszakzámú, a vers jelentésének a legfontosabb elemeit a középsõ versszakban kifejezõ verstípusba.³ Az elsõ, a középsõ és az utolsó versszak különösen fontos szerkezeti szerepet tölt be itt is: az elsõ az ún. vershelyzet felvillantása, megközelítése, a további versszakok az adott vershelyzet tüze-tesebb hangulati, képi megközelítését adják a középsõ versszakig; a középsõ versszak a vers fordulópontja, a vershelyzet legfontosabb mozzanata. A középsõ strófa a válság-hangulatot

¹ NÉMETH G. BÉLA: Az önmegszólító verstípusról. ItK 1966. 546—548.

² MARTINKÓ ANDRÁS: A vers születése. Igaz Szó, 1969. 7. sz. 123.

³ A három pillérű verstípus szerepéről Balassi költészetében l.: VARJAS BÉLA: Balassi és a három pillérű verskompozíció. ItK 1970. 479—491.

idéző vers lehetséges megoldását, feloldását, a kibontakozást sejteti. A következő versszakok a középső strófa megfogalmazta új mozzanatot részletezik, míg az utolsó, a záró strófa a középső versszaktól előkészített megoldás-lehetőség szintetikus összefogása. A „Segéll meg engemet . . .” kezdetű vers így Balassi kedves verstípusának a szerkezeti rendjét, felépítését követi, bár kissé különös módon, hiszen az utolsó versszak nyelvi ismétlései a vers nyitását idézik, de funkció szerint a középső versszakkal induló megoldás-lehetőség szintetikus összefoglalását is adják. A vers utolsó sora: „Nagy háladást tennem” nyomatékkal utal a középső versszak „Új könyörgést hozott néked új ág helett” sorára is, de úgy, hogy feltételezi az „új könyörgés” hathatóságát, mert csak így lehetséges a „nagy háladás”. Ezért a szintetikus utolsó strófa meglepően nagyarányú ismétléseivel nyomósítja a versindítás hangulati tónusát, de a középső strófában sejtetett megoldás-lehetőséget is erősíti. Annak ellenére, hogy e versben végül is csak feltételesen lehetséges a megoldás. Talán ezért is, a feltételesség következményeként olyan szem-betűnő az utolsó strófa visszautalása az indító versszakra.

Kiben a Noé bárkájából elrepült galamb állapotjához hasonlítván állapotját, kéri Istent, hogy életének sűrű nagy veszéliben ontsa reá kedvét s áldásának bárkájában való befogadásával mentse meg az sok kísértettől fejét.

- 1 **Segéll meg engemet én édes Istenem!**
Reménytelenségben **ne hagy elsillyednem,**
Im minden elhagyott, nincsen **hová lennem,**
Nem tudok mit **tennem.**
- 2 Sok nyavola miatt apadott hitemet
Most többits meg bennem, **segélvén engemet,**
Kit ez világ által, csufolván engemet,
Vesztett életemet.
- 3 Mint galamb, ki Noé bárkájából repült,
Nagy vízőzön miatt meg **bárkára került,**
Szájában ágot hozván tetejére ült,
Ki zöld ággal újult,
- 4 Szintén úgy most lelkem ő nagy inségében
Meg **te reád került** kételenségében,
Noha elhagyott volt, most **reménletében**
Rád szállott hitében.
- 5 Új könyörgést hozott néked új ág helett,
Ki jó **reménsséggel** virágozott zöldellett,
S adja ő magát is kezében ez mellett,
Igy vár **bárkád** felett.
- 6 Mint egy nagy bárkában vedd bé azért szegént,
Jó áldomásodban fogadásod szerint
Hogy az **kétség** miatt el ne hagyjon megént
Téged, szentséges fént.
- 7 Kiből uram néked de mi hasznod lenne,
Ha az **kétség** miatt ő Pokolra menne?
Lám már **megváltottad,** hogy ne égne benne,
Sőt jót érdemlene.
- 8 Régen egy galambot ha Noé megtartott,
Hát hogy hadnál engem, kit Fiad **megváltott,**
Ki tégedet régen keresvén kiáltott,
Szive szerint áldott.
- 9 **Segéll** azért engem, kegyelmes Istenem,
Órvény fenekére **ne hagy alá mennem,**
Kiért az mig élek, kész vagyok hü **lennem,**
Nagy háladást **tennem.**

(Az ismétlés szimmetriája.) Robert Lowth Ézsaiás könyvéről szóló elemzése óta egyre általánosabban elfogadott vélemény, hogy a költészet egyik igen fontos meghatározó művészi-nyelvi ismertetőjegye (a köznyelv gyakorlatával szemben), a költői szövegekben megfigyelhető nagyarányú ismétlődés.⁴ Az ismétlődés igen sokféle lehet: az egyszerű szóismétléstől a bonyolult gondolati, képi, metaforikus hasonlóságokig, vagy ellentétekig. Balassi verseit is a nyelvi, grammatikai, gondolati ismétlődések, paralelizmusok változatos rendszere szövi át: az egyszerű (és ősi) sztereotípiától a szintetikus paralelizmusig. A nyelvi párhuzamosság és ismétlés egyik igen jellegzetes példája a „Segéll meg engemet . . .” kezdetű verse. Nyelvi ismétlés-rendszere rendkívül következetes, kiegyensúlyozottan mértéket tartó, művészi hatását tekintve pedig zárt nyelvi, művészi keretet teremtő. Balassi kedvelt verskompozíciójának a *Katonaének* mellett a másik legszebb példája, az istenes énekek közül. Míg a *Katonaének* világába – mint Varjas Béla bizonyította – már belejátszik néhány manierista motívum, de szerkezeti sajátosság is,⁵ addig a „Segéll meg engemet . . .” kezdetű versben a *három pillérű* lírai verskompozíció reneszánsz kori változata egyértelműbben érvényesül. Különösen az első és az utolsó versszak azonos szavai, kifejezései, gondolati párhuzamosságai hangsúlyozzák erőteljes nyelvi nyomatékkal a vers zárt kompozícióját, de jelentésbeli, hangulati egységét is.

A vers nyelvi rendszerében különleges, az ének jellegét s művészi hatását meghatározó szerepet játszik a következetesen alkalmazott ismétlés. Az egy-egy versszakon belül szereplő ismétlések többsége két típusba sorolható: a) az előző versszakból ismét meg egy szót vagy kifejezést (többnyire az adott versszak első két sorában), b) a következő versszak ismétlését előlegezi, teszi lehetővé (a versszak harmadik-negyedik sorában).

A nyelvi ismétlések rendszere így kettős kötöttségű; egyrészt visszautal s az előzményt nyomósítja és viszi tovább, másrészt előreutal, hangsúlyozottan előkészítve a folytatást, a vers újabb nyelvi paralelizmus-lehetőségét teremtve meg. Négy versszakban (4–7), a szöveg közép-mezőnyében a nyelvi ismétlések mindkét típusa megtalálható:

- 1 Segéll . . . engemet . . . Istenem
ne hagy *elsillyednem*
lennem
tennem
- 2 segélvén engemet
- 3 *bárkára* került
- 4 *te reád* került
- 4 reménlettében
- 5 reménsséggel
- 5 bárkád

- 6 bárkádban
- 6 az kétség miatt
- 7 az kétség miatt
- 7 megváltottad
- 8 megváltott
- 9 Segéll . . . engem . . . Istenem
ne hagy *alá nemnem*
lennem
tennem

Az ismétlés, sztereotípiája az ősi énekvér hagyománya, de Balassi versében az ismétlések nem sztereotíp jellegűek, mert az ismétlődő szavak, kifejezések, a *bárka szó* négyszeri jelentkezése kivételével (de ez példa is és centrális hasonlat is!) nem sorozatok, hanem újabb és újabb ismétlő-párok, a versszakok egymásutánját e nyelvi hangsúllyal is összekötő, a folyamatosságot, a vers egészének az egységét nyomósító tényezők.

Az ismétlő-pár sorozattal Balassi (bizonyára nem tudatosan) az énekvérhez szokott olvasók sztereotípiát váró igényére ügyelt, de úgy hozott létre ismétlésrendszert e vers szövegében, hogy lényegében megszüntette a sztereotípiát. Az ismétlődések viszont behálózák az egész verset. A vers ismétlődő szavai, kifejezései az ének gondolati elemeit hangsúlyozzák, a vers kulcsszavait erősítik. Szimmetriájuk, az ismétlések kiváltotta hatás-, energiaeffektusok szabályossága a szövegnek egy meghatározott, egyenletes hangulati, vagy másképpen fogalmazva, energia-szinten való áramlását jelenti. Az első és az utolsó versszak rimhelyzetben levő sorvégi szavai közül három azonos (*Istenem, lennem, tennem*), a negyedik viszont szinonima-pár: „ne hagy *elsillyednem*”, illetve „ne hagy *alá mennem*”. Az utolsó strófa minden sorában szerepet kapó ismétléssel pontosan zárul a kör, a szerkezeté és az ismétlésrendszeré egyaránt.

Bár egyszeri (mert – más Balassi-versben nem található meg ilyen következetesen végigvitt formában az ismétlésnek ez a formája), de érdekes nyelvi példája a szövegvers kialakítását szolgáló törekvésnek. Az énekvér idéző ismétlés változatossága már a szövegvers jegyében fogant.

⁴ L. JAKOBSON, ROMAN: Hang, jel, vers. Bp. 1969. 348.

⁵ VARJAS BÉLA: i. m.

A vers ismétléseinek szimmetrikus sorozata valamelyes rejtett információt is sugall: a felesége hűtlensége, a vérfertőzés vádja, a kilátásba helyezett felségértési per s annak esetleges következményei inspirálják ekkor az önmegszólító verstípussal rokon hangulatú Balassi-verseket: *a nincsen hová lennem, nem tudok mit tennem, a Veszedelem mindenfelől körül bégogott* stb. őszinte önjellemzéseit. A „Segéll meg engemet . . .” ismétlő-párjainak következetesen s szabályosan haladó árama a kiegyensúlyozottságot áhító, a benső biztonságot kereső és akaró törekvés művészi, esztétikai kifejezője. Annak a versben, az esztétikai szférában történő megteremtése, aminek a hiányáról szól tulajdonképpen az egész vers. A szöveg nyelvi harmóniáját, kiegyensúlyozottságát teremti meg a harmónia lehetőségét óhajító-kereső énekben.

A szimmetrikus nyelvi harmónia érvényre jut, de mégsem egyértelmű esztétikai meghatározója a versnek. A szöveg ismétlődés-rendszerének fő áramlata mellett ugyanis egyéb ismétlődések: szóismétlések, grammatikai paralelizmusok, kérdő mondatok, inverziók hullámanak a versben. Bár ezek az ismétlések nem a vers fő szerkezeti vonulatát, ill. szimmetriáját hangsúlyozzák, szerepük mégsem másodlagos, mert határozottan befolyásolják a vers egészének a jellegét, hangulatát. A kompozíció, a versarchitektúra harmonikus voltát feszegetik, a szimmetria egyértelmű érvényre jutását teszik lehetetlenné.

Különösen fontos ebből a szempontból a hetedik-nyolcadik versszak. A vers szövege ugyanis a hetedik versszakig a kijelentő mód nyugodt hangvételében halad (összhangban a nyelvi szimmetriával), itt viszont a vers addigi egységes tónusa megtörik:

Kiből uram néked *de mi* hasznod lenne,
Ha az kétség miatt ő Pokolra menne?

A vers harmonikus jellege e váratlan perlekedő kérdéssel, inverzióval is erősítve, disszonáns, feszültséget sugalló hangulattal törik meg. Ugyanígy disszonáns hatású (de már kisebb intenzitású) a nyolcadik strófa újabb kérdése (szintén inverzióval):

Régen egy galambot *ha Noé* megtartott,
Hát hogy hadnál engem, kit Fiaid megváltott,

A verhangulat egységes áramlását megbontó hetedik-nyolcadik strófa végül is a Balassi-vers korszerűségét is jelzi, hiszen a költemény harmonikus szerkezeti rendjét, szimmetriáját feszegeti, ill. borítja fel átmenetileg. A szimmetria és harmónia, bár esztétikai lényege e versnek, mégsem lehet egyértelmű, tökéletes. A zárt szimmetria megbontása a verset kiváltó hangulat jellegét, a bizonytalanságot, a diszharmóniát, a benső feszültséget sejteti, érzékelteti.

(A szöveg) Az első és az utolsó strófa párhuzamossága biztos feleletet ad arra a kérdésre is, hogy az utolsó versszakban hanyadik sor a felesleges. A nyomdai szöveg hagyomány ugyanis egy sorral többet őrzött meg itt a kelletnél, négy sor helyet ötöt. Egyetlen olyan példa sincs, hogy Balassi valaha is megtoldotta volna a záró strófát egy sorral. Eckhardt szerint az utolsó versszakban: „Különös ez a többi strófa szerkezetétől elütő kettős rövid sor. Egyik talán B. B. változata, melyet nem törölt ki kéziratában.”⁶ A strófa sorainak paralelizmusa pontos megoldást ad a „különös” két utolsó sorral kapcsolatban. Mivel a strófa ötödik sora („Szent neved dicsérnem”) nem vesz részt a versszak minden sorában szerepet kapó ismétlés-sorozatban, nem is tartozhatott a vers eredeti szövegéhez. Az utolsó versszak ötödik sora ezért törlendő a vers szövegéből.⁷

Igazítani lehet a második, a kilencedik és a tizenegyedik sor szövegromlását, szótagfőlölségét is. A második sorban a „Reméltelenségemben” *Reméltelenségben*-re javítandó, a kilencedik sorban a sorvégi „elrepült” szó minden bizonnyal eredetileg *repült* lehetett, míg a tizenegyedikben a „meg” szócska főlölséges, törlendő.⁸

Kimlovszki Tibor

⁶ Balassi Bálint Összes művei. I. köt. Bp. 1951. Összeáll.: ECKHARDT SÁNDOR. 211.

⁷ A vers igazított szövegét közlöm.

⁸ Érdekes, hogy VARGYAS LAJOS (Magyar vers, magyar nyelv. Bp. 1966. 89.) az Eckhardt által nem igazított három szótagszámhibás sorból is következtetést von le Balassi „szabadabb” ritmizálású verselésére. Mindhárom, a szöveg hagyomány során eltorzított sort idézi. Következtetését e három sorral kapcsolatban óvatosan kell fogadnunk.

A Balassi-sor számmisztikai értelmezéséhez*

7. 1874. augusztus 24-én meghatározás végett átnyújtottak Toldynak egy nagyrészt szerelmes verseket magában foglaló kéziratos könyvet, s e Balassa-kódex fölfedezése elhomályosította az addigi Balassi-képet. A kutatás azóta is, míg a költő *reneszánsz* vonásait tanulmányozta, többé-kevésbé elhanyagolta a *középkorias* Balassit. A legutóbbi időkben a helyzet némiképp megváltozott. (Elsősorban a Maga kezével írott könyvének rekonstrukciós kísérleteit¹ gondolom vagy pl. Komlószi Tibor tanulmányát,² amelyben a költő verstechnikájának jelentős középkori rétegére mutat rá.) A Balassi-sor számmisztikai értelmezését valószínűvé téve, ez a dolgozat is a költőről alkotott képünk középkorias vonásait szeretné elmélyíteni.

A számmisztika beépítése verseikbe — ez még a tudós költők közül is csak a leg tudósabbakra lehet jellemző! Eckhardt Sándornak a tudós költő Balassira valló bizonyítékából ezért talán nem ártana itt elismételni néhányat.³

A Marullus, Angerianus és Ioannes Secundus verseit tartalmazó kötet (amelyből Balassi nem keveset fordított) előszava ezzel dicséri a három költőt: „... non invenisti, non inegantes, non indocti...”.⁴ Balassi szerelmes verseire nézve Eckhardt megállapította, hogy bennük „... keveredik az udvarló célzat a 'tudománnyal'”.⁵ Erre vall pl., hogy a Balassa-kódex első darabja egy horvát virágének nótájára írt *Aenigma*: verses rejtvény.⁶ Egy másik költeménye élen pedig kijelenti, hogy a szóban forgó versben „magis docte quam amatorie, magisque Musis quam Veneri canitur”: inkább tudós módon, mint szerelmesen, s inkább a Múzsáknak, mint Venusnak énekel.⁷ „Melle rhetorico”, retorikai mézzel itatta át a magyar nyelvet, ahogy Rimay mondja.⁸ „Kora közönsége azonban nem a retorikát, hanem csak az udvarló célzatot látta szerelmes verseiben” — írja Eckhardt.⁹ Erre vonatkozhatik Balassi nyilatkozata: „S nevetem azokat a busulás nélkül sem szenvedhetem, akik akármi írásimot is elméjeknek csomós pórázára kötvén sok ígéeknek változtatásával (obruálván sensusit is) vesztegetik, feslefik, izetlenítik és az mellett engem való rágalmazásokkal nyelveknek hegyit is fenik.”¹⁰ Lehetek azért, akik méltányolni tudták Balassi tudományát, pl. Rimay János, az imént idézett levél címzettje, aki felől Balassi a kódex másolójának tanúsága szerint így szólott: „... ha úgy megy elő dolgodba azmint elkezitl gyakoroluan azt nem hogj elnem érkeznél uile, de meghis fogsz halladni...”¹¹ A poeta doctus teljesítményét értékelni tudó közönséghez tartozhatott föltehetőleg Balassi költői iskolájának hét tagja,¹² a Querimonia Pannoniae szerzői,¹³ s talán Solvirogram Pannonius¹⁴ is.

2. Boccaccio a *Dante élete* c. tanulmányában (a 22. fejezetben) azt bizonyítja, hogy „a költészet tulajdonképpen teológia”.¹⁵ Azt állítja, hogy „ugyanabban az előadásban feltárja magát a szöveget, de a titkos értelmet is, ami a szavak eredeti jelentése mögött rejtőzik; és így egyazon időben a titkos értelemmel a bölcseket foglalkoztatja, a szó szerint való szöveggel meg az együgyű lelkeket vigasztalja...”¹⁶ Miben nyilvánul meg ez a titkos értelem?

Süpek Ottó írja, hogy egyes középkori poétikák a költészetet a zene egyik fajtájának¹⁷ vagy éppen a természetes zenének tartották (szembeállítva így a mesterséges zenével, a modern értelemben gondolt muzsikával). Viszont „a középkori zene... kimondottan a teológiát szolgálta, mivel belső tartalmánál fogva egy lényegűnek tartották az Igével... , a harmónia forrásával. Ez az oka annak — folytatja Süpek —, hogy Boethiustól kezdve Jean Garlande-on keresztül egészen Jean Gersonig a zeneelmélet sokkal inkább theologiai-filozófiai gondolatokat fejtetett, mintsem a muzsika tulajdonképpeni kérdéseit. Emiatt viszont a zene lényegi

* E dolgozat első változatát Tolnai Gábor szemináriumában készítettem.

¹ L. később.

² A Balassi-vers jellegéhez. ItK 1968. 633–643. ECKHARDT Balassi Bálint c. könyvének (Bp. é. n.) Középkori természetlátás c. fejezete inkább filozófiai mint verstani szempontú.

³ Balassi Bálint írói szándéka. It. 1958. 339–349.

⁴ Balassi Bálint Összes Művei. ECKHARDT-kiad., Bp. 1951–1955. (a továbbiakban: BÖM) I : 192.

⁵ ECKHARDT: i. m. 342.

⁶ Balassa-kódex, VARJAS BÉLA kiad., Bp. 1944. 2.

⁷ BÖM I : 62.

⁸ Rimay János Összes Művei. ECKHARDT-kiad., Bp. 1955. (a továbbiakban: RÖM) 35.

⁹ ECKHARDT: i. m. 343.

¹⁰ BÖM I : 381. Varjas Béla megjegyezte: e levél nem feltétlenül hiteles. VARJAS BÉLA mélyre ható bírálatáért itt szeretnék köszönetet mondani.

¹¹ Balassa-kódex, 140.

¹² Vö. BÖM I : 251. skk.

¹³ Ők „voltak élete végén Balassi tudós barátai...” — mondja ECKHARDT: Balassi Bálint, 123.

¹⁴ DÉZSI LAJOS: Balassa és Rimay Istenes énekei-nek bibliographiája, Bp. 1904. 8. és BÖM I : 10.

¹⁵ Boccaccio Művei. Bp. 1964. 1064. SÜPEK OTTÓ idézi (l. később).

¹⁶ Uo.

¹⁷ Villon Kís testamentumának keletkezése. Bp. 1966. 35. skk. és 43.

összefüggésbe került az aritmetikával, azaz a számmisztikával, mivel a számok az isteni bölcsesség par excellence kifejezői voltak akkor. Így lett a zene, mint Boetius mondja: „... a számok képessége: vis numerorum”.¹⁸ S a Boccacciótól és Dantétól (pl. a De vulgari eloquentiában) a tudós költészettel szemben támasztott ama követelés, hogy a verseknek titkos teológiai értelmet is kell tartalmazniok, számmisztikai formában teljesült. Dante és Boccaccio példája megmutatja még, hogy a középkori költészet számmisztikája túlélhette magát a középkori költészetet.

Dante számmisztikájában a hármas játszik döntő szerepet. A három részre tagolt *Isteni színjátékban* a *Pokol*, a *Purgatórium* és a *Paradicsom* (leszámitva a prológust) egyaránt *harminchárom-három-harminchárom* éneket tartalmaz, és a *terzina* is. Balassinál ugyanezt láthatjuk viszont.

3. Balassi Bálint 1588–89-ben állította össze régi és új verseiből a *Maga* kezével írott könyvét, Gerézdi és Klaniczay kifejezésével: „lírai önéletrajzát”.¹⁹ A lírai önéletrajz első részét a költő gyermekségétől fogva házasságáig szerzett énekei alkotják, összesen harminchárom darab. Ez után következnek az önéletrajz második fejezete, amely tartalmazza ugyan a huszonöt szoros értelemben vett Júlia-verseket, de magában foglalja a költőnek a sorozathoz utólag²⁰ hozzáfűrt olyan nyolc versét is, amelyek között már Júliával semmilyen vonatkozásba nem hozható költemények is vannak, pl. *A végek dicsérete*. A Júliáról szerzett énekeket a fejezet többi költeményétől csak a másolónak egy megjegyzése választja el: „Ez a Júliáról szerzett Énekeknek a vége.”²¹ Am e megjegyzés után is²² tartalmaz a kódex Júlia-verseket. Ebből úgy látszik, hogy a versfüzér megalkotásakor *nem* Júlia személye volt a próbakő: az énekek e harminchármas osztályán belül a költő nem különítette el a Júlia-verseket a többitől, tehát a Júlia-ciklus fogalma talán utólagos konstrukció. A költő eredeti szándékainak inkább megfelelő, ha a Júlia-ciklus helyett a líra önéletrajz második fejezetéről beszélünk, amely a költő házasságától az országból való kibujdosásáig fogant verseket tartalmazza. E lírai önéletrajz szerkezetének szempontjából másodlagos, hogy a költő Múzsája ebben az időben *jórészt* (de nem mindig, gondoljunk Zsófiára, Margitra vagy a két „bécsi virágra”) Júlia volt. Ahogy a kódex másolója – vagy maga Balassi – mondja: „Ezek után imar akjk keouetkeznek azokat mjnd kjket hazasagaba, kiket a Felesegitul Ualo elualasa utan szerez, job riszre a Viragh Énekeknek inkab, mjnd Iuliarul . . .”²³ Mivel a Júlia-versek csak mint egy már meglévő átfogóbb koncepció részei, alkotnak egységet, s ez az átfogóbb koncepció, a lírai önéletrajz koncepciója az elsődleges a *Maga* kezével írott könyvének összeállításakor, még azt sem tudjuk teljes bizonyossággal kizárni, hogy a lírai önéletrajz koncepciója esetleg időben is elsődleges volt. Más szóval: lehetséges, hogy a lírai önéletrajzról vagy egy még kevésbé differenciált lírai emlékműről alkotott elképzelés esetleg már a Júlia-versek megalkotása közben vagy akár előbb is megszületett.

Istenes verseit Balassi külön gyűjteménybe rendezte. Ahogy a kódex mondja: „Meg vadnak ennehanj Inhez (Istenhez) ualo énekek kiket a psalmusokbolis magatulis szerzett ki mindenestulis tiz, azok mas könyvben vadnak nemis adgia azokat ki medig Töb psalmust nem forditt meg azokhoz . . .”²⁴ A „nemis adgia azokat ki” fordulatot Eckhardt 1951-ben²⁵ és 1961-ben Klaniczay²⁶ úgy értelmezte, hogy Balassi ki akarta volna nyomtatni istenes verseinek külön kötetét. Varjas Béla már 1944-ben²⁷ nem ezt az „editio-értelmezést” választotta: „. . . Balassa nem volt hajlandó azokat *kezeből* kiadni mindaddig, míg több más zsolnárt is nem fordít hozzájuk.” Eckhardt 1958-ban,²⁸ Klaniczay 1964-ben²⁹ a Varjas-féle elképzelést tette magáévá. Az újjászületett Varjas-féle elképzelés szerint a költő azért nem adta ki (a kezéből) istenes verseit, mert a gyűjtemény még csak tíz darabot tartalmazott, és ahhoz, hogy a *Maga* kezével írott könyvébe illeszthesse őket, meg kellett várnia, míg az istenes versek száma is eléri a bűvés harminchármat. Gerézdi és Klaniczay 1964-es közös tanulmánya szerint abból, hogy a *Maga* kezével írott könyvének első fejezete harminchárom éneket tartalmazott, második fejezete pedig (a Júlia-versek számának utólagos kikerekítésével) szintén annyit, „joggal föltételezhető, hogy istenes verseinek a számát is 33-ra szerette volna növelni, s aztán ezt vagy a világi versek két

¹⁸ SÜPEK: i. m. 35.

¹⁹ A magyar irodalom története, szerk. KLANICZAY T., Bp. 1964. I: 471.

²⁰ Uo. Gerézdi és Klaniczay elmélete – bár nem problémamentes – az utolsó szó a kérdésben.

²¹ Balassa-kódex, 94.

²² Pl. a kódex 122–125.

²³ Balassa-kódex, 57.

²⁴ Balassa-kódex, 99.

²⁵ BÖM I: 9.

²⁶ Utószó a Balassi Bálint Összes Verseit és Szép magyar komédiája c. kötethez. Bp. 1961. 233.

²⁷ Balassa-kódex, XX.

²⁸ Balassi Bálint írói szándéka, 342.

²⁹ A magyar irodalom története. I: 471. 1961-hez képest az előrelépés: már nem tételezi föl az istenes versek külön nyomtatandó kötetét.

könyvének elejére vagy annak a végére helyezni. Mivel a reneszánsz költők versesköteteiket többnyire valamely – misztikus-szakraális értelmű – számrendszer alapján állították össze, Balassi így egy háromszor 33 költeményből, egy verses prologussal együtt pedig kereken 100 versből álló kötetet óhajtott a jelek szerint kiadni.³⁰ Ezt az elképzelést néhány ponton még finomíthatjuk.

Balassi Maga kezével írott könyve (vagy annak megbízható másolata) Rimay János kezében volt, és ha valaki, úgy Rimay bizonyosan tisztában volt mesterének szándékaival. Semmi okunk nincs annak föltételezésére, hogy Rimay Balassi verseinek tervezett kiadásában meg akarta volna hamisítani ezeket a szándékokat. A kiadáshoz írott fennmaradt előszavában rögzítette a kötet beosztását. „Az első részében Istenhez tölt keresztényen buzgó könyörgéssé vadtak helyeztetve . . .”³¹ „Az másik részében egyeledett állapotul való, elvegyült énekeinek engedtem helyt . . .”³² Ez a második rész tehát körülbelül megfelel a lírai önéletrajz átfogó elv nélkül való első fejezetének: a házassága előtti énekek harminchármas gyűjteményének. „Júliáról szerzett énekei foglalták pedig a harmadik részét maguknak . . .”³³ A harmadik rész így a lírai önéletrajz második fejezetéhez áll közel, amely néhány kivétellel valóban csak Júlia-verseket tartalmaz. Mivel Rimay az ellenőrizhető pontokon megőrzi kiadásában Balassi Maga kezével írott könyvének szerkezetét, feltehető, hogy szintén Balassi elképzelésének megfelelően helyezte az istenes verseket a kötet élére. Gerézy és Klaniczay ama kérdésére tehát, hogy az istenes verseket „a világi versek két könyvének elejére vagy annak a végére” kell-e helyezniük, Rimay tanúsága alapján úgy kell felelnünk, hogy valószínűleg az istenes versek álltak elől. A lírai önéletrajz befejező darabjának³⁴ zárata véleményem szerint már önmagában is lehetetlenné tette volna további verseknek a könyvhöz való csatolását:

Ti pedig szerzettem átkozott sok versek,
Búnál kik egyebet nekem nem nyertetek,
Tűzben mind fejenként égjete, vesszete,
Mert haszontalanok, jót nem érdemletek.

Még egy kérdésben pontosabbá tehetjük a Maga kezével írott könyvről való tudásunkat: a prologus kérdésében. Gerézy és Klaniczay idézett tanulmánya szerint háromszor harminchárom, „egy verses prologussal együtt pedig kereken 100” versből állott volna Balassi tervezett kötet. A két kutatótól föltételezett prologus megvan. Ez a *Hymni tres ad Sacrosanctam Trinitatem* (Három himnusz a Legszentebb Háromsághoz) című ismert Balassi-versfüzér. Ez a versfüzér állott az istenes versek – s így az egész Maga kezével írott könyve – élén. Külső érvünk is van: amikor Rimay megindokolja, hogy miért adott latin nyelvű címetek a Balassi-verseknek, így ír: „Ez énekeinek eleiben pedig mindeniknek deák summácskát jegyztettem, az három első Himnusát ő maga is deák Argumentomocskával ékesítvén, kiből arányozám, hogy nem alkalmatlanul helyeztetek az többi eleiben is deák nyelven való rövid Argumentomocskákat.”³⁵ Mivel Balassi nevéhez e három kívül más himnusz nem fűződik, az „az három első Himnusát” kifejezés nem a többi – meg sem is írt – himnusztól választja el e hármat, hanem az összes többi Balassi-verstől, kijelentve róluk, hogy ezek a himnusok az elsők a Rimay kezében levő nyomdakész Balassi-gyűjteményben.

A kérdés most már csak az, hogy – bár, mint leszögeztük, van okunk bizni Rimayban – nem lehetséges-e mégis, hogy Rimay Balassi szándékaitól idegen módon helyezte a három himnuszt a kötet élére. Ezt a lehetőséget belső érvek cáfolják. Balassi Maga kezével írott könyvének 99 (33–33–33) versét misztikus elv háromsággá rendezte, de ez az elv a gyűjteményben rejtve marad. Ha bármi, úgy a prologus igazán nyújthatja a kötetrendező háromság titkos értelmének kulcsát, s ezt meg is teszi már címében a *Három himnusz a Legszentebb Háromsághoz*. E kis programadó versfüzér maga is – miként a kötet – három tagból áll. Sőt: van-e jogunk merő véletlennek minősíteni azt, hogy a Három himnusz sorainak száma éppen 99?

4. A hármas szám tehát a Dante művéhez hasonló következetességgel uralja Balassi Maga kezével írt könyvét. Most már csak a „Balassi-terzinát” keressük.

A Pataki Névtelen széphistóriájából átvett 6–6–7 osztású verssort Balassi a metszeteknél elhelyezett belső rímekkel radikálisan három részre tagolta valamikor 1584 és 1588 között, s ezzel létrehozta a Balassi-sort.

³⁰ Uo.

³¹ RÖM 43.

³² Uo.

³³ Uo.

³⁴ BÖM I : 119.

³⁵ RÖM 43.

Már a Pataki Névtelen versszakai is három-három sort foglaltak magukban. A Balassi-sor belső rímei által ez az építmény (a Balassi-strófa) *háromszor hármas* szerkezetűvé vált. Így:

a a b
c c b
d d b

A Balassi-strófa különös szigorral ragaszkodott e háromszor hármas szerkezethez. A költő pl. kilenc török „bejt”-et fordított magyarra. E versikék mindegyike két-, illetve négy soros. A Balassi-sor azonban a fordító még itt is csak a Balassi-strófa hármas szerkezetében alkalmazta. Németh Gyula tömör fogalmazása szerint: „A Balassa-strófa egyszerűen megkövetelt még egy sort.”³⁶ A hármas szerkezetű sor tehát meghatározta a versszak terjedelmét.

Balassi kései korszakában a hármas tendencia a költemény egészét tekintve is érvényt szerzett magának Komlovszki Tibor megfigyelése szerint: „A Balassi-vers terjedelmének csökkenését a kései versekben más vonatkozásban is előrelépésnek, fejlődésnek érzem. A Balassi-strófa, mint ismeretes, csak a versszak, nem pedig az egész »versarchitektúra« terjedelmét határozta meg, a kései versek terjedelemcsökkenése viszont, különösen a *három-három* versszakra korlátozott Célia-énekek arról is tanúskodnak, hogy Balassi (akár tudatosan, akár nem) kísérletet tett az egész vers terjedelmét befolyásoló-meghatározó fegyelem kialakítására is.”³⁷

A *háromszor harminchárom* költeményt tartalmazó Maga kezével írt könyvének prológa, a *kilencvenkilenc sorú háromrészes szentháromság-himnusz* szemügyre vétele után, azt hiszem, vakmerőség lenne a strófát *háromszor hármas*, sőt – a kései szakaszban – a verseket *háromszor háromszor-hármas* szerkezetűvé változtató Balassi-sortól elvitatni a *messzemenő számmisztikai tudatosságot*.

Megint csak van külső bizonyítékunk is: úgy látszik: a Balassi-sor éppen a Három himnusz megalkotása közben született.

A Három himnusz három különböző formában íródott és Balassi költői technikájának különböző fejlettségi fokait tükrözi. Eckhardt ebből arra következtet (a többi kutató helyeslésével), hogy Balassi „a három himnuszt különböző időkben írta, és talán csak utólag foglalta őket össze egységes gondolatban, mert a Fiúisten-himnusz tulajdonképpen a vitézi élet vallásos ihletésű éneke, a Szentlélek-himnusz meg alapjában véve egy házasuló ember éneke és nem a Szentlélek magasztalása, mint a cím sejtetné”.³⁸ Hogy mikor foglalta egybe Balassi a három himnuszt, arra semmilyen adat nincs. Bóta László véleménye szerint „Balassi az istenes verseket a 90-es évek eleje táján . . . rendezgethette kiadás alá. Ekkor vonhatta egy ciklusba a három himnuszt is . . .”³⁹ Bóta becslése a kódex idézett „nemis adgia azokat ki” fordulatának azóta már elavultnak tekintett „editio-értelmezésére” épül, ezért nem lehet tekintetbe venni.

A himnuszkok keltezéséhez Dézsi Lajos,⁴⁰ Waldapfel József,⁴¹ Eckhardt Sándor⁴² és Bóta László⁴³ kronológiáját hívjuk segítségül. Összevetésükre egy táblázat:

A himnuszk száma	Dézsi–Waldapfel (1923–1926)	Eckhardt (1951)	Bóta (1954)
1.	1584 körül	1578 előtt	1584 körül
2.	1584 körül	1588 elején	1588 tavasza után
3.	1584 körül	1589-ben	1588 tavasza után

Amint látható: a legélesebb különbsége a Dézsi–Waldapfel- és a Bóta-féle kronológia közt mutatkoznak: Bóta a két utolsó himnusz születésének még terminus post quem-jét is négy évvel a régi kronológia dátuma után szabja meg. Annál érthetlenebb, hogy éppen a régi kronológiára hivatkozva teszi ezt (Eckhardtval való vitájában). Bóta szerint Eckhardt az első

³⁶ Balassa Bálint és a török költészet. In: Magyar Századok (Horváth János-émlékkönyv), Bp. 1948. 89.

³⁷ KOMLOVSZKI: i. m. 641.

³⁸ BÓM I: 166.

³⁹ Balassi istenes verseinek kronológiájához. ItK 1954. 420–429.

⁴⁰ Kiadásában: Balassa Bálint Minden Munkái. I–II. Bp. é. n.

⁴¹ WALDAPFEL JÓZSEF: Balassi költeményeinek kronológiája. ItK 1926. 185–210., 271–285.

⁴² Kiadásában: BÓM.

⁴³ BÓTA: i. m.

himmusz „esetében a »rímek, ritmus, nyelvezet« kezdetleges voltára való hivatkozással mellőzi az előtte való hivatkozók csaknem egyöntetű véleményét, miszerint a három himnusz nem sokkal egymás után, az első, 1584 körül, a második és harmadik pedig már kétségkívül a költő házassága utáni időkben keletkezett, s azt fiatalkori termésnek nyilvánítja.⁴⁴ Bótának az a törekvése, hogy a himnusokat időben elválassza egymástól (az elsőt 1584-re, a másodikat és harmadikat legkorábban 1588 tavaszára, a költő házassága felbontásának idejére helyezze), ellentmond másik törekvéseknek: hogy átvegye a régi kronológia állítását, amely szerint a himnusok „körülbelül egy időre tehetők”.⁴⁵ Ez az idő pedig a régi kronológia szerint körülbelül 1584, vagyis a költő legénykorának utolsó esztendeje.⁴⁶ Bóta hivatkozása tehát pontatlan is annyiban, hogy a két utolsó himnusznak a régi kronológiában adott keletzését (1584) helytelenül (1588 vagy később) adja vissza.

Az első himnusz kezdetleges költői technikája Eckhard szerint „fiatal korra”⁴⁷ vall, de a régi kronológia sem teszi 1584 utánra. Ténybeli fogódzónk nincsen.

A harmadik himnuszlól a régi kronológia számára „tartalmi okokból valószínűnek látszott, hogy 1584-ben készült”.⁴⁸ Melyek voltak e tartalmi okok? Elsősorban ez: a himnuszt a költő pro felici coniugio, boldog házasságért esedezve intézte a Szentlélekhez. Ebből természetesen folyt, hogy a Balassi házasságát megelőző udvarlás (1584) egyik dokumentumát lássák a költeményben. Azonban a versben szereplő hölgy nem lehet azonos Balassi későbbi feleségével, Dobó Krisztinával, aki Várday Mihály özvegye volt, míg Balassi ezt mondja:

„... Az én szívemet is csak te ébresztetted,
Egy árva szép szűzhöz mostan gerjesztetted...”⁴⁹

Első pillantásra tehát nehézségekbe ütközik a himnusz 1584-ből való eredeztetése. Balassi azonban más hölgyek körül is legyeskedett. Egyik költeményének versejeiben a Zsuzsánna (SUSANNA) nevet olvassuk.⁵⁰ Az illető költeményt Eckhardt⁵¹ 1583-ra vagy 84-re, Gerézdi⁵² egyértelműen 1584-re teszi. Így már meg is van a keresett szűz: semmilyen adat nincs arra, hogy Balassi az ismeretlen Zsuzsánnával kapcsolatban ne táplált volna távoli házassági szándékokat (amilyenek a Szentlélek-himnuszban is tükröződnek). A himnusz 1584-ből való eredeztetése tehát keresztülvihető vállalkozás.

Az Eckhardt-féle kronológia 1589-ből származtatja a himnuszt. Balassi egyik ebből az időből való költeményének⁵³ versejeiből – akárcsak az előbbi esetben – a Zsófia (SOFIAM) név bontakozik ki. Eckhardt Balassinak a Perényi Zsófia körül való forgolódásával tartja összeférhetőnek a Szentlélek-himnuszban kifejezett házassági szándékot.⁵⁴ Ez is lehetséges megoldás. A himnusz 1589-es keletzésének Kardos Tibor⁵⁵ újabb bizonyítékát szolgáltatja, amelynek cáfolatát más dolgozatban már elvégezvén, itt csak jegyzetben⁵⁶ adom.

A himnuszt tehát Balassi életének adatai alapján 1584-hez éppúgy köthetjük, mint 1589-hez. De még ez a két évszám sem bizonyos. Nem bizonyos ugyanis a vers élményalapja. Eckhardt is csak föltételezi, hogy „élmény rejlik e költemény mögött, s nem csupán általában egy házasulandó számára írta”⁵⁷ Balassi. Ez utóbbi lehetőség ugyan szerinte a viszonylag konkrét

⁴⁴ BÓTA: i. m. 421. A himnusok keletzéséhez: 429.

⁴⁵ WALDAPFEL: i. m. (2) IfFüz. Bp. 1927. 43.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ BÖM I: 166.

⁴⁸ WALDAPFEL: i. m. (2) 43.

⁴⁹ BÖM I: 113.

⁵⁰ BÖM I: 69.

⁵¹ BÖM I: 195.

⁵² Balassi Bálint. In: GERÉZDI RABÁN: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Bp. 1968. 494.

⁵³ BÖM I: 113.

⁵⁴ BÖM I: 249.

⁵⁵ Az Árgirus-széphistória. Bp. 1967. Kardos szerint a széphistória valószínűleg 1589-ből való, s ezt támasztja alá a Harmad himnusszal fennálló kapcsolata is. Így, ha Kardosnak igaza van, a két költemény kapcsolata megfordítva, a Balassi-vers 1589-es keletzését is erősíti.

⁵⁶ A Szentlélek-himnusz Kardos szerint „... különös módon elkerülte kutatóink figyelmét. Ez a 70. sz. darab a *Harmad himnus a szentlélekhez boldog házasságért*, amelyben a boldogtalan Balassi Bálint nyilván Annára gondolva fohászodik a szentlélekhez. Különösen meglepő a dallám, amire fohászodik, e dallám ugyanis a bártfai kiadás szerint nem más, mint az Árgirus nótája, az „Oly buval bánattal az Éneás király”. Ez a vers is 1589-ből való, tehát az Árgirusra valló többi, 1589-hez kapcsolódó adatot nagymértékben erősíti.” (KARDOS: i. m. 244.) Most nem kívánok ismét azzal érvelni, hogy Balassi a verset vagy nem 89-ben vagy nem „Annára gondolva” szerezte, mert ekkor az özvegy már nem lehetett a versben szereplő „árva szép szűz”. Sokkal fontosabb a nótajelzés kérdése. Mivel a nótajelzés Huszti Péter Aeneisének nem első, hanem 1017. sora, valószínű lenne, hogy az Árgirusa éléről, s nem az Aeneisből választotta Balassi. Azonban nem ő, hanem a bártfai kiadás szerkesztője választotta. A verset a sorozatban közvetlenül előző Másod himnus nótája – megint csak a bártfai kiadásban –: „Forog a” szerencse.” A dallamadó verset (Ferendum & sperandum) pedig Illésházy „az ezer hat száz négyben”, tíz évvel Balassi halála után írta (RMKT 17. sz. 1: 356.). De különben is: aki az Aeneis s az Árgirus dallamára énekelhetőnek vélte Balassi *másmilyen strófászerkezetű* versét, annak túl rossz volt a ritmusérzéke! Az eltérésre Szilády Áron egyébként már 1879-ben figyelmeztetett.

⁵⁷ BÖM I: 249.

képzetről tanúskodó „*árva szüz*» emlegetése miatt valószínűtlen”.⁵⁸ (Perényi Zsófia árva volt). Megmagyarázhatatlan módon éppen Eckhardt volt az, aki a régi magyar költők sztereotip képeiről szóló tanulmányában e képek közt rögzítette az „árva” szónak metaforisztikus, elhagyatottságot kifejező alkalmazását, sőt, példának épp a Három himnusz első darabját hozta föl: „Idetartozik pl. az atya-fiúi viszony emlegetése. A teremtmény sokszor árvának mondja magát imájában: »Viselj gondot rólam te árvád felől«, írja Balassi Atyaisten-himnuszában.”⁵⁹ De nemcsak a költői, hanem a köznyelvben is használták e szót metaforisztikus értelemben. Balassi halhatatlan Céliája, Wesselényi Ferencné Szárkány Anna p. o. így zárja egyik levelét: „Zarkandi Anna az nehaj wesselény ferencz meg marat Arwaja.”⁶⁰ A harmadik himnusz élményalapját tehát az „árva szép szüz” fordulat alkalmazása nem eléggé megbízhatóan támasztja alá. Ennek következtében a harmadik himnusz keltezéséről is alig mondható valami bizonyos.

Még aránylag legegyszerűbb a második himnusszal boldogulni. A sorozatnak ez az egyetlen Balassi-sorban írott darabja, s a Balassi a sor költemény terminus post quemjét eleve megadja. Balassi a Pataki Névtelentől átvett sort fokozatosan gazdagította belső rímekkel mindaddig, míg ez az öntudatlan rímelés tudatossá és teljessé válván meg nem született a Balassi-sor. Vegyük sorra a Pataki Névtelen sorfajában írott költeményeit! A Chak Borbála nevére írott 1577–78 körüli versben⁶¹ a belső rímekkel ellátott sorok aránya 37,5%. Az 1584 előttről való „Nő az én gyötrelmem” kezdetű költeményben ez az arány 40%-os. Az 1584-re keltezett, Zsuzsanna, ill. Krisztina nevét hordozó két költeményben⁶² az öntudatlan Balassi-sorok aránya már 61,9, ill. 66,7%. A második himnusz tökéletes Balassi-sorokban (100%) van írva, és ez valószínűvé teszi, hogy 1584 után keletkezett. A régi (1584) és az Eckhardt-féle (1588) keltezés közül tehát mi inkább a másodikat tartjuk valószínűnek. Eckhardt számára a verset Balassi „későbbi korára utalja” a himnuszban „sokszor emlegetett szegényvallás, a megalázottság érzése” is.⁶³ Szerinte Balassi a verset „az érsekújvári új szolgálatvállalás idején írhatta, vagyis 1588 elején”.⁶⁴ Emellett szól a költeménynek egy — határozottan az aktuális katonai szolgálatra utaló — sora is: „Az te nagy nevedben én is most, Istenem, kötöttem fel szabályomat...” Nincs okunk kételkedni tehát az Eckhardt-féle dátumban: 1588 eleje.

Igy viszont a Fiúisten-himnusz a költő első Balassi-sorú költeménye. Balassi-sorban ezen kívül csak egy istenes verset írt: az L. zsoldár szabad fordítását, de ezt már Esztergom alatt kapott halálos sebében fekve.⁶⁵ Vitézi költészetében a Balassi-sor csak 1589 nyarán jelent meg.⁶⁶ A Fiúisten-himnuszt nem számítva először a Júlia-versek szóltak Balassi-sorban. Ekkor írta (részben titkos írással) barátjának, Kapy Sándornak ezt a cinikus hangú levelet, amellyel a Júlia-ostrom kezdetét keltezi a kutatás: „Ha az Isten karácsonyig éltet, azt gondolom, hogy nagy úr leszek, ha egyébképpen nem is, farkam után...”⁶⁷ A Fiúisten-himnusz az Eckhardt-féle kronológia szerint ekkor már megvolt. De Rimay tanúsága is figyelmet érdemel. A Balassi-gyász-költemény II. fejezetében (hol Balassi-sort alkalmaz) nótául a Fiúisten-himnuszt adja meg.⁶⁸ Ez arra mutat, hogy Rimay is a Fiúisten-himnuszt tartotta az első Balassi-sorban írott költeménynek, vagy — ami a mi szempontunkból még jelentősebb — a par excellence Balassi-sorú versnek.

Az imént már kiderült, hogy a Balassi-sortól rendkívül nehéz lenne elvitatni a messzemenő számmisztikai tudatosságot. Most ennek a tételnek újabb, ezúttal külső bizonyítéka hoz jutotunk. Nem tudjuk megállapítani a Három himnusz egységes ciklusba rendezésének és kilencvenkilenc sorban való terjedelmi meghatározásának időpontját. De annyi bizonyosnak látszik, hogy a Balassi-sor a Három himnusz megalkotásának valamelyik (talán végső) fázisában szólalt meg először a költő életművében.

5. 1588 tavaszától, a Júlia-szerelem kezdetétől a Balassi-sor alkotójának költői öntudata is megnövekszik. Ennek jele például a „dame sans mercy”-jének, Losonczy Annának adott fiktív Júlia név, mely névre „azért keresztelte a szerelmesét, hogj a righy Poetakat ebbeis köuisse: Kik közül Ouidius Corinának Ioannes Secundus Iulia-nak, Marullus Neéranak neuzte szeretét”.⁶⁹

De megnövekedett költői öntudatot kell látnunk a Balassi-sor sajátos alkalmazási módjában is. Gerézdi Rabán világosan szétválasztotta a virágének „udvari” és „lator” típusát.⁷⁰ Kimu-

⁵⁸ Uo. Eckhardt kiemelése.

⁵⁹ A régi magyar költők képei. In: Magyar Századok, Bp. 1948. 74.

⁶⁰ BÖM I : 380.

⁶¹ BÖM I : 35.

⁶² BÖM I : 69., I : 77.

⁶³ BÖM I : 211.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ BÖM I : 139–140.

⁶⁶ BÖM I : 112. A keletkezéshez: A m. ir. tört. I : 471.

⁶⁷ BÖM I : 369.

⁶⁸ RÖM 16.

⁶⁹ Balassa-kódex, 57. (A rövidítések föloladásával.)

⁷⁰ GERÉZDI RABÁN: A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962. 266–303. és uő.: A lator ének. ItK 1965. 689–693.

tatta, hogy Balassi is élesen elkülönítette egymástól a kétfajta virágéneket (ezt tükrözi a kódex egyik verscímje is: „Latricanus Wers”).⁷¹ Figyelemre méltó, hogy Balassi – míg „udvari” típusú virágénekeit csaknem kizárólag Balassi-sorban írta – „lator” szerelmi verseiben sohasem élt ezzel a formával. Úgy látszik, a – vallásos tartalmat is hordozó Balassi-sor az „udvari” virágénekek hódoló petrarkista költészetét meg tudta szentelni még, de ily mérvű profanizálásra már nem volt alkalmas.

Még milyen nyomai vannak a Balassi-sor titkos teológiai értelmének? Rimay egy helyütt⁷² azt mondja Balassi verseiről, hogy „valamely elme által lathattya azt ez egy nihani igek, mint vadnak öszue foglalua, s meni *mesze valo értelme*re teriedgienekis ki, bizoni böchulheti a verseketis felette, s az mesterenek tudomaniatis igazan szeretheti . . .”⁷³ Segy sokkal jelentősebb tanulság: Balassi Campianus-fordítása, amelyen kevéssel halála előtt még dolgozott. Campianus szembeállítja Salamon szerelmi szimbolikájú szent költeményét, *Az énekek énekét* a közönséges szerelmi versekkel, a virágénekekkel, amelyeket Balassi is írt. E szembeállításban természetesen a virágénekek húzzák a rövidebbet – és Balassi, a legnagyobb virágének-költő, nyugodtan lefordítja ezt a passzust. Miért? Mert Salamon éneke Campianus szerint abban különbözik a közönséges szerelmi dalocskáktól, hogy titkos értelme is van – teológiai titkos értelme – s ezt Balassi maga is elmondhatta saját szerelmi lírájáról! A fordítás így hangzik: „Castalio á parazna lator, az Salomon titkos értelmü enekéth . . . semmiuel nem bechiulli fellieb egy virágh eneknel, vagi valameli vduarbeli szolgáló leannial valo beszélgetesnel.”⁷⁴

Miként alakulhatott ki Balassiban a Maga kezével írott könyvének szerkezetétől egészen a verssorokig ható szigorú számmisztikai hármasszisztéma? Erre vonatkozólag csak föltevéseink vannak.

Bóta László megfigyelése⁷⁵ szerint Balassi „üzleti viszonyban” állott Istennel. Összesen hét költeményében ígérte meg Istennek, hogy – amennyiben megszabadítja elenségeitől – a költő mindhalálig dicsérni fogja nevét. Az Atyaisten-himnusz is egyike ezeknek az „üzleti ajánlatoknak”:

„ . . . Mert ha elveszek is, Uram, mi hasznod?
Aval ugyan nem öregbül hatalmod.
De ha megmentesz, ez jók következnek:
Egyik ez, hogy mind holtomig dicsérlek,
Másik meg az, hogy azok is megtérnek,
Kik segedelmedről kétségeskedtek.”

Egy idő után valóban elhallgat a panasz hangja Balassi istenes verseiben, s helyét a dicséret tölti be. Bóta fölveti azt a lehetőséget is, hogy „ezt a régi ígérteét váltja be Balassi a CXLVIII. zsolttár átdolgozásával . . .”⁷⁶ Nézetem szerint ez nem áll meg, mert ez az egyetlen isteni dicséret (a CXLVIII. zsolttár) nem felel meg a precízen megfogalmazott ígérteknek: „*holtomig dicsérlek*”.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy pontosan keltezni tudjuk Balassi vallási életének fordulópontját. Balassi 1587 és 88 fordulóján bizonyosra vette, hogy az ellene folyó főbenjáró perekben fej- és jószágvesztésre ítélik. Birtokait elzálogosította és elmenekült hazulról. „Ekkor, mint a mesében váratlanul fordult a kocka.” – mondja Gerézdi.⁷⁷ „A főbenjáró pörökét megszüntették ellene, feleségétől elválasztották, birtokait pedig – köztük a legfontosabbat, Liptóújvárt – erőszakkal szerezte vissza.”⁷⁸ A váratlan isteni kegy mélyen megrendítette: „Ládd-é, ki csuda az Isten dolga? – írja Kapynak. – Én az én Istenemnek nem győzők elég hálát adni róla, mert immár lelkem csendesz. Szabadságot is adtak mindkettőnknek a házasságra.”⁷⁹ Isten tehát a maga részéről eleget tett a „megállapodásnak” és most Balassin volt a sor. Ez a fordulat pedig 1588 elején történt, pontosan abban az időben, amikor a Fiúisten-himnusz és a Balassi-sor megszületését tesszük!

Valószínűleg tehát ekkor csirázott ki benne a Maga kezével írott könyvének gondolata: hogy egész éltmívét az isteni dicséret eszközüvé teszi meg. A következő másfél év e munkának jegyében telt el. A Pataki Névtelentől átvett sort Balassi belső rímekkel radikálisan három részre tagolta. Ez a versalaki háromság lehetővé tette, hogy – verseinek esetleges tárgyán túl –

⁷¹ GERÉZDI: A magyar világi líra kezdetei, 280.

⁷² RÖM 47.

⁷³ Hogy miért nem fedí föl Rimay a titkos értelem nyitját? De hisz azért titkos! Boccaccio sem bocsátkozik részletekbe.

⁷⁴ BÖM II : 76.

⁷⁵ BÓTA: i. m. 423.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Balassi Bálint, 498.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ BÖM I : 368.

minden egyes Balassi-sorú költeményében a Szentháromság modelljeit is megalkossa. A költő, ki korának gyermeke volt, élt ezzel a lehetőséggel. Azonkívül összegyűjtötte a házassága előtt írott 33 versét, és ezekhez csatolta, második könyvként, a 25 Júlia-verset, amelyekhez utólag még nyolcat költött, s így a második könyv is 33 darabból állt. Az egész gyűjtemény élére vallásos verseinek 33-as sorozatát szánta. A Maga kezével írott könyvének bevezető darabja pedig a a programadó Szentháromság-ciklus volt, amely mint összekötő kapocs a miniatűr és a monumentális Szentháromság-modell, a Balassi-sor és a Balassi-életmű között, éppen 99 sorra terjedt. A Maga kezével írott könyve az Istennek tett fogadalom grandiózus teljesítése, és Balassi joggal mondhatta: „Kiért én megállom nagy fogadásom, s ötlet holtig dicsérem.”⁸⁰

6. Senki sincs a magyar költészet történetében, aki ilyen mélyen magáévá tette volna a középköltői mesterség eszközeit. Sőt, voltaképpen Balassi az egyetlen, aki a középkori ars poetica tudószabályai szerint alkotott. Elmondhatjuk tehát róla, hogy – mint Dante az olasz költészetben – bár legnagyobb reneszánsz költőnk, még ezúttal középkori költészetünk betetőzője és lezárója is. E kettős funkció egységet alkot nála: hiszen költészetének középkorias hármasszerkezete – ha gyanunk nem csal – csak egy Istennel kötött ízig-veéig reneszánsz „adásvételi szerződés” értelmében jött létre. A finomabb szintézissel azonban várnunk kell – még nem ismerjük a probléma tényleges határait.

Föltűnő sajátossága Balassinak, hogy a titkos teológiai értelemmel teljes Balassi-sort aránylag milyen kevés istenes versében alkalmazta. Ennek azonban lehet oka az is, hogy e versekben még bonyolultabb számmisztikai elvek érvényesülnek! Vegyük például azt a már idézett költeményt, amelyben Istennek tett fogadalmának beváltását ígéri. A strofa szerkezete:

6	–	5	–	7	összesen:	18
6	–	5	–	7	összesen:	18
6	–	6	–	9	összesen:	21
6	–	6			összesen:	12
5	–	4			összesen:	9

A versszak első pillantásra két tagból állónak tetszik: az első tagban három hosszú, a másodikban két rövid sor van. A fölosztás szerinti második tagot ha egyetlen sorban írónk össze, ilyen képletet adna az összeírás:

Első tag:	6	–	5	–	7	összesen:	18
	6	–	5	–	7	összesen:	18
	6	–	6	–	9	összesen:	21
Második tag:	6	–	6		9	összesen:	21

Vagyis a második tag eredményezte sor ritmikailag ugyanolyan, mint az első tag utolsó (leghosszabb) sora. Rímszerkezetük ugyancsak megfelel egymásnak:

Első tag:	a	–	a	–	b
Második tag:	c	–	c	–	b

A fentiekből az következik, hogy – mivel a második tag mindenben megfelel az első tag utolsó sorának – két sorra való bontása csakis *külső* célok érdekében történhetett. Melyek lehettek e célok? – nem tudhatni. Azt azonban tudjuk, hogy a Balassi-sor 6–6–7 tagolású. Ha itt minden számot megszorozuk hárommal, 18–18–21-et kapunk. Ez pedig *azonos* az imént elemzett versszak első tagját jellemző szótagszámokkal.⁸¹ A második tag jelenléte leronthatná ezt a szép megfelelést, ha Balassi – mint láttuk – nem szigetelte volna el külsőlegesen a közökkel az első tagtól. Lehetséget tehát, hogy e versszak számmisztikailag is rokona a Balassi-sornak és strofának. Témájánál fogva mindenképpen az: hiszen e költeményben jelenti be a költő az Istennek tett grandiózus fogadalom beváltását.

A kutatás a *hármasszerkezet* számmisztikájának tehát esetleg más termékeit is fölszínre hozhatja még Balassi verseiből. S egyáltalán nem bizonyos, hogy erre az egy számról korlátozódott Balassi számmisztikai rendszere. Hátha soron belüli osztások szótagszámjai is „messzire való értelemre” terjednek ki?⁸² Balassi költészetének változatos ritmikailag rendszere még nem kevés meglepetéssel szolgálhat. S amíg a kérdés tényleges határait nem ismerjük, e megfigyelések irodalomtörténeti hasznosítását is okosabbnak látszik későbbre halasztani.

Horváth Iván

⁸⁰ BÖM I: 130.

⁸¹ Szemléletesebb lenne a 6–6–6, 6–6–6, 7–7–7 osztás, de ez esztétikailag valószínűleg megoldhatatlan.

⁸² Süpek (öttó tanárom figyelemreméltónak tartja a Balassi-sor egyéb számait is: a hatost, hetest és tizenkettést.

Gerendi János és Eössi András

A XVII. század közepe táján Nagy Szabó Ferenc által rögzített hagyomány szerint a szombatosságot Eössi András „találta ki” 1588 körül.¹ Az Erdélyben működő, s feltehetően jól tájékozott jezsuita, Szántó István 1600-ban kelt feljegyzése szerint viszont a szombatosok szektája Gerendi Jánostól veszi azt a tanítást, hogy isten egyértelmű parancsa a szombat megünneplését írja elő, a vasárnapra vonatkozóan pedig nincsen semmiféle isteni parancsolat. A szekta követőit pedig — Szántó szerint — gerendistáknak nevezik.²

Egyik hagyomány sem alaptalan, de valószínűleg egyik sem maradéktalanul igaz. Mindkét forrás egy-egy személy műveként próbálja feltüntetni ennek a XVII. század elején Erdélyben valószínűleg elégnépes felekezetnek a megalapítását, s a vezetők közül az utókor — de úgy látszik, már a kívülálló kortársak is — csak a legkiemelkedőbb főnemesi patrónusok nevét ismerik.

A két „alapító” közül Gerendi János 1594-ben nyomtalanul eltűnik. Az utolsó reá vonatkozó adatok szerint 1594. augusztus 28-án Báthori Boldizsárral, Kovacsóczy Farkassal, Kendi Sándorral, s a nemesi ellenzék többi vezérével együtt került fogságba Kolozsváron. Társaival ellentétben őt „csak” száműzésre és jószágvesztésre ítélték, vejére, Rákóczi Zsigmondra való tekintettel életének megkegyelmezték. Életéről azonban többé egyetlen híradást sem ismerünk, s így feltételezhető, hogy rövidesen meghalt, az sincs kizárva, hogy Báthori Zsigmond, miután nyilvánosan megkegyelmeztetett neki, titokban mégis meggyilkoltatta.³

Eössi András az 1590-es években az országos politikától már távol tartotta magát, s bizonyára ennek köszönhető, hogy megérte a századfordulót, s vagyonát érintetlenül hagyományozhatta fogadott fiára, Péchi Simonra, aki vallásújító, felekezetszervező munkájának is folytatójává vált.⁴ Valószínűleg ez a magyarázata annak, hogy Gerendi nevét — ebben az összefüggésben csak a közvetlen kortársnak tekinthető Szántó István említi, a néhány évtizeddel későbbi tradíció már csak Eössiére emlékezik.

A bevezetőben idézett két híradás bizonyos mértékig a naiv hagyományképződés folyamataiba enged bepillantást. Részletesebb, árnyaltabb képet kapunk, ha megvizsgáljuk a közvetlenül egykorú, s a XVI. századi erdélyi radikális vallási áramlatok belső viszonyiról is tudósító forrásokat. A XVI. századi erdélyi antitrinitarizmus az európai művelődéstörténet legérdekesebb képződményei közé tartozik. „Kifelé” meghatározott jogokkal és hierarchikus egyházi szervezettel rendelkező, törvényesen elismert vallásfelekezet, ugyanakkor azonban 1579-ig a felekezet valamennyi tagja számára kötelező dogmái még formálisan sincsenek, s papságának egy jelentős hányada, világi patrónusaitól is támogatva, 1579 után is szívósan s nem is eredménytelenül harcol az ellen, hogy ilyeneket rájuk kényszerítsenek. A XVI. századi szombatosság lényegében e sokszínű antitrinitarizmus egyik áramlata. A különböző radikális irányzatok között élenk viták folynak, ezekre nézve éppen a szombatos irodalom az egyik legfontosabb forrásunk. Ugyanakkor a szombatosok és más radikális csoportok minden jel szerint egységesen védekeznek a külső támadásokkal szemben, ide értve Blandratának és Hunyadi Demeternek azokat a kísérleteit is, amelyek a maguk mérsékeltebb, konzervatívabb dogmatikai álláspontjának általánosan kötelezővé tételére irányultak.

Gerendi János minden jel szerint lényegesen több volt, mint a radikális csoportok egyikének vagy másikának alapítója vagy patrónusa. A Torda vármegyei Gerenden s a szász Újegyházi szék területén fekvő Olcónán levő udvarházai — úgy látszik — valamennyi radikális irányzat képviselőinek találkozópontjai voltak. A reá vonatkozó rendkívül szórványos adatok alapján is az a benyomásunk, hogy a XVI. század utolsó harmadában Erdélyben járt jelentős külföldi szabadgondolkodók mindegyike kapcsolatban állt valamilyen módon Gerendivel. Sommer 1571-ben, János Zsigmond halála alkalmából kiadott *Oratio funebris*ének marosvásárhelyi példányán egy Gerendi Jánosnak szóló saját kezű dedikáció-töredéke olvasható.⁵ 1574. karácsonyától 1575 nyaráig Palaeologust látta vendégül Olcónán.⁶ 1584 decemberében Christian Francken Bogáti Fazekas Miklóssal együtt Gerenden tartózkodott. Franckennek Gerendről Olcónára küldött levele némi fényt vet Gerendi János irodalomszervező tevékenységére is. A levélből ugyanis kiténik, hogy Gerendi egy vitairat szerkesztésére adott neki megbízást, amelynek teljesítését azonban — az irat publikálása esetén várható üldözéstől tartva — nem vállalta. Francken második Erdélyi tartózkodása idején, 1589-ben ismét mint patrónusához fordult

¹ Idézi VARJAS B.: Szombatos énekek (RMKT XVII., 5.) 5.

² VERESS E.: Fontes Rerum Transylvanicarum V., 201.

³ EOE. III., 338.; Bethlen F., Historia de rebus Transylvanicis Cibinii 1782, II. 462. skk.; Gyulafi Lestár feljegyzései TT. 1893. 121.

⁴ Mindkettejükről máig is alapvető: KOHN S.: A szombatosok, történetük, dogmatikájuk és irodalmuk... Bp. 1889. Az újabb kutatási eredményeket is összefoglalja VARJAS: i. m. 483—485 és 533—534.

⁵ PIRNÁT: Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier... 1961. Bp. 195.

⁶ PIRNÁT: i. m. 102—115.

Gerendihez,⁷ pedig ekkor már valószínűleg nyilvánvaló volt, hogy filozófiai, bibliakritikai nézetét homlokegyenest ellenkeznek a szombatosságokkal is.⁸

Az Erdélyben működött vezető antitrinitárius teológusok közül egyedül Glirius az, akinek Gerendivel való személyes kapcsolatáról ma még nem áll rendelkezésünkre közvetlen híradás. Pedig valószínű, hogy Gerendi körével ő is összeköttetésben állt.

Antonio Possevino, a Báthori István szolgálatában álló jezsuita diplomata *Transilvania c.* művében arról tudósít, hogy 1582-ben Blandrata, megpróbálva menteni vagy helyreállítani irányító szerepét az erdélyi antitrinitáriusok között, Báthori Istvánhoz fordult, jelentve, hogy a zsidó Glirius, aki már Dávid Ferencet is rossz útra vezette, ismét Erdélyben járt, s hatására Kolozsváron a dolgok olyan fordulatot vettek, hogy még a mohamedánizmusnál is rosszabb tévtanítások elterjedésétől kell tartani, ha terjesztőik ellen nem történik megfelelő intézkedés. Blandrata jelentése nyomán Báthori István utasította Kovacsóczi kancellárt és az erdélyi fejedelmi tanács tagjait, hogy tartsanak vizsgálatot, s annak jegyzőkönyvét küldjék meg neki. A fejedelmi tanács tagjai, nem túlságosan nagy lelkesedéssel ugyan, de végrehajtották a lengyel király utasítását. Jelentésükbe Possevino is betekinthezett, s mintegy negyven eretnek téfelt és vallási előírást ismertet belőle, amelyeknek követői szerinte főként az ariánus papság és a kolozsvári polgárság körében találhatók, de a fejedelmi tanács némely tagja is rokonszenvezik velük.

A kép, amelyet Possevino fest a kolozsváriak eretnekségeiről, meglehetősen tarka-barka. Nemcsak Glirius zsidó jellegű tanításaira ismerhetünk köztükk — reá egyébként az ismertetés két tételnél név szerint is hivatkozik — hanem még legalább három-négy radikális teológiai, filozófiai rendszer töredékeire. Egyes tételek viszonylag könnyen azonosíthatók a Sommer, Palaeologus, Óvári Benedek és mások munkáiból ismeretes tanításokkal, s így hitelességük aligha vitatható, más esetekben viszont arra gondolhatunk, hogy a vizsgálatot végző tanácsurak a tudomásukra jutott ellenőrizhetetlen mendemondákat és komolytalan nyilatkozatokat is megemlítték jelentésükben. Bármiként is értékeljük Possevino nyilvánvalóan tendenciózus beszámolójának egyes részleteit, elbeszélése alapján annyi bizonyos, hogy az egyébként igen nehezen datálható XVI. századi erdélyi szombatos iratokból ismeretes hittételek és magatartási szabályok legnagyobb része 1582 körül Kolozsváron már követőkkel rendelkezett, s az egymással vetélkedő radikális áramlatok közül éppen a szombatoság volt a leg-erőteljesebb.⁹

Possevino híradása az 1582-ben tartott vizsgálatról más forrásokból is megerősíthető, illetve kiegészíthető. Bogáti Fazekas Miklós *Apocalypsis-kommentárja* bevezetőjében megemlékezik arról, hogy hét esztendővel korábban, „az tanítók cirkálása” és a hamis vádak miatt, melyekkel a fejedelmet és tanácsát ellene, Trausner Lukács és Jacobinus Bernát ellen ingerelték, Gerendről Baranyába menekült. Az *Unitárius egyháztörténeti kézirat* által megőrzött adatok szerint Bogáti pécsi tartózkodásának időpontja 1582 nyarára esik.¹⁰ A Báthori István által elrendelt vizsgálat tehát 1582 tavaszán történhetett, Blandrata ezt megelőző jelentése pedig a néhány hónappal korábbi viszonyokról adott tájékoztatást. Glirius második erdélyi látogatása ezek szerint legkésőbb 1582 első hónapjaira, de valószínűleg inkább 1581-re tehető. Ez az időpont nagyjából egybeesik azzal, amikor a Sommer munkáit 1582–83 fordulóján saját alá rendező Theodosius Schimberg — saját nyilatkozata szerint — Erdélyben járt.¹¹ Schimberg nevét a Sommer műveit tartalmazó két kiadványon kívül — tudomásunk szerint — egyetlen más forrás sem említi. Ezek alapján esetleg megkockáztatható az a feltevés, hogy a Theodosius Schimberg név Glirius egyik álneve.

A Bogáti-féle feljegyzés másik tanulsága, hogy rávilágít Gerendi János és a kolozsvári szász polgári értelmiség legkiválóbb képviselőinek kapcsolatára is. Jacobinus Bernát kolozsvári orvos bizonyíthatóan Gerendi János legszűkebb környezetéhez tartozott,¹² s minden jel arra

⁷ JAKAB E.: Gerendi János és Franken Keresztély. *KerMagv XXVIII (1893)*. 33. skk.

⁸ A „Mózes prófétának istentől származott bölcseségéről és Arisztotelésznek ez világi bölcseségéről és az embereknek külön-külön okoskodásokról való írás” c. szombatos traktátus első része (kiadva: VARJAS: i. m. 513–518.) valószínűleg Franckenek egy *Argumenta XXII in sacrum Mosis historiam cinem emleggett munkájára* reflektál. Francken e munkája ez idő szerint csak Francois du Jon 1589-ben Heidelbergben megjelent cefolatából ismeretes, l.: L. FRPO: Il vero autore di un celebre scritto anti-trinitario: Christian Francken non Lelio Socino. *Bollettino della Società di Studi Valdesi LXXVII (1958)* 67.

⁹ Possevino, *Transilvania*, (VERESS E.: *Fontes rerum Transylvanicarum* III) 135–145. Az 1584-ben befejezett munka a szerző 1583-ban, főként a márciusi erdélyi utazás alkalmával szerzett információin alapul.

¹⁰ JAKAB ELEK: Bogáti Fazekas Miklós, *KerMagv XV (1880)*. Kétségesnek tartja a szóban forgó adatok datálását ZOVÁNYI JENŐ: Két Bogáti Fazekas Miklós, *EPHk LIX (1935)*, 82. skk. Zoványinak kétségtelenül igaza van abban, hogy a Bogáti által említett üldöztetés időpontja nem 1578 v. 79, mint ezt JAKAB i. m. nyomán az unitárius egyháztörténeti irodalom általában feltételezi. Nem látszik azonban elfogadhatónak a Zoványi által javasolt 1581-es időpont sem. Még kevésbé meggyőző Zoványinak az a feltevése, hogy az UEK egy hibás olvasat következtében tévesen közli Bogáti Péccelt keletkezett munkáinak dátumát.

¹¹ PIRNÁT: i. m. 45–46.

¹² Jacobinus és Gerendi kapcsolatát bizonyítja a Jacobinus tulajdonában volt P. Eber, *Calendarium historicum*, Wittenberg 1564. bejegyzései. A kötet a kolozsvári volt Unitárius Kollégium könyvtárában található, tévesen Bogáti Fazekas Miklós kalendáriumaként katalogizálva, mikrofilmmásolata a budapesti Akadémiai Könyvtárban.

vall, hogy Dávid Ferenc veje, Trausner Lukács is részese volt a Gerendi-kör valamennyi szellemi kalandjának — egészen az ateizmusig.¹³ Trausner is, Jacobinus is nagy befolyással rendelkezett Kolozsváron egyházi és kulturális ügyekben. Ezzel magyarázható, hogy Hunyadi Demeter konzervatív egyházkormányzata alatt is időről időre felbukkannak a városi papi vagy tanári állásokban Gerendi János radikális pártfogottjai.

Possevino 1583-ban szerzett információi alapján beszámol a székelyföldi vallási viszonyokról is. Részletesebben természetesen csak a székely katolikusok helyzetével foglalkozik, akiknek már csak a keleti határvidéken, Csik, Gyergyó, Kászon, Kézdi és Orbai székekben voltak önálló egyházközségeik. „A Székelyföld többi részén — mondja — az eretnek papok ítélkeznek, püspökükkel, híveik ügyeiben, akik általában tagadják a Szentháromságot, tagadják Krisztust, tagadják az összes szentséget, még a keresztséget is, tartózkodnak a vértől és a fojtott állatok húsától, valamint a disznóhústól. Nemcsak hogy nem hívják segítségül Krisztusnak, a mi urunknak és istenünknek nevét, de gúnyt űznek belőle.”¹⁴ E summás ismertetés nyilván első-sorban a Maros és Udvarhely széki állapotokat tartja szem előtt. Előadását csak úgy értelmezhetjük, hogy e területek protestáns egyházközségei szervezetenként a kolozsvári unitárius püspöktől függenek, de általában a hivatalosan elismert antitrinitárius dogmáktól lényegesen eltérő, szombatos jellegű hitelveket vallanak. Az eretnekek leghatalmasabb pártfogói a Székelyföldön, Possevino szerint, a Kornis-család tagjai. Eőssi András nevét is ismeri mellettük a jól tájékozott jezsuita, de csak egy kiméletlenül erőszakos „hittérítő” akcióját tartja érdemesnek megemlíteni. 1583-ban az udvarhelyi Oroszhegyen megtámadta az istentiszteletre összegyűlt 40 katolikust, kiverte őket a templomból és elszedte ruháikat.¹⁵

Az a fejlődés, amely egyes székekben már az 1580-as évek első felében a judaizáns irányzat általános elterjedéséhez vezetett, valószínűleg jó néhány évvel korábban kezdődött. 1575. március 17-én négy székelyföldi antitrinitárius prédikátort vontak felelősségre a Gyulafehérvárra összehívott száz lutheránus papok, eretnek nézeteik miatt. A vádlottak, névszerint Tövisi Máté, Temesvári Ambrus, Szigeti Jakab és Erdődi András öt pontban foglalták össze vallomásukat a Miatyánkról, az ünnepekről, a lélekről, az úrvacsoráról és Krisztus megváltói érdeméről.¹⁶ Öt tételük közül négy, indoklásának egyes jellemző motívumaival együtt, a hagyományos keresztény vallási tanok és szokások bírálataként szervesen beleépült a későbbi szombatos hitelvek rendszerébe. A szombatos tanító énekek és teológiai traktátusok lényegében ugyanazzal az indoklással utasítják el a Miatyánk imádkozását, az úrvacsora szertartását és a vasárnapi ünnepet, mint Tövisi Máté és társai.¹⁷ Abban is megegyeznek, hogy Krisztus érdeme helyett a jó cselekedetekben és a törvények megtartásában látják az üdvösség zálogát, s csak az apostolok nemzedékének tagjairól feltételezik, hogy megigazulhattak egyedül a hitből, cselekedetek nélkül is. Csupán egy van az 1575-ös tézisek között, amelyhez a szombatos iratokból párhuzamos helyet nem idézhetünk, s ez a lélekről szóló. A négy székely prédikátor tagadta a lélek halhatatlanságát, de hitte a feltámadást, tehát lényegében a lélekaluvásra vonatkozó tanítás egy változatát képviselte. Az eddig ismeretessé vált XVI. századi eredetű erdélyi szombatos szövegek többnyire hallgatólagosan elfogadják a lélek halhatatlanságára vonatkozó hagyományos felfogást, és — tudomásom szerint — sohasem bocsátkoznak a kérdés részletesebb megvitatásába. Pedig Possevínónak az 1582 körül Kolozsváron terjedő eretnek nézetekről szóló beszámolója a lélek halál utáni sorsáról és a feltámadásról többféle bizarr elképzelést is közöl, jelöl annak, hogy e problémák erősen izgatták a kedélyeket Erdélyben az 1580-as években is. A szombatos iratok hallgatásának oka e kérdéssel kapcsolatban talán az, hogy a lélekaluvás tana kompromittálódott a szemükben, terjesztőinek személye miatt. Erdélyben e felfogás, tudomásunk szerint, először 1572-ben bukkan fel, három itáliai tanulmányútról hazaérkezett fiatalember vitatéziseiben.¹⁸ Gyanítható, hogy e tézisek szerkesztőinek egyike Hunyadi Demeter volt. Lengyelországban Grzegorz Pawel terjesztette a lélekaluvás hitét már 1570 előtt is, s hozzá közelálló nézeteket vallott Fausto Sozzini is.¹⁹ A radikálisabb felfogású erdélyi antitrinitáriusok szemében mindezek az emberek kompromittálódtak 1579 után a Dávid Ferenc perében elfoglalt álláspontjuk miatt.

Az 1575. március 17-én bíróság elé állított négy székelyföldi antitrinitárius prédikátor, befolyásos patrónusai jóvoltából, legkésőbb augusztus első napjaiban már szabadlábban volt,²⁰

¹³ *Annuae Litterae Societatis Jesu* (VERESS: *Fontes Rerum Transylvanicarum* V) 96 — 97.

¹⁴ Possevino: i. m. 66.

¹⁵ Possevino: i. m. 52. és 176.

¹⁶ PIRNÁT: i. m. 139 — 148.

¹⁷ Feltűnő tartalmi egyezést találhatunk pl. VÁRJAS id. kiad. 77. sz. ének és a gyulafehérvári 1. tézis, a 82. ének, valamint a 2. ének 22. versszak és a 2. tézis, a 81. ének és a 4. tézis között.

¹⁸ PIRNÁT: i. m. 135 — 137. Itt nem részletezhető okokból, ellentétben akkori álláspontunkkal, ma már valószínűnek tartjuk, hogy Hunyadi Demeter a Paksi Mihály által említett tézisek szerzői között volt.

¹⁹ Grzegorz Pawel z Brzezin, *O prawdywiej śmierci*, kiadta K. GÓRSKI és W. KURASZKIEWICZ, Wrocław 1954. Sozzini felfogásáról e kérdésben: D. CANTIMORI: *Italianische Häretiker der Spätrenaissance*. Basel, 1949. 353 — 54. G. PROLI: *Fausto Socino*. Bologna 1952. 502 — 504.

²⁰ PIRNÁT: i. m. 156.

s valószínűleg tovább folytathatták papi tevékenységüket korábbi állomáshelyeiken. Közülük Erdődi András 1579 őszéig esperesi tisztséget is viselt.²¹

A székelyföldi radikális, ekkor már többségükben feltehetően szombatos nézeteket valló prédikátorok ellenállását Blandratának és Hunyadi Demeternek sohasem sikerült megtörnie. Az ellenük többször is megismételt zsinati határozatok arra vallanak, hogy ezek mindannyiszor hatástalanok maradtak. Ezeknek az intézkedéseknek a sorozata röviddel Dávid Ferenc beörntönöztetése után megkezdődött.

Az 1579. november 1-én tartott kolozsvári zsinaton három unitárius esperest fosztottak meg tisztségétől, mert nem volt hajlandó aláírni a Blandrata által előterjesztett hittételeket: Pictoris Mátét, Udvarhelyi Jánost és Erdődi Andrást. 1580. január 6-án hasonló okból újabb 16–18 papot tiltottak el a prédikálástól.²² Bogáti Fazekas Miklós feljegyzése szerint hasonló intézkedésre került sor 1580. június 2-án is.²³ 1581-ben, Báthori Kristóf halála után valószínűleg megélenkült a radikális agitáció. Ekkoriban járhatott másodízben Glirius is Erdélyben. 1583-ban azonban már bizonyosan Lengyelországban tartózkodott, valószínűleg ugyanannak a lengyel főnemesnek az udvarában, akinél 1587-ben Kornis György is találkozott vele.²⁴ Kornis György e találkozóról június 24-én Varsóból küldött levelében értesíti apját, azzal a nyomatékos kéréssel, hogy az tudassa Eőssi Andrással és Erdődi Andrással Glirius tartózkodási helyét. Glirius hollétéről ugyanakkor Gerendi köre is értesülhetett, mert a lengyel királyválasztásra utazó erdélyi küldöttségben, amellyel Varsóig Kornis György is együtt utazott, ott volt Jacobinus is.²⁵

A Báthori István halálát követő években mintha átmenetileg elsimulnának az ellentétek Hunyadi Demeter és a radikálisok között. A jezsuiták kitiltásáért folyó akcióban legalábbis szoros együttműködést tapasztalhatunk Hunyadi Demeter és a protestáns nemesség vezérének tekinthető Gerendi János között.²⁶ Hunyadi Demeter élete utolsó éveiben azonban ismét kiéleződött a feszültség. 1592. április 25-én kelt zsinati összehívó levele a következőket mondja a május 31-én megnyitandó zsinat feladatairól:

„Különösen most, hogy a közelmúltban többen is az úr szőlejében derekasan munkálkodó s az egyház küzdőterén vitézül harcoló testvéreink közül – saját üdvösségükre ugyan, de egyházunk nyilvánvaló kárára – kivétetvén e világ labirintusából elhunytak, az a feladatunk, hogy isten nyája felett éberem virrasszunk, imádkozzunk, s a szellem fegyverével az istentelen szekták valamennyi torz vélekedését kiirtsuk, lekasaboljuk, s urunk Jézus jegyesétől távol-tartsuk és elűzzük, hogy az igazságot megkezdett útján való előrehaladásában ne akadályozzák.”²⁷

Az idézett zsinati összehívólevelével tartalmának pontosan megfelel az a tudósítás, amelyet Hunyadi Demeternek erről az akciójáról a *Mózes prófétának istentől származott bölcsességéről* . . . c. szombatos vitairat második részében találhatunk.²⁸ Eszerint Hunyadi Demeter, akinek azok a társai, akikkel együtt Dávid Ferencet valamikor elárulta, már nem élnek, a radikális ellenzék egy részét magához édesgette; Bogáti Miklóst, Erdődi Andrást, Bősházi Pétert, Boldizsár papot, Pankotai Tamást, Ajtai Istvánt és Ambrus papot pedig, mivel nem voltak hajlandók behódolni neki, eltiltatta a prédikálástól. Mivel e vitairat Hunyadi Demeterről még mint élőről beszél s csak régi munkatársai halálát említi, megírásának időpontja – a szombatos irodalom legtöbb emléktől eltérően – néhány hétnyi pontossággal meghatározható, Hunyadi ugyanis 1592. július 8-án meghalt.²⁹

Erdődi András pályafutását tehát 1575-től 1579-ig biztosan nyomon kísérhetjük. Az is valószínű, hogy 1592-ben történt felfüggesztése sem árthatott neki, mert Hunyadi Demeter halála után az erdélyi unitárius egyházban ismét a radikális frakció kezébe került a vezetés. A megüresedett kolozsvári plébánosi és unitárius püspöki állásra a következő hónapokban Dávid Ferenc fia, az éppen Padovában tartózkodó Hertel János volt a leginkább esélyes jelölt, s megválasztását – többek között – Eőssi András is szorgalmazta. Nem az erdélyi radikálisokon múltott, hogy Hertel János nem vállalta a terhes atyai örökséget, s helyette inkább botanika tanári állásra pályázott a padovai egyetemen.³⁰

Az 1592-ben Hunyadi Demeterrel szemben álló prédikátorok névsorában Erdődi Andrásén kívül még néhány ismerős nevet találhatunk. Pankotai Tamás a kevés név szerint is ismert

²¹ JAKAB E.: Dávid Ferenc emléke. Bp. 1879. 242.

²² JAKAB: i. m. i. h.

²³ KerMagv XXXVII (1902) 265.

²⁴ Possevino i. m. 136.

²⁵ VASS MIKLÓS: Kornis György külföldi tanulása. KerMagv XLVII (1912) 209 skk.

²⁶ EOE III. Különösen tanulságosak e szempontból az 1588. dec. 8-i megyesi országgyűlés adatai.

²⁷ KerMagv XXIV (1889) 366.

²⁸ RMKT XVII. 5. köt. 516–18.

²⁹ GÁL KELEMEN: A kolozsvári Unitárius Kollégium története. II. 377.

³⁰ Hertel jelöltetéséről a kolozsvári városi tanács 1585–1605. évi jegyzőkönyve 202. (Kolozsvár, Állami Levéltár.) Padovai tartózkodásáról: VERESS E.: Fontes rerum Hungaricarum I. 92–107. Eőssi állásfoglalására Hertel jelöltetése ügyében Kornis György leveléből következtetünk, I. VERESS: i. m. 245.

szombatos énekszerző közé tartozik.³¹ A Bogáti Fazekas Miklós életrajzára vonatkozó, sokféle-
képpen értelmezett — és félremagyarázott — híradások rendszerezésére ezúttal nem vállalkoz-
hatunk, csupán arra a néhány kétségtelen adatra szeretnők felhívni a figyelmet, amelyek sze-
rint 1585—1587-ben már Homoródszentpálon Kornis Farkas birtokán tartózkodott.³² Ő lehetett
tehát az egyik összekötő kapocs Gerendi köre és a Kornis Farkas és Eössi András pártfogását
élvező székely szombatosok között. A névsorban szereplő többi prédikátorról egyelőre semmi
közelebbit nem tudunk. Természetesen nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy az 1575-i
tézisek szerzői között szereplő Temesvári Ambrus és az 1592-ben említett Ambrus pap azonos
személy. Ismerve a kor névadási szokásait, az 1575-ben említett Tövissi Máté és az 1579-ben
Erdődi Andrással együtt esperesi tisztétől megfosztott Pictoris Máté azonosítása sem elképzelhe-
tetlen. E feltevések kielégítő bizonyításához a megfelelő adatok azonban ma még hiányoznak.

A magasabb műveltség megszerzésére irányuló törekvés ekkor még a székely főemberek
körében sem volt általános jelenség. A két fiát is külföldön taníttató Kornis Farkas vagy a
személyesen is Padovába látogató, utóbb pedig Péchi Simon hosszú tanulmányútjainak költ-
ségeit vállaló Eössi András e réteg tagjai közül az első közé tarthatott, akikben felébredt az
igény az európai színvonalú műveltség iránt.³³ Az 1590-es évekig velük kapcsolatba hozható
prédikátorokkal sem találkozunk a külföldi egyetemek erdélyi és magyarországi hallgatói
között, pedig e prédikátorok egy része — nevük alapján ítélve — nem is volt székely száрма-
zása. A szombatos iratok is csak a Biblia alapos ismeretéről tanúskodnak, a világi műveltség
kérdéseiben azonban olykor meglepő tájékozatlanságot árulnak el.

Erdődi Andrásnak és társainak útja ebben a környezetben szinte szükségszerűen vezetett az
1575-ös tézisektől a Glirius által propagált szombatos tanok felé. Erdődi és csoportja 1575-ben
már elutasította a keresztény vallás minden látható, külső, formális megnyilvánulását. Nem
tartottak semmiféle ünnepet, elutasítottak minden szentséget, szertartást, kötött imaformu-
lát. A kereszténységből nem őriztek meg mást, mint a Bibliában található morális előírások
rigorózus megtartásának követelményét, s a Szentírás abszolút hitelességébe vetett szilárd
meggyőződést. Ez a teljesen a belső meggyőződésre s az ebből fakadó individuális erkölcsi
magatartásra redukált vallásosság azonban a kor általános művelődési viszonyai között csak
szűk, s igen magas intellektuális színvonalú csoportok körében lehetett volna tartós életű.
Előbb-utóbb tapasztalniok kellett Erdődiéknek is, hogy igazuk volt a száz papoknak, akik
1575-ös téziseik cáfolatában azt írták, hogy „dicséretes egyházi ceremóniák nélkül nem lehet-
séges igazi istentisztelet”.³⁴ Visszatérniök azokhoz a szertartási formákhoz, amelyeknek a
Bibliával ellentétes voltát bebizonyítottak tekintették, természetesen nem lehetett. Ezen a
ponton jött segítségükre Gliriusnak az ószövetségi törvények érvényes voltát hirdető tétele,
amelyből a Bibliában szereplő zsidó ünnepek és rituális előírások rekonstrukciója következett.

Gerendi művelt humanista főnemesekből és értelmiségiekből álló baráti köre Glirius zsi-
dózó tanításain is rövidesen túljutott, s az 1590-es években már Francken mindenfajta teo-
lógiai gondolkodást elutasító arisztoteliánus racionalizmusának hatása alá került, az Eössi
András körül csoportosuló egyszerű székely prédikátorok számára Glirius teológiája maradt a
végső állomás.

Pirnat Antal

Zrínyi olvasmányaihoz: Vittorio Siri

Vittorio Siri neve nem ismeretlen Zrínyi írásainak olvasói előtt. Az ún. nádori emlék-
iratban, e Zrínyinek tulajdonított fontos politikai iratban — a mű terjedelméhez képest —
bőven esik szó róla.¹ A II. Rákóczi Györgyhez címzett nádori emlékiratot, a kutatás mai
állása szerint, Zrínyi 1653 novemberében írta, s benne a fejedelem támogatását kéri a legmaga-
sabb magyar közjogi méltóság elnyeréséhez. Az emlékiratot azonban nem a saját, hanem egy
bizalmas emberének (az irat átadójának) a nevében fogalmazta, hogy könnyebben és nyíltab-
ban ecsetelhesse saját érdemeit és a nádorságra való alkalmasságát. Alighanem levele hatásos-
ságát óhajtott fokozni azzal, hogy felajánlotta szolgálatait Rákóczi dicsőségének és hírnevének
őregbítése érdekében. Az irat befejező részében ugyanis arra figyelmezteti a fejedelmet, hogy
méltó volna „moldva, kozák, tatár ellen ily kevés idő alatt” véghezvitt „dicsőséges győze-

³¹ RMKT XVII. 5. köt. 99.

³² KerMagv XXXVII (1902). 266.

³³ Jól jellemzi a helyzetet Kornis György 1591. nov. 7-én kelt levele. VERESS: Fontes rerum Hungaricarum I. 234—38.

³⁴ PIRNÁT: i. m. 147.

¹ Legújabb kiadása: Zrínyi Miklós összes művei II. Kiad. CSAPODI CSABA és KLANICZAY TIBOR, Bp. 1958. 176—192. — A Sirivel kapcsolatos rész: 190—191.

delmei" megörökítéséről gondoskodnia. Hiszen „az jó és dicsőséges fejedelmek találták meg azt magokban, hogy az ő cselekedetek és vitézi győzelmek nagyobb tündökléssel marad meg ez világon és jobban elszaporodik, ha az ő hadakozásainak okait és módjait, úgy mint az győzelmeket is, jó historikusoknak adják kezében, akik osztán jövőendő saeculumoknak is adják értésére.”

Vittorio Siri személyében egy ilyen „jó historikus”-t ajánl Zrínyi Rákóczinak, aki „jóllehet olaszul ír, de res gestas a mi országunkban deakul teszi bé könyvébe, legfőképpen ha mi levélbeli instrumentum jó kezében, ugymint causae belli, pacis conditiones, litterae principum, manifesta és más olyanokat”. Ezért azt tanácsolja, hogy a fejedelem „valami jó deák pennával” írassa meg moldvai hadjáratainak történetét, küldje azt el őhozzá, ő pedig mikor „a florentiai fejedelemhez” küldi emberét, eljuttatja majd ezeket az aktákat „az historicus urhoz”. Annyival is inkább, mert „vayon valami ismeretése és . . . vayon valami obligatiója hozzá, holott az elmúlt időbeli históriájában dicsérettel emlékezett az ő nagysága [ti. Zrínyi] személyéről”.

Közli Zrínyi az emlékiratban Siri „históriájának titulását” is: [II] *Mercurio overo historia de' correnti tempi*, melynek I. és II. köteté Casale-ban jelent meg 1644-ben, illetve 1647-ben, a III. pedig Lyonban 1652-ben.² S hogy milyen magasra értékeli e művet, arról ez a mondata tanúskodik: „Assecuráloam Nagyságotat, hogy kereszténységben senki olyan igazán, sine passioe nem ír és aki a fejedelmeknek minden állapotjának úgy végére menne . . .”

A Zrínyi-kutatást joggal érdekelheti, hogy ki volt ez a Zrínyi elismerését kivívó ismeretlen szerző, milyen kapcsolatban állt Zrínyivel, miről szól műve, s mit írt benne Zrínyiről, elkészült-e s bekerült-e művébe II. Rákóczi György hadjáratainak története. Megéri a fáradságot e kérdések megválaszolása, még akkor is, ha — mint a jelen esetben — szenzációs újdonságokról nem számolhatunk be. Olyan nagy író esetében, mint Zrínyi, kötelességünk minden fehér foltot eltüntetni.

Zrínyi kedvelt történetírójával igen mostohán bánt a szakirodalom: csupán elavult összefoglaló művek és életrajzi lexikonok emlékeznek meg nagy ritkán róla; hatalmas terjedelmű munkássága ellenére sohasem volt még önálló tanulmány tárgya. Ennek legfőbb oka az lehetett, hogy mint olasz író Franciaországban élte le élete nagy részét s így az olaszok szemében inkább francia, a franciák számára inkább olasz téma volt.

Életpályáját csak vázlatosan ismerjük.³ 1608-ban született Pármában, 1625-ben bencés szerzetes lett, majd Velencében telepedett le, ahol matematikát tanított. Hamarosan érdeklődni kezdett a politikai és történeti kérdések iránt s vállalkozott — talán a velencei francia követ biztatására — a mantovai háború (1628—1631) történetének a megírására.⁴ 1640—41-ben megjelent kisebb írásaiban⁵ oly híven képviselte a francia álláspontot, hogy Richelieu jónak látta megengedni számára a mantovai háború bizalmas iratainak a tanulmányozását. Az ambíciózus Siri, az így nyert lehetőség láttán, nem elégedett meg többé eredeti tervével, hanem egy általános európai történet megírását határozta el. Mazarintól is támogatva s immár a „consigliere, elemosinario, et historiografo della Maestà Christianissima” címmel is büszkélkedve 1644-ben, az akkor francia megszállás alatt álló Casale-ban, megjelentette nagy kortörténetének, a *Mercurio*-nak első kötetét. A velencei hatóságokkal támadt nézeteltérései miatt nem sokkal ezután Modenába költözött, s innen ment 1649-ben Párizsba, ahol Mazarin kitüntetően fogadta. Ezután tíz évig hol Franciaországban, hol pedig a modenai, firenzei és párizsi udvarokban tartózkodott, míg végül 1659-ben végleg Párizsban telepedett le. A Mazarin jóvoltából élvezett egyházi javadalmak lehetővé tették számára, hogy 1685-ben Párizsban bekövetkezett haláláig nyugodt körülmények között írhasa *Mercurio*-jának köteteit.

Az *Il Mercurio overo historia de' correnti tempi*, amolyan *histoire contemporaine*, melyben a szerző saját korának eseményeit igyekszik mennél részletesebben, s mennél több eredeti dokumentumot, okmányt felhasználva, sőt azokat szövegébe be is illesztve, feldolgozni. A szerző erejéből és idejéből 15 vaskos kötetet futtató (1644—1682), melyek 1641-től 1655-ig tekintik át az európai politika eseményeit. (Az I. kötetben egy összefoglaló visszapillantás olvasható az 1635—1640 közötti évek történetéről is.) Műfaját és módszerét tekintve Siri újítónak tartja

² Az emlékiratban a cím pontatlanul szerepel: *Mercurio overo historia de corrente tempi*, s az I. kötet megjelenésének éveként is tévesen 1642 áll.

³ Életrajzi adatait lásd: *Biographie universelle*, éd. Michaud, XXXIX, Paris, é. n. 412—413. — *Biographie générale*, éd. Didot, XLIV, Paris, 1865. 39—40.

⁴ 1630 körül a francia és a Habsburg-érdek legfőbb észak-itáliai ütközőpontja a mantovai hercegség és a monferratói örgrófság örökösödése volt. Az uralkodó Gonzaga-család egyeses ága 1627-ben kihalván, mindkét trónt a Gonzagák közeli oldalághoz tartozó Charles, duc de Nevers örökölte. A Habsburg-politika mindazon meg akarta akadályozni, hogy egy francia befészkélje magát Lombardiába s ezért kirobantotta a mantovai örökösödési háborút, mely azzal végződött, hogy Mantova velencei, Monferrato pedig francia fennhatóság alá került.

⁵ Monferrato fővárosának, Casale-nak az ostromáról szól Siri első történeti-politikai munkája: II politico soldato Monferrino, ovvero discorso politico sopra gli affari di Casale. Casale 1640. Műtán ezt a könyvet egy P. Spadafora nevű rendtársa megtámadta, két újabb munkával szállt vele vitába 1641-ben.

magát, amennyiben az egykorú „újságírás” technikáját igyekszik történetírássá fejleszteni.⁶ Erre vall már művének címe is, mely az Európa-szerzte megjelenő hírközlő, illetve fontos politikai iratokat (kiáltványok, szerződések, fejedelmek levelei stb.) megismertető „Mercurius”-okra emlékeztet. Az eredeti dokumentumok közlésével ugyanis – I. kötetének előszava szerint – jobban ki lehet elégíteni az olvasók érdeklődését, és kíváncsiságát, mint csupán azok lényegének összefoglalása által. Természetesen forrásainak reprodukálása mellett részletesen előadja az események rendjét, azok okait, motívumait is. A politikai intimitásokkal, a fejedelmek rejtett szándékaival szívesebben foglalkozik, mint hadi eseményekkel, melyeket más írók úgyszólván bőven elbeszélnek. Neki elsősorban a fejedelmek ügyeiről volt módja értékes információkat szereznie, minthogy Velencében dolgozhatott, ahol együtt vannak Európa minden országának jól értesült követői.⁷

Siri történetírói módszere megnyerte Zrínyi tetszését, olasz és francia földön azonban nem aratott különösebb sikert. XVIII. századi fordítója, Jean Baptiste Réquier, a *Mercurio* francia fordításának előszavában találóan jellemzi Siri munkáját: „Műve egy arannyal teli bánya, de csupán egy bánya. Át kell kutatni szakadatlanul, hogy a benne rejlő gazdagságot kibányászthassuk; de ha ezt megtesszük, akkor is még csak nyersanyaggal rendelkezünk.”⁸ Tiraboschi szerint ugyan „ama idők valamennyi olasz történetírója között Vittorio Siri volt a leghíresebb”, a XIX. századi életrajzi lexikonok azonban igen elítélik: kárhozzátják pontatlanságait, bőbeszédűségét, a megbízói és támogatói iránti elfogultságát.⁹ Stílusát is újságírói pongyolással jellemzi, amit ő maga is elismer. Első kötetének előszavában megvallja, hogy a stílusra nem fordított különösebb gondot. Arra törekedett csupán, hogy megértsék amit mond, nem törődve azzal, hogy elbeszélése lakonikus, vagy aziatikus stílusú-e.¹⁰

Vittorio Siri nem tartozott tehát a kor jelentős történetírói közé. Mint a jobbfajta zsurnalisztáknak, érdeme elsősorban a jól értesültség, az információ-gazdagság. Zrínyi is ezt becsülhette benne, bár a kelleténél többre értékelte. A pályáját Velencében kezdő és Párizsban befejező író iránti érdeklődése jellemzően tanúskodik politikai orientációjáról: az adriai köztársaság és a születőben levő francia abszolútizmus volt nemzetközi látókörének két fókuszusa. Miközben szorgosan gyűjtötte, olvasta és kiaknázta XVII. századi francia írók (Pierre Mathieu; Jean de Silhon; Henri, duc de Rohan; Philippe de Béthune stb.) olaszra fordított s Velencében kiadott politikai műveit, érthető a bizalma a Velencében francia érdekek szolgálatába szegődő történész-publicista iránt.

Az 1653-ban írt nádori emlékirat a *Mercurio* addig megjelen első három kötetéről tesz említést. A többi kötet már nem jutott el Zrínyihez, mert 1662-ben készített könyvtár-katalógusában is csak az első három szerepel, négy tételben¹¹. A négy könyv közül ma már csak kettő van meg a Zágrábban őrzött Zrínyi-könyvtárban: az I. és II. kötet.¹² Bár jelmondatán kívül mindössze egyetlen tőle származó bejegyzést olvashatunk bennük, Zrínyi valamennyi birtokában levő Siri-kötetet alaposan áttanulmányozhatta. Nehéz, sőt szinte reménytelen dolog lenne felmérni, hogy a *Mercurio* első három kötetének több ezer lapra terjedő anyagából Zrínyi mit és mennyit profitálhatott. Kétségtelen azonban, hogy a Siritől nyert értesülések és ismeretek több ponton hozzájárulhattak politikai koncepciójának formálódásához. Nem maradhattak rá

⁶ Célkitűzéséről és módszeréről I. kötetének az olvasóhoz intézett előszava tájékoztat. Vö. I, 3–6.

⁷ Találkozó és szépen eszteli Siri a velencei környezet előnyeit: „Habitó in una Città, quale desiderava Plutarco per stanza d'un Historico, cioè, ove tiene la sua residenza una gran Corte, piena d'Ambasciatori, e Ministri. Poiche in Venetia più che in altra Città del Mondo si vede una moltitudine di Personaggi, e Cavalieri stati per Ambasciatori à tutte le Corti d'Europa; e dove non altro essercito, che quello della Civile Prudenza si maneggia fra Nobili; onde si praticano persone di finissimo giudizio, e ben'instrutte de gli affari de' Principi.” (Előszava végén.)

⁸ J. B. Réquier *Mercurio*-fordítása tizenhét kötetben jelent meg (Párizs 1756–1759). Az idézett rész az I. kötet előszavában olvasható: „Son ouvrage est une mine pleine d'or, mais c'est une mine. Il faut fouiller continuellement, pour en tirer les richesses qu'elle renferme; et quand on les a tirées, on n'a encore que des matériaux.”

⁹ GIROLAMO TIRABOSCHI: *Storia della letteratura italiana*, VIII. Roma 1785. 302. — Michaud: i. m. 413. Érthető Siri melegeződése, mert a stílus körüli viták a leghevesebben éppen Velencében folytak. A főszereplő ezekben Zrínyi egy másik kedves írója, Virgilio Malvezzi volt, a „stile laconico” mestere és harcosa. Vö. EZIO RAIMONDI: *Polemica intorno alla prosa barocca*. „Letteratura barocca” c. kötetében. Firenze 1961. 175–248.

¹¹ Zrínyi katalógusában II/21–24. szám alatt szerepelnek Siri könyvei, de nem a kötetek sorrendjében. II/21: *Tomo secundo*; II/22: kötetszám nincs megjelölve, de a fennmaradt példány alapján tudjuk, hogy az I. kötetről van szó; II/23: *Tomo secundo, libro terzo*; II/24: *Tomo terzo*. (Vö. *Bibliotheca Zrinyiana*. Wien 1893. 56–57.)

¹² Vagyis a II/22. és II/21. számúak. Az eredeti Zrínyi-féle jelzet ma is látható a kötések gerincén. A KENDE-féle jegyzékben együttesen 204. sz. alatt szerepelnek (*Bibliotheca Zrinyiana* 28.). Jelenlegi jelzetük a zágrábi egyetemi könyvtárban: *Bibl. Zrin.* 51. — 1893-ban KENDE szerint megvolt még a II. kötet harmadik könyve is (II/23), melyet katalógusában 145. sz. alatt írt le (*Bibliotheca Zrinyiana* 20.); Zrínyi könyvbejegyzéseinek a kiadója azonban ezt a könyvet már mint a Zrínyi-könyvtár újabbban elkallódott darabját említi. (Vö. DRASENOVIČ MÁRIA: *Zrínyi Miklós könyvjegyzetei*. Pécs 1934. 8.) E külön nyilvántartott „*Tomo secundo, libro terzo*” a teljes példányban ma is meglevő II. kötet (II/22.) harmadik részének egy duplum-példánya lehetett.

hatás nélkül az olyan részletek, amelyek a török birodalom hanyatlását ecsetelik s elkerülhetetlen bukását jósolják.¹³ De alapvető tanulságokkal szolgáltak számára az olyan távoli, s a magyar ügyek szempontjából látszólag érdektelen események is, mint a portugál kérdés alakulása 1640–1641-ben, mellyel más alkalommal részletesen kívánok majd foglalkozni. Most csak a személyes vonatkozásokra szorítkozom.

A legérdekesebb ezek között a *Mercurio II.* kötetének élén álló s itt reprodukált metszet, mely végleg eldönti azt a sokat vitatott kérdést, hogy honnan merítette Zrínyi az *Adriai tengernek Syrenája* címlap-képének ötletét.¹⁴ A Subarich György nagyszombati rézmetsző által rajzolt szimbolikus kép mind fő motívumaiban, mind pedig kompozíciójában I. Pissinus velencei metsző Sirinél látható metszetét követi.¹⁵ A két kép összehasonlítása lehetővé teszi Zrínyi címlapjának pontosabb értelmezését. A Siri hajóján utazó Mercurius éppenúgy, mint Zrínyi páncélos hajósa rendíthetetlenül halad célja felé, ügyet sem vetve a figyelmét elterelni akaró tengeri lényekre. Minthogy Siri könyvének a vitorlára felírt címe (II Mercurio) azonos a hajós nevével, nyilvánvaló, hogy az „Adriai tengernek Syrenája” mint könyvcím szintén megegyezik a hajós elnevezésével. Hogy a „sziréna” szó ez esetben költőt jelent, azt már régen megállapította a kutatás, de hogy a páncélos hajós ennek az adriai költőnek a megszemélyesítője, azt csak most, Pissinus metszetével összehasonlítva állíthatjuk. S minthogy Zrínyi önmagát tekintette az adriai tenger szirénájának, a páncélos hajós sem lehet más, mint ő maga, a költő-katona. Subarich címlap-metszetét tehát fontos hely illeti meg ezentúl a Zrínyi-ikonográfiában is.

Az összehasonlítás fényében az is valószínűnek tűnik, hogy a költő-hajós jobb kezében levő tárgy nem más, mint papírtekercs, vagyis az elkészült mű kézírata. A mintául szolgáló Mercurius ugyanis jobb kezében saját jelvényét tartja, s baljával kormányozza hajóját. Zrínyi is bal kezével irányítja a vitorlát s ezért nincs ok — mint eddig — feltételezni, hogy jobb kezében viszont a hajó kormányát fogja. A Pissinus által rajzolt feltűnő kormánylapáttal semmiképpen sem rokonítható a Zrínyi kezében levő rudacska.

Figyelemreméltó változtatás az is, hogy míg Mercurius háborgó, viharos, addig Zrínyi nyugodt, csendes tengeren hajózik. A kép így lehetett csak összhangban az eposz XIV. énekében írottakkal, melyben a költő olyan hajóshoz hasonlítja magát, aki a szigetvári hős csillagát a hűség és vitézség iránytűjével követve szerencsésen közeledik célja felé: „Már én mágnesküvem portushoz hoz engem, Szerencsésen jöttem által ez tengeren, Immár barátimat az parton csmerem . . .” (XIV, 3.). A költő, az Adriai tenger szirénája túl van már a veszélyeken: nincs már itt helye viharnak, őrjási hullámoknak, cikázó villámoknak.

Minthogy Siri *Mercurio*-jának II. kötete 1647-ben, tehát a *Szigeti veszedelem* megírása után jelent meg, arról szó sem lehet, hogy Pissinus metszete ismeretében formálta volna meg Zrínyi a XIV. ének szép hajós-hasonlatát. Ellenkezőleg, mikor Siri könyvét megismerte, észrevette, hogy annak címlap-képe mennyire ráillik a XIV. énekben írottakra. Ezért határozta el, hogy a szükséges módosításokkal ezt a szimbolikus képkompozíciót helyezi művé élére.

Az I. kötet már említett bejegyzésénél is érdemes egy pillanatra megállnunk. Az 1641-es év eseményeit tárgyaló kötet 419. lapján olvasható, hogy a XIII. Lajos és Richelieu ellen felázadt Louis de Bourbon, Soissons grófja (Conte di Soissone) midőn a döntő csatában rohamra indult, pisztoly-lövést kapott az arcába és holtan esett össze. Zrínyi itt hozzáfűzi: „Il card: Ric: ha fatto mazzarlo da un suo servitore, al Conte Soisson che con inganno haueua mandato a servirlo.”¹⁶ Vagyis Zrínyi kivételes figyelmet szentelt annak a ténynek, hogy a hatalom, az adott esetben Richelieu, miként szabadult meg egy számára kellemetlen embertől: egyik ügynökét küldte szolgálatába azzal a feladattal, hogy urát csata közben gyilkolja meg. Megjegyzendő: Siri csak feltételesen, mint egyik lehetőséget említi, hogy a lázadó gróf orgyilkosság áldozata lett. Zrínyi — nyilván más értesülések alapján — már bizonyosnak tekinti a politikai büntényt. Hogy ilyen érzékenyen reagált erre az esetre (az első két kötet több mint 2500 lapján egyedül itt jegyzetelt!), az talán megengedi, hogy feltételezzük: megfordulhatott a fejében, hogy egyszer majd őtöle is hasonló módon, szerencsétlenség látszatát keltve igyekeznek megszabadulni. Talán tehetett is ilyen megjegyzéseket környezetében, s így jobban érthető, miért gyanakodtak annyian jól álcázott gyilkosságra a végzetes vadkanvadászat után.

A nádori emlékiratban olvasottak alapján érthető érdeklődéssel kerestem, hogy hol emlékezett meg Siri „dicsérettel” Zrínyi személyéről. Az eredmény sajnos csalódást okozott. Siri ugyanis

¹³ Vö. pl. I. 184., ahol egy Konstantinápolyból hazatért követ véleményét tolmácsolja Siri a török hanyatlásának okairól.

¹⁴ Zrínyi címlap-képe számos könnyen hozzáférhető kiadványban (pl. Gróf Zrínyi Miklós művei I, Kiad. NÉGYESSY LÁSZLÓ, Bp. 1914. 85.) megtalálható. Legjobb reprodukcióját lásd, PATÁKY DÉNES: A magyar rézmetszés története. Bp. 1951. 306.

¹⁵ A két kép rokonságára röviden utaltam már Zrínyi-monográfiám 2. kiadásában: Zrínyi Miklós. Bp. 1964. 355.

¹⁶ Vö. DRASENOVICH: i. m. 47.

az 1652-ben megjelent III. kötet 990. lapján, egy meglehetősen jelentéktelen esemény kapcsán említi csupán Zrínyit. A Habsburg–török viszony 1643 őszi alakulását tárgyalva ezt olvashatjuk: „Bodiani és Zerino grófok, összegyűjtve egy jelentékeny seregnyi embert, behatoltak a nagy úr országába és végignyargalva jó hús mérőföldet prédával és haracsolással hírvetoltak is helyreállították s a török által okozott károkat is kárpótolták magukat. Bár ez az akció derék dolog volt és megfelelt a máskor is alkalmazott gyakorlatnak, egyáltalán nem tetszett a császárnak, aki attól tartott, hogy a Porta számára szaporodni fognak az okok az erdélyi fejedelemmel való titkos együttműködésre az ausztriai ház kárára.”¹⁷ Sajnos Siri nem ad pontos dátumot, s így nem állapítható meg, mikor volt az említett portyázás. Az eddig ismert források nem tudnak Zrínyi és Batthyány Ádám 1643 őszi közös portyázásáról, sőt jelenlegi ismereteink szerint Zrínyi ez év őszén a svéd hadszíntéren vitézkedett.¹⁸ Így azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy Siri összekevert bizonyos dátumokat. De bármi legyen is a tényállás, Siri idézett sorai alapján erős túlzásnak hat a nádori emlékirat kijelentése. Lehet, hogy Zrínyi célja érdekében nem habozott kissé nagyozolni a fejedelem előtt, de azt az eshetőséget sem szabad kizárni, hogy az emlékirat esetleg mégsem Zrínyi fogalmazása, hanem utasításai alapján valamelyik ágense (Vitnyédy talán?) öntötte formába. Minthogy az emlékirat stílusa és szókinése is támaszt bizonyos kételeyeket Zrínyi szerzősége iránt, érdemes lesz a kérdést egyszer tüzetesen megvizsgálni.¹⁹

Miután kiderült, hogy Siri jelentéktelen említését minősíti a nádori emlékirat „dicsérettel” való megemlékezésnek, kételkednünk kell abban az állításban is, hogy „önagységának vagyon valami ismeretsége” az olasz történetíróval. Biztos választ akkor adhatnánk erre a kérdésre, ha többet tudnánk Zrínyinek a toszkánai nagyherceggel való kapcsolatáról. Az emlékiratból csak annyit tudunk, hogy Zrínyi tervezi egy szolgáját a „florentiai fejedelemez” küldeni. Mivel 1653 novemberében azt ajánlja fel Rákóczinak, hogy szívesen továbbítja majd ezzel az emberrel a moldvai hadjáratról megírandó relációt, a tervezett kiküldetésre 1654 tavasza előtt aligha kerülhetett sor. Ez a következtetés összevág annak az október 3-án írt, de évszámot nem tartalmazó levélnek az állításaival, melyben Zrínyi Lippay érseket virágok küldéséről informálja.²⁰ A levél szerint a florentiai herceg Zrínyinek „egy szép apatika ládát és egy scatola virág gyükeket” küldött, hozzá intézett levelében pedig ígérte, hogy majd „kikeletieket is küld”. Zrínyi kilátásba helyezi Lippaynak, hogy majd adni fog neki a herceg tavasszal várható újabb küldeményéből. Erre biztosan számít, mert „szolgáim akkorra bemennek Florentiában az herceghöz valami török lovakkal” s egyúttal elhozhatják a herceg ajánlóját. Igen nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy Zrínyi szolgáinak „kikeletkor” esedékes útja ugyanaz, amelyre a nádori emlékirat is utal, s ez esetben a Lippaynak szóló levél 1653. október 3-án kelt. A dolgoknak ez az összetalálkozása igen jellemző a színlelésnek arra a gyakorlatára, melyet éppen a nádori emlékirat hangsúlyoz: „az mikor dissimulációval vihetünk többet végben, az igazságnak szereteti kényszerít minket, hogy dissimuláljunk.”²¹ Mígközben Zrínyi októberben a kertjéről híres Lippayval kedélyesen levelez virág-ügyekben, novemberben elsősorban az ő politikai manipulációt leplezi le Rákóczi előtt. S embereinek tavaszra tervezett firenzei útját, mellyel Rákóczi propagandáját kívánja szolgálni, arra is fel akarja használni, hogy a legfőbb ellenfél, az érsek számára ritka virágokkal kedveskedhessen.

A Sírivel való esetleges kapcsolat szempontjából az a tény a legfontosabb, hogy Zrínyi 1653 októberére előtt ajándékokat és levelet kapott a toszkánai nagyhercegtől. Elképzelhető ugyanis, hogy Firenzéből jövő emberei hozták ekkor magukkal a *Mercurio* 1652-ben Lyonban megjelent III. kötetét. Talán ezt is a herceg küldte? A kérdés azért jogosult, mert a szóban forgó III. kötetet a szerző „Vittoria della Rovere, gran duchessa di Toscana”-nak ajánlotta. Vittorio Sirenek egyébként is voltak kapcsolatai a firenzei udvarral, lehetséges, hogy 1652–53-ban éppen Firenzébe tartózkodott. De az is lehet, Zrínyi csak az ajánlás címzése alapján gondolta, hogy 1654-ben Firenzébe küldendő emberei Sírít ott találják majd. Abban biztos lehetett, hogy esetleges küldeményét, ha elérkezik a címzetthez, az szívesen fogadja majd. A *Mercurio* szerzője ugyanis I. kötetében külön felszólította olvasóit, hogy támogassák munkáját a fejedelmek tetteire vonatkozó akták megküldésével.

Hogy valóban kapcsolatban állt-e Zrínyi a francia király olasz történetírójával, arra a *Mercurio* további köteteitől, pontosabban az 1651–1655. évek eseményeit tárgyaló XV. kötetből (Firenze 1682) várhatnánk választ. Ugyanis, ha Rákóczi megírta a moldvai hadjárat történetét, s Zrínyinek azt módjában volt Sírinez eljuttatni, akkor e reláció-nak ebben a kötetben

¹⁷ „I conti Bodiani, et di Zerino raccolto un numero stuolo di gente entrarono nel paese del Gran Signore, et corsono per ben venti leghe con le prede, et con le rapine risarcirono la reputazione non meno, che i danni partiti da' Turchi. Questa azzione se bene generosa, et praticata altre volte non era tuttavia punto piaciuta all'Imperatore dubioso, che accrescesse motivi alla Porta di cospirare co'l Transilvano a' danni della casa d'Austria.”

¹⁸ KLANICZAY TIBOR: Zrínyi Miklós. 2. kiad. Bp. 1964. 48–49.

¹⁹ A nádori emlékirat szerzőségének bizonytalan voltára Csapodi Csaba hívta fel figyelmemet.

²⁰ Zrínyi Miklós összes művei II. Bp. 1958. 380–381.

²¹ I. m. 178.

volna a helye. Ezt azonban hiába keressük benne, sőt még említést sem találunk az erdélyi fejedelemlnek Lupuj vajda felett aratott győzelméről. Igaz, Siri ezt a kötetet már öreg korában, s meglehetősen elnagyoltan írta meg. Hiszen míg kezdetben minden év történetének egy-egy külön nagy kötetet szentelt, s később egyes évek eseményeit két, sőt három (pl. az 1646. és 1648. éveket) kötetben írta meg, addig az utolsó, XV. kötet öt évet foglal össze. Elképzelhető, hogy a fáradt író a kevésbé lényegesnek tartott események megőrkítését itt már mellőzte. Ez esetben a Rákóczi-féle relatio, s esetleg más Zrínyi által küldött dokumentumok a hagyatékában keresendők.

A Párizsban 1685-ben elhunyt Siri végrendeletében úgy rendelkezett, hogy kéziratait szülővárosának, Pármának bencés kolostorába küldjék. Innen azok 1810-ben a napóleoni korszak rendelkezései értelmében átkerültek a hercegi könyvtárba, a Biblioteca Palatinába. Ma is ott őrzik Vittorio Siri 16 hatalmas kéziratköteget.²² Köztük van a *Mercurio* több kötetének fogalmazványja, az anyag nagyobb részét azonban a mű előmunkálatai, illetve Siri anyaggyűjtése alkotja. Bár ezek között találunk magyarországi eseményekre vonatkozó feljegyzéseket, illetve magyar eredetű iratokat, főként I. Rákóczi György hadjáratával kapcsolatban; Zrínyitől származó vagy vele kapcsolatba hozható anyagnak nem akadtam nyomára. Talán Siri levelezésének átvizsgálása vezethetne valami eredményre. Ez azonban nem került Pármába.²³

A Siri-hagyaték átnézése mégsem volt felesleges. Az 1178. jelzetű kéziratköteg végén egy lista található különböző iratokról és levelekről. Ennek H/a lapján ez olvasható: „A Mr Sillon au 25 7bre 1653.” Vagyis a felsorolt iratokat Siri Jean de Silhonnak, Mazarin titkárának küldte el vagy adta át 1653. szeptember 25-én. A jegyzékbe foglalt iratok semmi érdekeset nem tartalmaznak a mi szempontunkból, csupán az a tény fontos, hogy Siri kapcsolatban volt de Silhonnal, ami nem is meglepő, hiszen mindketten Mazarin szolgálatában álltak. Különös, hogy ez a de Silhon szintén Zrínyi kedvelt írói közé tartozott. Sőt éppen azok közé, akikkel valami közvetlen kapcsolat lehetősége is fennáll. A Zrínyi és Siri kapcsolatára vonatkozó kutatást ezért nem tekinthetjük lezártnak, sőt ezt a munkát ki kell terjeszteni a Zrínyi és Mazarin környezete között sejtethető kapcsolatok vizsgálatára. Alighanem Jean de Silhon bizonyul majd e téren a kulcsfigurának. Addig is, amíg az ez irányú kutatásokra sor kerül, a XVII. századi magyar történelem kutatóinak érdemes lenne felfigyelniük a *Mercurio* kötetében és Siri hagyatékában található nagyszámú magyarországi adatra, értesülésre, dokumentumra.

Klaniczay Tibor

Szalárdi János történelemszemlélete

Sokat látott-próbált, megélt Szalárdi János, XVII. századi irodalmunk legjelesebb magyar nyelven író historikusa. Alacsony sorból küzdötte fel magát. Szegény kézműves szülők gyermekeként látta meg a napvilágot, talán 1601 táján, a Bihar megyei Szalárdon. Iskoláztatásáról nincsenek adatok, neve nem szerepel az eddig kiadott egyetemi matrikulákban. *Siralmas krónikájában*¹ azonban sokat elárul önmagáról, noha mindig harmadik személyben szól viselt dolgairól. Igen rokonszenves, jellems, művelt, a haza sorsáért aggódó, a közügyeket mindig saját érdekei fölé emelő, önzetlen, nem mindennapi írói tehetséggel megáldott egyéniség önarcképét hagyományozta az utókorra. Felemelkedését emberi értékeinek köszönhette. „Igen ifju korában”, 1634-ben vette udvarába öreg Rákóczi György és a gyulafehérvári levéltár őrvé tette. Két évvel később, 1636-ban helyettes titkár (vicesecretarius), 1646. január 6-án a fejedelem bizalmas titkára, alig telik el fél esztendő, birtokadományban részesül. Váradon házat vesz. Kézpénzvagyona sem jelentéktelen. Egy Úzoni nevű hivatalnoknak 1646-ban 243 Ft-ot tud kölcsön adni, ami tekintélyes összegnek számított abban az időben. Nem volt oka panaszra II. Rákóczi György alatt sem, a fejedelem biztos emberének számított ekkor is. A szerencsétlen lengyelországi hadjárat és Erdély ezt követő feldúlása azonban úgyszólván koldusbotra juttatta, Várad elcsúszását mindenét elvesztette. Tisztségekben ugyan ezek után sem volt hiánya: 1665-ben katonai adószedő, 1666. február 26-án pedig az országyűlés a Partium, valamint Kolos, Doboka, Belső-Szolnok megyék összes pénzbeli adóinak és egyéb jövedelmeinek preceptorságával bízta meg, Kolozsvárott pedig, ahol Várad bukása után végleg letelepedett, az eklézsia gondviselőinek sorába választották. Birtokkal, számottevő pénzjövdelemmel ekkor

²² Jelzetek: MS Parm. 176, 1164–1178. — A XIX. századi katalógus alapján csak ezeket találtam, a XVIII. századi források azonban még a bencés kolostorban őrzött 18 kötetről tudnak. (Vö. P. Mariano Armellini: Biblioteca Benedictino-Casinensis. Assisi 1731–1732. II, V 13–15.)

²³ Nem sikerült megtudnom hova kerültek a Siriéknak címzett levelek. — A további kutatások érdekében megjegyzem, hogy Tiraboschi szerint (l. m. VIII, 303.) a modenai hercegi titkos levéltárban nagyszámú Siri-levél található. Michaud biográfiai lexikona szerint pedig élete végén Siri bizonyos mennyiségű kéziratot III. Cosimo toszkánai nagyherceghez is eljuttatott. Ezeknek az állításoknak a hitelét nem volt még alkalmam ellenőrizni.

¹ Siralmas magyar kronikanak kilencz könyvei, melyeket a következő posteritásnak megintetésekre és oktatóskra tulajdon nyelvlükön egybeszedeggett és megírt Szalárdi János 1662-dik esztendőben. Kiadta: КЕМЕНЬ ЗСИГМОНД. Pest, 1853. (Újabb Nemzeti Könyvtár). A Szalárdi művéből vett idézetek mindig ebből a kiadásból valók.

már nem rendelkezett. „Magamnak pedig bizony tagadhatatlan csak annyira való módomban is még eddig nem igen vagyok, csak oly szolgálcskát is tarthassak, kit becsületes emberek elébe küldhessek” — írja Telekinek 1666. március 29-én. Kolozsvárott költözött el az élők sorából 1666. augusztus 3-án, és 5-én helyezték örök nyugalomra a házsongárdi temetőben. Életének utolsó két esztendeje azzal telt el, hogy *Siralmas krónikája* kiadatása érdekében kilincsel, levelezett, mikor mire futotta fogyatkozó erejéből.²

A Krónika megírásához 1662-ben fogott és 1664-ben már elkészült vele. Csupán próbb kiigazítások maradtak hátra. Azért kérte Telekitől Bethlen Gábor végrendeletét is, hogy adatait kiegészítse.³ Munkája Erdély történetét mondja el a mohácsi vésztől Kemény János bukásáig, 1526-tól 1662-ig, kilenc könyvben. Beosztása a következő: I. A mohácsi vésztől Báthori Gábor koráig. II. Bethlen Gábortól öreg Rákóczi György trónra lépéséig. III. Öreg Rákóczi György uralkodásának története 1636-ig, a Bethlen István-féle konfliktus kitöréséig. IV. 1636-tól haláláig, 1648-ig. V. Ifjabb Rákóczi György viselt dolgai 1657 végéig. VI. Az 1658. és 1659. évben történt veszedelmek. VII. Az 1660. év története: a hajdúvárosok pusztulása, a fejedelem veresége Gyalunál, halála, Várad eleste és következményei. VIII. Kemény János fejedelemségének története és az 1661. és 1662. évben történt események. IX. Medgyesi Pál két prédikációja 1657-ből.

Ha figyelembe vesszük, hogy Szalárdi milyen intenzitással, milyen terjedelemben foglalkozik Erdély történetének egyes szakaszaival, azt látjuk, hogy írói szándéka a Bethlen Gábor halálától 1662-ig lezajlott drámai események megörökítése volt, az előzmények felvázolása a kép teljesebbé tételét szolgálta. De még ezen a szűk körön belül is a legerjedelmesebben II. Rákóczi György trónra léptétől mondja el és elemzi Erdély történelmének legfényesebb mozzanatait. Miként művének címében a „siralmas” jelző is mutatja, lényegében arra vállalkozott, hogy Erdély tragédiáját dolgozza fel, szándéka szerint elfogulatlanul, a bizonyítható történeti tények világánál elemezve azokat az okokat, melyek a bukáshoz vezettek.

Szalárdi történelemfelfogásának egyik legfontosabb alkotó eleme — számos kortársához hasonlóan — XVI. századi örökség: a zsidó és magyar nemzet párhuzamos történetének koncepciója, melyet Farkas András fogalmazott meg először *Az zsidó és az magyar nemzetről* c. énekében. Ez a hagyományos toposz azonban Szalárdinál gazdagabb értelmezést nyer: „Vettesék egyben csak Erdély országának állapotja az Juda országával és Jeremiasnak XXVII. részéből Nabugodonozornak állapotja is török császár állapotjával; szabattassanak azok is az szegény romlott haza dolgaira: ottan meg fogja tapasztalni akárki az Istennek igeje s akaratja szerént is, oda tartoztak volna s tartoznak is ő Nagok és ő kglmek is az országgal együtt nagyobb engedelmességgel. Mely Isten könyvében megíratott szent historiák, hiszen, azért is irattak oly szorgalmatosan meg az szentlélek által és hagyattak letétetve nálunk: életünket mi is azokhoz conformálhassuk s minden dolgainknak mintegy ugyan Csapó Sinori, azok legyenek.”⁴ Teleki Mihálynak írta ezeket a sorokat 1664. július 14-én, tömören összefoglalva azt, amit *Krónikája* I. könyvének második részében (I. 8–11.) fontos alapelveként bővebben kifejtett és munkájában következetesen érvényesített. Szerinte — felfogásával nem állt egyedül — Erdélynek ki kellett volna tartania a török mellett, engedélye nélkül nem lett volna szabad megindítani a lengyel hadjáratot. Szalárdi finom megfigyelése szerint: a moldvai és havasalföldi sikeres csatázások is a tragédia csiráit rejtették magukban, a katasztrófát segítették megvalósuláshoz, mert „a mi fejedelmünk gyarló erőtlén ember lévén, az igazgatásban meghanyatlott és megesett”.⁵ II. Rákóczi György kettős bünt követett el: vétett a politikai cselekvésben, mert nem számolt azokkal a hatalmas erőkkel, melyeket meg gondolatlan lépésével maga és országa ellen ingerelt és vétett a Szentírás ellen, ahol megíratott: nem szabad a török ellen rugódoznunk.

Ifjabb Rákóczi György elkövette a hübrisz tragikus vétét, a többi már — így láttatja velünk Szalárdi János — a végzet keze irányította. Pedig idő lett volna a megfontolásra és a cselekvés helyes módjának megválasztására. Ugyanis a bajokat az értelmesebbek előre látták. Ujfalvi Imre már 1598-ban „prognostikált”-a:

„Ezer hatszáz ötvenhétben,
Mikor, ember, jutsz ennyiben,
Rezzen világ minden részben,
Mert a nagy év perczen ebben.”⁶

² HORVÁTH DETRE: Szalárdi János és *Siralmas krónikája*. Száz 1923. 94–122. — HERPEI JÁNOS: Adatok a krónikaíró Szalárdi Jánosról, Rákóczi bizalmas titkáráról. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerk.: KESERŰ BALINT. I. Bp.—Szeged, 1965. 544–551.) KONCZ JÓZSEF: Szalárdi János kiadatlan levelei és reá vonatkozó apró adatok. ItK 1899. 339.

³ „Az idvözült Bethlen fejedelem testamentumát elvárom uram kgltdől, mert abból is az országra nézendő közönséges dolgokat a Krónikához toldanom az ő helyén, szükségesnek itilem.” (KONCZ: i. m. 93.)

⁴ Az 1664. júl. 14-én kelt levél melléklete. (KONCZ: i. m. 98.)

⁵ Szalárdi: V. 268.

⁶ Szalárdi: V. 296.

Medgyesi Pál, a reformista puritánusok nagy hatású írója, leküzdhetetlen belső kényszerből jósolta-síratva sorozatos „Jajjaiban” Erdély elkövetkezendő veszedelmét.⁷ De ha nem hitt ezeknek a fejedelem, legalább a természet figyelmeztetését kellett volna komolyan vennie. Hiszen a hadjárat előkészítése, a hadak gyülekezése idején „nem kicsiny omenje, gonosz előljáró jelensége tetszék meg a jövőendő és közelítő nagy gonoszoknak”.⁸ Szokatlanul nagy havazás, olvadás, esőzés, ismét fagyás-havazás, katonáinak pusztulása el kellett volna térítenie vállalkozásától, de ő csak vakon ment a végzet elébe. Lengyel földre lépve — nem tudván katonáit kordában tartani — utat engedett az oktanal kegyetlenkedésnek és pusztításnak. Joggal jegyzi meg Szalárdi: „a melly királyok, fejedelmek kegyetlenkedésre vetemedvén, mások szabadságának letapodására igyekezének, azok magok bátorságokat elvesztvén, sebes veszedelem nélkül száraz lábbal koporsójokba szállani ritkán szoktak volna.”⁹

E „végzet-koncepció” átítatja a Siralmas krónikának nem csupán frazeológiáját, de teljes szövegét és egyben sejteti: milyen tartópillérekben nyugszik a mű szerkezete. Szalárdi tudatos író. Nála mindennek helye és sajátos jelentése van a mű keretein belül. Megkülönböztetett figyelmet érdemel, hogy a kortárs írók közül mily gyakran és tisztelettel emlegeti Medgyesi Pált¹⁰ és Krónikája kilenc könyve közül egyet, mégpedig az utolsót, annak szenteli, hogy közzé teszi két prédikációját. E jelenség magyarázata elvezet bennünket Szalárdi történet-szemléletének gyökereihez.

A *Siralmas krónika*ban mintegy záróként alkalmazott két prédikáció, ötödik tagja a szerző hat részből álló „jaj-sorozat”-ának.¹¹ (Mindkettőt Sárospatakon mondta el 1657. szeptember 2-án, ill. 9-én.) Az első három halotti prédikáció — mai terminológiával élve — valójában három emlékbeszéd: I. Rákóczi György (1649), Rákóczi Zsigmond, a puritánusok nagy reménysége (1652) és öreg Bethlen István (1648) koporsója felett.¹² Halálukat egy nagy nemzeti katasztrófa előjátékának tekintik: „A’ veszett időkben, az isteni felelemmel, böltseséggel, tanátsal, értékkel és hatalommal elől járo Embereknek halálok, ő magoknak ugyan nyereség; de a’ meg-maradtak sokszor jövőendő nagy romlásnak és veszedelmeknek jelensége, s’ hir-tétel affelől.”¹³ Ez a Bibliára támaszkodó felismerés arra ösztönzi, hogy felmérje helyzetünket Európában: „tekints-el akar mely felé: Eszak nem igen szeret: Napnyugat-is tsak Isten tudja mint vagyon hozzánk: Napkelet peng s’ Dél gyűlöli; ha Isten nem vigyázna tsak az egy pusztá testünköl hagnya, s’ azzal-is keserves rabságra!”¹⁴ Zrínyi Miklós is így jártatta körbe a tekintetét és arra a konklúzióra jutott, hogy csupán magunkra számíthatunk. A puritánus prédikátor Medgyesi Pál egyedül istenben bízik. A vitézi siratókhoz hasonlóan, az indítás nagy lélegzetvétellel, lírai hangütéssel kezdődik. A középső rész — bibliai szövegértelmező és alkalmazó lévén — laposabb, de a befejezés, amikor a választott igéknek az elhunyttra való alkalmazása következik, ismét a magasba szárnyal.

A negyedik és hatodik Jajj már jóslatainak részleges megvalósulása jegyében íródott. Az ötödik pedig, a Krónika alapkoncepciójával való szerves kapcsolata miatt szolgál rá figyelmünkre. Különösen a második prédikáció (IX. 659–680.). Izráel romlásának történetéből¹⁵ összegyűjti azt a bűnlajstromot, mely véleménye és a XVI–XVII. századi közgondolkodás szerint Izráel (és Erdély) pusztulásának alapvető oka volt. Ezek a következők: 1. A bűnre teljességgel való magaraadás. 2. Olyan bűnök újrachonosodása, melyeket az elődök egyszer már kigyomláltak. 3. Isten jótéteményeinek semmibevétele. 4. A bűn eszközeinek kidomlása, feltalálása. 5. Az előjárók a szörnyű bűnökben is elől járnak. 6. Az előjárók a népet is a bűnre édesgetik. 7. Nyomorgatás, erőszak, törvénytelenység. 8. Isten szent igéjének semmibevétele, megvetése. 9. A maga rüt elhívés, felfuvalkodás.

Izráel (és Erdély) romlásának tehát sem több, sem kevesebb: kilenc bűn volt az oka. Éppen annyi, ahány Szalárdi János *Siralmas krónikája* fejezeteinek száma. És ez a kilenc bűnről szóló prédikáció, a Krónika kilencedik, befejező könyvével azonos. Túlzás nélkül mondhathatjuk: ez nem lehet a véletlen játéka. Tudatos történetírói szerkesztésnek vagyunk tanúi, mégpedig tudomásom szerint egyedülálló szerkesztésnek a magyar történetírás történetében.

Medgyesi történeti nézeteinek is — mint láttuk — végső soron a Biblia az alapja. A Jajjai-ban megnyilatkozó egyetemes szorongása azonban kivételesen érzékeny, a társadalmi, poli-

⁷ Medgyesi Pál: Magyarok Hatodik Jajja. Sárospatak 1660. (RMK I. 970.) 6. lapon.

⁸ Szalárdi: V. 298.

⁹ Szalárdi: V. 306.

¹⁰ Szalárdi: IV. 221., IV. 235., V. 252., V. 267.

¹¹ RMK I. 873., 880., 922., 960

¹² Rákóczi Zsigmondról és a puritánusoknak személyével kapcsolatos reménykedéseiről: MAKKAI LÁSZLÓ: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952. 117–119., 127–133. — Magyarország története II. Magyarország története 1526–1790. A késői feudalizmus korszaka. Szerk.: H. BALÁZS ÉVA, MAKKAI LÁSZLÓ. Bp. 1962. 219–221.

¹³ RMK I. 880. Medgyesi Pál: Hármaj Jaj. 29. lapon.

¹⁴ Uo. 59. lapon.

¹⁵ 2. Reg. 17., 2. Reg. 21., a teljes 2. Reg. 25., Chron. 36. 11–22.

tikai, egyházipolitikai változások iránt igen fogékony lélekre mutat. Erdély története őt is megtanította arra, hogy Bethlen Gábor trónra léptétől a lengyelországi hadjáratig viszonylag nyugodt körülmények között eltelt „aranykor” egy olyan egyensúlyi állapot eredménye, melynek fenntartása szüntelen erőfeszítéseket követel, s minden idegszállalal észre: a legkisebb hiba az egyensúly megbomlásához, katasztrófához vezet. Puritanizmusához kötődése is ezt az erőteljes társadalmi-politikai érzékenységet növelte benne. I. Rákóczi György, Lórántffy Zsuzsanna és méginkább Rákóczi Zsigmond herceg élte benne a reményt, hogy puritánus reformjait sikerül megvalósítania.¹⁶ De amilyen mértékben távolodtak ezeknek a reformoknak végrehajtási lehetőségei, úgy sötétült fokozatosan próféciáinak látóhatára is. Amikor pedig 1659/60 táján azt olvasta, hogy: „A kik e' Világ állapotira szorgalmatosan számot tartanak, ezekben-vötték s-jegyzésben hagyták, hogy a' Harmadjél száz, Öt száz, Hét száz, és Ezer esztendőknél el-telési, az Országoknak, Nemzetségeknél, &c. *fatalis periodi* változhatatlan végezet sok változással, és romlással”; történetfilozófiailag megalapozva észre az, amit ő az erdélyi helyzet ismeretében eddig a magyarság eljövendő sorsára vonatkozólag mondott.¹⁷

Medgyesi marginális jegyzete szerint ezek a sorok Richter *Axiomata politica* c. művére utalnak. Gregorius Richter (1650–1624) kézműves családból származott. Apja a sziléziai Ostritzban kovácsmester volt. Szüleit korán elvesztette. Neveltetéséről a nagyszülők gondoskodtak: 1576-ban Boroszlóba küldték iskolába, majd Frankfurtra. 1584-ben a görli tzi gimnáziumban tanít, 1587-ben Ranschban lelkész, 1590-ben diaconus, 1606-ban pastor primarius Görli tzbén. Rendszeresen írogatott 1580 óta. Működését alkalmi versek és temetési búcsúztatók írásával kezdte. Szűkebb hazáján, Szilézián túlmutató hatást azonban *Axiomata historica*, *Axiomata ecclesiastica*, *Axiomata oeconomica* és magyarországi viszonylatban mindenekelőtt *Axiomata politica* c. művével ért el. Nem volt eredeti gondolkodó, sem nagy formátumú író. Művei mégis könyvsiker számba mentek. *Axiomata politica* c. könyve pl. 1602 és 1654 között négy kiadást ért meg és ez nem csekély szám, ha a könyv méreteit (közel ezer nyomtatott oldal) figyelembe vesszük.¹⁸

Munkája hatalmas compiláció. Rendszerező elve: az országok, birodalmak, dinasztiák és mindennemű emberi intézmények életében 250, 500, 700 és 1000 évenként kikerülhetetlen, nagy változások következnek be. A történelem – szerinte – nem más, mint periodikusan megismétlődő katasztrófák sorozata. Az *Axiomata politica* ennek a tételnek történelmi adatokkal való bizonyítása. Felvonultatja a Biblia, a görög és latin auktorok, valamint az egykorú történetírók minden e szempontból felhasználható adatát és gondolatát. Hatékonyaságát külső tényezők is nagyban segítették. A harmincéves háború és a török iga borzalma it szenvedő Európában a jóslások és világvége-várások napirenden voltak, nem egy esetben a hivatalos politikát is befolyásolták. Richter műve lényegében ezeknek adta meg történetfilozófiai alapvetését.

Szalárdi János Krónikájában a zsidó – magyar történelmi párhuzam, az ország pusztulását okozó kilenc bűnről szóló tanítás mellett komoly szerepet játszik – szintén Medgyesi közvetítésével – a „fatalis periodus” Richter-féle elgondolása is, s ezek szervesen kiegészítik egymást, sajátos profétikus, tragikus alaphangú, autonóm világot teremtve.¹⁹ És mindez a igazolás, a bizonyítás szándékával! Azok ellen, akik a törökösöket, árulást teli torokból „rákögják” hazájukat szerető becsület embereket fejére, azt állítva: ők az okai az ország romlásának és a „szép végházak” török kézbe jutásának. Tartózkodóan bár, de félre nem érthetően hozza az olvasó tudomására: ő maga is a törökösök, az árulással vádoltak csoportjába tartozik, azok közé, akik „siralmas könyező szemmel nézték a meglett romlásokra hanyatlott veszedelmes alkalmatosságokat, és vérek hullásával, s életék megpecsétlésével is, ha mi rajtuk állott volna benne, igyekeztek volna azokat elfordítani”.²⁰ Tanulságul az utókornak, védelmi a helyes álláspont számára írja meg Szalárdi a *Siralmas krónikát*, hogy „mind a kívül-való keresztyén nemzetek is, hogy valósággal érthessék nagy romlásunkat, és abból a reájok következő gonoszokat, mint

¹⁶ A puritánusok II. Rákóczi Györgyhez való kapcsolatára: MAKKAI: i. m.

¹⁷ RMK I. 960. Medgyesi: Hatodik Jaj. 4. lapon.

¹⁸ Jöcher: Allgemeines Gelehrten-Lexicon. Leipzig, MDCCLI. 2088. p. – Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinem Gelehrten-Lexicon worin die Schriftsteller aller Stände nach ihren vornehmsten Lebensumständen und Schriften beschrieben werden. Angefangen von Johann Christoph Adelung . . . Heinrich Wilhelm Rotermund. 6. Erg.-Band. 1961. 2074–2075. p.

¹⁹ „Melly 1648. esztendő olly fatalis és nevezetes lön, hogy a szultán Ibrahim török császár, Ladislaus Sigismundus lengyel király, öreg Rákóczi György fejedelem, Draskovics János magyarországi palatinus, gróf Bethlen István, és Kornis Zsigmond jó egy magyar urí személy ezen esztendőben holtanak vala meg.” (Szalárdi: IV. 235.) – „Az öreg fejedelemül maradt tanácsurak is pedig: Haller István, szép özségre jutott becsületes öreg ur Redei Ferenc, Kemény János, Serédi István, Bethlen Ferenc valának; kik közül is nem sok esztendő mulva Bethlen Ferencz, Sulyok István, Barcsai Zsigmond igaz hazafiai, Huszár Mátvás s többek elhalának; mellyből akármelly értelmesek is az országnak immineáló (igenyegető), függőleg következő romlását ítélhetnék; a mint azt Medgyesi Pál, istennek nagy lelkű buzgó szolgája, mind a fejedelem teste s mind azelőtt esztendővel gróf Bethlen István, s utóiban méltóságos Rákóczi Zsigmond utolsó tisztességek megadásakor praedikálásiban, derekasan is meg is profétálta vaia.” (Szalárdi: V. 252.)

²⁰ Szalárdi: I. 10–11.

egy tükröből kinézvén, eltávozathassák”; olyan szándékkal, hogy „ebben sem egynek sem másnak tekintetére, személyére nem nézvéen, csak az egy igazságos valóságának – mint illik – lineája szerint igazgattatnék, a mennyiben lehet, a rövidségre is igyekezvén pennánk”.²¹ Az idézett sorok, műve megírásának indító okain kívül, némiképpen a Krónika műfaji problémáira is rávilágítanak. Jelzik annak kettős természetét: A hiteles történeti adatok felhasználása, elfogulatlan pártatlanságra törekvése, a korabeli valóság hűségese rajza, a XVII. század legkiválóbb magyar nyelvű történetírói teljesítményévé emelik; személyes érdekeltéséig, az eseményekben aktív részvétele, úgyszólván együtt lélegzése a korral, az emlékirattal rokonítja, s figyelmet szövegének a korabeli prózairodalommal való kapcsolatára. Az alapkonceptióban és a szerkezetben megnyilatkozó történelemszemlélet pedig egyedülálló, kivételes helyet biztosít Szalárdi számára a magyar művelődés történetében.²²

Az elődök: Forgách Ferenc, Istvánffy Miklós; a kortársak: Bethlen János, Bethlen Farkas tollát utólagosan antik példaképek: Livius és Tacitus irányították. Munkásságuk a magyar történetírás gazdag humanista hagyományának vonalába tartozik. Szalárdi Sirmalmas krónikája, bár egy-egy ponton érintkezik velük, lényegében más, új úton jár. Nem csupán azért, mert ő magyar nyelven vállalkozott nagyigényű történetírói feladat megoldására, noha már önmagában ez is korszakos jelentőségű! Még inkább azért, mert „modern”, bibliai protestáns történeti koncepció alapján indította meg a magyar nyelvű történetírást, kapcsolódva a XVII. század első felében egyre izmosodó nemzeti nyelvűség programhoz, bátran merítve a kortárs prédikátorirók, különösen Medgyesi, de mások műveiből is. Helyét az eddigi kutatás – óvatossan bár – Livius követőinek sorában jelölte ki, egyetlen érv alapján: „Előadása Livius tanulmányozására vall; különösen, hogy azt proverbiumokkal fűszerezi.”²³ Szalárdi valóban gyakran és szívesen alkalmazza a közmondásokat, tömör, kifejező formulákat. De amíg Livius írói szándéka „Róma múltjának minél szebbé tételében mutatkozott” és ezért nem ok nélkül állítja párhuzamba Vergilius *Aeneis*-ével, művét „a római nép prózában írott hősi eposzának” nevezve,²⁴ addig Szalárdi világa csupa szorongás, aggodalom, jeremiás siralom, jövőtől való félelem, mely azt jelzi: olyan korszakban él, amelyben sokak kézérte volt a társadalmi tehetetlenség és katasztrófavárás. Ha már rokonítanunk kell valamely antik auctorral, Tacitus az, akit róma legnagyobb tragédiáirójának neveztek, akinek történetírói művészetét „korának fájdalma” formálta.²⁵ Ez azonban nem azt jelenti, hogy Szalárdi tacitusi indítások nyomán alkotott. Saját útját járta ő és korának eszméi befolyásolták, formálták; mindkét lábával a XVII. század nyugtalanító világában állt.

A *Sirmalmas krónika* szerzője a történeti források felhasználása szempontjából igen kedvező helyzetben volt. A gyulafehérvári levéltár óreként hozzájuthatott féltve őrzött dokumentumokhoz és a lehető pontos, részrehabilis nélküli történeti igazság megőrkítése érdekében sokat felhasznált, többet szó szerint is belevett munkájába: Alvinci Péter *Querela Hungariae* c. (II. 37–55.) röpiratát éppen úgy megtaláljuk, mint a linzi béke cikkeleit (IV. 214–217.), a szatmári zsinat végzéseit (IV. 220–221.), az 1618 óta érvényben lévő koronázási esküt (II. 55–61.), a lengyelek Rákóczi Györgyöt megszegyenítő, lealázó békepontjait (V. 319.), Kemény Jánosnak az erdélyi hadsereg pusztulásáról, fogságba hurcolásáról szóló *Ruina exercitus Transilvanici* c. megrázó írását (V. 320–329.), továbbá krími fogságából írt levelét a fejedelemhez és az erdélyi rendekhez (V. 332–336.). De itt olvashatjuk Musztafa pasa levelét II. Rákóczi Györgyhez (VI. 373–378.), valamint Rákóczi György levelét Barcsaihoz és Barcsai válaszát párhuzamosan egymás mellett (VI. 413–428.) és nem utolsósorban Medgyesi két prédikációját (IX. 646–680.), melyet Szalárdi – nem alaptalanul – történelmi forrásértékűnek tekintett.

Valóság iránti szenvedélyes érdeklődésről vallanak szép, az apróbb részleteknél is szívesen elidőzgető leírásai. A Rákóczi Zsigmond herceg főhadiszállásául szolgáló morvaországi Aisgrubonban fekvő pazar pompával megépített Lichtenstein-kastély bemutatása (IV. 201–209.). Szalárdi leíró krónikarészleteinek mesteri darabja. Fekvése, az épületeket környező táj, a park növényzete, meglegházak, művészi virágcserepek és egyéb kerti eszközök, kutak, a „gyönyörűséges vadaskert”, a „hidra menő emelcsős kapu”, a kastély tornyából szeme elé táruló folyó, erdőség, gabonatermő földek, „szép nyulászó helyek”, a kert, ahol az ember „minden szegleteken, s az utak két felin is sok helyen csudálatos csúfos mesterséges kőfaragásokkal való emberi

²¹ Szalárdi: I. 11.

²² MÁTÉ KÁROLY: A magyar önéletírás kezdetei (1585–1750). Pécs, 1926. – TOLNAI GÁBOR: Tótfalusi Kis Miklós. (Tanulmányok c. kötetében. Bp. 1970. 41–54.) uő.: Bethlen Miklós. uo. 55–75. – A magyar irodalom története II. A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk.: KLANTOZAY TIBOR. Bp. 1964. 210. – V. WINDISCH ÉVA bevezető tanulmánya Kemény János önéletírása és válogatott levelei-hez. Bp. 1969. (Magyar Századok)

²³ HORVÁTH DETRE: i. m. 110. – BEÖTHY ZSOLT: A széppróza elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. Bp. 1896. 209.

²⁴ BORZSÁK ISTVÁN: Utószó Titus Livius, A római nép története a város alapításától c. munkájához. Ford.: KIS FERENCZÉ. Bp. 1963. 393.

²⁵ Tacitus. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta BORZSÁK ISTVÁN. Bp. 1961. XLIII. (Aurora XVII.)

formákban levő statuákat, állóképeket láthatna; hol hegedúst, hol cziterást, lantost, dudást, trombitást, szakácsot, gyümölcsfa-oltó embert, s több efféléket különbnél különbeket”,²⁶ — megragadják képzeletét, nem hagyják nyugodni, amíg mindent körbe nem járt, szemével végig nem simogatott.

A Lichtenstein-kastély leírásának párdarabja, a Szalárdi által rajongásig szeretett Várad, Szent László városának bemutatása; minden szegletinek, bástyáinak megőrkítése, „a végre is, hogy azon helynek állapotja avagy csak írásbeli emlékezetben maradhatna a posteritasoknál, ha már különben, o jaj! magunk tapasztalható megsirathatatlan nagy kárunkkal magunknak egész nemzetestül, házastól megmarasztani nem tudhatók-e avagy csakugyan nem akarók!”²⁷ De micsoda különbség a kettő között! A morvaországi kastélynál az esztétikai élvezet, az igényes, művészi emberi munka felett érzett öröm vezette a tollát; Váradnál a féltés és félelem, a nemzeti tragédia árnyékában érzett szomorúságé.

Szalárdi Jánosban kiváló tehetség lakozik az ember alkotó-termelő tevékenységében rejlő költészet megragadásához, ábrázolásához. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György „fris és pompás épületeinek”, bennük a „különbnél különb szép képírások aranyos és mézsmetszésbeli mestereséges menyezetek”-nek, valamint a fejedelmek iskola- és tágabb értelemben vett művelődés-politikai tevékenységének bemutatása mind-mind ezt igazolják. De elemében van akkor is, ha könyvekről, könyvtárakról, a levéltári munkáról, a külföldi egyetemekre küldött alumnusokról kell szólnia vagy ha a gyulafehérvári öreg templom „igen szép szavú” harangjairól, ferályos és csengetyűs óráiról beszél.²⁸

Ha a természetről, az élettelen tárgyakról ennyi melegséggel, szeretettel tudott írni, gondolhatjuk; az emberi sorsok sem hagyták hidegen. Erdély pusztulásának komor tablóján novella-szerű tömörséggel és a Szalárdira oly jellemző tragikus alapszínezéssel jelenik meg a kisebb-nagyobb egyéni drámák egész sora: Így Pápai János deák története, aki befalaztatta magát a templom sekrestyéjébe az ott őrzött könyvekkel és levelekkel együtt, „de a fűtész, prédáló nép”, a tatárok észrevették, a könyveket, leveleket elégették, őt magát nyeregkapához kötve Váradig hurcolták, ahol nyoma veszett. De megőrkíti, a „híres neves, az alföldre csatázással járó”, vitézi Kádár István Berettyóújfalun mellett a tatárok ellen vívott sikertelen harcát, melyről vitézi sirató és népballada is keletkezett. Megkapó Maurer Mihály, a fejedelem „portára járó belső szolgá”-jának esete, aki követi hatáskörét túllépve, engedett a török indokolatlan pénzbeli követeléseinek és fejedelme tudta, engedelmé nélkül ígéretet tett kifizetésre. A fejedelem nem fizetett és Szalánczi István, Maurer utóda a követségben, börtönbe került, ahol a szerencsétlen ember el is pusztult. Maurer Mihály nem tudta lelkiismerete vádolását elviselni, önkézzel vetett véget életének.²⁹

Honnan tudhatta Szalárdi János ilyen részletesen ezeket az ország sorsa szempontjából másodlagos, de igen érdekes és jellemző eseményeket? Mindenütt személyesen nem lehetett jelen, ezeket a személyi vonatkozású dolgokat nemigen olvashatta az általa kezelt, gondozott levéltár aktái között, még kevésbé azoknál a történetíróknál, akiket valamilyen vonatkozásban megemlíti. Fel kell tételeznünk, hogy tervszerűen gyűjtötte az anyagot, Tinódihoz hasonlóan kikérdezte azokat, akik egyik-másik eseménynek tanúi, részesei voltak. Ebben megerősít bennünket a *Siralmas krónika* néhány megjegyzése is. Kornis Zsigmond halálát pl. úgy mondja el, „mint ezt belső becsületes szolgáló hitelesen referálták”,³⁰ Jeszenő vára úrnőjének kegyetlenkedéseit pedig „Az grófasszonnyal azon várszállás alatt együtt benlevő becsületes szava-hihető nemes asszony által magam hallottam”³¹ megjegyzés kíséretében.

Aki ennyi tudatosságot árul el az anyag összegyűjtésében, megszerkesztésében, a megformálás nyelvi-stilisztikai igényességében, annak határozott elképzelése kell hogy legyen a történetírás szerepéről, feladatairól, különösen a magyar nyelvű történetírásról, hiszen annak első, kimagasló képviselőjét tisztelhetjük rokonszenves egyéniségében. Több helyen hangoztatja a hagyományos panaszt: a magyarság sohasem fordított kellő gondot történelme megőrkítésére. „A mik mikor megíratnak is más idegen nemzetektől, s úgy a mint az ő kedveknek tetszett s dolgok előmenté kívánta, s nem is tulajdon, hanem deák nyelven levén megíratások, ha eljutott is nemzetünk kezéhez, de tizedrésze is nemzetünknek a deák nyelvet meg nem értvén a tudásra méltó és szükséges dolgoknak vele való közöltetése annyi mértékben nem lehetett a mint illet, kívántatott volna.”³² Bonfiniut, Turóczyt és a többi historikust régen magyarra kellett volna fordítani, mint erre Heltai Gáspár, aki Bonfiniust „compendiose, summasan” megmagyarította, példát is mutatott és a kései utód, Szalárdi szerint is „munkája, a magyar

²⁶ Szalárdi: IV. 204.

²⁷ Szalárdi: VI. 362–363.

²⁸ Szalárdi: II. 31–35., IV. 235–247.

²⁹ Szalárdi: VI. 390–391., VI. 397., IV. 219.

³⁰ Szalárdi: V. 249–250.

³¹ Szalárdi: IV. 182.

³² Szalárdi: V. 293.

nemzethez való olyan igyekezeti valóban dicsőretet is érdemel”.³³ De mit ér az igyekezet, ha azok, akiknek szánták, kezükben sem veszik. Keserűen fakad ki és a fél évszázaddal később Czvittinger Dávidot a Specimen megírására ösztönző J. F. Reimann szájából elhangzott vádakhoz hasonló szavak jönnek a tollára: „De a mely dolgok megíratlak volt is, a pad alá hajítván, a porban hevertetnek; jó ló, avagy egy jó vendégség a népnek külső, belső épületeinél elejtül jogva nagyobbak tartatván, a mint itt sok lehetne a panasz”.³⁴

Az ország helyzetét, műveltségi viszonyait, a nyugati polgárosult nemzetekhez képest elmaradott állapotát tehát éppoly világosan látja, mint kortársai: Apáczai, Comenius, Zrínyi, Tolnai Dali János, Mikolai Hegedűs János vagy a Lipsius-fordító Laskai János. A megoldást ő is az anyanyelvű oktatás és tudományosság megteremtésében látja, személyes feladatát pedig a nemzeti nyelvű történetírás megindításában. Műve koncepciójának kialakításában a puritánus Medgyesi Pál oly jelentős szerepet játszott, hogy Krónikájában több helyen rokonszenvvel szól a puritanizmus képviselőiről. Ha ehhez hozzávesszük kulturális nézeteinek rokon jellegét a puritánus programmal, önként kínálkozik a nem könnyen megválaszolható kérdés: Milyen kapcsolatban is állt hát Szalárdi János a puritánus eszmékkel? Hogyan befolyásolták történelemszemléletét, történetírói munkásságát?³⁵ Sajnos mindezekre kielégítő választ még nem tudunk adni. Eddigi fejtegetéseink a Krónika eszmei genezisének csupán egyik, Medgyesi személyével összefüggő mozzanatát világíthatta meg. Könnyebb helyzetben lennénk, ha Szalárdi iskolázatásáról, esetleges külföldi tanulmányútról lennének adataink. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy a *Siralmas krónikát* oly mélyen befolyásoló és alakító Medgyesi Pál-féle jóslatokon kívül, vele egy időben hatott egy másik profécia is, Drábik Miklóse, mégpedig olyan erővel, hogy jelentékeny részt kell tulajdonítanunk ezeknek a zavaros jóslatoknak a lengyelországi hadjárat megindításában. És Szalárdi, kora eseményeinek kiváló ismerője, erről nem beszél. Véleménye pedig nem lenne érdektelen. Hiszen Drábik jóslatainak még a pataki puritánus kör által Magyarországra hívott Comenius is hitelt adott. Tehát valamiképpen a puritánusoknak mind a Medgyesi-féle, mind a Drábik-féle proféciaikhoz köze volt. És Szalárdi János az egyiket Erdély pusztulásának megírásához alapmotívumként felhasználja, a másíkról pedig teljességgel hallgat. További tanulmányozás tárgyává kell tenni azt az alapvető kérdést is, hogy hamis ideológiai hogyan hathattak ilyen mélyen és miért játszhattak szerepet nemzeti nyelvű történetírásunk feldajkálásában?³⁶

A régi magyar drámát a XVI. században olyan remek darabok képviselik, mint Bornemisza Péter *Élektirája*, a Balassi-komédia és Balassi Bálint *Pásztorjátéka*. Ennek az európai rangú kezdeményezésnek XVII. századi folytatása nem ismeretes. Pedig témában nem lehetett hiány. Szalárdi *Siralmas krónikája* azt mutatja: a kor eseményei tragédiákkal terhesek, az emberek talán soha ily fokozonyak a végzet, a kikerülhetetlen sors, a bűnök miatti pusztulás iránt nem voltak, mint ekkor, Erdély összeomlásának előestéjén, az „aranykor” vulkánon nyugvó légkörében.

Hallgassuk csak meg, mit mond Geleji Katona István egyik prédikációjában, amikor arról beszél, hogy Krisztus emberi természetet vett fel. De „nem valami külső ábrázatot, vázat vagy ál-orczát ugyan, a’ mellyvel valaki más valakinek képét, maga-viselését és tselekedetét ábrázolja, majmozza, mint a’ *Comedia jáczók* Hectornak, Priámusnak, Agamemnonnak, *Bánkbánnak* vagy többeknek . . . hanem értenék a keresztyén Doctorok a’ személynek igéjén oly magán lévő és élő álatot rövideden, a’ mellynek külön magának való tulajdon és a’ másokétól megkülönböztetett léte és valósága vagyon”.³⁷ Ez az értékes megjegyzés azt bizonyítja, hogy a XVII. század első felében volt egy Bánk bánról szóló drámánk és ezt a drámát elő is adták a „Comedia jáczók”, de nem tudjuk, hogy hol és mikor. Annyit még joggal következtethetünk e rövid híradásból, hogy Geleji Katona látta, egyébként aligha emlegetné ilyen összefüggésben. Keletkezési körülményeiről – hipotézisként – ezeket mondhatjuk: valószínűleg Bethlen Gábor betegeskedése és halála körüli időben, 1629/30 táján íródott. A téma eredendően németellenes volta arra mutat, hogy Bethlen Gábor felesége, Brandenburgi Katalin volt az a Gert-rudis, aki erdélyi hivatalait, fejedelmi adományait idgeneknek juttatta (Csáki Istvánnak és másoknak), fejedelemlenőhöz méltatlan magánéletet élt és kihívta maga ellen alattvalói jogos gyűlöletét olyannyira, hogy pasquillusban is ország-világ előtt pocskondiázták.³⁸ Az ő személye és az 1629/30 táján kialakult történelmi helyzet lehettek inspirálói annak az ismeretlen szerzőnek, aki a Bánk bán-témát Katona József előtt majd kétszáz esztendővel színpadra vitte. Szalárdi *Siralmas krónikáját* olvasva lépten-nyomon arra kell gondolnunk, hogy a XVII. század első felében és közepe táján, világi szépirodalmunk gazdagabb, sokrétűbb volt, mint azt

³³ Szalárdi: V. 294.

³⁴ Szalárdi: V. 294.

³⁵ Szalárdi: VI. 362.

³⁶ KVACSALA JÁNOS: Egy álproféta a XVII. században. Száz 1889. 745–766. — MAKKAI: i. m. 131–133.

³⁷ RMK I. 779. Geleji Katona István: Válság-titka 248.

³⁸ SZILÁDY ÁRON: Pasquillus. Cantio apologica. ItK 1897. 40–54.

jelenlegi (ma is létező szövegekre támszkodó) ismereteink alapján gondolhatjuk. Geleji Kátóna becses adata nemcsak megerősít ebben bennünket, de buzdít is a kutatás szélesebb alapokon nyugvó, a korszak egész irodalom- és művelődéstörténetét felölelő folytatására.

Kemény és Szalárdi kapcsolatának eddig nem tulajdonított különösebb jelentőséget a kutatás. Regisztrálta, hogy a „szép személy”, Tarnóczy Sára, Pécsi Simon és a szombatosok tragikus történetét Kemény a *Siralmas krónikából* merítette. Kettejük közötti mélyebb, mondhatnánk eszmei rokonság gondolata — tudomásom szerint — fel sem merült, sem a Kemény-szakirodalomban, sem a Szalárdiról szóló tanulmányokban. Pedig nyilvánvaló, hogy többről van szó, mint egyszerű témakölcsozónságról. „Kölcsey és Vörösmarty, Petőfi és Arany a nép arcáról olvassák le azokat a nemzeti vonásokat, melyeket a magyar polgárosodás arculatán kívánnak viszonlítani. Kemény a történelemből kívánja kiolvasni ugyanezeket. De Kemény, aki kiadja Szalárdi *Siralmas krónikáját*, s a szélesebb olvasóközönséget az elfeledett memoárkhoz, a régi történetírókhoz akarja visszavezetni, nemcsak a polgárosodás nemzeti jellegéért folyamodik a történelemhez, — hanem a »súlyegyen« megóvása érdekében is.”³⁹ És a történelem — Erdély története, úgy ahogyan Szalárdi megfogalmazta, adhatott is több ponton inspirációt Keménynek, történeti nézetei kialakításához. Szalárdi ugyanis lényegében a magyar polgárosodás XVII. századi sajátos lehetőségének, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György Erdélynek bukását írta meg, s a bukás okai között talán legfontosabbként II. Rákóczi György és felelőtlen tanácsadóinak tragikus vétségét emeli ki, akik meg gondolatlan lépésekkel felborították Erdélynek Sztambul és Bécs között csak roppant erőfeszítések, szüntelen készenléti állapot által fenntartható egyensúlyi helyzetét. S Keményhez hasonlóan Szalárdi is nagy szerepet tulajdonít a történeti tanulságoknak, a realitások felelősségteljes mérlegelésének, a tettek erkölcsi megítélésének. Különösen Kemény történelmi regényeinek atmoszféráján érezzük leginkább Szalárdi belső világának hatását.

Egy percre sem feledhetjük azonban, hogy Kemény történelemszemléletét döntő mértékben a XIX. századi magyar és európai fejlődés determinálta, Szalárdiét pedig a XVII. századi erdélyi és európai helyzet. De ha Kemény visszanyúlt Szalárdihoz tanulságért, vajon nem tételezhetjük-e fel, hogy Erdély történelmének Szalárdi által megírt szakasza és Magyarországon a XIX. század első felének problémái valamiképpen rokonok lehetnének egymással? Vannak jelek, melyek erre mutatnak.

Mikor Szalárdi a „mi megromlott szegény hazánk”-ról, „boldogtalan nemzetünk”-ről beszél, amikor Medgyesivel az utolsó fejezetben így sóhajt fel: „szegény romlott édes nemzetünk „mi szegény megromlott, utolsó veszedelmünkhöz közelgető, czondorlott magyarok”,⁴⁰ „Az régi jó magyari hírnek névnek, hogy csak a seprője maradt” stb. — ugyancsak arra hívja fel a figyelmet, hogy a *Siralmas krónika*, bár majd kétszáz esztendeig csak kéziratot másolatokban olvasták, szerves része egy a XVI. századtól a XIX. század első harmadáig ivelő eszmei-terminológiai fejlődésnek, melynek kezdőpontja — némi előzmények után — Farkas András *Az zsidó és az magyar nemzetéről* c. éneke, gazdag elágazásai: a XVII. századi hazafias prédikációs irodalom, Zrinyi sodró erejű prózája, a kuruc költészet és végső lezáródása, legmagasabb szintű költői megfogalmazása: Kölcsey *Himnusa*.⁴¹

Tarnóc Márton

Özv. Bercsényi Miklósné Kőszeghy Zsuzsi levele Jaroslawból Rodostóba

Jaroslaw és Rodostó. A délkelet-lengyelországi egykor gazdag kereskedő városka és a Márvány-tenger partján fekvő török kikötőhely neve a Rákóczi-emigráció évtizedeiben kapcsolódott össze. A szabadságharc elbukása után Jaroslaw és környékén szóródtak szét a kuruc főemberek, udvariak, katonák, szolgálók. Rákócziné is itt lakott az óvárosi Rynnek egyik legszébb palotájában, az árkádos oszlopfolyosóval és attikával kiképzett ún. Kamienica Orsettichben, míg a főtér emelete patricius házaiban udvari társasága helyezkedett el. A fejedelem, aki a jezsuiták kollégiumában (Collegium Nobilium) szállt meg, 1711 augusztusában kíséretével innen indult észak felé a San folyón,¹ s a Visztulán tovább hajózva átmenetileg Dancka városában telepedett meg, ahonnan 1712 novemberében legszűkebb kíséretével Franciaország partjai felé vitorlázott el.

³⁹ SÖTÉR ISTVÁN: Kemény Zsigmond történelemszemlélete. MTA I. OK XVII. (1961) 96.

⁴⁰ Az idézetek sorrendben: Szalárdi: VII. 482., V. 318., IX. 673., IX. 656., VI. 441.

⁴¹ MÉSZÖLY GEDRÓN: Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje. Bp. 1939.

¹ A dél-lengyelországi emigráció irodalmára vö. tanulmányunkat. MTA I. OK 1971. évf. — Stanislaw Chudzik tévesen írja (Ziemia Jaroslawska. Kraków, 1966. 30), hogy „Jerzy Rakoczy” időzött 1711-ben huzamosan Jaroslawban. II. Rákóczi Ferencet összetéveszti II. Rákóczi Györggyel, aki 1656 elején hetekig tartotta megszállva a kifosztott várost.

A lengyel és francia földön élő kuruc emigránsokhoz 1715-ben eljutott a híre, hogy III. Károly király az év júniusában szentesítette az 1712/15. évi pozsonyi országgyűlésnek a kuruc „rebellio”-val kapcsolatos törvénycikkelyeit. Az emlékezetes XLIX. tc. kimondja, hogy Rákóczi és Bercsenyi párhíveikkel együtt „mint törvényes királyuk és hazájuk nyilvános ellen-ségeit és mint árulókat s az igaz szabadság felforgatóit” törvényesen számúzik, és büntetésük kiszabása végett őket mindenütt üldözni, elfogni rendelik, s a királyi kincstár részére összes ingó és ingatlan javaikat elkobozzák.² Megtiltották a velük való érintkezést, levelezést, minden-féle kapcsolatot tartását.

A szigorú törvény következtében a Lengyelországban rekedt száműzöttek végleg elszigetelődtek, a Rákóczi-követők koldusbotra jutottak. Bercsenyi, aki kb. száz főnyi udvarnépével együtt nyomorgott a dél-lengyelországi széleken, már Rákóczi Danckából történt elhajózása után II. Ágost királynak írott leveleiben³ a „Serenissime et Potentissime Rex Domine mihi Clementissime” oltalma alá kívánta magát helyezni. Besenval francia követ, akitől az üldözött főgenerális szintén támogatását kérte, a gróf érdekében Sieniawska hercegnőhöz fordult, hogy védelmezze meg a „persecutions”-tól,⁴ a császár bosszújától.

A dél-lengyelországi bujdosók félelme nem volt alaptalan. A bécsi titkosszolgálat nem volt válogatós eszközeiben. Az 1714 őszén fölfedezett „összeesküvés”, a „lőcsei fehérasszony” halálal végződő „felszámolású perének” megrendezése figyelmeztetés volt. A lengyel–magyar határvidék szigorú őrzésével az érintkezést a minimumra csökkentették. Vannak támpontok ezekre a rendkívül nehéz emigrációs évekre, de a forrásanyag nincs megfelelően feldolgozva.⁵

A Rákóczi által korábban remélt osztrák–török háború kitörésének hallatára az emigráns magyarok Varsóban gyülekezni kezdtek, fejedelmük érkezésének hírére várva.⁶ Innen Hotinba és Vidinbe mennek, s a maguk jószántából tárgyalásokat kezdenek a törökökkel. Rákóczi egykori portái megbízottját, Pápai Jánost, akiről úgy tudja, hogy a zűrzavaros helyzetben „akkor Lengyelországban elég nyomorúságosan tengette életét”, tapogatódzás céljából Törökországba rendelte.⁷ 1717 nyarán maga is elhagyta Franciaországot és Gallipoliba, azután Drinápolyba érkezett. De a „török remény” éppúgy megcsalta Rákóczi, mint a francia remény-ség.⁸ Nagyon hamar, már a pozsareváci (1718. július) békekötéssel hajótörést szenvedett vállalkozása.

A rodostói bujdosó telep életéből nem hiányoztak a lengyelországi élmények, sem a lengyel elemek. Itt védőtek össze a dél-lengyelországi emigrációból elszivárgott kurucok azokkal, akik Danckán keresztül franciaországi kerülővel érkeztek. A közben Hotinba rendelt Pápai a lengyel határszélekről tudósította Rákóczi. Gr. Csáky Mihály Jaroslaw környékére íratott levelet valamelyik kéznél levő lengyelül irni tudóval.⁹ Mikes is följegyezte leveleskönyvébe a lengyel vonatkozásokat; többek között azt is megemlítette, hogy gr. Forgách Simon tábornok elhagyta őket: „Lengyel országban akar lakni.”¹⁰ De szolgálhatunk más példával is.

Mikes életrészlet ad elő gr. Eszterházy Antal tábornok és lengyel felesége történetéből: „... Eszterházi ur ebben az országban jöven és több urakkal lengyel országból, a felesége mellett volt egy lengyel leány, akit egy tót nemes szolgájának férhez adta. A felesége meg halván, és a lengyel aszszonyra igen vágyván, erővelé, vagy jó kedviből, nem tudom, de az urától el választatta, és azután papok előtt meg esküdvén véle, magának elvette, és azolta mint házások úgy élnek...” S így folytatja: „az aszszony elegendő szép, igen szép termetű, iffiu, és a mulattságot szereti. Nekünk ilyen kel az unadalmas Rodostóra. A lengyel tánczot el jár-tam már egy nehányszor véle. Magyarul is tud keveset. Azt el mondhatni felőlle, hogy emberség tudó aszszony, és el nem unom magamot, amikor véle vagyok.”¹¹

² MÁRKI SÁNDOR: II. Rákóczi Ferenc. III. köt. Bp. 1910. 415–18.

³ List Berczenyego ze Lwowa 22 febr. 1713. „Poleca się wzgledem Vlmcí . . .” Csak az aláírás Bercsenyié. Biblioteka Czartoryskich, sygn. IV. 465, nr 143. A másik: List C Berczenyego ze Zolwi 10 oct. 1713. „Oddaję się Protekcji Vlmcí . . .” Csak az aláírás autográf. Bibl. Czart. IV. 466, nr 555.

⁴ Besenval do Sieniawskiej 28 VI 1714. Listy hrabiego Besenvala posta francuskiego w Polsce z lat 1710–1726. Bibl. Czart. 2788. L. még MÁRKI: i. m. 297, 396 és 416.

⁵ SZEKŰ GYULA: A száműzött Rákóczi. 1715–1735. Bp. 1913. 29, 42–43, 340. J. GIEROWSKI: Między saskim absolutyzmem a złotą wolnością – z dziejów wewnętrzných rzczypospolitej w latach 1712–1725. Wrocław, 1953. 153. KÓPEZI BÉLA–R. VÁRKONYI ÁGNES: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1955. 339–40, 400, 405.

⁶ GIEROWSKI: i. m. 1953. 260. W. KONOPCZYŃSKI: Polska a Turcja, 1683–1792. Warszawa, 1936. 56, 72, 78, 80 és 90. SZEKŰ: i. m. 73, 81–83. KÓPEZI-VÁRKONYI: i. m. 345–46.

⁷ II. Rákóczi I. Ferenc fejedelem önéletrajza. Ford. DOMJÁN ELEK. Miskolc, 1903. 297–301. A bécsi kém-hálózat szemmel tartja a Lengyelországból elszivárgó kuruc tábornokokat és tiszteteket: vö. a konstantinápolyi követ jelentéseit, Staatsarchiv, Wien Türkei I Turcica 1717, fasc. 181, s. 13–20, 47–49, 56–60, 67–68, 70–71 és 175–76.

⁸ Rákóczi: Vallomások, i. m. 302–303, 308–325. MÁRKI: i. m. III. köt. 432–483. SZEKŰ: i. m. 50–132; 221, 376, 386. KÓPEZI–VÁRKONYI: i. m. 348–359.

⁹ A levél címzése: „Jasnie Oswiecona Dobrodziejko.” Befejezése: Na zawsze W mm Pani i Dobrodziejki Najwiszszym[!] Sluga Michał Graff Csáky, w Rodoscie 19 marca 1721. Bibl. Czart. sygn. 2710, s. 523–525.

¹⁰ 41. levél. Rodosto 9 Septembris 1721. Mikes Kelemen összes művei I. Sajtó alá rend. HOPP L. Bp. 1966. 65 és jegyz. 499; a Porta 1721. jan. 13-án adott engedélyt Forgách tábornok Lengyelországba történő távozására.

¹¹ 41. levél. Mikes i. m. I. köt. 65 és 498.

De Eszterházy lengyel házassága nem volt olyan egyszerű a feudális világban, még a bujdosásban sem. Első felesége ugyanis Erdődy Julianna volt, aki gr. Csáky Krisztina (itt már Bercsényiné) első házasságából született. A császári kémjelentések szerint Bercsényi és felesége nem érintkezett Eszterházy gróf rangjához nem illő ifjú lengyel nejevel.¹² A következő év júniusában Rákócziék a pestis elől Bülyükali nevű helységbe menekültek. Mikes megjegyzi: „Eszterházi ur nincsen velünk, Rodostohoz közel egy rétre ment szállani sátorok alá a feleségivel”, de arról tapintatosan hallgat, hogy miért vannak külön. Másfél hónap múlva, 1722. augusztusában megindultan írja: „Eszterházi ur ide járván misére mind innepekben, leg utolszor ur színe változása napján itt misét halgatván, és ebédet evén, estve felé lora ült, és viszá ment, ahol feleségivel volt szálva egy réten. Itt ebéd után nagy fő fájást érzet, de mi nem is gondoltuk, hogy még a veszedelmes legyen . . . és harmad nap mulva csak hallyuk, hogy pestisben meg holt. Azt a hirt a felesége hozta meg nekünk, a ki is mihint halva látta az urát, nem tudván mi tévő légyen, abban az el bodult állapotjában, kapja magát, egy szolgálval és egy kis leánnyal, oda hadgya az ura testit és mindenit, gyalog két mély földnre jó hozzánk. A midőn meg láttuk ezt a keserves processiot, nem lehetet nem könyvezni szomorú voltán annak a szegény aszszonynak.” A levélíró együttérző sorait Rákóczi kurta intézkedésével fejezi be: „A fejedelem viszá küldötte az aszszonyt, és tett rendelést az ur temetése felől.”¹³ A megdöbentő eset után Mikes már nem írt arról, hogy Eszterházy lengyel felesége és háza népe egy hónap múlva eltávozott Lengyelországba. A tábornok haláláról egyébként Rákóczi tudósította a Sieniawski-családot Törökországból újra kezdett levelezésében.¹⁴

A bujdosó élet azonban változó, az emberi sorsok váratlanul beteljesednek. A következő nyáron Bercsényi özvegyült meg, s a főgenerális a gyásznapok elteltével 1723 októberében Eszterházyhoz hasonló „mezaliansz”-ot kötött az elhunyt kuruc nagyasszony fiatal udvarhölgyével, a Mikes által annyit emlegetett¹⁵ Kőszeghy Zsuzsival. Két év múlva, 1725 októberében Bercsényi Miklós is meghalt. Mikes fájdalmasan írja, hogy szíve választotta most sem öt választja; „. . . az özvegy Susihoz gyakorta megyek, Lengyel ország felé készül. Ha itt nem marad, nem én rajtam mulik . . .” 1726. szeptember 17-én szomorú gondolatok foglalkoztatják: „három vagy négy nap után Susi Lengyel ország felé indul, meg látom valaha vagy sem, Isten tudgya. Ugyan szép állapot, mikor az ember bujában meg nem hal, mert másként, négy nap múlva, el kellene engemet temetni. Azt Susi sem akarná. Hát osztán ki írna neki? hát ő kinek ír azután? . . .”¹⁶

Mikes valószínűleg elkísérte a Jaroslaw felé induló fiatal özvegyet egy darabig, de arról nem ad hírt, hogy ugyanakkor többen is útnak indultak Rodostóból a lengyel határok felé. A Szeráj levéltára őrzi a dokumentumot, hogy „Bercsényi tábornok elhalálozván, Rákóczi mellől negyvenhármán, férfiak és asszonyok, családjaikkal és hozzátartozóikkal Lengyelországba távoznak s Rákóczi kapuketkudájá által kérte, hogy a határokig menve az állomáshelyeken lovak és podgyászaik elszállítására tíz kочи adassanak nekik. Mivel ő beleegyezését adta, azért „a magas fermán kibocsátatott . . .” A császári kémek azt írták ezzel kapcsolatosan, hogy a nemes hölgy azért ment el Rodostórol, mert a fejedelem állítólag nem bánt vele törvényesen megszerzett grófi rangjához illően.¹⁷ A Jaroslaw környékén megtelepülők jó része Bercsényi udvari emberei, szolgálói közül került ki.

Sokáig nem volt biztos tudomásunk arról, hogy a korábban dél-lengyelországi területen maradt, s a Rodostóból visszatérőkkel megszaporodott jaroslavi emigráció és Rodostó között létezett-e valamilyen kapcsolat a húszas évek körül. A levelezési lehetőség korlátozott és bizonytalan volt, mivel a császári posta- és kémhálózat mindent megtejt az ilyen összeköttetések megbénítására. Éppen a bécsi követ „eredményes” munkájának köszönhető, hogy nyomára bukkantunk Bercsényi Kőszeghy Zsuzsi Jaroslawból keltezett és Rodostóba küldött levelének. Íme a becses levél szövege:

¹² SZEKFÜ: i. m. 216 – 17, 376. Dirling 1721. július 29-én jelenti, hogy Eszterházyt rossz házassága miatt a rodostói magyar urak megvetik. MÁRKI: i. m. III. 564, 585.

¹³ 44. levél, Bujuk álli 24. júny 1722, 45. levél, Bujuk álli 12 aug. 1722. Mikes: i. m. I, 74 – 76 és jegyz. 508. A Porta 1722. szept. 10-én kiadott fermánja biztosította a Lengyelországba távozók útiköltséget.

¹⁴ Valószínűleg Sieniawskinak, dátum nélkül. [1722 szeptember?] „Ípse Comes Antonius Esterhazi . . .” Bibl. Czart. IV. 2155. s. 83 – 85.

¹⁵ Az árva Zsuzsit Bercsényiné magával vitte Lengyelországba, majd Törökországba is. Mikes először 24. levelében (Jénikő 24. január 1719) írt róla: „a kis Susinak igen fősvényen osztogatták a szépséget, de rendes, tisztességes személy és tiszta jószág.” Mikes: i. m. I, 35, 463; férjhezmeneteléről Bercsényihez, i. m. 81.

¹⁶ 73. levél, Rodosto 24. Maji 1726. 75. levél, 28. Julý és 76. levél, 17. Septembris 1726. Mikes: i. m. I, 130, 135, 137 és 599.

¹⁷ SZEKFÜ: i. m. 376. Dirling 1727 júniusi rejtjeles jelentése özv. Bercsényinéről, „. . . aber von dem Ragoczy schlecht beachtet worden . . .” (Staatsarchiv, Turcica, fasc. 194, s. 68 – 70). KARÁCSON IMRE: A Rákóczi-emigráció török okmányai 1717 – 1803. Bp. 1911. XCV, Szeráj levél. Kőszeghy Zuzsi testvérbátyja, János, Rodostón élt népes családjával. Vö. Mikes: i. m. I. 459, 729.

W. Anstler 21. Januar
1778

Fürwes E. d. s. preposit. v. v. m.

eren harmadik levelirei ment hogy
na van a posta nap mingyart, pos
taria kültörrém rendentem hogy
hazom legfelebe nagy het alatt azies
valadsom lisen nagy sepeccerem
nek rajtam E. d. s. preposit. v. v. m. hogy
alkalmazozzagot at sigyelmel
eges jo akazojanak az holgalarra
az kincs tolvabes H. d. s. l. o. s. s. k. i.
nem hogy hirese el magaval hogy
viagyok haltig

H. d. s. l. o. s. s. k. i.
H. d. s. l. o. s. s. k. i.
H. d. s. l. o. s. s. k. i.
H. d. s. l. o. s. s. k. i.
H. d. s. l. o. s. s. k. i.

Sigyelmel csakem egyet felves
leselit nagy oitazomel v. v. m. v. v.
ment E. d. s. napon het parat pal
altal meltoztartot sigyelmel v. v. m.
az mel het azony ipalm meltoztar
tig sigyelmel l. o. s. s. k. i. az mar
parat pal van ot holnapja hogy meg
haza az kenesi mar nagyob v. v. m.
alkalmazint el k. o. s. s. k. i. az s. i. e. y. a. m.
mar k. o. s. s. k. i. hany rendbele leve
lenden r. d. s. k. i. o. s. s. k. i. sigyelmel
az k. i. s. k. i. s. m. o. s. t. s. e. n. e. s. t. o. r. v. v. m. m. o. n.
egyecorimint fogja el v. v. m. e. s. t. o. h. o.
v. v. m. e. s. t. o. h. o. a. s. e. p. e. n. e. z. e. m. h. o. g. y. v. a.
l. o. s. t. o. t. k. i. d. l. o. t. p. a. r. t. p. r. o. v. e. n. c. i. a. l. i. s.

Kedves Edes prepost uram

Kigyelmed nekem irot kedves levelit nagy örömmel vettem úgy mint Ez maj napon kit pater pal által miltoztatott kigyelmed irni az mel szaz arany iránt miltoztatig kigyelmed Emlkezni azt mar pater pal van öt holnapja hogy meg hozta az kinek mar nagyobb riszit alkalmasint el kötöttem az ki irant mar Ezelöt egyinhány rendbeli levelemben tudositottam kigyelmedet az kikkiris most senever uram most egyczersmint fogja el vinni cestohorul is adatot az a szerenczem hogy valastot küldöt pater provencialis az kit is en magam levelemben inkludalvan kigyelmednek titualtam most senever uram által fogja kigyelmed venni [.] nagy örömmel irtettem kigyelmed levelejbül az felsiges urunk kivalt kipen valo örömét az ifju herczek oda valo irkezzivel [.] halakot adok az én Istenemnek hogy az herczek urnag oda valo szerencs irkezeise által az ur Isten meg vigasztalta ő felsigit [.] tovab is kirem a minden hato Isten hogy minden dolgajiban segítese boldogitcsa hoza szerencsessen sok szegeny özvegynek is arvak szerencyre nem csak az enyimre [.] ki nem mondhatom Edes prepost uram hogy mely nagy örömmel Ertettem az ő felsige ide valo szandikozasát [.] oh Adna a minden hato Isten hogy ugy volna kinek lehetne nagyobb öröme mint nikem gyamolttalan Arianak [.] az mi pedig az kigyelmed cestohora szolo levelit ilet mar fel talaltam modgyat hogy mely uton küldgyem mivel pedig az postaj alkalmatossag bizonyosab senki Embersigihez nem bizom hanem csak postara mert az mely Első levelit bizonyos Emberre biztam volt ara soha valastot nem vehettem [.] amasodikkat az kit senever által küldöt volt kigyelmed azt a postara atam az kire is most senever valastot vesen kigyelmednek [.] ezen harmadik levelit is mint hogy ma van a posta nap mindgyart postara küldöttem remenlem hogy harom leg feleb nigy het alatt ara is valassom lisen [.] nagy szerenczemnek tartom Edes prepost uram hogy alkalmatossagot ad kigyelmed igaz jó akarojanak az szolgálatra az kireis tovab is Alazatosan kirem hogy hitesse el magaval hogy vagyok holtig

Igaz Alazatos Szolgálója
Kigyelmednek Arva K. S.
Nihaji Groff Bercsinyi
Miklos meg hagyatot özvegye¹⁸

A január 21-én keltezett levél február 3-án már Dirling rejtjeles jelentése mellett feküdt Konstantinápolyban, latinra fordított párfával együtt. A bécsi kutatásaink idején (1966) előkerült ritka érdekességű levélből kiderült, hogy Kőszeghy Zsuzsi „már egynehány rendbeli” levelet küldött Rodostóba, aminek nem találtuk nyomát a bujdosók életére vonatkozó iratok között.

Az „Édes prépost uram”-nak szólított címzett személye Radalovics János, Rákóczi udvari papja lehet. Valószínűleg ő adta össze Zsuzsit Bercsényi gróffal „két vagy három bizonyág előtt . . . titkon”.¹⁹ A levelezést közvetítő „pater pal” és az említett „senever uram” kilétét nem ismerjük. Az viszont figyelemre méltó, hogy a rodostói prépost — jaroslawi közvetítéssel — a csestochawai kolostorral állt összeköttetésben. De nem világlik ki a levélből, hogy ez a kapcsolat milyen természetű volt, s nem Rákóczi megbízásából történt-e. Mert ez sem zárható ki, hiszen a fejedelem ez idő tájt másutt is tapogatózott Lengyelországban.

Hogy Jaroslawban viszonylag hamar értesültek az ifjabb Rákóczi herceg Rodostóba érkezéséről,²⁰ arra vall, hogy itt is számon tartották, ami nevezetes dolog ott történt. De volt más forrásuk is a lengyelországiaknak. Rákóczi 1722 óta újra levelezésben állt a Jaroslaw környéki birtokain élő Sieniawska-családdal.²¹ Az első levélváltás utáni években főmerült Rákóczi és Sieniawska közösen melengetett terve: Rákóczi György és Sieniawska leánya, Zofia Mária, Denhoff gróf fiatal özvegyének házassága. Rákóczi leveleit Forgách Zsigmond, a tábornok fia vitte az 1726 elején megözvegyült Sieniawskának. A hercegnő válaszára Rákóczi egy francia kapitánnyal küldi 1727. szept. 16-i levelét, amelyben Bécsből elszökött és Párizsból Rodostóba érkezett György herceg közeli indulását jelzi. „Csak arra kérem Asszonyom, hogy valamelyik palotájában nyújtson neki lakást és biztonságot, ahogy azt majd Krucsal úr előterjeszti s remélem, hogy Litvániából való visszatérte után már azon a helyen fogja találni őt. Ezután már

¹⁸ Staatsarchiv, Turcica, fasc. 197, s. 56—57. Dirling 3 Febr. 1728-i jelentése mellett. A levélben nincs központozás; a gondolatok elkülönítésére néhány [] jelt alkalmaztunk. Az egész levél Kőszeghy Zsuzsi kezeírása.

¹⁹ 50. lev. Rodosto 15 Bbris 1723. Mikes: i. m. I, 81 és 317.

²⁰ 82. lev. Rodosto 17 juny 1727. Mikes: i. m. I. 149 és 610. Vö. SZEKFFÜ: i. m. 291. KÖPECZI—VÁRKONYI: i. m. 368—69.

²¹ Bibl. Czart. sygn. 2155 s. 83—85. Rákóczi dátum nélküli [1722] latin nyelvű levele; s 89—90. Rodosto 20 Octobris 1722. A borítékon címzés: Excellentissimo Domino Adamo Nikolao Comiti Sinnyavskij . . . Nicolas Theyls még tavasszal írja jelentésében, hogy a francia követ leveleket küldött Rodostóba, az egyik Lengyelországból jött (9 Marco 1722, Pera. Turcica, fasc. 189, s. 50). Rákóczi lengyel ügyeit érinti Dirling junius 10-i és Theyls szept. 18-i irata is (s. 195 és fasc. 190, s. 57).

neki kell szerencsét próbálnia Métóságod útmutatásaitól és jóságától támogatva”.²² Így remélte Rákóczi az öröklési jog fenntartásával Sieniawskának (zálogba) eladott lengyelországi birtokainak megmentését és a két főrangú család utódai kezében való egyesítését. Tervüket azonban a császári kémek jókor fölfedték az osztrák követnek, aki a Portánál megakadályozta Rákóczi fiának eltávozását Lengyelországba. Sieniawska 1729-ben történt halála következtében a házassági ajánlat végképpen kútba esett; a hercegnő leánya két év múlva Czartoryski Ágost herceghez ment feleségül.

Rákóczi Lengyelországba való „szándékozása” hírének is volt némi alapja. 1728-ban puhatolózott, elnyerhetné-e régi bizalmas ismerőse, előkelő arisztokrata hölgy, Jablonowska Konstantina hercegnő kezét, s ezzel együtt a lengyelországi letelepedési engedélyt. A dús-gazdag hercegnő késznek mutatkozott a száműzött fejedelem Törökországból kivezető útját egyengetni. Rákóczi megbízottai a francia Vigouroux és a Konstantinápolyban hozzá csatlakozó Bachstrom doktor, a toruni gimnázium egykori tanára, 1729 nyarán Lengyel- és Poroszországban erről tárgyalásokat folytattak. Utasításuk értelmében átadták II. Ágostnak Rákóczi „hódolatát” és kérését, járja ki III. Károlynál (VI. Károly császárnál) e rangjához illő házasság engedélyét.²³

A hercegnő maga ajánlotta Rákóczi ügyét a lengyel király és szász választó drezdai miniszterének, gróf Mantauffelnak, aki kezébe vette a közvetítést. Közben Savoyai Jenő a rodostói császári kémjelentésekből és Vigouroux áruháza folytán már értesült a fejedelem tervezgetéséről, s a bécsi kormány feje véget vetett engesztelhetetlen ellenfele álmodozásainak. Savoyai szerint a lengyel királynak sem lehet érdeke egy ilyen házasság, mivel Jablonowska hercegnő a francia földön áskálódó lengyel trónkövetelő Leszczyński Szaniszló rokonságához tartozik. Rákóczi egész elgondolása füstté vált.

Bercsényiné Kőszeghy Zsuzsi levele tanúsága szerint a jaroslawi magyarok is értesültek Rákóczi Lengyelországba jövetelének szándékáról. A levélíró személyes megnyilvánulása: „oh Adna a minden hato Isten hogy ugy volna kinek lehetne nagyobb öröme mint nikem gyamolbtal Arianak” — bizonytalan hírekre vall. De örvendezésének oka mögött a fejedelem kamarásának közeledéséről táplált titkos reményei sejthetők. Vannak ma már közelebből meg nem vizsgálható hírek is. Thalman 1732. január 21-i jelentéséhez egy levelet mellékel „Von dem Confidenten zu Rodosto . . .”, Rákóczi személyi titkáráról. A dán származású Paul Wilhelm Bohn, fizetett osztrák kém, aki 1727-ben állt a fejedelem „szolgálatába”, 1731. december 27-én Rodostóból írt levelében tudatja, hogy a Vigouroux-val jó egyetértésben levő Hossay János (Mikes egykori apródtársa) már többször kért a portától engedélyt, hogy Moldvában földet bérelhessen és ott élhessen. Bohn hallomása szerint Mikes is az erdélyi és moldvai határvidéken akart letelepedni, s ott egy erdélyiekből álló kolóniát létrehozni, hogy adandó alkalommal Rákóczi terveit támogassa. S ami nem kevésbé érdekes számunkra: az özvegy Bercsényinét akarja feleségül venni. Ime Bohn erre vonatkozó sorai: „On assure aussi qu’un autre, nommé Miques, Transylvain de nation, qui est actuellement gentilhomme de la chambre du Prince, a un pareil dessein; qu’il se mariera avec la veuve du feu Comte Bereseni, qui est en Pologne, et qu’il s’établira sur lesdites frontières, où il espère attirer de la Transylvanie du monde pour en faire une espede de colonie, et entretenir dans son pays un commerce secret, qui pourroit servir en cas de quelque revolution.”²⁴ Leszámítva a kémjelentés ellenőrizhetetlen túlzásait, Mikes házassági szándéka nem elképzelhetetlen. S lehet, hogy a Jaroslawba szakadt „grófné” is másképpen gondolkodott, mint Rodostóban létekor. Más nyoma azonban nincs ennek.

Néhány év múlva lengyelországi hírek rázták föl a rodostói udvart, melyek kihatottak a jaroslawi kapcsolatokra is. II. Ágost király halálhírére a fejedelem és bujdosó társai izgalom-

²² Rodosto 16 7bre 1727. Sieniawskának Bibl. Czart, 2155. Magyarul közölte: KÖRÖCSI B.: II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Bp. 1958. 327–28. Rákóczi azt írja benne, hogy vette a hercegnő (6 d’aout de Varsovie) levelét és három saját levelét küldi neki. Vö. MÁRKI: I. m. 618–24. SZÉKFI: I. m. 308. Dirling írja: 16 Apr. 1727. „Der junger Forgatsch . . . ist von des Sieniawsky . . . dem Ragoczy angekommen . . .” Staatsarchiv, Turcica, fasc. 195, s. 13. A rodostói kém tudósító 1727. szeptember 25-én „Madame Sieniawski”-ra hivatkozik (fasc. 195, s. 25). Dirling: 23 Oct. 1727. Turcica, fasc. 196, s. 188: „Von Rodosto . . . mit expeditionen nacher Pohlen . . . mit briffen an dem Forgacz gr. folgt . . . Ragoczy . . .”

²³ SZÉKFI: I. m. 297–308. Itt közölte Rákóczi Vigouroux számára készített dátum nélküli utasításának töredékét (390–93). Ime a 15°. . . nous avons instruit les Srs Crouchai et Javorka au sujet de notre mariage pour avoir sujet d’écrire à la princesse Royale . . .” Vö. Dirling 23 December 1727. Turcica, fasc. 196, s. 72 (Sieniawski, Mareschall Belinski, Jablonski nevek említésével), és az 1728–1731. évi kémjelentéseket Turcica, fasc. 197–203. MÁRKI: I. m. III, 625–30.

²⁴ P. W. Bohn levelet kiadta HURMUZAKI: Documente privitoare la Istoria Rumânilor. Bucarest, 1818. VI. köt. 499–500. A kéziratot magunk is megvizsgáltuk: Staatsarchiv, Türkei I. Turcica, fasc. 206, s. 28. Thalman jelentése, Pera Constpl. den 21 Jan. 1732. Csatolva Bohn de 27 Decembre 1731 levele (s. 29–32) egy másolat kíséretében. Thalman állandóan kap Rodostóból jelentéseket: „Mein Confident von Rodosto . . . schreibt” (s. 44, 25 Jänner 1732). „Von Rodosto habe ich . . .” (s. 65, 7 Febr. s. 120, 129, és 8 és 14 Marz). „Der Conident zu Rodosto berichtet . . .” (s. 152, 2 April 1732). S így tovább egész évben, vö. fasc. 207 is. L. még Mikes I. m. I, 657.

mal figyelték az európai fejleményeket. Rákóczi kamarása meglepő módon méltatja a lengyelországi tartózkodásakor látott király érdemeit, beszámol a lengyel örökösödési háború kitöréséről, Leszczyński utolsó föllépéséről, a kettős királyválasztásról. Rákóczi igyekezett változtatni rodostói elszigeteltségén s bekapcsolódnival az európai fejleményekbe. Mikes közléről látja hiábavaló fáradozását: „A szegény urunk, a mit a pennájával tehet, el nem mulattya, eleget ír minden felé... mi is azt várjuk, hogy valaki valamely zür zavart csinállyon, mert mi magunkal jó tehetetlenek vagyunk.”²⁵

Rákóczi az új konstantinápolyi követtel, Villeneuve-vel, a Portát az Ausztriával szövetséges, Lengyelországot megszálló Oroszország ellen igyekezett hangolni. Lengyel ügyvivőjét, Jávorika Ádámot a szorongatott helyzetben levő Leszczyńskihez küldte. Megüzente neki, hogy magyar tiszteket küld, fiával együtt, segítségére. A lublini palatinus pedig Rákóczit értesítette egy németellenes közös támadás kilátásairól. Megküldte Rákóczinak a sandomiri confoederatio okmányát is. A szomszédos népek szabadságára és egymás kölcsönös megsegítésére hivatkozó terv a Rákóczival együttműködő Bonneval pasa elgondolásában is szerepelt, kibővítve a törökök, esetleg az Isztriában partra szálló francia csapatok részvételével.²⁶ Az év elején a fejedelem Máriássy Ádám diplomata ezredesét és Hosvay János udvari nemest Lengyelország határára küldte, hogy ott Jávorikával, s a Jarosławban élő Krucsay Istvánnal és a többi bujdosó tiszttel az illuzórikus tervhez tartozó magyarországi hadjáratot előkészítsék. Ily módon létrejött a két emigráció embereinek találkozása a lengyel határszéleken, s híreket kaphattak egymástól. A lengyelországi események azonban Rákóczi terveire nézve kedvezőtlenül alakultak. Mikes együttérzéssel ír Szaniszló király meneküléséről.²⁷

A végső gondviselésben bízó Rákóczi még mindig nem adta fel reményét. Utolsó politikai emlékiratában, 1735 februárjában újra kifejti a módosított isztriai vállalkozás tervét a francia udvar előtt, amelyben egykori kuruc tisztjeinek a lengyelekkel való együttműködésére számított. „... J'ai des officiers connus et accrédités sur le frontières. Un pourrait entrer par l'angle que forment la Silésie et la Pologne[...] Chacun de ces officiers trouverait des Polonais, des Moldaves, enfin les gens des frontières[...] Ma situation actuelle est si triste que je ne puis pas suivre l'idée qu'j'ai pour l'intérêt du roi Stanislas.”²⁸ A türelmetlen fejedelem, miközben a válaszra várt és siettette József fiának Rodostóba való utazását, megtudta, hogy bizalmas emlékiratát Párizsba vivő titkára, Bohn, még indulása előtt elküldte terveit a konstantinápolyi császári követnek. A Lengyelországgal élete végéig terveket kovácsoló Rákóczi 1735 tavaszán meghalt Rodostón.

A fejedelem halála után Rodostón nem akadt már érdemleges följegyezni való a lengyel ügyekről. Mikes utolsó lengyel vonatkozású levele a később Istanbulba érkező francia követtel kapcsolatos: „Gróf d'Ésalleur”-ról tudja, hogy „a felesége lengyel, lubumerczki familiából. Ez a frantzia ur Parisból Saxoniában, onnét Lengyel országban került Török ország felé”.²⁹ Mikes nemesaprod korában eleget hallott erről a familiáról Rákóczi udvarában s a kuruc kancellárián, de lengyelországi tartózkodása alatt is.

Lengyel vonatkozású irodalmi emlékeink ritkulását az életből sarjadt kapcsolatok elhalása kíséri. A jarosławi és a rodostói emigrációs telep között gyér érintkezés állt fenn a XVIII. század derekáig. A jarosławi magyar kolónia és Rodostó kapcsolatára vonatkozólag érdekes anyagot szolgáltatott Thaly Kálmán múlt század végi kutatásai. Őszerinte Jávorika Ádám (1683–1747), a bujdosó fejedelem lengyelországi diplomatája mentette meg a Rákóczi-levéltár Lengyelországba kerülését. A Jarosławból 1712 nyarán elvitt levéltár Vay Ádám udvari marsall Danckában bekövetkezett haláláig (1719) az északi városban volt.³⁰ Innen újra Jarosław környékére vándorolt; majd egy része, állítólag 1738 táján, Konstantinápolyba került

²⁵ 101. levél, Rodosto 15 Febr. 1734. Mikes: i. m. I, 189 és jegyz. 658. Vö. Mikes 69, 98–100, 103–105, 107, 110. lev. is. SZEKÉFÜ: i. m. 259, 311. MÁRKI: i. m. III. köt. 661–66. EMMANUEL ROSTWOROWSKI: O Polską Koronę politika Francji w latach 1725–1733. Wrocław–Kraków 1958, 9–62; 159, 249–322. KŐPECZI–VÁRKONYI: i. m. 1955, 367–378. L. még J. M. Thalman, az új császári követ korábbi jelentéseit: Stambul 6 May 1731. 5. October és 1 Nov. 1731. Turcica, fasc. 203, s. 30; fasc. 204, s. 155; és 1733–1734, fasc. 207, 208, 209, 210.

²⁶ SZEKÉFÜ: i. m. 315–333, 394–97. VANDAL: Une Ambassade Française en Orient sous Louis XV. La mission du marquis de Villeneuve (1728–1741). Paris, 1887, 171. ROSTWOROWSKI: i. m. 248. MÁRKI: i. m. III. 667–81. KŐPECZI–VÁRKONYI: i. m. 379–381. Vö. Thalman iratait: 2 Février, 20 Marty, 11 July, 13 Oct. 1733, Turcica, fasc. 207, s. 96 és 124, fasc. 208, s. 29, 174–176; Polen II Berichte fasc. 8, 9.

²⁷ 106. levél, Rodosto 27 Julii 1734. Mikes, I. m. I, 195 és jegyz. 664. Vö. J. Feldman: Stanisław Leszczyński. Wrocław, 1948. M. Pelczar: Polski Gdańsk. 1947, 64–67.

²⁸ IGNÁC KONTE: II. Rákóczi Ferenc utolsó emlékirata a francia udvarhoz. Száz 1912. 209–213: „Raisonnement sur la guerre présente.” 1735. II. Rákóczi Ferenc válog. levelei, i. m. 329–332. KONOPCZYŃSKI: i. m. 1936. 92, 95, 109 (1730–1734). 118, 130, 253 (1739). Thalman iratai között van egy Rákóczi ügyével kapcsolatos levél, Epistola Sultani ad Regem Poloniae, 3 Januar 1735, Turcica, fasc. 211, s. 5–6.

²⁹ 170. levél, Rodosto 15 Septembris 1747. Mikes: i. m. I, 260 és jegyz. 735.

³⁰ Az udvartartási iratok egyik kötegen Beniczky dátum-följegyzése is olvasható: „Die 19. Jan. Gedani imposita 1717.” vö. Archivum Rákóczianum III, 727 és THALY: Jávorika Ádám ezredes és a Forgách- és Rákóczi-levéltár. Száz 1888. 294, 493.

a francia követségre. A 40-es évek után, Thaly föltevése szerint, Jávorka hozta vissza a levél-törredékét Jarosławba, ahonnan azután visszakerült Magyarországra. A „jaroslawi, ducatus”-ra vonatkozó iratok közben Czartoryski Ágost herceghez, a birtok tulajdonosához kerülhettek, aki Jávorkával kutatta is ezeket.

Jávorka a Rodostón élő Mikes Kelemenhez fordult, s ez ügyben levelet váltott vele. 1747-ben kevéssel halála előtt levelet kapott Mikestől. Az özvegy Bercsényinével együtt érkezés a beteget ápoló özvegy Kajdacsy Péternének hagyta meg Jávorka halálós ágyán, hogy Mikes levelét juttassa el Czartoryski herceghez. Ennek megtörténtéről az asszony leveléből értesülünk: „Etiam hanc epistolam a praefato Magnifico Domini Mikiese, Rodoserati degente, ad Suam Celsitudinem promovi, ex manibus acceptatam piae memoriae defuncti Magni Colonelli Domini Jaworka”.³¹ A levél további részében „Elizabeth Kajdacsina”, aki jól ismerte a jaroslawi ügyeket, válaszol a jótévőjének nevezett hercegnek. Czartoryski ugyanis elhunyt jószágkormányzóához tartozó iratok kiszolgáltatását kérte tőle. Kajdacsyné készséggel vállalta, hogy ebben az ügyben Mikesnek is fog írni, tud-e a kérdéses dolgokról: „... et ut mandatis Celsitudinis Vestrae satisfacerem: quidquid apud me reperiebatur, hoc totum, toto corde extrado; et si me Deus conservaverit in hac vita, etiam in partes Turcicas Constantinopolitanas, seu Rodoserati, scriberem, ad Perillustrissimum Dominum Mikiese: si aliquid habuerit scripturum aut notitiam hac in parte, ut ad manus meas dirigat”. Ebből számolni lehet a rodostóiakkal folytatott további levélváltással is.

A rodostói kuruc bujdosók emlékét Mikes megörökítette, több társának halálát is megírta *Leveleskönyvében*. Jarosław tájára vetődött kenyerestársainak, az ott elhunytaknak életéről nem írtak krónikát. Maga a város tudvalevőleg nem tartozott Rákóczi egykori birtokaihoz. A környékből mégis számosan beszivárogtak és Jarosław a dél-lengyelországi bujdosók központjává vált. A korabeli elnevezésű „Platea Cracoviensis”, a Rynekről nyugati irányba kivezető ulica Grodzka végénél, a „Brama Krakowska” előtt jobb felől egy kis utca, az ulica Węgrów emlékeztet hajdani magyar lakóira.

A jaroslawi emigráns kolónia részleges történetére Thaly értékes kutatásai derítettek fényt.³² Ő fedezte föl a múlt század végén, hogy a Dél-Lengyelországban rekedt száműzöttek előkelőbbjei a Keresztelő Szt. Jánosról elnevezett egykori jezsuita templom sírboltjában találtak nyugalomra. A jaroslawi r. kat. plébánia halotti anyakönyvében, amelyben Sieniawski nagyhatalmas és Sieniawska kastellana halála is bejegyeztetett,³³ 1714 és 1757 között tizennégy magyar elhalálozását jegyezték föl. Éltek és haltak meg többen is, más vallásúak, protestánsok, akikről halotti anyakönyvi bejegyzések nem kerültek elő az 1700-ban alapított református egyház levéltárából.

A „Liber Demortuorum” bejegyzéseinek végigtekintve elénk tárul az emigráció csendes kimúlása. „Joannes Horvat és Agnes Horvatha” az elsőkhöz hunytak el, mint az ismeretlen „Nobilis Georgius Hungarus” és „Joannes Pauliewicz (Paulowics) Hungarus” is. 1727-ben Rákóczi egykori tisztje, majd jaroslawi jószágigazgatója, a helybeliek által nagybecsült „Perillustris Magnificus Dominus Michel Missuna, Pocillator Potocensis...” távozott el az élők sorából. Azután egyre szaporábban: „Nicolaus Hungarus, miles”, negyven év körüli katona, akit „Martinus Hungarus, Auriga Dominae Berczyńi”, Zsuzsi asszony hetvenhárom éves öreg kocsisa követett.

1747. április 4-én meghalt a fejedelem hűségében annyit fáradozó, Lengyelországot keresztül-kasul beutazó „Magnificus Dominus Stephanus Kruczaý, Nobilis Hungarus... Consiliarius et amicus, ad extremum in hoc Incltyto Regno Poloniae Exul...” A Rákóczi tanácsosának és barátjának nevezett nyolcvanéves aggastyánt, a Szt. János egyház melletti jezsuita kollégium épületében elhunyt magyar nemes, megtisztelő helyen, a jezsuiták templomának közepén temették el. Ugyanebben az évben augusztus 19-én melléje került a vitéz katonának és művelt főnek jellemzett híres kuruc ezredes, „Nobilis Hungarus Adamus Jaworka”, akiről még azt is följegyezte a gondos plébános, hogy előtte Ilyvön és Skolen járt kezeltetni magát.

Megtaláltuk a kőscióf Świętego Jana plébánosainak nevét is. Az első még Rákóczival is találkozhatott, mert Jan Paweł Gomaliński (kievi püspök) 1703 és 1714 között töltötte be ezt a hivatalt. Utóda Alexander z Pleszowic Fredro (1714–1734) volt, aki przemyśli püspök lett. S végül 1735-től 1780-ig hosszú időre Waclaw Hieronim z Bogusławic Sierakowski foglalta

³¹ THALY: i. m. Száz 1888. 594. Czartoryski Ágost iratainak regestruma két levelet jelez Jávorkától: Regesty i kopie korespondencji ks. Aug. Czart. prawie wyłącznie w sprawach majatkowych i prywatnych z lat 1722–1742. fol. I, II. A második kötetben: „Excerpt. z listów de 3 tia A. 1742”. II, s. 253. Ip. Jaworka 23. 7bris z Skolego 1742. (Bizonyos anyagi, gazdasági ügyekről.) II, s. 297. Ip. Jaworka 24 Marty z Skolego.

³² THALY: Jaroslawi kutatások. Száz 1888. 597–610 (Nomina demortuorum 1714–1774).

³³ Adam Sieniawski die 18 februarius 1726 halt meg. Felesége Oleszcyna, Jaroslawról nem messze eső udvarházán hunyt el: die 22 martius 1729. Brzeżani vár templomának sírboltjába helyezték koporsóját.

el a jaroslawi plébániát s egyúttal a lwowi püspökséget.³⁴ A negyvenes és ötvenes évek éppen az ő plébánosi működésére esnek.

A templom sírboltja 1750 március 14-én ismert kedves halottat fogadott be: „Susanna Berczyni, Comitina Regni Hungariae...”, halálban is megőrizve szíve árán megszerzett grófnői méltóságát. Ötven esztendő sem ért meg. Thaly föltételezése szerint Zsuzsi elhunytát Kajdacsyné tudatta Mikes Kelemennel, aki Rodostón hatvanadik életéve felé járt már.

Elmúlt évi jaroslawi kutatásaim alatt hiába kerestem a Thaly által látott „Liber Demortuorum” kéziratát. A parókia monográfusa, Jakub Makara szerint³⁵ a régebbi idők matrikulánsanyaga a przemysli püspöki archívumba került. Ott azonban Julian Ataman professzor, a levéltár vezetője közölte, hogy a jaroslawi kötetek a II. világháború alatt elvesztek a levéltár állományából. Ez annál sajnálatosabb, mert a jaroslawi széria I. kötetében (1607–1790), amint ezt J. Makara jelzi könyvében, megvolt Kőszeghy Zsuzsi végrendelete, melynek szövegét 1936-ban közölte is.

„Legacja Zuzanny Graffowej Berczynii, 1747.” c. végrendeletében utolsó kérésével pártfogójához, August Czartoryskijhoz fordult a magát „uboga sierota”-nak, szegény árvának mondó özvegy, kérve őt 12 000 forintjának a végrendeletében foglalt módon történő elosztására. A jámbor alapítványok céljára felajánlott kisebb-nagyobb összegek, a Kajdacsynénak hagyott 800 forint stb. szétosztása nem is ütközött nehézségbe. De az már nagyobb gondot okozhatott, hogyan juttassák el 3000 forintját testvére gyermekeinek, „Barbara i Juliana Kúsögi”-nek török földre.³⁶

A következő években lassan elfogytak élők is, holtak is. „Stephanus... de Regione Ungarorum”, Kajdacsyné nyolcvanéves elaggott szolgája volt. „Jacobus Moszynski, Hungarus” pedig tizenkilenc éves magyar diák a jaroslawi jezsuita főiskolán. S végül az utolsók között: 1757 július 8-án a régieket túlélő kilencven esztendő, szép címmel megtisztelt „Generosa Elisabeth Kaidaczyna, Vidua Mareschalca Regni Hungariae...” Miután a többieket ápolta, elsíratta, egykori komornatársa mellé került. Beteljesült róla Mikes mondása, „Kajdacsynét pedig soha senki nem dicsérte a szépségiért, hanem a jóságáért...”³⁷ Már nem maradt senki Jaroslawban a régi ismerősök közül, hogy a rodostóiakat tudósítsa; nem is volt már nagyon miről a kiról. Rodostón Mikes is egyedül maradt a régi bujdosók közül, legutolsónak, s neki is csak négy éve volt hátra.

Így emésztődött fel a részben Törökországot is megjárt jaroslawi emigránstelep és Rákóczi-val török földön menedéket kereső rodostói kuruc kolónia Lengyelországból egykor kibujdosott, hazátlan nemzedéke. Kőszeghy Zsuzsi Jaroslawból Rodostóba írt levele és végrendelete a szomorú emigrációs évtizedek emlékezetes dokumentuma.

Hopp Lajos

Bod Péter és Hermányi Dienes József

(Ismertetővitéjük a valóságábrázolásról)

Bod Péter 1766-ban Enyeden jelentette meg közismert írását az erdélyi református püspökről *Smirnai Szent Polikárpus* címen.¹ Hermányi Dienes József 1760-ban készítette el kéziratában maradt, de számos példányban közkézen forgott, *Az erdélyi református püspökről* című munkáját.² A két azonos tárgyú mű között összefüggéseket feltételező nézetek már elhangzottak a szakirodalomban, de közelebbi vizsgálat, összehasonlítás nem történt, érthető, hogy egymásnak ellentmondó, zavaros álláspontok alakultak ki, s a lényeg sikkadt el. Pedig a téma megérdemli a figyelmet, mert az irodalmi felfogásról, az emberábrázolás különböző módszereiről, mondhatnánk a „realizmus”-ról szóló írói viták első céltudatos megnyilvánulását tárják fel a két mű megszületésének körülményei.

³⁴ A jaroslawi plébánosok (proboszcz) személyére vö. Wiadomość historyczna i statystyczoj o mieście Jaroslawiu... przez Franciszka Siarczynskiego proboszcza kolegiaty Jaroslawskiej. We Lwowie 1826, 123. (1703–1780).

³⁵ Ks. JAKUB MAKARA: Dzieje Parafii Jaroslawskiej od poczatku do r. 1772. Jaroslaw 1936 („Archivum parafii jaroslawskiej znajduje sie: w Archiwum Diecezji Przemyskiej”).

³⁶ Özv. Bercsényiné Kőszeghy Zsuzsi végrendeletére vö. J. MAKARA: i. m. 1936. 542–45. Idézi az elveszett ADP Jar Tom. I (1607–1790) kézirat 185–192. lapjáról. Kelte 1747 ápr. 20. (Jávorka halála utáni kiegészítése: 1747 aug. 28.) A végrendelező halála 1750 márc. 9. Temetése márc. 14-én.

³⁷ 24. levél, Jenikő 24. január. Mikes, i. m. I, 35. és jegyz. 462. THALY: Rákóczi-emlékek Törökországban... Bp. 1893. 72. 106. A Jaroslawon elhunyt kuruc bujdosókra vö. THALY: i. m. 1888, 599–610. A temetkezési kriptá elpusztult; ma már hozzáférhetetlen.

¹ Smirnai Szent Polikárpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataligaloni keresztényeni szorgalmatossággal kegyesen viselő Erdélyi Református Püspököknek Históriajuk (1554–1760). F. TS. Bod. Péter. Nagyenyed, 1766.

² A felkutatott több változat közül elsősorban támaszkodhatunk a Marosvásárhelyi „Teleki” Dokumentációs Könyvtár példányaira M. S. 239. Mikrofilmen MTA Könyvtára A. 737/111.

A Kemény Józsefhez visszamenő feltételezés szerint — amit Makkai Ernő és György Lajos is átvettek³ — Bod Péter az „elhírelt Szent Polikarpust Hermányi kézírataiból merítette, vagyis inkább lopogatta”, azaz Hermányi művét Bod forrásként messzemenően felhasználta. Egy egészen más ötlet, a *Magyar Irodalomtörténet Kézikönyvében* csak egészen frissen merült fel, miszerint Hermányi püspök-portréi „Bod Péter Smirnai Szent Polikarpusának félig-meddig a kritikai paródiái” lettek volna.⁴ Ez utóbbi megállapítás csak azért is zavar, mert Hermányi három éve halott volt már, mikor Bod műve megjelent, tehát paródiát arról még „félig-meddig” sem írhatott.

Mielőtt a kérdésre teljes választ adnánk, néhány tényről rögzítsünk le. Bod Péter kétségtelenül ismerte Hermányi hagyatékát, abból több esetben saját céljaira felhasznált szövegeket. Ezt nyilván mutatják a *Református papokról* szóló Hermányi-műbe tett saját kezű bejegyzései, továbbá a *Sidók Talmudja* című, ugyancsak Hermányi-írásról készített másolata, valamint egyéb feltételezhető összefüggések is. A Hermányi-hagyaték Bod által való felhasználása azért bír különösebb fontossággal, mert kettejük között még szerzőnk életében nem valami kiegyensúlyozott kapcsolat lehetett. Lényegében igaz van a szakirodalomnak, hogy Hermányi feltűnően gyanús módon Bod Pétert „egyszer sem” említi meg, holott Bodot erős szálak fűzték Nagyenyedhez, tanulása és tanítósága Hermányi közvetlen közelségében zajlott le, s hivatalai sem estek messze szerzőtársa székhelyétől. Ha valamit enyhíthetünk az „egyszer sem említés” szigorúságán, megjegyezzük, hogy egy alkalommal név szerint utal a *Demokritusban* Bodra, de ez is csak gyanút ébreszt fel. [Nádudvari Péter fiáról írja, hogy az „Bod Péternek nem keveset használt holmi káptalanbeli írásoknak kommunikációjával”, minthogy Nádudvari Geczi a fejérvári káptalanban alkalmazták a régi barátrást olvasó tudománya miatt. (194, 195.)] De ezen az egy említésen túl, és a most tárgyalásra kerülő püspökportrén belüli vonatkozások mellett, az egész ma ismert életműben hiába keressük Bod nevét. Egyszer még homályos, semmitmondó utalás van Bethlen Kata „udvari papjára”, de alkalmasint az 1740-es évek legelején még más lehetett az, mint Bod (117.). Nem esik szó Bod irodalmi munkásságáról sem. Bod-művet Hermányi csupán egyetlenegyszer említ — természetesen a szerző nevének elhallgatása mellett —, de ez az utalás is igencsak elmarasztaló: „Le van írva a magyar bibliai történetében a debreceni bibliai története, de nincsen ott az igazi és főoka, amért az ellen annyira dühösködtek a pápisták”. Világosan kiténik a szövegből, hogy itt Bodnak „A Szent Bibliának története” című (Szeben, 1748) művére történt utalás.

Hermányi *Püspök-portréiban* is csak egyszer szerepel Bod Péter neve, mégpedig a Borosnyai L. Jánosról adott arcképvázlatban. Arról szól itt a szerző, hogy Borosnyai az „eretnek” Nádudvari nevezetes ügye miatt elhagyván Enyedet Udvarhelyen lett professzorrá, s nagy buzgalommal látott hozzá a tanítás felvirágoztatásához. Püspökké választása után 1748–49-ben megtartani szándékozva professzorságát is, és „hogy pedig az iskolai tanításban fogatkozás ne lenne, gondolá, hogy maga mellé veszi második professzornak Körösi H. Józsefet...” Igen ám, de akkor szólt bele a dolgokba Bethlen Kata és az erdélyi kulturális-iskolai ügyekben mindenható Teleki-familia: „Gróf Teleki Józsefné Bod Pétert, a maga udvari papját igyekezi vala betenni és szép summa pénzt szerzett, hogy a professzornak fundust origálna...”

Elképzeltető, hogy „micsoda nagy szimultás”, versengés és feszültség támadt Bethlen Kata és a püspök között Bod Péter miatt, ha Hermányi rendkívüli alaposággal nézett utána veszedekeseknek: Az először kiszemelt Körösit már beszállásolta Borosnyai a gimnáziumba, amikor a főúri akaratnak kellett volna engednie. De úgy látszik nem volt engedékeny, s megalázkodó a püspök, mert a grófnő „teljes volt haraggal Borosnyai ellen”. Bodot is érzékenyen érintette negligálása, s „indulatosan” reagált a fejleményekre. Hermányi a beszámolóban egyértelműen Borosnyai mellett tör lándzsát, s rosszul látja Bethlen Kata haragjára és Bod indulatoskodására. „Szomorú”-nak tartja, hogy ilyesmi fordult elő. Mindennél többet mond, hogy a kollégium károsodását tekintve Hermányi egyaránt okolja mind az udvarhelyi jezsuitákat, akik a „fúdvárnát” elválták a kollégium fejlődésének lehetőségeit, mind Telekinét, aki bárha — elismeri — sokat tett is ebben az időben „adakozással” az egyház ügyében, ezzel a viszálykodással azonban nem használt neki.

Bod személyével kapcsolatosan igyekszik Hermányi tárgyilagos lenni, tudatja, hogy információit „hosszasabban” Borosnyaitól kapta: „ő egyképpen, Bod Péter pedig másképpen beszél a dolgot, akik között én bíró nem lehetek”. Megpróbálja hát objektíven mérlegelni, hogy melyik személy — Bod Péter vagy Körösi H. József lett volna alkalmasabb a professzori szék betöltésére. Ennek a mérlegelésnek csak az első pontja maradt meg a szövegben, utána hiány következik minden kéziratban. (Hinc queadam desunt.)

³ Gróf Kemény József és Mike Sándor levelezése. Közre adta GORDA FERENC. Erdélyi Múzeum, 1943. 146–184. Kemény Mikéhez 1853. nov. 21-én. 160–164. 163. — MAKKAI ERNŐ: H. D. J. Nagyenyedi Demokritus. Szellem és élet, 1943. 181. (Kolozsvár) — MAKKAI LÁSZLÓ: Erdély története. Bp. 1945. 499. — GYÖRGY LAJOS: Demokritus kiadás, I. m. Bevezetés, IX.

⁴ SÓTÉR ISTVÁN — KLANICZAY TIBOR szerk. A magyar irodalom története. (Kézikönyv) Bp. 1964. II. 614.

Az első érvelő pont, mely Bod Péter tudományát erősen meghomályosította, így következik: „Hogy — pro primo — a literatúrát az iskolában jobban-jobban lábra-kaptassa... Kőrösit Bod Péternél jobbnak tartotta. Igaz is, hogy Kőrösi a deák nyelvet erősen tudja vala, és egyebekben is szép tudomány vala nála”. — Mit írhatott még ezután a következő pontokban Bod megítélésére, nem tudjuk, mert a „pro secundo” szövege már hiányzik. Nem valószínű, hogy Bodra hízelgő lett volna. Mivel véleményünk szerint az eredeti szövegből itt egy lapot kitepettek, az első másoló már csak a hiányt konstatálhatta, s így vonul végig ennek jelzése az összes másolati példányokon. Ha Bod Péter kezébe került Hermányi halála után a kézirat, s ebben a Hermányi-hagyaték sorsát ismerve aligha kételkedhetünk, feltételezhetjük, hogy nem szívesen látta a szövegben a reá nézve dehonesztáló jellemzést. Indulata különben sem volt éppen Hermányi felfogása irányába hangolva, ezért könnyen elképzelhető, hogy ő semmisítette meg a hiányzó szövegrészt. Bod a saját püspökéletrajzaiban szintén beszámol Borosnyai udvarhelyi professzori tevékenységéről, de semmit sem árul el a köztük megessett konfliktusról, noha az fájó pontja maradhatott annak ellenére, hogy ugyanabban az évben elnyerte a magyarigényi eklézsia papi állását. Ez utóbbi azonban tudói ambícióit kevésbé elégtette ki.

*

Lényegbevágóbb, s tisztán irodalmian elméleti kérdések merülnek fel Hermányi és Bod Péter kapcsolatában akkor, amidőn kettőjük püspökökről szóló munkáját összevetjük. Bár nem nevezik meg egymást, mégis nyilvánvaló, hogy egyik a másikkal perel ott, egymás alkotómódszerét és ábrázolási technikáját teszik-kritika tárgyává. Egy valóságos XVIII. századi irodalomelméleti vitának leszünk tanúi, ha kissé alaposabban megvizsgáljuk a két szerző azonos tárgyú munkáját és előszavait.

A *Nagyenyedi Demokritus* és az *Emlékirat* mellett Hermányi leginkább fontos munkáját testesíti meg ez a főleg XVIII. századi püspökökről szóló, több részből összekomponált alkotás. A már fejlett írói tudatra valló, céltudatosan szerkesztett és felépített mű nem valamiféle papi látásmóddal közeledik az egyházi vezetők életének megörökítéséhez, és nem is az egyháztörténet oldaláról helyezi a nagy papi méltóságokat piedesztálra. Ehelyett a szépirodalmi világi szemléletével, rendkívüli közvetlenséggel, az anekdotikus és realiztikus ábrázolásmód elveinek öntudatosan lerögzített és valóráváltott végigvitelével éri el, hogy a munka messze kiemelkedik irodalmi értékben az összes kortársi, hasonló vállalkozás közül.

Nem ok nélkül válhattak a püspökportrék az író korának kedvelt olvasmányává, amit mindennél meggyőzőbben bizonyít, hogy az éppen elkészült munkát már a hatvanas évek folyamán egymás után lemásolták, s egyházi és nem egyházi körökben terjesztették nagy számban készült kópiáit. Jellemző, hogy még napjainkban is legalább tíz másolatát sikerült felkutatnunk kéziratunkban. A tárgy pikantériája mellett vonzotta a munka iránti érdeklődést a szerző korábban kivívott híre s neve. Tehetségét az új felfogást tükröző beszédei és írásai országosan ismertté tették, közkedvelt volt az előadásmódja miatt is, s éppen e műve kapcsán szélesen gyűrtöz vitanak volt részese, amennyiben az emberábrázolás kérdéseiben sajátosan egyéni elvet vallott. A püspököket is csak embereknek, mindennapos cselekedeteikben, esendőségeikkel, hibáikkal volt hajlandó bemutatni, szemben azokkal, akik a valóság megszipítését gyakorolták, s tőle is a valóság meghamisítását várták volna. A Hermányira jellemző anekdotikus gyakorlat felhasználásával és koncentráálásával, konkrét alakok ábrázolásával teremtette meg e művet. Irodalmi elvei kisarkosodtak s meglepően határozottakká váltak, felfogása a világ dolgairól számos felvilágosodás irányába mutató eszme ismeretében és európai szintű olvasmányok hatására letisztult. Ugyanakkor az eredeti kereső és láttató magatartásához, valamint közvetlen elbeszélő modorához is hű maradt. Szoros szálak fűzik e munkát a *Demokritushoz*. Közél egyidőben készültek, de a *Demokritus* lényegében és túlnyomó részében már elkészült (1759), amikor más cíllal a *Püspökportrék* megírásához fogott.

Amennyire kedvelte korának olvasója ezt a munkát, annyira megfélekedezett róla a XIX. század, miként ezt a teljes Hermányi-életművel is hasonlóan tette. Mindössze 1872-ben adtak közre néhány részletet belőle, dilettáns módon egy alig hozzáférhető folyóiratban,⁵ de nem figyeltek fel rá, s kiesett az érdeklődés köréből. Később Kelemen Lajos, kinek számára nem létezett ismeretlen forrás, utalt rá 1925-ben, Hermányi *Emlékiratának* kiadásakor.⁶ És végül Klaniczay Tibor irányította rá a marxista irodalomtudomány érdeklődését — egy másik kéziratú példány alapján.⁷

A püspökökről szóló munka nem korlátozódik kizárólag a püspöki portrékra. Tervszerű felépítésben három, céltudatosan összekomponált egységből áll: 1. Az előljáró beszédből („Édes posteritás...”), 2. A hazudozó halotti orációkról szóló, de ide kitűnően alkalmazható

⁵ Protestans Egyházi és Iskolai lap. Pest, 1872; 1366., 1399., 1518., 1556. közli: BARABÁS JÓZSEF.

⁶ Hermányi Dienes József: Emlékirat kiadása KELEMEN LAJOStól. Előszó Cluj-Kolozsvár, 1925. XI.

⁷ KLANICZAY TIBOR: Hermányi Dienes József ismeretlen munkája. ItK 1954. 58 — 62.

és aktualizált paszkvillusból („Rövid szatíra”), 3. Magukból a püspök-arcképekből („A református püspökökről”). Az egyes másolati példányok mostohán bántak ezzel a tudatos elrendezéssel, hol egyik, hol másik alkotórészt hagyták el az új kópiában.

A püspöki portrék elé írt előszó nem valami szokványos, a „kegyes olvasót” tájékoztató, nemes tulajdonságokra bízató, mecénásokat dicséző, vallásérkölcsi tanulságokat összegező bevezetés. Sokkalta több annál: tisztán világi szemlélettel az irodalom elvi kérdéseit foglalja össze, de fontos dokumentumát adja az irodalmi tudat hazai fejlődésének is.⁸ A réginek és az újnak a határán szerzőnk már az előremutató, modern értelemben vett irodalmi elveknek rögzítője tud lenni. Valóságos ars poeticája ez Hermányinak, de egyben a fordulatot hozó, új irodalmiság kezdetének is. Nem ok nélkül figyelt fel rá és illette elismeréssel a legújabb irodalomtörténetírás.⁹

Az *Előljáróbeszéd* alapján mérhető le igazán, hogy a „csak” anekdotázónak, az „elegy-belegy” dolgokról állítólag csupán naiv spontaneitással író szerzőnek, a látszólag krónikás ténykeresőnek milyen alapos és határozott programja, s az újabb igényeket érzékenyen tükröző elmélete volt. Írói magatartásának számos, itt nyíltan kiütköző jelenségének tanulmányozása mellett az írás legfőbb értékeként mód nyílik az író tudatosságának és kikristályosult elveinek vizsgálatára.

Az *Előljáróbeszéd* súlypontját képezik azok az elvi megfontolások, melyeknek alapján elkötelezi magát a korban még szelvében „haszontalan”-nak minősített „irodalom” mellett. Nyíltan hitet tesz s kiáll a széppróza modern elve oldalán, miszerint a való élet ábrázolását a látszólag apró, köznapi jelenségeken keresztül kívánatos bemutatni. „Láttatnak a dolgok egyszerűt kicsinyeknek, de nagyobbra való elmélkedésre adnak okot” — írja —, s elég csak felvillantatnunk életművének néhány megvalósított célkitűzését, világosan látjuk, hogy ezt az elvet mindig következetesen betartotta írói gyakorlatában. Irodalmi munkái, kezdve *Emlékiratával*, folytatva a *Demokritusszal* és végezve akár a *Sidők Talmudjának* feldolgozásával, mindenkor és mindegyik kis dolgokról, „dib-dáb dolgokról” szól azzal az igénnyel és öntudatosan vállalt hittel, hogy általuk valami mélyebb, szélesebb perspektívát sikerül feltárnia. Jól látja, hogy egyesek korábban még „különb-különbféle dolgoknak szemét rakását” (vagy mind a *Demokritusban* írta, „sok dib-dáb dolgoknak tővel-heggyel s éllel-fokkal, ággal-boggal összehánt szemétdombját”¹⁰) vélik rosszállón felfedezni az efféle írásokban, de ő felülemelkedik e nézeteken, s az „időtől” vár elismerést, mondván, hogy „időre-hóra valaha holmi haszon csak származhatik ebből”. Ha szerényen is, de tisztában van eljárásának értékével: „Nekem (megírni ezeket így) fáradságomban állott” — mondja — s mégha mások „szemétrakás”-nak állítják is, tudja, hogy „ennyi között olykor aranyat is fog találni a gondos elme”. Az „utókornak”, „maradékainak” is ír Hermányi. Tudja, hogy újszerű írói látásmódja saját korában vihart kelt, ezért az eljövendő kortól várja célkitűzéseinek megértését és elismerését.

Az élet mindennapjainak és apró jelenségeinek mindenek fölé helyezése mellett a valóság-hoz és az igazsághoz való ragaszkodás követelményét tartja Hermányi az írói alkotás lényeges kellékének. Adott esetben a püspökökről szóló elbeszélései kapcsán elmondhatja, hogy „az igazat írta felőlük”. Ismerteti módszerét és célját: „Úgy írtam le a püspököknek életeket, hogy azokból őket jobban megismerhessétek, mint az ő felettek elmondott hazudozásokból, melyeket hallottatok vagy olvastatok volna róluk.” A *Püspök-arcképeket* festő munkáját így állítja szembe kor megszépítő hazudozásaival és a halotti orációk dicshimnuszos világával, majd megállapítja, hogy „mások úgy írhatják le őket, mint angyalokat”, de ő ragaszkodik, hogy „mint emberek” elevenítse meg hibáikkal és gyarlóságaikkal együtt. Ez az elvi álláspont, melyben leginkább különbözik kortársaitól. De nemcsak a püspökök megfestésében vallja Hermányi az emberábrázolásnak ezt a magas szintű, realizmust megközelítő felfogását, a *Nagyenyedi Demokritusnak* bármelyik hőse; professzor, arisztokrata vagy király legyen is, mindenkor alá van vetve ez új igényű széppróza lényegét kitevő követelménynek. A valóságos emberek mindennapos körülmények közötti ábrázolásának gyakorlati megnyilvánulásait mindenkor elismeréssel illette a róla szóló kritika.¹¹ Íme az *Előljáró beszéd* tanúsága, hogy

⁸ A Hermányi előtti irodalmi tudat fejlődéséről az előszók tükrében kitűnő összefoglalást ad: KERECSENYI DEZSŐ: Az irodalmi tudat a régi magyar irodalomban. Disszertáció, 1923. Kézirat. Uő.: Elvi kérdések a régi magyar irodalomban. Klny. Minerva. 1923. 46.

⁹ Vö. KLANICZAY TIBOR: H. D. J. ismeretlen munkája. ItK 1954. 59–60. Az előszó első kiadását adta itt. Uő.: A Nagyenyedi Demokritus utószava. Bp. 1960. 412–426. — GYENIS VILMOS: A Nagyenyedi Demokritus kiadásáról ItK 1961. 226–230. — KENYERES ÁGNES: A kegyes olvasóhoz. Előszavak és utószavak válogatott gyűjteménye. Bp. 1964. 111–113. (Ő is közli Hermányi *Előljáróbeszédét*.) Jellemző, hogy rövid egymásutánban két kiadást is megért az a meglepetés erejével ható előszó.

¹⁰ Nagyenyedi Demokritus Előszava. Hermányitól KLANICZAY TIBOR kiadása. Bp. 1960. 5.

¹¹ Vö.: Erdélyi öröksége VII. Erdélyi emlékirók Erdélyről. Erdélyi változása (1703–1750). Bevezeti TOLNAI GÁBOR. Hermányi Dienes József emlékiratának rövidített kiadása és előszó. Bp. 1942. V. — XX. és 215–252.

vitában s ellenvélemények tüzeiben is határozottan és elviekben foglalt állást szilárd meggyőződése mellett.

E reális ábrázolást közelítő elvi megfogalmazásban figyelmet érdemel a szerzőnek az a megjegyzése, hogy bár az egyes alakok valóságos bemutatásához szükséges tárgyból nagy bőségben rendelkezett tényanyaggal, mégsem írta le mindazt, hanem a legjellegzetesebbet válogatta ki belőlük. „Tudtam többeket is – írja – de ezeket elégnék tartottam...”, „De itt mindent nem írhatok le...”, „De sok volna mind leírni, amit idetartozót tudok...”, „Hosszú volna a dolgoknak históriája...”, „Mindent leírni unalmas volna...”. A sokból való lényegkiemelés és annak a többi helyett való ábrázolása már közel áll a típusalkotás magasabb követelményeihez.

Tele van az *Elöljáróbeszéd* személyes vonatkozásokkal, utal az életben előfordult sérelmekre, s nem utolsó sorban arra, hogy irodalmi munkásságát hogyan fogadták, miként ítélték meg. Egyéb írásaiban is egy-egy megjegyzés erejéig találtunk utalást ellenfeleire vagy rosszakaróira, akik hol prédikációinak hangnemét kifogásolták, hol felfogásában láttak kivetnivalót, hol a kis dolgokban nagyot látó anekdotikus látásmódját kárhoztatták. Nem részletezi, nem tér ki nevekre soha, nem gyűlölködik senkivel, de rezignált megjegyzései arra engednek következtetni, hogy bizonyos eléggé feszült viszony alakulhatott ki közte és egyes kortársai között. Ellenfeleivel szemben magabiztosan vallja: Ha megvetik, „szemétrakásnak”, „szemétdombnak” is tekintik művét és műveit, vessék csak szemétre, „ha úgy tetszik szaggassák darabokra, égessék hamuvá”, csak egyet tegyenek meg emlékére, hogy „többeket és jobbakat írjanak”.

Jellemző momentum még személyes kapcsolatainak kérdéséhez, hogy egyes ellenfeleit az egyházon belüli „belső emberekben” jelöli meg, akiktől állítása szerint „többet szenvedett”, mint a „leggonoszabb külső emberektől”. Ezekről fél csak igazán, mert noha ellene „összvepilátuskodtak”, s „machinációkat” folytattak vele szemben, szemtől szembe mégis „jó kedvvel mutatják magukat”. – Mindent összevetve Hermányi elvi kérdésekben elfoglalt álláspontját s gyakorlatban keresztyült irodalmi eszményeit olyan haladó, újat hozó világnézetből eredeztetjük, amely szinte törvényszerűen konfliktust rejtett magában, s összeütközést eredményezett a régihez ragaszkodó s szerzőnk irodalmi látásmódjával nem szimpatizáló körökkel szemben. Az „aetas”-t, a saját korát híven tükröző, valóságot visszaadó írásokat akart alkotni, s ismételten szembefordult az avított ósdi „ideális jegyzéseket” nyújtó szerzőkkel. Az irodalmi elvei miatt kapott sebek nem szétkelték kedvét, szilárdan kitartott állásfoglalása mellett, sőt további tervei is ebben a szellemben fogantak.

Maguk a püspökportrék távol állnak attól, hogy pontosan datált életeseményeket, tudós életrajzokat rögzítsenek. (Műfajilag élesen különbözik Bod írásától, amely határozottan teljességre törekvő életrajzot adó céllal készült.) Közelebb vannak a korban Európa-szerte tért hódító jellemképekhez, jellemrajzokhoz, karakterekhez és különböző erkölcsfestő művekhez, melyekben élő vagy valóban élt személyek állnak a középpontban. Hermányi nem éri el ugyan a fejlett irodalmaknak e műfajban kibontakoztatott alapkövetelményeit, de az adott körülmények között ilyen szándék félig spontán megjelenésével számolhatunk. Révész Imre a református püspökök „arcképcsarnokának” nevezte előszeretettel,¹² mi úgy látjuk, hogy leginkább a „püspökportrék” meghatározás fedi Hermányi igazi szándékát és megvalósult eredményét. A portré a jellemeknek egyes sajátosságait mutatja be s az anekdotikus ábrázolásmódnak is helyet ad.

Leginkább precíznek akkor volnánk, ha „püspökportrék”-ról és „püspökökkel kapcsolatos anekdoták”-ról szólnánk, minthogy a kettőnek szoros összefüggése adja a mű sajátosság ízet és értékét is. Apró villanásszerű jellemfestésből és kis kitérőkből áll össze az olvasóban kialakuló kép. Életrajzi tényanyag szempontjából, tudományos, egyháztörténeti oldalról kétségtelenül hiányos ez a kép, de kárpótol közvetlen embert ismertető, jellemet és kort látató előnyös tulajdonságaival. Már a XIX. század elején Kerekes Ábel szászvárosi tanár, aki Tóth Ferenchez, a püspökök élettörténetének tudós kutatójához megküldte Hermányinak e művét, a kísérlő levélben nagyon helyesen utalt sajátos értékére: „Ott ahol a nevezetes dolgok nem hibáznak... ezen apróságok igen jól jönnek ki... és éppen ezért püspökjeinket inkább megismergeti Hermányi, mint Bod... , mert ezek a feljegyzések éppen a hézagot pótolják ki a helyes kombinációhoz.”¹³

– TOLNAI GÁBOR: A magyar felvilágosodás előzményei. Előadás a M. T. Akadémia 1952. évi nagygyűlésén. – A realizmus kérdései. (Az Irodalomtörténeti Kongresszus vitái. TOLNAI GÁBOR előadása: A realizmus kérdései a régi magyar irodalomban. Az előadáshoz hozzászólt Hermányi tárgyában is: KLANICZAY TIBOR; Bp. 1955. Előadás 15–50 l. Hozzászólás 60–72. előadó válasza 142–150.)

¹² RÉVÉSZ IMRE: A „Püspökök” debreceni példányának kísérlő irata. Bp. 1952. (Kézirat) i. m. R. 2635.

¹³ Kerekes Ábel levele H. D. J. Püspökről írott munkájának kísérlésében. O. Sz. K. Quart. Hung. 1043. (IV. 103/a.)

A sokoldalúan jellemzett alakokat valósággal körülbástyázzák az anekdoták, rövidke kis történetek, mulatságos esetek, pletykás históriák, vagy mint ő írja: „Nemény tréfás dolgok”, „elegyes dolgok”, „holmi léhas dolgok” stb. Van aztán ezekben szó püspöki családok konfliktusairól, borozó, kikapós feleségekről, püspökfiak ballépéseiről, lányaik pikáns cselekedeteiről, a püspökök felügyelete alá tartozó papok magánügyeiről, botránnyaikról, zsinatok belső ügyeiről, mindenféle intimitásról stb. Hermányi kifogyhatatlan ezekből a témákból, s hihetetlen mennyiségű kisepikai egység halmozódik fel így a püspökök alakjai mellé.

*

Bod Péter püspök-életrajzaihoz, a *Smirnai Szent Polikarpushoz* illetett előszóban s magában a műben is a „kegyes olvasó” olyan meglepő szövegekre talál, amelyek gyökeresen ellentétesek a Hermányinál látottakkal. Bod utalásai határozottan Hermányi elvi célkitűzéseit vitatják, hevesen elítélik, s teljesen meggyőzően hivatkoznak — ha név nélkül is — Hermányi püspökökről írott munkájára. Tudatja Bod az olvasóval, hogy „nemrégén valaki” egy írásában — vele ellentétben — úgy írta meg a püspök-életet, hogy „az istenfélő jó embereknek erőtlenségéből esett fogyatkozásait szedte egy rakásba jó cselekedeteikről semmit sem emlékezőn”.

Feltevésünket, hogy ebben az utalásban Hermányiról van szó, csak megerősítik a munkát bíráló tárgyává tevő további részletek: „Tisztességes ember a szemétdombon hivalkodni nem szeret, amikor a jó illatú, gyönyörű virágokkal teljes kertben mulathatja magát. Úgy azoknak (püspököknek) megeshetett fogyatkozásainak szemétdombján én az olvasót megállítani nem tzelőztam, amint nem régen cselekedett valaki . . .”. Miután kifejti Bod saját elveit, hogy célja a „jó embereknek jó emlékezeteket fenntartani”, nem tud betelni az eltorzított Hermányi-féle ábrázolási mód pocskondiázásával: „Mitsoda gyönyörűség valakinek moslékban mosdani, a szemétdombon mulatni, a mások erőtlenségét kosárba szedni, ha a más szemében, szennyében vakartsál, vagy rothathságában piszkál s azzal mulatja magát . . .”. De elég is ennyi, hisz világos, hogy Bod e kirohanását a „valaki” ellen, nem lehet másként felfognunk, mint kizárólag Hermányi és műve nyílt bírálatát, amire a kortárs olvasó azonnal reagálhatott, ha a nevet a már halott író esetében el is kellett hallgatnia.

De nem pusztán csak egyszerű bíráló megjegyzések ezek Bod részéről, Hermányival szemben. Az derül ki ugyanis, hogy egy hosszabb ideje tartó polemainak akar Bod véget vetni a nyomtatott szó erejével. Valószínű, hogy Hermányi és Bod között mintegy hat évvel a *Polikarpus* megjelenése előtt szóbeli vita folyt a püspökök ábrázolásának mikéntjéről, Hermányi ekkor, 1760-ban írta püspökportréit, s kifejthette Bod előtt a realitáshoz ragaszkodó ábrázolási törekvéseit, s esetleg készülő munkáját megmutatta neki. Bod kritikája igen elmarasztaló lehetett, mire szerzőnk abbahagyta műve „tökéletességé vitelét”, de először írt hozzá, amelyben egyrészt kifejtette álláspontját, másrészt Bodnak és a hozzá hasonlóknak képmutató, embereket hazudozóakkal angyalokká változtató módszert szatirizálta. Ekkor és így találta igen alkalmasnak, hogy régi versével, (— „Rövid szatíra: Már e világ előtt megúnt a valóság —”) a hamis fényt árasztó halotti oratórt, Verestói Györgyöt is ugyanitt maró kritika tárgyává tegye.

Hermányi egész *Előljárobészédéből* kiérzik, hogy nem ő a támadó fél. Inkább védekeznek — igaz, igen határozottan — az ellene felhozott vádak ellen. Már eleve úgy merült fel itt a kérdés, hogy egyesek rosszaláltak és „szemétrakásnak” vélték az olyan munkát, amelyik a valóságot akarja bemutatni. A már megelőző vitára vall Hermányinak az a kifakadása is, hogy „mások” úgy írhatják le a püspököket, ahogy akarják, de ő marad a reális bemutatás igénye mellett, aminek jövőjében bíz. Akinek nem tetszik, vesse azt szemére — írja — mások többet s jobbat írjanak. A korábbi szembekerülésre vall az is, hogy éppen az *Előljárobészédében* foglalkozik ellenfeleivel, s hivatkozik rosszakaróira, képmutató „belső” emberekre, különböző sérelmeire. Ahogyan Bodnak ellenfelével szemben alkalmazott hangnemét látjuk, arra kell gondolnunk, hogy ez az összecsapás nem is lehetett valami enyhe nézeteltérés, mert jóformán a tisztességét vonja kétségbe író társának, amikor „moslékban mosdónak” nevezi, stb. Bod Péter oldaláról nézve a vitát még egy feltűnő jelenséget veszünk észre. Bod a *Polikarpust* Teleki Eszternek, Toroczkai Zsigmond életpárjának ajánlotta mint patronájának. Úgy látszik, hogy Hermányi halála után Bod Péter nyert befolyást a Toroczkai család Telekiekkel összefonódó ágánál, ahol eddig Hermányi volt otthonos. Bodnak célszerű volt, hogy az ez időre sokakhoz eljutott Hermányi-féle püspökportré-gyűjteménnyel szemben írott munkáját aktuális tekintélyekkel, a Toroczkai–Teleki család védelmével támassza alá. Bod Péter más alkalmakkal is biztos hittel alapozott arra, hogy a Telekiek megvédik az „ócsárló, tövises nyelvek ellen”.¹⁴

Ha rövid pillantást vetünk Bod művére, azonnal észrevesszük, hogy gyökeresen más fel fogásban, pontosan Hermányi ábrázolásmódjával ellentétes szemszögből rajzolja meg a püs-

¹⁴ JANCSÓ ELEMÉR kiadásában, Bod Péter Önéletírása. Kolozsvár, 1940. 44.

pökök alakját. Bod „apostoli férfiakat”, „istentől vezéreltetett őrállókat” akar teljes „fényességükben” bemutatni. „Jó embereknek jó emlékezetét” óhajtja fenntartani, sőt a „virtusoknak hegyére” szeretné őket felállítani. Gondos munkával kutatja fel, hogy mit cselekedtek „Isten dicsőségére” e kiváló férfiak. Há netántán emberi gyengeségekre és erőtlenségekre, emberi hibákra és gyarlóságokra is akadna eközben, célja csak egy lehet, hogy a „feledékenység tengerebe” merítse azokat. És miután a „jótselekedeteknek Edenkertébe” így bevitte püspökjeit, már csak az vár az olvasóra, hogy mintegy a „jó illatú, gyönyörű virágokkal . . . gyönyörködtesse magát”. Nem óhajt tehát Bod emberi fogyatkozásokról írni, nemcsak azért, mert ez az illetőkre rossz fényt vetne, hanem azért is, mert ezekben semmi sincs a jóra való buzdításból. Az ő akarata pedig a hagyományos nevelő-tanító célzat követése, mint írja, a „jó megmutatásával” hasonló eredményekre akarja bírni az olvasót. Még hozzá nem is akármilyen eredményekre, de a református vallás tanításainak nem kevésbé elfogult sugalmazása szerinti tulajdonságokra. Bod püspökjei ismerik a katolikus térhódítás következtében rájuk háruló feladatokat, harcolnak ügyükért, latolgatják jogi helyzetük artikulusait, s ahol csak lehet, a katolikusok ellen fordítják érveiket. — Egész anyagára a korabeli tudományosság módszere nyomja rá a bélyeget. Kronológiai sorrendben minden püspök életét kinyomozza, hol és mikor születtek, tanulmányaikat hogy és mint végezték, milyen hivatalokat töltöttek be, „mit szenvedtek a sok változások alatt e hazában; hol laktak, s múltak ki e világból”. Minden összedehető adat, rengeteg pontokba szedett artikulus, zsinati döntés, országgyűlési végzések vallási ügyekben bőségesen megtalálható a *Polikarpusban*.¹⁵

Bod teljességgel másként írt a püspökökről, mint Hermányi: Ő az egyháztörténetileg fontos cselekedeteket kereste és hangsúlyozta, míg Hermányi az emberileg jellemző tettekről és tulajdonságokról számolt be. Helyesen állapította meg Klaniczay Tibor Hermányi felgőgásáról, hogy „az írónak a magatartása ez a történetíróval szemben”. Bod nem sokra tartotta a „hivásos” világirodalmat, a *Magyar Athenasban* is közismert módon nem az elbeszélőket és költőket emelte ki, hanem inkább azoknak juttatott előnyt, akik vallásos és tudományos munkákat jelentettek meg az ő koráig.¹⁶

Bod püspökeinek nincs magánélete, vagy ha véletlenül kitérne is ilyesmire, mind-mind szolid, józan, feddhetetlen családi életet élő ember, s feleségeik, lányaik, fiaik is hasonló tisztes életet élnek. Egy sem keveredik közülük sem a bor, sem a szerelem bonyodalmaiba. Nem érdeklik Bodot a magánéletek érdekes helyzetei, az úgynevezett novellisztikus elemek, s ha kitérőket mégis alkalmaz a kor szokása szerint még e tudós műben is, akkor azok egészen más természetűek. Részben jámbor példázatokból, részben az e korban már elavult kuriózumok ismeretéből állnak.¹⁷

Ennyi ellentétet látva Hermányi és Bod műve között, már-már arra gondolhatnánk, hogy az a vád, miszerint Bod Hermányi írásából „lopogatott” volna, teljességgel alaptalan. Mégsem térhetünk így napirendre a kérdés felett, mert minden elmondott ellentét dacára felhasználható anyagot talált Bod Hermányi művében. Először is azokat a tényadatokat vette át, amelyekben az anekdotikus ábrázolásmód ellenére gazdag Hermányi műve. Vannak egyes részek, amelyeket Hermányi helyzeténél fogva eleve jobban ismert, minthogy közelebb volt az enyedi központhoz, jobb kapcsolatokkal rendelkezett némelyik püspökkel. Ezeket az adatokat anekdotikus részeitől (savuktól — borsuktól) megfosztva innen-onnan kiszedegetve átveszi Bod, s méltóságteljes témaként iktatja írásába. Így jár el például Matskási Krisztina válóperes ügyével is. Nem az úrasszony és a szolgálatában álló nevelő szerelmi viszonyának anekdotikus történetét hangsúlyozza, mint Hermányi tette, hanem a Borosnyai püspök idejében megesett „nehéz házassági perlekedések”-ről szól a Hermányitól vett adatok alapján. Leginkább mutatja Bod felhasználó metódusát az „eretnek” Nádudvari Sámuel ügyének megörökítése. E témát Hermányinál senki jobban nem ismerhette, mivel annak paptársa volt, s közvetlen tanúja az eseményeknek. Természetes, hogy itt némi alakítással bár, de szinte kizárólag Hermányira támaszkodhatott Bod, s ha úgy tetszik kivonatolta és sokszor szó szerint „lopogatta” annak anyagát.¹⁸

További vizsgálat tárgya lehetne még Bod Péternek a *Nagyenyedi Demokritushoz* való viszonya. Kapcsolat a szerző és a mű között minden bizonnyal fennáll. A *Polikarpus* alapján is több rész utal egymásra.¹⁹

Már a püspökökről szóló párhuzamos két munkától függetlenül utalnunk kell a XVIII. század derekán élt két, a maga nemében kiváló szerzőnek az ellentétek és különbözőségek ellenére

¹⁵ MIKÓ IMRE: Bod Péter élete és munkái, Pest, 1862. 107. — SÁMUEL ALADÁR: Bod Péter élete és művei. Bp. 1899. 122.

¹⁶ KLANICZAY TIBOR: i. m. ItK 1954. 59.

¹⁷ Szent Polikarpus, i. m. 173–194.

¹⁸ L. pl. mindkét műnek a Borosnyai L. Jánosról írott részeit. (173. és 201.)

¹⁹ Polikarpus 184–188. és Demokritus 145., 253.

is rokon vonásaira, helyzetük és célkitűzésük kortól meghatározott hasonlóságára. Először is feltűnő, hogy mennyi azonos tárgy foglalkoztatta őket, mennyi azonos témájú munkát alkotott egyik és másik szerző is. Mindegyik tevékenykedett az emlékirásban, egyaránt munkát szenteltek az erdélyi református papok múltjának és a püspökök történetének, diáriumokat, jegyzőkönyveket hagytak hátra „némely Erdélyben történt dolgok”-ról, gyűjtő szenvedéllyel fordultak a történeti, kulturális és irodalmi hagyományokhoz, a *Sidők Talmudját* írták le, anekdotagyűjteményt állítottak össze stb. Ezúttal most csak az anekdotagyűjteményekre térünk ki egy bekezdés erejéig.

Bod *Szent Hiláriusa* avagy a „szívet vidámító, elmét ékesítő, kegyességre serkendő, rövid kérdésekbe és feleletekbe foglalt dolgok” lényegében a *Demokritusszal* egy időben készült.²⁰ Hasonló igény kielégítése lebeghetett a szemük előtt: A korban jelentkező szórakoztatási vágyhoz olvasmányt kívántak nyújtani. Még ha Bod célját a „lelki dolgok” előrevitelében látta is e munkával, nála ugyancsak jelentkezett a törekvés, hogy olyan „históriák”-ról is kellene szólni, „amelyik ha talán alá-való módon vagynak is iratva, mégis erősen gyönyörködteik az elmét”. Körültekintően számot vet nemcsak a hazai, de az európai szórakoztatásra hangolt olvasmányigénnyel: „Vannak tanultabb nemzeteknek nyelveken sok szép mulatságos könyvek, amelyekkel megunt idejekben, vagy kedvetlen szomorú állapotokban szokták magukat ártatlanul megújítani s kedvetlen idejüket elmebeli gyönyörűséggel tölteni, s a mellett a mulatságot szerző szók, dolgok vagy históriák által hasznos tanulságot venni. Vannak ilyen könyvek a magyar nyelven is felesebb számmal, mintsem valaki azt gondolná.” Íme a program, amely szinte mindkettőjük számára indokolja a szórakoztató anekdotikus irodalom művelését. Más kérdés, hogy Hermányi inkább rátalált a program megvalósítását jelentő útra. Bod Péternek ugyanis a *Szent Hiláriusban* nem sikerült „valóságos históriákat” és döntő mértékben világi tárgyú elbeszéléseket adni, miként Hermányinak. Épületes és tanulságos „curiosus dolgai” még vallásos szellemben gyökereznek s csak néha térnek ki világi irányba. Mondások, példabeszédek, kérdés-feleletek gyűjteménye ez nagyjából, mely sokszor a *Biblia* anyagához kötött. Erősen a XVI–XVII. században divatos vallásos rejtvény-könyv típusát testesíti meg némileg profanizált változatban. S az, ami miatt különösen elmarad Hermányi műveitől, abban keresendő, hogy nem az eredeti elbeszélés útjára lépett e munkájával, hanem csak a hagyományos magyarítást művelte, minthogy „szedetgetett nagy részén más nyelveken kiadott, írott könyvekből”. Kölcsönvett idegen nyersanyagát legfeljebb csoportosította, de nem dolgozta fel, nem alakított rajtuk.²¹

Kétségtelenül messzebb jutott viszont Bod a magyar tudomány ügyének szorgalmazásában és előbbrevitelében Hermányinál. (Félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk, hogy Bod Péter irodalomtörténetileg elismerten fontos helyét egészében távol áll tőlünk vitatni, még ha érdemeit nem taglalhatjuk itt teljességében. De az adott tárgyból fakadó — Bodra nézve kedvezőtlen következtetések levonásától sem tekinthetünk el, esetenként.) Hermányi tudományos törekvéseit ugyancsak számottevőnek ítéelhetjük — más helyütt részletesen szólunk erről — muzeális, kulturális és nyelvi programja ugyancsak ismeretes. A magyar nyelv ápolását, a latinizálástól való megtisztítást szívügyének tekintette. Bod Péter nevezetes nyilatkozata a „tudós emberekből álló magyar társaság” iránt, mely a „magyar nyelvnek ékesítésére szolgálna, mint más nemzetekben”, ugyanazt a törekvést fejezte ki határozottabb formában, mint ami Hermányi tevékenységében is munkált.²²

Mindketten a református egyház papjai voltak. De míg Hermányi pályáját Nagyenyed kulturális centruma, polgárius környezete határozta meg, addig magyarigeni pályatársa az arisztokrácia, főleg a Teleki-család kulturális és társadalmi törekvéseinek hatása alatt állt. A Telekiek az erdélyi tudományos élet hangadói voltak. Bod mint Teleki Józsefné (Bethlen Kata) udvari papja, majd a Teleki-gyermekek nevelője, élete végéig szoros, jó viszonyban állt velük. A Telekiek támogatták és lényegében megszabták tudománytörténeti terveit, könyvekkel látták el stb.²³ Bodban a felfelé törekvés és becsvágy meglehetősen kifejlődött, Hermányi viszont nem tört nagy hivatalokra, tudományos dicsőségre, gazdagságra, arisztokraták érdekeivel való összefonódásra, noha része lehetett volna ezekben. Nem volt anyagias. Az élet nyugalmát mindennél többre becsülte. Ha például messzi helyre hívták papi funkció gyakorlására, kérte, hogy küldjenek kocsit érte, mert otthonülő ember lévén, s költsége sincs hozzá, lovakat nem tarthat. Nem így Bod Péter, akinek legalább négy szép lováról, kocsijáról, hintó-

²⁰ Bod Péter: *Szent Hilárius*, avagy ... Szeben, 1760. Új kiadása INCZE GÁBORTÓL: Bp. 1943. — HARASZTI GÁBOR: *Szent Hilárius* Figyelő, IV. 1878. 23 — 288.

²¹ Idézetek, *Szent Hilárius* i. m. bevezetéséből.

²² Bod Péter: *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza* Históriaja. Basileába, 1760. Előszó 8 — 9. — SZILÁGYI SÁNDOR: *Az Erdélyi Múzeum előzményei*. Budapesti Szemle, 1859. VII. 325 — 327. — KELEMEN LAJOS: *Törökország egy erdélyi múzeum alapítására*. Erdélyi Múzeum, 1909. 353. (Ebben Hermányiról is.)

²³ TOLNAI GÁBOR: *Bod Péter és Teleki József*. It 1944. 117 — 19. KENYERES IMRE: *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. sz.-ban*. Bp. 1934. 38. — SÁMUEL ALADÁR: *Bod Péter* ... i. m. 40.

járól gyakran olvashatunk feljegyzéseiben. Bod jómódú, birtokos, pénzes pap volt. Házi diáriuma szinte teljesen nem csekély anyagi ügyeit traktálja, kölcsönadott pénzeinek kamatait tartja számon, s még tudományos tevékenységében, s könyveinek kiadásában is gondosan kalkulálta a rentábilis anyagi feltételeket.²⁴

A „megpompásult, megpiros-nadrágosult, sárgatszimasult, meg-posonivallásult, elkényesedett száz”-ban mindkét szerző jól kitapintja a kor főbb meghatározó erőit. Ezek között a reformátusokat sújtó vallási harcok elsőként jelentkeznek. Bodnál azonban erősebben érezhető a felekezeti elfogultság. E témában hevesebb, türelmetlenebb, apologetikus és polemikus s valamennyire még a régies, gyűlölködő hitvita-szellem kap teret írásaiban, míg Hermányi már egy újabb felfogás híve, mely polgárosultabb eszközökkel kívánja egyháza ügyét szolgálni. A vallási tolerancia Bod szemében még csak annyi, mint a legmesszebb jutó Bod nevelte Teleki-sarj számára. A tolerancia nekik elsősorban csak a református vallás szabadságát jelentette, mert erősebb reformátusok voltak, mint amennyire toleransok. „A tolerancia a felvilágosodást ellenző protestánsok számára csupán eszközt jelenthetett vallásuk pozícióinak enyhítésére.” Hermányi viszont mindezeknél egy lépéssel előbbre járt.²⁵

Révész Imre „keményen orthodox” felfogásúnak jellemezte Bod Pétert. Hermányihoz viszonyítva valóban jóval konzervatívabb szellemet figyelhetünk meg nála. Ideálja a barokk kor kialakította világregend. A felvilágosodás és a barokk nagy összecsapása kevésbé tükröződik írásaiban. Ha nem is utasítjuk el azt az irodalomtörténeti felfogást, hogy Bod bizonyos mértékig a „kezdődő felvilágosodás képviselője”, távolállónak érezzük azért attól, hogy tipikusan „a magyar felvilágosodás előfutárjának” tekintsük, mert akkor Hermányi túlértékelését kellene adnunk. Bod Péter inkább a későbarokk embere és elismerten nagy hatású tudós írója, de mint Jancsó Elemér mondja róla: „lelke egészen a múlt felé irányítja: tudása, érzelmi világa és az általa kifejtett tudományi rendszer inkább záróköv mint kiindulópont.”²⁶ Hermányi sokkal inkább híd a későbarokkból a felvilágosodás nagy törekvéseihez és szelleméhez, s a felgyülemelő új elemek adják meg munkásságának végkicsengését. Legszembetűnőbb a különbség kettejük között a „filozófusok” iránti érdeklődésben és megítélésben. Bod ha csak lehet kerüli őket, nem filozófiára hajló elme. Hermányi viszont ahol lehet felkutatja őket, hivatkozik rájuk, velük érvel, mondhatni véreben van a kor filozófikus szelleme. Szenvedéllyel szereti a filozófusokat, még ha szűkszerűen jó néhányval szemben ellenkező véleményt is fejt ki. Bod szisztematikusan filozófiaellenes, s ha nagyon szükséges szót ejteni a filozófusokról, akkor kizárólag elítélő heves indulatossággal utasítja el őket, mert szemében ezek mind „atheisták” és „naturalisták”, a vallásos élet megmérgezői, az „eretnekek nagyatyjai”. Elég szomorú megadással, de semmiképpen sem egyetértéssel, „veszi tudomásul”, hogy a filozófusok, köztük Christian Wolff kezdenek „mindenütt az első polcra ülni”.²⁷

Politikai felfogásukban is sok rokonság és eltérő vonás egyaránt található, de a jelenségek, amelyekkel szemben állást foglalhatnak, azonosak. Bod Péter, akinek ereiben apja után kuruc vér folyt, már egészen eltávolodott az atyái felfogástól. A Habsburg-házhoz feltétlen hűség jellemezte, ami nem a beletörődés jeleként, mint Hermányinál, hanem az őszinte törvénytisztletből fakadt. Bizott a fennálló állami rendben, a vallásügyeknek jobbra fordítását is onnan várta. Thököly Imrét, Zrinyi Ilonát, Rákóczi Ferencet „pártos embereknek”, „lázi-tóknak” ítélte, akik „zavargást”, „zavaros mozgalmakat” támasztottak csupán.²⁸ Ebben a témában közel áll Hermányihoz, csak hogy míg e szerző anekdotikus oldalról közelítve meg a témát, kevésbé kap elítélő élt mondanivalója, mint Bodnál, aki tudománya méltóságával mond véleményt. A fennálló társadalmi renddel — mint már a Telekiekhez való viszonyból is látszott — megelégedett; kritikai észrevételeket alig. Hermányihoz hasonló társadalmi leplezést távolról sem várhatunk Bodtól. Sőt az uralkodó osztálynak nemcsak hűséges kiszolgálója, de valódi híve is volt. Legszembetűnőbb bizonyítja ezt a kiadott és még kiadatlan levelei, amelyek önzetlen főúr szolgálataát, a szükségesnél is túlhajtottabb módon megnyilvánuló igyekezetét láttatják. S mint kiderül, értett is az efféle politikához: tudta, hogy mikor kell „kötelességének tartva” patronusait főben járó zsinatra meghívni, mert „politikusok” jelenléte ott feles számmal szükséges; hogy mikor kell riasztani őket a még kivédhető

²⁴ SÁMUEL A.: i. m. 211, MIRÓ I.: i. m. 106. — GYENIS VILMOS: Adalékok Bod Péter munkáinak bibliográfiájához, ItK. 1961. 470 — 473.

²⁵ Kézikönyv i. m. 562. Itt olvashatjuk, hogy Bod „a vallási tolerancia híve”. — RÉVÉSZ IMRE: Bod Péter mint történész. Bp. 1916. 23 — 24. — ALSZEGHY ZSOLT: A felvilágosodás és a magyar protestantizmus. It 1944. /45. 3. — BÁN IMRE: Megjegyzések a kézikönyv XVIII. századi fejezetéhez. ItK 1966. 178.

²⁶ RÉVÉSZ IMRE: Bod mint történész, i. m. 23. — BARÓTI DEZSŐ: Érzelem és okosság. Bp. 1943. VIII. — KLANICZAY TIBOR: A régi magyar irodalom. Bp. 1953. (jegyzet) 456. — JANCSÓ ELEMÉR: Bod P. Önéletírás kiadás előszava 31. Uo.: Erdély öröksége. A másik haza VIII. Bp. 1942. XII.

²⁷ A kézikönyv (i. m. II. 562.) olvashatjuk, hogy Bod „tudomásul vette” az új irányba ható filozófusok fellépését. Vö.: RÉVÉSZ I. Bod... 10 — 11, 24.

²⁸ RÉVÉSZ IMRE: Sinai Miklós és kora. Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez. Bp. 1959. 63. — Uő: Bod i. m. 18 — 19.

hírekkel szemben, miszerint pl. Bécsben elhatározták, hogy „adót vetnek az Urakra”, stb.²⁹ Hermányi nem bonyolódott efféle ügyekbe, igyekezett megőrizni függetlenségét, s inkább élt a „dib-dáb dolgok” szabad világában.

Gyenis Vilmos

Csokonai: Az állatok beszélgetése*

A *Békaegérharcban* az iskolás klasszicizmus szélső határára került Csokonai (s túl is lépett azon eredeti, korszerű stílusvegyítésével). A klasszicizmus magasabb művészi fokára újabb, nagyobb élmények — olvasásából, önvizsgálatból, iskolán kívüli értesülésekből és tanulságokból eredők — vezetik el. A nagyvilág oly képével, mely (a *Békaegérharcban*) most letörpült, nevetségessé kicsinyült szemében, nemcsak az allegorikus, nagyobb arányokat kereső vagy emberfeletti erőket idéző verseinek stílusát kezdte el megtisztítani a dagálytól, hanem politikai illúzióit is (A *Magyar! hajnal hasad, Magyar gavallér* stb.) kinevette.

A *Békaegérharcban* már benne vannak azok a tanulságok, melyeket *Az állatok beszélgetésében* fogalmazott meg, egy évvel előbb, 1790 tájt. De míg a *Békaegérharc* szélső esete volt egy lázongó magatartásnak és a klasszicizmust felbontó stílusnak, az állat-dialógusok közelebb állanak az 1791-ig tárgyalt versek (l. *Sententia és Pictura*, ItK 1967) középső típusához, továbbá *serio* és nem szélsőséges karikatúra-formán vannak írva: ezért is helyreállnak bennük az emberközeli arányok. Míg a *Pendelbergai vár* a felnagyított test barokkos allegóriája, a *Békaegérharc* pedig a nagyon lekicsinyített állatemberi nagyvilág szatirikus aláfestésű gúnyrajza volt, *Az állatok beszélgetésében* adekvát hangon s némi nyomatékkal fogalmazódnak meg az emberi, költői, társadalmi és politikai problémák. Politikum és mulattató tárgyias költészet alapkérdéseire bennük készül a válasz, 1790-ben.

Az állatok beszélgetésének műfaja

Amiről az állatok beszélgetnek egymással, az nem úgy tükrözi vissza a költő mentalitását, mint a *Békaegérharc* tárgya. A dialógusokban Csokonainak, a politikáról gondolkozó költőnek eszméi nyíltan, törés nélkül hangzanak fel — közvetlen kimondásukat éppen csak elfátyolozza az állatfigurák alkalmazásával. A három beszélgetés tartalma, kiélezett mondanivalója (mint a kor állatmeséivel és hirlapi állat-dialógusaival történt öszvevetésünk bizonyította) oly eredeti és személyes, hogy világos: a műfaji hagyományoktól Csokonai még határozottabban oldotta el magát itt, mint a *Békaegérharcban*. Aki tehát merőben az oktató jellegű állatmese formáján belül kívánja elbirálni e dialógusok érdemét, lényegüket érti félre (a különben felkészült Ember Nándor, *A magyar oktató mese történetében*, 1918, csak ezt a műfaji formát keresvén, meglepő értetlenséggel „sovány alapondolatot”, „unalmas fejtegetéseket”, „költőietlenséget” talált bennük — holott mindennek az ellenkezője az igaz).

Az általános morális, használva-tanítva gyönyörködtető fabulának eszménye valóban távol áll ezektől a dúsan költői és személyesen izgalmas alkotásoktól. Az igaz, hogy a klasszicista állatmese lehetőségeiből nőttek ki. Ez, mint a „megfegyvelzett” komikus eposz is, a klasszicizmus műfaji körének legszélén helyezkedett el, legmesszebb az igazán becsült műfajoktól. A mesét a dallal együtt „inkább csak periferikus játszadózásnak tartották, s például Boileau még-csak említést sem tesz róluk a maga költészeti kánonjában” (K. Krejčí: *Klasszicizmus és szentimentalizmus a keleti és nyugati szlávok birodalmában*, Fil. Közönlöny, 1963. 45.).

Éppen ezért könnyen feloldható volt a klasszicizmus — egy tágabb értelemben vett, sok tekintetben iskolás klasszicizmus — egy másik, kedvelt s kötetlenebb formájában, a költői beszélgetésben. Ilyet híres antik szerzőktől és reneszánsz mesterektől (Erasmus) kezdve a felvilágosodásig igen sokat ismerhetett Csokonai. Annak a bizonyos occasionalis verses publicisztikának, melyről a *Békaegérharc* kapcsán (egy másik tanulmányban) szólunk, ez a „poetische Gespräche” műfaj volt a műveltebb, irodalmibb — bár kissé formátlan — változata. Eschenburg *Beispielsammlungjának* VI. kötetében, mely 1791-ben jelent meg, e műfaj teljes szélességében vonul fel Fénelonig, Fontenelléig, Wielandig — megannyi Csokonaitól jól ismert szerző darabjaival. Míg a fabula megmaradt az általános emberi, erkölcsi eszmények körében, a

²⁹ Bod Péter levele Teleki Ádámhoz. 1760. máj. 14-én. Közölte KELEMEN LAJOS: B. P. levelei, Erdélyi Múzeum, 1907, 383. — Bod P. kiadatlan levele Cseréi Mihályhoz, 1746. febr. 21-én.

* Helyszüke miatt csak *A bagoly és a kócsag* és *A pillangó és a méh* címűekről szövelek, róluk is vázlatosan. A másik kettő (s főleg *A szamár és a szarvas*) külön is kíváncsok, *A szamár és a szarvas* pedig újabb, alaposabb és részletesebb feldolgozást érdemelne.

költői dialógus filozofikus vagy korszerűbb, publicisztikai jellegű témákról szól, a felvilágosodás eszméit vitatva vagy terjesztve annak a vitaformának lemásolásával, melyet a XVIII. századi szalonok alakítottak ki: a közvetlen, szellemes társalgás, párbeszéd alakjában. Míg a fabula a régebbi, iskolás vagy a XVII. századi francia klasszicizmus igazi műfaja, a poétikus beszélgetés a XVIII. századi rokokóra és a vele érintkező homme d'esprit életére jellemző.

Különbösen az egykorú újságokból is megismerhette ezt a formát Csokonai. A *D(ebreceni) Magyar Psyche* című írása (1795) — egyebeken túl — bizonyítja, mely figyelmesen olvasta a *Magyar Kurirt*. Ebben nem egy ily „állatok beszélgetése” látott világot. Hogy néhány jellegzetes példát idézzek: az „Egy Kakas és egy Him-Galamb között való beszélgetés az Elyséumban” (*Magyar Kurir*, 1791. aug. 19. — 1011—1012.) egyezéseket mutat Csokonai dialógusainak formai fordulataival (*Galamb* — Ugyan hogy lehetne az, hogy én az én szerelmemet oly sokakkal oszszam fel mint te... *Kakas*. — Halgass utálatos! Kítsiny a te szived azon tűznek elfogadására, melytől az enyim elevenítettik... *Galamb*. — Akár hogy vagyon, de mely unalmas életed vagyon te néked?... *Kakas*. — Hibázol, jó Galamb!... én tsak az engemet szóllító természet hangjára vigyázzván, azonnal kész vagyok ennek hódolni. Mosolyog a természet akkor-is az én szemembe, midőn te a te órájdat unalmas henyléssel tölteni szoktad... stb.), az állati maszkok áttetszőségével, aktualitás felé fordulásával, az 1791. október 25-én közzölt *A legyek és balhák az Elyséumban* című beszélgetés (a „bétsi balha” és a „párisi légy” között!) pedig a töményen politikai tartalmú állatdialógusra, mint népszerű formára lehet példa.

Ismerte Csokonai a német kortársak — magyar fordításban már meg-megjelenő — oktató meséit is, nagyobb ösztönzést azonban a kiművelt műfajra, s annak korszerűsítésére mégis csak az akkor már példaképévé, döntő olvasmányává lett Péczelitől kapott. Péczeli nagy vállalkozásából nem annyira a finoman oktató moralizálás foghatta meg őt, mint inkább az a szándék, melyet Péczeli a kötet ajánlásában modott ki: a virtusra akar oktatni velük, s leveleket függeszt hozzájuk a haza szeretetéről. A *Mindenes Gyűjtemény* tüzgőn olvasó Csokonai az 1790-es és 1791-es kötetben okos írásokat talált az oktató meséről. „... Leginkább az oktanal állatok s élőfák tétettek szólókká, hogy az embereket oktassák. De vagynak még más nemű Mesék is, a melyekben a beszélő személyek az emberek indulatai, vagy virtusai” (1790. IV. 401—2.). S a következő évbén szinte a Csokonai-féle állatmese-beszélgetés típusának igazolása volt olvasható ugyanott: „... Legtökéletesebbek azok, melyek némelly rövid vigjátékokhoz hasonlitanak, melyekben különböző állatok a jádzó személyek...”

Egybeolvasva a klasszikus állatmese és a XVIII. századi költői dialógus műformáit, Csokonai ily módon is távolabb került az iskolás klasszicizmustól, azt felbontva indult el a felvilágosodott klasszicizmus csúcsai felé. E műfaji felbontást a fiatal költő élményi erővel végezte el. Nem romantikusak az ő megállapításai, szava nem szenvedélyes, élménye, amikor papírra került, már átjutott a reflexió szűrőjén, a költői tudatosság tűnik fel stilusában — ám szinte lubickol a már átvilágított, keze alá idomított nyersanyag formálásának gyönyörében, gyönyörködik maga is és mulattat.

E formaötvözet terjedelmileg *A szamár és a szarvas* című pompás dialógusában nő túl a két, legnépszerűbb beszélgetésén, *A bagoly és a kócsag* és *A pillangó és a méh*én. De ez a két kisebbik sem alacsonyabb rendű: Csokonai lelkét legmélyebben foglalkoztató, ha úgy tetszik, egzisztenciálisan alapvető kérdésekről szól mindegyik. *A bagoly és a kócsag* a hivalkodó magyar nemesség és a maga ártatlan örömeit kereső poéta ironikus kontrasztjában fedi fel Csokonai személyes állásfoglalását. *A pillangó és a méh*ben a gyönyörködés, vagyis a szépség értelmét keresi — s lehet-e ennél fontosabb a költő számára? (A harmadiknak gyilkos szatírját a szabadság — libertas optima rerum — s a vele élni tudás gondja fejleszt ki.)

A bagoly és a kócsag

Itt minden emberközbe kerül, nem úgy, mint a megfordított látcsóval szemlélt, békákba és egerekbe torzított nagyvilág. S Csokonai 1791 előtti lírájának egyik fő típusa érlelődik most a leíró prózában, kezd érzelmileg teltebbé válni. *A hives estve* természetrajzába beírt sugallat, várakozás valami szóra, melynek még fel kell szakadnia — és *Az estve* csodálatos rousseau-i szózata az emberiséghez: két végpontnak tekinthető, és összekötöni őket először *A bagoly és a kócsag* „csendes nyári estvé”-je tudja. A kócsag meséli el — dialógus-keretbe foglalva a legfontosabb elbeszélést — mit és hogyan is tudott meg ő a poétától.

„Csendes nyári estve vólt, egy a legszebbek közül, apolgotó nyugalom ült a környéken, csendes hallgatás a tóban és a tó felett; — csak néha rezzengette azt meg a vad kacsák bukkánása, melyek a sás között játszottak, vagy az estvéli szellők cicája, melytől szisztergették a hajlékony nádszálak és violák. Árnyékok pedig ingott a tónak szikrázó márványán, a zombokok oldalain, a halavány hóld világánál, mely lekukuskált a sás ritkáján. — A harmatos porcsinba sétálgatott egy ifju és az áldott szegénységgel dúdolgatott a víz szélén...”

(Csokonai Vitéz Mihály Elegyes Poétai Munkái. . . Debretzenbenn . . . 1755, szerk. Juhász Géza, 215.)

Ez *A hives estve* alaphelyzete: annak rokokó zefirjei, párazatai, lehellei helyett már szívet dobbantóbb rezzentésekkel, bukkánásokkal, sziszergésekkel, de még varázslatos szépségű idill, ahol violák nőnek a nád mentén, cicázik a szellő és szikrázó márvány a tó. Csak egy ily erővel felhangolt természetben jelenhet meg „áldott szegénység”-ében is többre készülő költőnk.

Ő az, Csokonai beszél — még nem *Az estvének* vádbeszédjét mondja el, de már ironikus nevetéssel löki el magától a *Magyar! hajnal hasad* és *A magyar gavallér* illúzióit. Ez az út vezet *Az estvéhez*.

Komolyan írta *A magyar gavallérban*: *Nem mozdul semmije, csak a bokrétája, Melynek kócsagtollból kötött szála között Arany boglárba a nap megütközött.*

Most szánakozva beszél a kócsagtollról, a hiú nemesség patriotizmusát szinte egyedül tanúsító díszről. „Musám! Szállj le a Parnassus kies hegyéről vélem kócsagot lövöldözni, mert ma egy kócsag többet ér száz sonettnél . . . ma, midőn a kócsag bokrétá kedvesebb az Aganippe part-jain termő babér koszorúnál, mely hajdan a hősök díszé volt . . .” (i. m. 216.)

A II. József halálára felbuzduló magyarok (békaperspektívában is írt róluk), e szép magyar gavallérok — álhősök, szájhősök, üres fejek. A panaszkodó kócsag ki is mondja „dagállal lakott (ti. a kócsagtoll) sok üres főkön, éppen mint a tőkvirág szál, s az volt legderekből ember, akinek leghosszabb s legvastagabb bokrétája volt” (i. m. 215.).

A költő mélyebbről jövő, melankóliával színezett irónia hangján szólal meg. Egy tarisznnyát talál s rákötve egy pár gyönyörű kócsag tetemét. „Ártatlanok! így szóla szánakodó mosolygással, be gazdagon nőtt rajtatok a magyar patriotizmus, e két-három fehér szálcakák ragadják tehát ki kedves hazánkat az inség torkából. Ah együgyű szálcakák! — Ti adjátok-e meg az elsenyvedt Pannóniának előbbi díszét?? — Ti nálatok nélkül nem lehetne tehát sással fedett kunyhóinkból a közhaszonra kilépni . . . — Ti bennetek állanak, gyermeki csecsebecsék, az én drága nemzetemnek virtusai . . .” (217.)

Az idill nem keseredik meg, de a hangban van keserűség is: ez a költő nemcsak Fillis szerelméről dalol, mint poétai ártatlan örömök éneklője, hanem tulajdon költő-sorsával is szembenéz. Ez a plebejus költő, a közhaszonra törekvő itéli el ironikusan a külsőleges, cifrázkodó hazafiúságot, és kérdezi rosszat sejtve e cifraságokról: „Ti nálatok nélkül nem lehetne tehát sással fedett kunyhóinkból a közhaszonra kilépni . . .”

Így jelenik meg *A hives estve* érzelmi-meditatív verstípusához hasonló prózában maga a költő, alig tudva könnyelmi játék és danolás szereivel feledtetni azt, ami mélyről foglalkoztatja: emberség és haza, költészet és költősors problémáit. Ha szabad (gondolati és esztétikai összefüggések miatt) egyenes vonalúbbnak, célra irányultabbnak tekinteni a költő fejlődését, mint amilyen egyáltalán lehet, az mondhatnók, hogy *A bagoly és a kócsagtól* (a *Tempejőin át*) *Az estvéhez* vezet az út, melyen az árkádikus gyönyörködés fokozatosan (és árkádiai kereteken, hangulaton belül) felbomlik. — Ami kis illúzió a dialógus legvégén, a bagoly „setében látott” reményével kecsegteti még költőnket („boldogabb időket támaszt az új király és a le ülepedett ahzafiség!”), az maga is szétfoszlik nemcsakára.

A pillangó és a méh

Az állatmese (a tücsök és a hangya) oktató tendenciájához és egyszerűbb szerkezetéhez közelebb áll *A pillangó és a méh* dialógusáé.

Péczei Hervey-fordításának az a szövegrészlete, melyben szintén a „munkás” méh és az „ékeskedő s állhatatlan” lepke van egymással szembeállítva, lehetett — szinte bizonyosra vehető — a motívum, az alaprajz vagy vázlat tekintetében a mintája. Ez a részlet ugyanis épp azon a helyen található, melyet Csokonai *Az estve* és *Az álom* c. költeményei kialakításához messzemenően felhasznált (közvetlenül az *Estvéli sétálás* c. szakasz előtt; Hervey — Péczei felhasználására l. tanulmányom: *Az estve és Az álom keletkezése* ItK 1969. 14 — 20.).

„Imé ezek a' munkás méhek, nem gondolván a' napnak égető melegét, seregestül repdesnek körültem, hogy el ragadozzák a' virágok' ki nyílt bimbóinak kintseit. Ezek a' serény munkások, a' kiket a' természet megtanított arra a' nagy titokra, miképpen gazdagítsák magokat másoknak meg-szegényítések nélkül, . . . fel-serkentenek engem hasznos elmélkedésekre, s' arra ösztönöznek, hogy például tégyem őket magamnak foglalatosságimban. Hadd mozgassák körültem a' lepkék sok színekkel ékeskedő kevély szárnyaikat, 's hadd találjanak gyönyörűséget a' szüntelen ide's tova való repdesésben 's állhatatlanságban . . . Kövessük a' vigyázó és serény méhetskét . . . Szedjünk ez előttünk ragyogó kedves virágokról olly gondolatokat, melyek a' tiszta virtusnak gyámoli légyenek. —” (Hervey' *Sírhalmi és Elmélkedései*. Fordítottak Péczei József . . . által. Pozsonban, 1790. 247 — 248.)

E moralizáló szembeállításból (ha marad is valami belőle) Csokonai inkább olyan költői képet teremtett, mint Claude Gillot pillangó és méh-illusztrációja Houdart de la Motte *Fables nouvelles*-je (Paris, 1719) egyikéből (vö. Hausenstein, Rokoko, München, 1912, 23.).

Csokonai szövegét a két fél vitájával sokszor veszik alapul vulgarizáló magyarázatokra. Igaz, hogy a pillangó gondtalan cifrázkodása, örömkergetése külsőleg is hasonlít a magyar gavalérok kócsagtollas léhaságához, s valami társadalmi jelentést az is belop alakjába, hogy paraszt állatnak nevezi a dolgozó méhet. Ebben tehát – vélik – a jobbagy alakja tűnnek fel, aki patriarchálisan elfogult a „jó” urak (= munkájának fosztogatói s egyben védelmezői) iránt. „Mi szívesen adjuk ki néki a mi kereményünkéből a dézmát, mint egy háládatos és munkás paraszt nép az ő jószívű földes Urának.” (Juhász G. id. kiadása, 225.) S még elgondolkoztatóbb a két állat tavaszdicseretére következő pompás fordulat a méh szavaiban: „Én véled tovább nem múlathatok, mert illy üres időtöltésemmel a Közönséget megcsálnám, mellynek minden tagjai a köz haszonra fáradoznak, hogy annak idejébe a köz jóból éljenek.” (220.) Oly gondolat ez a közhaszonról, mellyel már *A bagoly és a kócsag* című dialógusban is találkoztunk futólag.

Mégsem ily egyszerű a két fél szembenállása. A henyé cifrázkodás és az izzadságos munka ellentéte egy átfogóbb, nem társadalmi, hanem esztétikai jellegű kérdésbe ágyazódik bele, a szépségébe, s a dilemma társadalmi jelentésének feszültsége is innen ered.

A pillangó és a méh vitája az előző dialógus poétájának szépségeszménye iránt kelt nagyobb érdeket, végig polemikusan. A természeti szépség eszménye, melyet a méh hirdet, nem kielégítő válasz a problémára, hiszen a pillangó is alapjában véve a természeti szép megtestesítője. Csokonai, a felvilágosodott gondolkodó, elvileg ugyan a buzgó méh álláspontja felé hajlik, a költő azonban gyakorlatilag a pillangó álarcában rajong az élvező élet gyönyörűségeiért. Rokoko stílusának nem egy változatában most remekel először: akár a pillangó „tarka társai” mozgásának csapongó hangulatú leírásában (a fürgé szücskéktől a tunya csigábigáig), akár az enyelgés, csábítás, szerelmeskedés pillangójának önjellemzésében. „Elmegyek a rózsák alá, s rózsavizzel bé locsolom magamat, innen a liliomok, a mákok, a tulipántok közé repülök, és katulyáikból ki rázván a finom port, bépuderezem magamat pompásan: szarvaitam bóbítás fejemen felberzesztem, a kútfőre futok, szépségem felől tanácsot tőle kérni. Akkor ékességeimmel kevély lévén, regulára szedett repkedésekkel, enyelgő farbillengetésekkel felszálok a levegőbe, sajnálván a földre is hágni. Árúlom kellemességimet a Világnak, a csókolókat, az ölelőket vadászom, egy fordulatba száz tisztelőket is találok, kik engemet nyálnak, szopnak, csikolnak, fogdosnak (id. kiad. 221.). Itt és egybeült is a költő saját szépségszomjas és játékosan csapongó lelkét érzi bele a pillangó erotikus játékaiba, így túl is növeli a pillangó-alak jelentését azon, amit a pusztá társadalmi célzat adhatna neki. Sőt, a pillangónak van egy érve, amelyre a méh alig tud kielégítően válszolni. „De mit ér osztán az a te epekedő munkásságod, az a terhesen gyűjtögetett vagyonkád, ha azért megölnék téged az emberek, füsttel és tűzzel?” (224.) Ez nem a nemesi oldalról, hanem a költő lelkéből hangzik fel. A méh a maga patriarchális felfogását szegezi szembe a pillangónak szinte anarchisztikus szépségvágyával – de az sem kielégítő. Nem az a szabadság. Joggal feleli neki a pillangó: „A te életed legyen tied: izzadj te másoknak, én addig öröm és szerelmem között játszom el az én napjaimat, s boldogságomat senkivel se cserélném fel... Csak szép a szép hiába, és azt mindenek kedvelik.” (225.)

A méh végső válasza igaz is, de függőben is hagyja a kérdés eldöntését. Mintha a rokokóból kinövő Csokonai mondaná: „Szép a természeti szépség, az erőltetett pedig csufot és nevetséget szerez” – és mintha a vitát eldönteni még nem tudó Csokonai tenné hozzá: „Azonba a szépséghez még egyéb is kell” s hivatkozik egy ifjú énekére, aki elutasította magától „a német fársáng”-tól „hazánkba bábozott” „pajzán pillangók”-at. Virtus, hazafiúság, dolgos élet kell az igazi szépséghez, mely csak természetes lehet – hirdeti ezzel Csokonai, mellőzve azonban a választ a pillangó ellenvetésére: van-e igaz szépség a szolga, a „rabotás” munkás életében?

A társadalmi vonatkozások meseképét (úri s főleg német pillangó és paraszti méh között) tehát egy másik, átfogóbb jelentés keresztelte ebben a dialógusban, a szépség értelmének keresése. A költő legbensőbb problémái egyikét fedi fel ezzel. A méh – a paraszt – is élvezi a tavaszt s az élet szépségét, de munkája révén szolgává lesz, kizsákmányoltta; a pillangó pedig szabadon él gyönyöreiben, de léhán, haszontalanul. Valami feloldhatatlan ellentmondást érez még Csokonai mindkét fél álláspontjában. A gyönyörűség hajszolása haszon nélkül való – nem igazi érték, a hasznos munka pedig, mert nem szabad, megfoszt a szépségen kiteljesülő boldogságtól.

Ez a probléma egész életén át foglalkoztatja. A szépség értelmezésének vitája majd a *Tempefőiben* tér vissza hamarosan, eszmilek igényesebben – a két lány beszélgetését készíti elő ez az állatdialógus (vö. *Tempefői szatirikus körképe a játékos magyar világról* c. tanulmányommal, mely a Felvilágosodás és klasszicizmus c. tanulmánykötetemben jelenik meg 199–219.).

A pillangó-maszkot aztán élete végén saját arcára szorítja. A dialógusban a méh gáncsoskodott így: „egy paplanba vagy mibe dugod mgadat, hernyó természetedet kialuszd . . .” (id. kiad. 223.). Tizenkét évvel később már a halál sejtelmével diktálta szíve e csodálatosan visszhangzó sorokat:

Oh, mikor lesz, hogy bús kínjában
Letöltöm hernyó-életemet
És szemfedelem púpájában
Kialszom szenvedésemet?

Az ő képe, szimbóluma lesz a pillangó–pszükhé — a halhatatlan szépségé.

Szauder József

Az élménytől a műig

Móricz Zsigmond: Itt csak a jóság segít

1919. május elsején jelent meg Móricz Zsigmond izgalmasan aktuális novellája egy Oroszországból hazatért parasztleány lelki átalakulásáról a Közoktatásügyi Népbiztosság napilapjában, a *Fáklyában*. Címe azonos az írásmű gondolatiságát mintegy végkonzekvenciaként összefoglaló ama mondattal, amely „lassan és bölcsen” hangzik el a hazatért volt hadifogoly ajkáról a novella befejező részében: *Itt csak a jóság segít*. A Magyar Tanácsköztársaság nehéz napjaiban, a királyi román intervenció csapatok támadása idején keletkezett novella eszmei tartalmát tekintve átmenetet képez az alig két héttel korábban napvilágot látott somogyi riportok kommunizmus melletti lelkes tanúságtétele¹ és az Írók Szakszervezetének megalakulása alkalmából írt, az osztályharctól való megriadását mutató cikke² között, amely tíz nappal a novella közzététele után jelent meg. Móricz e novellájában is a forradalom igazsága mellett tesz hitet, az „igazi krisztusi törvénynek” látja a proletárforradalom eszméit és célkitűzéseit, amelyek az emberiséget megváltják szenvedéseitől, ám ugyanakkor ezen eszmék átültetését a valóságba kizárólag a nincstelen emberek jóságával, az embereket összekötő szeretet által kívánja elérni. Ebben a vonatkozásban Móricz novellája is utal a tolsztojánus ideológia nagy magyarországi hatására a forradalmi fellendülés idején, de még a Tanácsköztársaság napjaiban is, amiről Lengyel József tesz említést a Szovjetházban zajló elvi vitákról szólva.³

Még szemléletesebben mutatkozik meg Móricz Zsigmond ekkori világlátásának tolsztojánus vonásokat hordozó belső bonyolultsága, ha végigkövettjük e novella kialakulását az élménytől a műig, mintegy belepillantva az író alkotóműhelyébe, hogyan formálja át saját eszmei célkitűzésének megfelelően a megismert jellemet. Köztudott, hogy országjáró útjai során Móricz kifaggatta az „esett-ütött” embereket és rendszeresen feljegyezte így nyert megfigyeléseit. Minden ember írói nyersanyag volt számára, de — Tolnai Gábor szavaival — „mindig a maga világába beillő modellekbe mélyedt el, olyan esetek és események ragadták magával, amelyek írói látószögének, ábrázolási törekvésének kereteibe beilleszkedtek”.⁴ És az így kiválasztott életanyag is tudatos átalakításon megy keresztül az író kezében: az alkotás folyamatában „darabokra töri” az élő anyagot, hogy „valami mást kovácsoljon belőle”, saját életfelfogását érvényesítve, amint erről maga Móricz tanúskodik egyik későbbi levelében.⁵ Az eredeti életanyag és az ebből született novella összevetése egyben Móricz sajátos alkotó módszeréről, írói „laboratóriumáról” is ad bizonyos megközelítő képet.

Az *Itt csak a jóság segít* Móricz Zsigmond 1919. április 7-i útján szerzett egyik élményéből született, amikor Egerben (ahol Gárdonyit is meglátogatta), majd Füzesabonyban járt az országos tanácsválasztások napján, hogy riportot készítsen a választásokról.⁶ E riport nem

¹ Móricz Zsigmond: Magyarország a béke útján, Virágnylás, Magyarországon nem hal éhen senki. Pesti Hírlap, 1919. április 15., 16., 17.

² Móricz Zsigmond: Ötszázötven magyar író. Pesti Hírlap, 1919. május 11. Vö. CZINE MIHÁLY: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Bp. 1960. 526.

³ LENGYEL JÓZSEF: Visegrádi utca. Bp. 1957. 174–176. E kérdésről részletesebben lásd Magyar–oroszi irodalmi vonatkozások 1917–1919. c. tanulmányomat. (Tanulmányok a magyar–oroszi irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk. KEMÉNY G. GÁBOR. Bp. 1961. III. köt. 44–56.)

⁴ TOLNAI GÁBOR: Aki arra született, hogy lásson. Tanulmányok. Bp. 1970. 257.

⁵ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának. (1936. augusztus 14.) Idezi VARGHA KÁLMÁN: Móricz Zsigmond és az irodalom. Bp. 1962. 368. Vö. NAGY PÉTER: Móricz Zsigmond. Bp. 1953. 378–379.

⁶ Az első választás a Magyar Tanácsköztársaságban. Móricz Zsigmond a választáson. Egri Újság, 1919. április 9.

készült el, az útja során készített jegyzetlapok⁷ arról tanúskodnak, hogy valójában nem is a váiasztások kötötték le figyelmét, sokkal inkább a parasztság helyzete, proletárforradalomhoz való viszonya és a földkérdés foglalkoztatta. Különböző emberekkel beszélgetett, köztük több Szovjet-Oroszországból hazatért volt hadifogollyal és feljegyezte szavaikat, elmondásaikat. Egyikük elbeszélése hadifogságáról, az oroszországi állapotokról, részvételéről az orosz forradalomban, majd hazatéréséről annyira lekötötte az író, hogy 182 mondatot jegyzett le a vele folytatott beszélgetés során. Ez az élmény és ez a lejegyzés szolgált a novella nyersanyagául olyannyira, hogy néhány mondatot szó szerint is átvész, többet pedig kissé átalakítva dolgoz bele a novella szövegébe. És mindössze négy olyan mondat hangzik el a volt hadifogoly előadásában az egész novellában, ami nem található az eredeti lejegyzésben, amit Móricz tett hozzá.

A novellában Móricz új keretet rajzol a volt hadifogollyal való beszélgetése köré, hőse egyénítésével és saját elmékedéseinek közbeiktatásával általános „emberi igazságot” hordozó, szinte szimbolikussá növesztett figurává formálja hősét. Fontos eszköze ebben a beszélt nyelv felhasználása, a ténylegesen elhangzott mondatok bizonyos gondolati tartalom szerinti kiválasztása és beépítése, az átvett szövegek eredeti sorrendjének felcserélése, egyes eredeti beszédrészek tömörítése, mások szétbontása, olykor az író által történt egy-két szavas kiegészítése. Az első és az utolsó novellába beépített mondat között (ezeket is beleértve) az eredeti beszélgetés lejegyzése 130 mondatot tartalmaz. Ebből Móricz mindössze 13 mondatot vesz át, tehát a szövegrész 10%-át csupán, és ez az arány is csökken, ha az átvételt az eredeti (182 mondatos) beszélgetés egészéhez mérjük. E 13 mondat a novella szövegében — az egyik hosszú mondat szétbontása következtében — 19 mondattá lesz átalakítva.

Lényeges módosítást hajt végre Móricz az eredeti beszélgetésből átvett mondatok sorrendjének megváltoztatásával, a novellába beépített beszédrészek belső összefüggéseinek megbontása és azok új összefüggések szerinti átcsoportosítása révén. A felhasznált mondatok sorrendje az eredeti beszélgetés lejegyzésében (a 130 mondatos szövegrészt figyelembe véve) a következő:

1., 2., 55., 56., 57., 60., 88., 89., 90., 91., 92., 93., 130.

A novellában viszont a következő sorrendben kerülnek beépítésre:

2., 91., 92., 93., 88., 89. első fele, 1., 89. második fele, 90., 55., 56., 57., 60., 130.

Az átvett beszédrészek öt egységre tagolódnak az eredeti beszélgetés lejegyzésében és érdekes módon a novellában is, de egészen más csoportosításban, a következőképpen:

beszédrészek mondatok sorrendje
a lejegyzésben

I. 1., 2.
II. 55., 56., 57.
III. 60.
IV. 88., 89., 90., 91., 92., 93.
V. 130.

beszédrészek mondatok sorrendje
a novellában

I. 2.
II. 91.
III. 92., 93.
IV. 88., 89. első fele,
1., 89. második fele, 90., 55.,
56., 57., 60.
V. 130.

Az eredetileg lejegyzett mondatoknak a novella szövegébe való bedolgozásában — eltekintve most az egyes beszédrészek sorrendjének megváltoztatásától — az átvétel három típusát figyelhetjük meg.

1. Az eredeti mondat szó szerinti átvétele:

a lejegyzésben

Most jön az igazi krisztusi kor.

a novellában

Most jön az igazi krisztusi kor.

2. Az eredeti mondat stílárius átjavítása egy-egy szó kicserélése vagy elhagyása által (a változtatásokat *dőlt* betűvel jelezzük):

a lejegyzésben

Sirtak, *igazán* jó népek voltak, rosszat az orosz népre nem tudok mondani.

a novellában

Sirtak, *igazi* jó népek voltak, rosszat az orosz népre nem tudok mondani.

⁷ Móricz Zsigmond jegyzetlapjai a Tanácsköztársaság napjaiból. Móricz irodalmi hagyatékában fennmaradt, az író sajátkezűleg készített feljegyzései. Móricz Virág szívességéből közli: „Mindenki újakra készül”. Szerk. JÓZSEF FARKAS. Bp. 1967. IV. köt. 825–830.

Olykor a változtatás csupán az elhangzott mondat értelemszerű kiegészítését, kikerekítését szolgálja:

Az oroszok jószívűek és testvérszeretők, ha van egy falat kenyere, azt is megosztja vele.

Az oroszok jószívűek, testvérszeretők, — —
— ha van egy falat kenyere, azt is megosztja a szegény jogoly katonával.

3. Az eredeti mondat új gondolatot hordozó mondatrészrel való kiegészítése:

a lejegyzésben

Mert én sokat szenvedtem, de ki tudja azt megmondani, hogy mért szenvedtem én azt.

a novellában

Mert én szenvedtem sokat: sokat szenvedtem, de ki tudja megmondani, hogy mért szenvedtem én azt: a későbbi emberek már ne szenvedjenek úgy, mint mi szenvedtünk.

E mondat első része egyébként jó példája annak, hogyan fokozza Móricz szóismétléssel az eredeti mondat feszültségét. Az író által kiegészített teljes mondat pedig, amelyben a *szenvedés* szót ötször is használja (az eredetiben kétszer fordul elő), kiválóan érzékelteti, miképp alkalmazza Móricz a nyelvi „sűrítés” eszközét, hogy a novella legfontosabb gondolati tartalmára fokozott erővel irányítsa az olvasó figyelmét.

Ha most már végigkövetjük az eredeti szövegrészek (azonos és átalakított) beépítését a novella egész szövegében, felhasználásuk (és nem az eredeti lejegyzés) sorrendjében, a szövegrészek összevetéséből előtűnik az a szemléletbeli különbség, ami a Móriczsal beszélgető hadifogoly tényleges gondolkodása és a novellahős gondolatvilága között fennáll. Már maga az roppant érdekes, hogy milyen mozzanatokkal mellőzött Móricz a volt hadifogoly elbeszéléséből és milyeneket vett át novellájába. A Szovjet-Oroszországból hazatért hadifogoly — amint maga elmondja — ténylegesen részt vett „a bolsevisták mellett” a forradalmi harcokban. Olvasott valamit Marx és Engels hamarjában magyarra fordított írásai közül és ismerte Lenin életrajzát. Gondolatvilágában Krisztus alakja az Alekszandr Blok megformálta vöröskatonának (*Tizenketten* című poémájában) látomásával rokon, akiknek élén sérthetetlenül és véres zászlóval a kezében Krisztus menetel. Móricz a háborús szenvedések meghatározó élményét, a nincstelenség erősödő közösségi tudatát és az új világrend melletti szép, hittel teli vallomását emelte ki (más mozzanatok mellőzéseivel) a volt hadifogoly elmondásából. Novellahősének Krisztusa immár nem a harc, hanem a szenvedők egymás iránti szeretete és jósága tolsztoji eszméinek jegyében formálja igazságossá a világot.

Az eredeti beszélgetés egy szép mondatával indítja Móricz a novellát, csaknem azonos az átvett beszédrész kezdő soraival. (A mondatok előtti zárójelbe tett számok az eredeti lejegyzés sorrendjét mutatják.)

a lejegyzésben

(1) Emberi érzése csak annak van, akinek semmije sincs.

(2) Most az igazi krisztusi törvény jön.

a novellában

(2) Most az igazi krisztusi törvény jön.

Az eredeti kezdő mondat — mint látni fogjuk — a novella egy későbbi részében jut funkcióhoz, az élményeit elmesélő novellahős gondolatmenetének kerül majd középpontjába, mintegy összefogva két külön világot (és a lejegyzett beszélgetésben is két teljesen külön részt); a háborús és fogságbeli szenvedések élményeit és emlékképeit köti össze a forradalmi harcok vajjúdó új valóságával.

Közvetlenül az indító mondat után egy hosszabb elmélkedő-leíró rész következik a novellában, a fiatal parasztgyerek átváltozásának jellemzése, aki mielőtt katonának ment, olyan magára maradt volt, mint „egy magános szálka a porban”, most hazatérve pedig „olyan, mint a bevetett föld, amely tele van magvakkal”, a közösségért élő élet eszméivel. E jellemzésbe — a magyarság magáruitaltságának mozzanatában — Móricz nemzetföltétele is belejátsszik a Tanácsköztársaság súlyos honvédő háborút vívó napjaiban. A hőse jellemét átalakító erőt az oroszországi események emberformáló hatásában látja Móricz, s e résznél építi be — az orosz ember jellemzésére — a lejegyzett beszélgetés egy újabb mondatát:

a lejegyzésben

(91) Az oroszok jószívűek és testvérszeretők, ha van egy falat kenyere, azt is megosztja vele.

a novellában

(91) — Az oroszok jószívűek, testvérszeretők — mondja, csöndesen, komolyan, — ha van egy falat kenyere, azt is megosztja a szegény jogoly katonával.

Itt ismét saját gondolataihoz tér vissza az író és a magyar falvakban dolgozó orosz hadifoglyok szomorú türelméről, jóságáról elmélkedik, mintegy párhuzamot vonva az orosz és a magyar hadifogoly sorsa között. Ennek során továbbfejleszti egy esztendővel korábbi gondolatát Tolsztoj és az egyszerű orosz ember közötti szoros lelki kapcsolatról (*Piszmovedomec* című, egy orosz hadifoglyról szóló írásában),* és rácéloz arra — ami egyébként a forradalmak idején szinte általános felfogássá vált a magyar írók körében —, hogy Dosztojevszkij, Tolsztoj és Gorkij tanításai érlelték meg az orosz népet a világra új rendet hozó forradalom kirobbantására; majd újabb két mondatot iktat be a lejegyzett beszélgetésből az orosz ember jóságának érzékeltetésére:

a lejegyzésben

(82) — Sirtak az orosz népek, mikor eljöttem, Gusztáv, Gusztáv ne menjen el, mert úgy megszoktuk magát, hogy *ilyen* jó szomszédunk volt, nem lesz többet *ilyen* jó szomszédunk, ha elmegy. (93) Sirtak, *igazán* jó népek voltak, rosszat az orosz népre nem tudok mondani.

a novellában

(92) — Sirtak az orosz népek, mikor eljöttem. Gusztáv, Gusztáv ne menjen el, mert úgy megszoktuk magát, hogy *ily* jó szomszédunk volt, nem lesz többet *ily* jó szomszédunk, ha elmegy. (93) Sirtak, *igazi* jó népek voltak, rosszat az orosz népre nem tudok mondani.

Összehasonlítva a Magyarországról hazatérő orosz hadifoglyok kevésbé érzelmes búcsúztatásával az előbb elbeszélt jelenetet, Móricz felveti a magyar ember — a nehéz helyzetbe került magyarság — egymáshoz való viszonyának égetően aktuális kérdését; azt vizsgálja, valóban orosz népi sajátosság-e ez az óriási energiákat felszabadító felfokozott „jóság”, vagy más népek — így a magyarok is — képesek az összetartásra, egymás segítésére a bajban. E kérdés megválaszolására használja fel az eredeti beszélgetésből átvett mondatok nagy részét (a 13-ból 8 mondatot), három különböző beszédrészből egységbe tömörítve azokat. Itt építi be a régi, szenvedésekkel teli háborús világ és a vajdúd (és ezzel ismét szenvedéseket hozó) új világ között összekötő hidként az eredeti kezdő mondatot, és e beszédrészben a korábbiaknál erőteljesebb módosításokat hajt végre a lejegyzett szövegben, olykor új gondolatot hordozó mondattal vagy mondatrészsel is kiegészíti az eredeti lejegyzésben elhangzottakat.

a lejegyzésben

(88) Én szerintem, aki rossz érzéssel volt a felebarátjához, megtanította a fogság, mert én nem tudok rosszul gondolni a felebarátomra. (89) Voltam fogságban, beteg is, sokat szenvedtem, jött hozzám egy zsidó ember és *vigasztalt*, vett nekem fehér kenyeret és tejet és leült hozzám beszélni és mi magyarok mind együtt voltunk és elmondtuk egymásnak a szenvedésünket és szerettük egymást, tetvesek voltunk, semmi, és mindenki jó volt, a bezsencek nélkül meg *sem* élhattünk volna, menekültek Galíciából és kenyeret adtak a szenvedő fogolyoknak, mert látták, hogy talán elpusztultunk volna és a vonat mellett állottunk *két sorban* és az utasok kidobtak *egy pár* kopceket s úgy tudtunk venni. (90) Most jön az igazi krisztusi kor. (55) *Meg lesz az kérem*, meg lesz, ki fog ez halni lassan és az új kor be fog következni. (56) — *Hja kérem, már mi, már mi, hogy is mondjam*, leszámoltunk az étellel. (57) Nem azt kell nézni, *hogy nekünk mi jó*, hanem *hogy a gyerekeinknek*. (58) — *És még maga is gyerek*. (59) — *És én is szívesen veszem azt a pus-*

a novellában

(88) — Én szerintem, — mondja csendesen, egyenesen ülve, mint egy nyársfa, — aki rossz érzéssel volt felebarátjához, megtanította a fogság, mert én nem tudok rosszul gondolni felebarátomra. (89a) Voltam fogságban beteg is. Sokat szenvedtem. Jött hozzám egy zsidóember, vett nekem fehér kenyeret és tejet és leült hozzám beszélni, *úgy ápolt*. És mi magyarok mind együtt voltunk és elmondtuk egymásnak szenvedésünket és *mi* szerettük egymást. Tetvesek voltunk, semmi; és mindenki jó volt. A bezsencek nélkül meg *se* élhattünk volna: (*akik* menekültek Galíciából), kenyeret adtak a szenvedő fogolyoknak, mert látták, hogy talán elpusztultunk volna. (1) Emberi érzése csak annak van, akinek semmije sincs. (89b) És *mikor éhesek voltunk és gyengék, megállottunk a vonat mellett s néztünk a vonatra* s az utasok *kinézték az ablakon és* kidobtak a szegény *joglyoknak néhány* kopceket s úgy tudtunk venni *magunknak valamit*. (90) Most jön az igazi krisztusi kor. Az emberek megértik a *szenvedőket és egyenlők* lesznek. (55) *Meg lesz az új élet, meglesz. Ez a régi* ki fog halni lassan

* Móricz Zsigmond: *Piszmovedomec*. Pesti Hírlap, 1918. június 2.

kát és megyek, ha elesek is. (60) Mert én sokat szenvedtem, de ki tudja azt megmondani, hogy mért szenvedtem én azt.

és az új kor be fog következni. (56–57) *Mi már leszámoltunk az étellel, nem azt kell nézni, ami nekünk jó, hanem ami a gyerekeinknek.*

(60) Mert én szenvedtem sokat; sokat szenvedtem, de ki tudja megmondani, hogy mért szenvedtem én azt: a későbbi emberek már ne szenvedjenek úgy, mint mi szenvedtünk.

E beszédrészben megfigyelhetjük Móricz alkotó módszerének olyan tudatos elemét, mint az átvett élő beszéd írói nyelvű alakítása. A hadifogoly betegségének elbeszélését jóformán kizárólag a mondat szétbontásával teszi lüktetőbbé; az apró mondatok által a beszéd szaggatottabbá, energikusabbá válik, az eredeti elmondás kényelmes hömpölygését gyorsabb beszédritmus váltja fel, és ugyanazon szavak feszültségét e ritmus által magasabb feszültségre transzformálja. A vonat melletti jelenet elbeszélését viszont az eredeti elmondás kitágításával, a cselekvés folyamatának több cselekvés-mozzanatra bontása és az eredetinel részletesebb „visszajátszása” által teszi érzékletesebbé.

Tartalmilag három fontos gondolatot hordozó mondattal tér el a novella e beszédrésze az eredeti lejegyzéstől. A volt hadifogoly eredeti elmondásából úgy tűnik, hogy ő a forradalmat annak születési fájdalmával, minden vérességével együtt vallja az „igazi krisztusi kor” előkészítőjének, noha e fogalom jelentését tulajdonképpen nem is fejtí ki. Móricz novellahőse viszont — a lejegyzésben nem szereplő mondattal — más értelmezésben fogalmazza meg, mit ért ő „igazi krisztusi kor” alatt: „Az emberek megértik a szenvedőket és egyenlők lesznek.” Ebben a vonatkozásban Móricz itt már „a vértelen, a fegyver és gyilkos nélküli felszabadulás” eszméjét hirdeti lényegében, amit majd *Ötszázötven magyar író* című cikkében⁹ mond ki a saját szavaival. Ezt támasztja alá a második — még érdekesebb — eltérés is: Móricz nem veszi át a novellába az eredeti lejegyzés hadifoglyának az önfeláldozásról, az „új kor” megteremtését segítő fegyveres harc önkéntes vállalásáról mondott szavait („És én is szívesen veszem azt a puskát és megyek, ha elesek is”), noha e mondat több általa átvett mondat közé van szorosan beékelve. A harmadik szövegbeli eltérés a jelen és a közelmúlt szenvedéseire keres magyarázatot. Míg az eredeti lejegyzés csak a szenvedés lényét rögzíti szavakba, a novella hőse e kiegészített mondatában a szenvedés értelmét is látni véli: „a később emberek már ne szenvedjenek úgy, mint mi szenvedtünk.”

A novella befejező részében látszólag alig marad valami az utolsó átvett mondatból, de valójában Móricz e mondatot átalakítva is megtartja annak két alappilléret, az igazság és a törvény princípiumát. Hozzájuk kapcsolja harmadikként a jóság kiegyenlítő és összekötő princípiumát, két új gondolatot hordozó mondattal kiegészítve az eredeti lejegyzés e beszédrészét.

a lejegyzésben

(130) *a népek meg vannak izélve, nincsenek beteryugodva, ebbe bele kell nyugodni, most igazságot kell csinálni, s az nem megy úgy hogy — próbálgatják a törvényeket, hogy jelelne meg a népnek.*

a novellában

(130) — Most kell az igazságot csinálni... csak az igazságot kell tudni, akkor a törvény is megvan... Azt úgy gondolom, hogy akiben a jóság megvan, az megleli az igazságot és aki az igazságot tudja, az úgy gondolom, tudja a törvényt.

— Itt csak a jóság segít...

A novella vezérgondolatává Móricz tehát a saját eszméjét emeli, felhasználva a lejegyzés szövegrészeit, a maga értelmezése szerinti jóság, a nincstelen, szenvedő embereket összekötő szeretet eszméjére irányítja az olvasó figyelmét. E gondolat hatásfokát erősíti azzal, hogy az írásmű élére is ezt a lényegét összefoglaló mondatot állítja. Móricz e novellájának jóság-fogalma egyáltalán nem volt idegen a Tanácsköztársaság egyes értelmiségi köreinek szellemétől, érdekes módon cseng össze például Sinkó Ervin a Munkástovábbképző kulturális előadásairól készített tervezetének egyik központi gondolatával, amely szerint a proletariátus szolidaritásába „át kell vezetni az egymás közötti krisztusi koncepciójú testvériséget”.¹⁰ Nem valószínű, hogy Móricz ismerte e kéziratban fennmaradt tervezetet, de ennek lehetősége sincs kizárva, hiszen április 19-én bízták meg Sinkót e tervezet elkészítésével és Móricz novellája csak május elsején jelent meg. Előfordulhatott, hogy Sinkó, előadókat keresve a forradalmat

⁹ Lásd a 2. sz. jegyzetet.

¹⁰ Sinkó Ervin tervezetét közli: „Mindenki újakra készül.” Bp. 1967. IV. köt. 748–749.

vállaló írók körében, Móriczsal is beszélt tervéről. Mindenesetre Móricz e novellájának összevetése az eredeti élményanyag lejegyzésével azt mutatja, hogy mind az életanyag kiválasztásában, mind a megformálás alkotó-alakító folyamatában saját eszmei célkitűzései vezették, azon tudatosan alkotó művészek sorába tartozott, akik az élet által felvetett nagy kérdésekre a saját pozitív feleletüket igyekeztek megfogalmazni.

József Farkas

Radnóti Miklós Gyökér című verséről

A gyökérben erő surran,
esőt iszik, földdel él
és az álma hófehér.

Föld alól a föld fölé tör,
kúszik s ravasz a gyökér,
karja akár a kötél.

Gyökér karján féreg alszik,
gyökér lábán féreg ül,
a világ megférgesül.

De a gyökér tovább él lent,
nem érdekli a világ,
csak a lombbal teli ág.

Azt csodálja, táplálgatja,
küld neki jó ízeket.
édes, égi ízeket.

Gyökér vagyok magam is most,
férgék között élek én,
ott készül e költemény,

Virág voltam, gyökér lettem,
súlyos, sötét föld felettem,
sorsom elvégeztetett,
fűrészsír fejem felett.

A *Gyökér* című vers allegória. A gyökér szemléleti képének a versen következetesen végigvitt megszemélyesítése. A gyökér vitalitást, erőt, a valamiben való megkapaszkodást, az életet és mindenekelőtt az éltetést szuggerálja konkrét fogalmiságában, a múltól függetlenül is. E szemléleti kép, úgyszólván Radnóti indulásától végigkísérhető eddig a Heidenau-lágerben írt versig. Tehát lelkében mindvégig megvolt a hajlam, hogy éljen vele. Pszichológusoknak talán sok mindenről árulkodna ez a vándormotívum, de velünk is sejtet olyan tulajdonságokat, mint a hűség, a ragaszkodás, a következetesség, a szívósság, az erő, a vitalitás és az éltetni akarás. Vándormotívumról szóltunk az imént. A fa és a gyökér ilyen ábrázolása az. A folklorisztikus hatások mellett s a folklór hatásától sem függetlenül eszünkbe ötlük Bartók Fából faragott királyfija, amely úgyszólván ezt a képiséget varázsolja élővé a balett-színpadon, vagy felmerül előttünk Csontváry Magányos cédrusának víziója. S költőnk szemléleti képét, a gyökeret föllelhetjük Babits Mihálynál is.¹ 1917-ben publikált, *A jóság dala* c. művét a szerelem dicsőítésének metaforaláncával zárja. Íme az utolsó láncszem: „... Hajts, drága mag: mert belőled nő ki a szent gyökér, / mely az emberiséget befonja és pólustól pólusig ér.” A motívum következő megjelenése Babitsnál már a költői én legmélyebb rétegeit érinti. A *Sziget és tenger* kötet elé írt hitvallásában olvashatjuk: „Futottam, hősen, szüntelen, lélekzetlen; olykor szinte elbukni látszottam; s hasonlítottam ahhoz a fához, melynek koronáját földig csapja a szél... Mi tart fenn? Mi a gyökér, mely nem szakad el? mely elpusztíthatatlan táplál valami kimeríthetetlen erővel?” E jelképrendszerben a gyökér már az erőt, a szívósságot, a vitalitást és az

¹ A gyökér szemléleti képe nyilván sokkal elterjedtebb, mint ahogy az itt bemutatásra kerülő összehasonlítások reprezentálják. — A költő alkatából ered e motívum kedvelése, így a párhuzamok nem feltétlenül közvetlen hatást jelentenek, inkább csak a gyökér-motívum használatára való hajlamának esetleges erősítését.

éltetést fejezi ki, mint majd sok helyütt Radnótinál. S ha arra gondolunk, hogy az iménti kérdésekre Babits Tolsztojnak a hitről mint az élet erejéről írott szép szavaival válaszol, úgy eszünkbe jut Radnóti verse jelképrendszerének egy ősbibb rokona is. A *Háború és béke*nek arról a részéről van szó, amelyben Andrej herceg Rosztovékhoz menet megpillant egy kopár, tar, már-már élettelennek tetsző fát, s miután Rosztovéknál szerelemre lobbann Natasa iránt, visszafelé menet a fát lombosan, virágba borultan pillantja meg. Végigtekintve a *Gyökérel* rokon Radnóti-motívumokon, a *Himnuszban* fogunk a tolsztoji kép varázsának rokonára lelteni. — A harmadik gyökér-motívum Babitsnál a *Téli barlang* c. vers befejezése. Ha gondolatilag, érzelmileg az előző gyökér-motívumot, a Sziget és tenger elé írott hitvallását érezzük is legközelebbinek a Radnótiéhoz, mégis, a *Téli barlangban* a hasonlóan belüli antropomorf gyökér képe stílusosan és az erő érzékeltetésével erősen mutat költőnk allegóriája felé. (Babits e verse 1929-ből való.)

... A lélek ujjá finom
 mágus-ideggel suhan végig a sima politúron,
 megsejtve a holt tárgy-páncél mögött az örök-egy, rokon
 életet időn és téren át; mert nincs min ő át nem hathat,
 oly sikos és zárt keménység, (mint szigorú sziklafalaknak
 zárát megporlasztja hatalmas gyökér-ujja a magnak...)

A következőkben áttekintjük Radnóti gyökér-motívumait, felemlítvén csupán azokat, amelyeket verselemzésünk során felhasználunk.

Az első gyökér-motívum Radnótinál 1931-ben jön létre, *Széllal fűtyölj* c. versében.

Örömdöd fusson le a fák gyökeréig,
 őzek szemetükrén díszítsd fel mosolyod
 szerelemre; széllal fűtyölj!...

Ugyancsak 1931-ben vagy 1932-ben jött létre Radnóti másik gyökér-motívuma *Mese a szomorúfűzfáról* c. írásában.² Csaplár Ferenc itt feltételez magyar népmese-hatásokat, valamint La Fontaine hatását is, akinek verses fabulái a költő műfordításainak talán legjelentősebbjét adják.³ A mese arról szól, hogy hajdan csak egy fűzfa volt Magyarországon és az sem volt szomorú. Ez a fűzfa aztán beleeszeretett egy szép, de büszke cseresnyefalányba, aki egy kertben élt, nagy jólétben. „... nagyon szerelmes volt a fűzfa, ... Egyszer egy éjjel kilépett gyökereivel a földből és elindult a cseresnyefalányhoz.” „... A cseresnyefalány aludt. Fölbresztette. — Hogy tudtál ide bejönni? — Sűgött rá haraggal a cseresnyefalány. A kertajtón, arra való az ajtó! — felelte a fűzfa, és szerelmesen beleengedte gyökereit a földbe.” A szegény fűzfát a büszke, előkelő cseresnyefalány kikoszarazza. „A fűzfa szomorúan húzta ki gyökereit a földből, és lecsüngő fejjel indult el a Duna felé.” — A gyökér itt, az emberiesített fűzfa által antropomorf árnyalást kap már, ha még nem is önállóan. Az pedig, hogy a fűzfa „szerelmesen beleengedte gyökereit a földbe,” már jelzi a valamibe való megkapaszkodni akarást, a vitalitást, az erőt. 1933-ban ismét felbukkan a gyökér-motívum *Hőség* c. versében: „... tükröző fák közt száll könnyű szellő / s a záporosó már a teli gyökérben él.” 1935-ben (házassága évében!) pedig megírja gyönyörű szerelmi költeményét, a *Himnusz*t. Tiszta boldogságot áraszt e vallo-más, a tragikus bori vershez csak a szemléleti képek közönsében kapcsolódik. (A vers végén megjelenő halál-motívum is a szerelem legyőzhetetlenségét hirdeti.) Egyébként a már felidézett tolsztoji hangulattal rokonítható. Az egész vers egy ragyogó metaforalánc, melynek első négy szakaszát vizuálisan átfonja, érzelmileg, gondolatilag átítatja a fa képzete a gyökértől a gyümölcsöt hozó lombig.

Gyökér vagy és törzs,
 teli lomb s gyümölcs,
 hús fuvallat vagy
 s meleg nap érlelő,

költöző gyökér,
 iramodó vér,
 vékony szárú törzs,
 széllal barátkozó,

² CSAPLÁR FERENC: Egy ismeretlen Radnóti-írás: *Mese a szomorúfűzfáról*. Tiszatáj, 1964/5.

³ CSAPLÁR: i. m. La Fontaine-ről SÓTÉR ISTVÁN: La Fontaine és Radnóti Miklós, Romantika és realizmus. Bp. 1956.

karom lombja vagy,
karomba szaladj,
mellem virága,
szívemen takaró,

ébredtő napom
s napos hajnalon
lombom gyümölcse,
mellettem ébredő, . . .

Bori Imre is utal arra, hogy a *Gyökér* motívumai több ízben föllelhetőek az életműben. Példának hozza fel ezt a költeményt és a *Virágéneket*.⁴ — A gyökér halállal terhes képzetét érezzük az 1935–36-ban keletkezett *Háborús napló* harmadik tagjában, a *Késő délutánban*. A *Lomb alatt* c. versben pedig hasonlóan antropomorfizálja a költő a gyökeret, mint Babits a *Téli barlangban*.

. . . Őreg fa ez itt, de
kemény hóna alatt meglebben egy új ág.
Nézek rá, visszanéz; kissé reszket a fa,
gyöngye csúcsán gyermek szellőcske üldögél.
Fülemre fordulok és hallom, alattam
fészkében megmozdul, nőni akar s puha
földet kaparász az ezerujjú gyökér.
és a tücsökugrás kicsi zaja pattan.

A fa vizion ör emberiesítése után egy mesteri hallucinációval érzékelteti a költő a gyökér mozgását. Ugyanakkor az 'ezerujjú' jelzővel a gyökér képileg is antropomorf árnyalást kap. A vers, amelybe máshelyütt beszűremlik már a háború véres rémülete, 1936-ban keletkezett. Egy esztendővel később, az *Este a hegyek között* 6. tagjában a gyökér már felsír és a lomb a téli gyökérnek álma lehet csupán.

Elül a szél és újra hull a hó,
hullása ringó, ringató.
Puhán alusznak lenn a hegy meleg
sarában a szakállas gyökerek,
szuszognak és felsírnak néha,
álmukba lobban nyári ágaik
zöldfényű, könnyű buboréka.

Ugyanebben az évben, tehát 1937-ben írja meg Radnóti *Ének a halálról* c. nagy versét, Kosztolányi Dezső temetésén alcímmel. A motívum az *Este a hegyek között* idézett részéből ide költözik ugyan, de a képiség és hangulat új, immár konkrétabb szerepet kap. Borban írt versében fogjuk együtt látni e motívumot az ott létrejöttel. — A lomb általában a megnyugvás, a jó jele, a remény zöld színe. Ezt látjuk a *Himnusz a békéről*, (1938) egy helyén is: „Nyarakra gondolunk s hogy erdeink / majd lombosodnak s bennük járni jó, . . .” Íme az *Este a hegyek között* iménti motívuma, csak nem a gyökér felsíró téli álmaként, hanem mint a háborús világban élő költő békevágya. — 1938-ban írja költőnk az *Első eclogát* is. A levelet hajtó, kivágásra kijelölt fa motívumát a *Gyökér*ben látjuk majd viszont. Halott gyökér halállal terhes képét hozza elénk Radnóti a világháború előestéjén, az 1939. május 26-i keltezésű *Csütörtök* c. versében.

Prágában J M ölte meg magát,
honában hontalan maradt,
P R sem ír egy éve már,
talán halott egy holt gyökér alatt.

A legmegdöbbentőbb találkozás a *Gyökér* és a korábbi Radnóti-versek között alighanem a Babits halálára írt megrázó költeményben, a *Csak csont és bőr és járdalom* címűben lehetőséget majd fel (1941). A *Száll a tavasz* . . . c. 1942-es versben — (melyet az eclogák előhangjának szánt a költő) — a gyökér-motívumnak kettős rendeltetése van: a tavasz még keresztülfut rajta, hogy beborítsa a tájat, de a szabadság angyala ott reked a mélyben, alélt gyökerek közt aléltan. A költő úgy akarja felébreszteni a szabadság alvó angyalát, mint Babits a *Fortissimóban*

⁴ BORI IMRE: Radnóti Miklós költészete. Újvidék, 1965. Forum K. 170.

„alvó magasságot a Sorsban.” — az alvó Istent. Oly nagy indulattal, oly nagy akarással, oly nagy szenvedéllyel és oly kétségbeesetten is.⁵

... Száll a tavasz kibomolt hajjal, ...
... fák gyökerén fut, a rügy gyöngéd hónalja tövében,
s csiklandós levelek szárán pihen és tovaszáguld.

Száll a tavasz kibomolt hajjal, de a régi szabadság
angyala nem száll már vele, alszik a mélyben, a sárga
sárba fagyottan, alélt gyökerek közt fekszik aléltan,
nem lát fényt odalent, sem a cserjén pöndörődő kis
zöld levelek hadait nem látja, hiába! nem ébred.
rab. ...

... föld és fagyos éj nehezült a szívére.

Néma gyökér kiabálj, levelek kiabáljatok éles
hangon, tajtékzó kutya zengj, csapkodd a habot, hal!
rázd a sörényed, ló! bömbölj bika, ríj! patak ágya!
ébredj már aluvó!

Bár érzelmileg, gondolatilag a szorosabban vett *Gyökér* verselemzéshez tartozna, mégis itt, a „néma gyökér” szókapcsolat felbukkanásakor említjük meg, hogy a gyökér szemléleti kép⁶ kedvelt költői rekvizituma volt Szabó Lőrincnek is. A pusztuló természet képét elének táro *Halott nép* c. versét így fejezi be:

De, barátaim, lesz feltámadás,
s helyettetek új harcba kezdenek
a csonkok, magvak, néma gyökerek.

De a gyökér kapcsán nemcsak az élet, a feltámadás, a pusztulás eshetősége is megjelenik *Esőben* c. versében.

... foghat még talajt
lelkem reszkető gyökereivel,
vagy már késő lesz s ott rothadok el
kilúgozott, szomorú magként?

S a fák kegyetlen kifűrészelését, ha nem is Radnóti módján, az allegorikus metaforalánc teljes szigorával, de egy kemény hasonlattal magára vonatkoztatja. A *Versek a havasokról* versfüzér V. tagjában, *Az erdő fiaiban* a költő kedvelt óriásfenyője — miként társai is — „indul a zengő acéllap felé (s mintha az én derekamba recsegne,) úgy hasít majd húsába a fűrészt”. És ha már megkíséreltük — úgy hisszük, nem alaptalanul — a két költő önmagán végzett viviszekciójának közösét keresni, úgy hadd idézzük még egyszer Szabó Lőrincet, aki ha más indítékokból is talán, de kimondja a Radnóti-életmű egyik tragikus, de sarkalatos tételét, a halálraitéség tudatát.

Meghalt! — egyre sűrűbb a hír,
hozza újság vagy telefon.
Óregszem, sok az ismerős,
és csak a vállamat vonom;
tehetetlen iszonyomat
letagadom, annyira fáj,
mégis érzem, hogy rab vagyok,
rab, aki kivégzésre vár.

(Mindennap valaki)

(A találkozás persze a „sosem feledtem el, hogy meghalok” gondolatával igaz, ahol a halálraitéség csak a halál elkerülhetetlenségével, nem pedig a meggyilkoltatással azonos.)⁶

⁵ A vers kétségbeesett hangjáról vö. BORI: i. m. 155. — Mindazonáltal éppen a Száll a tavasz ... záróstrófája miatt nem tekinthetjük magunkénak a vers rezignáltságának Borinál látott abszolútizálását. Hiszen a vers záróegysége, így végkicsengése is, elkeseredett ugyan, de ez dacos keserűség, beletörődő, megadó hangot hasztalan keresnénk benne.

⁶ A Halott népet 1937-ben, az *Esőben* c. verset 1927-ben írja Szabó Lőrinc, mindkettő a *Harc az ünnepért* c. 1938-as kötetében jelenik meg, *Az erdő fiaiban* 1936-os vers, a *Mindennap valaki* 1933-as. Az utóbbi két vers 1936-os kötetéből, a *Különbékéből* való. — Radnóti Irt a *Különbékéről*. (Radnóti Miklós: *Különbéke*, Szabó

Ha a lombosodás a jó, a remény jele, úgy a lombhullás hagyományosan is, de költőknél a lombosodás ellentétéként különösen az elmúlást idézi. A motívummal az 1941-ben írt *Nyug-talan őszül* c. versben a *Gyökér* elemzésekor találkozunk. S az 1943 novemberében készült *Mint észrevétlenül* c. költeményében az őszi lombhullást a nyárba, fiatalságába viszi át, ha még esetlegesen is: „És tudja, nyáron is lehullhat egy levél, . . .” Egy esztendővel korábban még így írt: „Kivirágzik az égi fa ága, . . .” (*Virágének*). Nem így lett. — Mindezeket is figyelembe véve tekintünk bori verse, a *Gyökér* elébe.

Mint írtuk, a *Gyökér* allegória. A versen végigvitt szemléleti kép következetes megszemélyesítése. Bálint György már az *Újhold* idején megállapítja költőnkéről; „Minden jelkép a számára, minden tárggyal mély és benső kapcsolata fűződik.”⁷ Bori Imre az én-líra antropomorf tájairól beszél. Példaként éppen a *Lomb alatt* c. verset hozza fel.⁸ Kurcz Ágnes szerint pedig Radnóti idillikus verseire jellemző „az absztrakt fogalmak és a természeti jelenségek áttelkesítése.”⁹ A *Gyökér* egy szempontból idillikus versnek mondható, ti. úgy, ha Sötér szép esszéje alapján a La Fontaine-i idill átvetülését a lombra tekintő és virágvoltára emlékező gyökérre figyelembe vesszük.¹⁰ — Mint a megszemélyesített gyökér rejtetten él a föld alatt, úgy rejtett ennek a versnek is minden ereje, vitalitása, áttelkesítése. Ez mindenekelőtt a vers verstani felépítése és szóképzete közötti ellentétben mutatkozik meg. A vers trocheikus. Négyes és három és feles trocheusi sorokból áll. A vers három sora tiszta trocheus: „és az álma főhéher; Föld alól a föld fölé tör; édes, égi izeket.” Kétségtelenül a trocheikus sorok motíválják a látszólagosan elégikus, moll hangnemet. S ezt erősíti a két helyütt előforduló antispastus is: „Nem érdeklí a világ,” illetőleg a hetedik versszak első sorában a dialesis után; „Virág voltam, gyökér lettem, . . .” Ez a legelégikusabb, leginkább mollszerű sora a versnek, és érzelmi-hangulati hatásában, valamint a szimultaneitást legjobban eltűrő ritmikájában feltétlenül a magyar népdal felé mutat. — Azonban verstanilag is ellentmondásos a vers szerkezete. A trocheus moll hangzásán belül nagy mozgalmasságot okoz egy choriambusi metrum — „karja akár a kötél” — mellett 12 pyrrhichius. A sorvégi rímek, ha a tárgynak megfelelően nem is túl ékesek, többnyire asszonáncok, de a tompa külszín mögött rejtettebb mozgalmasság, az alliterációk zenéje hallható: „Föld alól a föld fölé tör; karja akár a kötél; édes, égi izeket; Gyökér vagyok magam is most; férgek között élek én; ott készül e költemény; Virág voltam, gyökér lettem; súlyos, sötét föld felettem; fűrészsir fejem felett.” — Megkockáztathatjuk talán, hogy az illetéknéppen feltárulkozó rejtettebb szépségek is a föld alá kényszerített költészetet sejtetik. A látszólagos nyugalommal szembeni rejtettebb, de erős, nagyon erős nyugtalanságra, éppen a mollszerű zeneiséggel szemben a vers lexikológiai vizsgálata adja a legkifejezőbb példát, legalábbis egy szempontból. Kurcz Ágnes írja: Radnóti „már távol áll az impresszionistákra jellemző nominalista stílustól, legfeljebb a kifejező igeneveket szereti tömörségükért. Leginkább a mozgalmas, kifejező igéket szereti”. Példának hozza fel éppen a *Gyökér* első öt szakaszát, majd így folytatja: „Az igehasználatban sem jut el a modorosságig, közbevetít egy-egy nominális szerkezetet. (pl: Gyökér; 3. és 6. sor.), . . . Az igetőbbit dinamikusabbá, élénkké, sőt nyugtalanabbá teszi stílusa.”¹¹ A vers 91 szavából egyébként 20 az igék száma, vagyis csaknem 25%. Jelzőkben ugyanakkor szegény a vers, mindössze kilencet találunk. S a versnek titkos

Lőrinc új verseskönyve. Ny 1936. II., 47–51.) Érdemes megtekintenünk két Radnóti választotta Szabó Lőrinc-idezetet. Az első a Föld, erdő, Isten c. kőtetből való, mely kőtet megismerésétől kezdve Szabó Lőrinc költőnknek, mint írja, kedves olvasmányka lett.

Menjünk talán, menjünk mi is; — kövessük
a jóságos teheneket s a súlyos —
léptű bikát, mely leghátul halad
időnként komoran megrázva ringó
nehéz szarvát és nagy, sötét herét.

(Vö. hangulatilag, Radnóti: *Mint a bika.*) — Vagy a másik idézet a *Kalibánból*:

Aludtam, ettem, öltöm, és
a Gondolat nem üdözött;
állat voltam az állatok
s gyökér a gyökerek között.

kiemelés tőlünk való, MT.) — Radnóti kiemeli még Szabó Lőrinc *Versek a havasokról* c. versfüzéréit is, nem véletlenül. A hegyek ugyanis kedvelt tájai költészetének, s e versek V. tagja Az erdő fiaí.

⁷ BALINT György: *Újhold*. A toronyór visszapillant. Magvető k., Bp. 1961. II. kőtet.

⁸ BORI: i. m. 116–117.

⁹ Kurucz Ágnes: A szóhangulat Radnóti Miklós költészetében, *ItK* 1960/5.

¹⁰ SÖTÉR: i. m.

¹¹ Kurucz Ágnes: i. m. — A Gyökérre feltétlenül igaznak érezzük az impresszionizmustól eltávolodott költő stílusjegyeiről írottakat. Azonban költőnknek éppen utolsó, bori korszakában fellép egy bizonyos, „az eltűnt idő nyomában” járó költői nosztalgia, melynek csírái versünkben is adóttak. Ennek kiteljesedése azután magával hoz, akár a prousti művészet, sajátos, impresszionisztikus jegyeket is. Ennek részletezésére itt nincs terünk.

mélyei, föld alatti ereje, vagyis mindaz, ami miatt a költő elhurcoltatása utáni korszaka, de bizonyos mértékig talán az egész oeuvre kulcsversének tartjuk, a tartalmi és az ahhoz szorosan kapcsolódó stílusi jegyek, valamint a szükséges összehasonlítások bemutatása során fel fog tárulni.

Az allegorikus vers jelképrendszere jól kitapintható, pontos megfeleléseket tartalmaz. Ezt elősegíti a vers mondattani felépítése, mellérendelő összetételű, többnyire kapcsolatos mondataival, világos, egyszerű mondatfűzésével. Radnóti a hétszakaszos vers hatodik strófájában egyértelműen elvégzi a fő jelkép, a gyökér azonosítását a következő főnévi metaforával: „Gyökér vagyok magam is most”. És ez kulcssora a versnek. Amit a gyökérről olvasunk, mindazt a költő helyzetére, sorsára kell vonatkoztatnunk. S e sor vízvázlatzó a versben. A jelképről, a gyökérről a költő eleddig egyes szám harmadik személyben beszélt, e sornál azonban átvált egyes szám első személyre. Ez pedig kötelez bennünket, hogy a harmadik személyű, narratív öt szakaszt is első személyűnek érezzük. A harmadik személyű narráció csak Radnóti önmagán elvégzett viviszekcióját segíti, melynek legiszonyúbb részleteit úgyis egyes szám első személyben közli, illetőleg megismétli. Ennyit allegóriánk szerkezetéről általánosságban.

A *Gyökér* első öt versszaka lényegében a költő helyzetének leírása és az e helyzetben való attitűd érzékeltetése. A helyzet a fogság. Az ottani alkotás a föld alá kényszerített költészet. A fogság, a föld alatti lét azonban itt még nem halált jelent. Sőt, vitalitást.

A gyökérben erő surran,
esőt iszik, földdel él
és az álma hófehér.

A gyökérben szerteárad az életet adó erő. A 'surran' mozzanatos ige azonban emberi (esetleg állati) cselekvést asszociál. A surranás csaknem észrevétlen, titokban történő mozgás. S a gyökér kapcsán, ha még nem is rá, hanem a benne rejlő erőre vonatkoztatva, de megjelenik már a versen végigvonuló fontos jegy, a megszemélyesítés. A következő ige, az 'szik', pedig már a gyökérre vonatkozó megszemélyesítés. De csak az 'szik' a megszemélyesítés, mert az 'esőt iszik' szókapcsolat már visszautalás a szemléleti képre, a gyökérre. A 'földdel él' érdekes metonímia, hiszen a gyökér a földben él és a föld nedveivel táplálkozik. E metonímiát inkább a földben élő férgek alkalmazza a köznyelv. Mindazonáltal nem előleghi szókapcsolatunk a harmadik szakaszban megjelenő megférgecsült világot, mert itt a föld – ellentétben az utolsó versszakkal – még a gyökér táplálékát, éltető közegét jelenti. Jellegzetes a gyökér további megszemélyesítése: „... az álma hófehér.” Nyomatékos megszemélyesítés ez. Implicite megtudjuk a gyökérről, hogy aludni tér, explicite pedig azt, hogy álmodik. (Vö. *Este a hegyek között*, 6.) Az álomról azonban van egy állításunk; 'hófehér'. Az elhurcoltatás után írt versekben a múlt emlékei sok helyütt álmokként jelennek meg, kimondva vagy kimondatlanul. Az emlékek az utolsó tíz versben hol a lélek önkínzását, hol az azilumot jelentik. A 'hófehér' a tisztaságot hozza elénk. De a fehér szín Radnótinál többet is jelent. Őrizz és védj c. 1937-es versében ezt olvassuk:

Őrizz és védj, fehérő fájdalom,
s te hőszin öntudat, maradj velem:
tisztá szavam sose kormozza be
a barna füsttel égő félelem.

A fájdalom fehérő, mert a háborús világ okozza azt, és ha fáj ez, ti. az emberiség szenvedése, és hirdeti e fájdalomt a költő, úgy ez bátor szembeszállás a rosszal. Tehát szenvedés hozta tisztaság. — A *Nyugtalan őszül* c. költeményben, (1941), bár megjelenik az alvás képzete, de a fehér szín nem álmot jelöl.

Aludni tér a vidék,
száll a halál fehér,
szép suhanással, az ég
dajkálja a kertet.
Hajdiban nézd! arany őszi levél
ág sirt feletted.¹²

(A haláljárta őszi tájon, a fa könnyecseppjeként megjelenített arany őszi levél láttán eszünkbe jut Kosztolányi, aki *Őszi reggelijében* az ős káprázatos miniatúrjeinek életgazdag lefestése

¹² A lombját síró ág képe megjelenik költőnk Hölderlin-fordításában is, de a lombhullás e metaforikus érzékeltetése Radnótié.

után így sóhajt fel: „Jobb volna élni. Ámde túl a fák már (aranykezűkkel intenek nekem).” — Szezelem és halál együttesében még a halál is fehér, szép suhanással száll, s a kedvesre ha az őszi lombról ráhull egy levél, ág sir felette. — Talán ami a halállal fel-felborzolt idillben eképp hangzott el lágyan, az tudattalanul vagy a fehér álom valamilyen dorgogásos féleberségében, a lágerben így tér vissza: „Fűrész sir fejem felett.” Azonban csak most hagynók el az első strófát avval, hogy „az álma hófehér” szókapcsolatban ott érezhetünk, — akár az álom-émlékekben, — azilumot és fájdalmat egyaránt és bizton ott tudhatjuk az álom tisztaságát.

Föld alól a föld fölé tör,
kúszik s ravasz a gyökér,
karja akár a kötél.

Ismét a vitalitás. A gyökér föld fölé tör. És ha a 'kúszik' igét még közvetlenül ráérthetjük is a gyökérre, a 'ravasz' már megszemélyesítés, amely összekapcsoltságuk révén a kúszásnak is antropomorf árnyalást ad: „kúszik s ravasz a gyökér, . . .” A kúszás sem feltűnő mozgás, akár az előző versszakban a surranás, de lassúbb. Minden titkos itt. Ravaszság kell az élethez, a cselekvéshez és szívósság, erő. A gyökér „karja akár a kötél.” A gyökér karja, újabb megszemélyesítés, amely a szívósság, az erő hasonlatával, — „akár a kötél” — nyeri el inémt elemzett tulajdonságait. S az antropomorf szemléleti kép a helyzet, a fogság ábrázolásával így egészül ki:

Gyökér karján féreg alszik,
gyökér lábán féreg ül,
a világ megférgegül.

Az inémt a gyökér karja az erőt szuggerálta, most a másik végtaggal együtt a bomlást, rothadást. És az így kimondott ítélet — „a világ megférgegül” — oka a gyökér megférgeződésének s jelzője annak, hogy az egyén tragédiája nem elszigetelt, hanem individuális vetülete a világ tragédiájának. „a világ megférgegül.” Iszonyú jelképrendszer rejlik e három szóban. Az emberek megromlottóságát a költő borzalmas metaforával adhatná vissza; 'az emberek megférgegültek.' De ez rejtett marad. A valóságos kép már egy iszonyú metonímia: „a világ megférgegül.” A vers, a Radnóti teremtette mikrokozmoszban létezett eddig, most makrokozmoszba távolatba megy át, a megférgegülő világ makrokozmoszába. S ami még iszonyú e háromsoros strófában, az az, hogy a gyökér, vagyis az ember, a költő megférgegülése nem pusztán egy gondolatot kifejező szemléleti kép, nemcsak jelkép, hanem rettenetes valóság, És erre bizonyíték nem csupán az, hogy a leleplező metaforikus sor — „Gyökér vagyok magam is most, . . .” — után ez következik: „féreg között élek én, . . .” Bizonyosság erre a *Hetedik ecloga* következő realiztikus lágerképei. Az első ott is csak hasonlat:

Ékezetek nélkül, csak sort sor alá tapogatva,
úgy írom itt a homályban a verset, mint ahogy élek,
vaksin, hernyóként araszolgtván a papíron.

A következő már nem hasonlat, hanem a foglyok szenvedésének leírása.

Rémhírek és férgek közt él itt francia, lengyel,
hangos olasz, szakadár szerb, méla zsidó a hegyekben, . . .

És megjeleníti önmagát is, imígyen:

Fekszem a deszkán férgek közt fogoly állat, a bolhák
ostroma meg-megújul, de a légsereg elnyugodott már.¹³

Így is kell tehát értelmeznünk az antropomorf gyökér megférgeződését. A *Hetedik ecloga* 1944 júliusában született, a Gyökér augusztus 8-án. Így még nyilvánvalóbb, hogy a gyökér karján alvó és lábán ülő féreg nem csupán trópus, nemcsak az allegória szemléleti képéhez kapcsolódó költői rekvizitum, e helyen az allegória kettős értelme, a két képsorozat bizony egybeesik.¹⁴ —

¹³ TOLNAI GÁBOR: A „meredek út” végső szakasza c. írásában, — első közlemény, lt 1969/2., — idézi szintén e sorokat, miután a szemtanúk emlékei alapján így ír arról, hogy milyen körülmények között érkeztek a foglyok a Heidenau-lágerbe: „Tele voltak a barakkok mocsokkal, szeméttel, patkánnyal, egérrel, bolhával, poloskával, s nappal a szemét vonzása folytán az egész tábor megszálva tartották a legyek.”

¹⁴ TOLNAI (l. m.) méltán tulajdonít jelképes értelmet is a *Hetedik ecloga* kapcsán bemutatott realiztikus lágerképeknek.

E motívum, (ti. a férgek megjelenítése) nem új az életműben. A *Háborús napló* harmadik részében olvashatjuk, már a költő halálára utalóan:

Miről beszélhetek? tél jön s háború jön;
történ heverek majd, senkise lát;
férges föld fekszik szájamban és szememben
s testem gyökerek verik át.

Íme a gyökér- és féregmotívum együttes megjelenítése ebből az 1935–1936-ban írt versfüzérből. (E szakasz utolsó sorát olvasván idézzük fel a *Varázshegy* azon megható részletét, melyben Hans Castorp a síkföldre végleg leköltözött Joachim temetését látni véli. „... a magaslatán maradt Hans Castorppal együtt lélekben kémeljünk le messzi-távol, egy síkföldi ázott sirkertbe és figyeljünk oda, ahol kard villan és csap le, vezényszavak pattognak és három sortűz, három lelkes díszlövés ropog *Joachim Ziemssen katonasírja felett, melyen keresztkasul nő a gyökér.*” – „über Joachim Ziemssens wurzeldurchwachsenes Soldatengrab.”¹⁵ – Úgy véljük, az eredeti szöveg még egyértelműbbé teszi a tudatos vagy véletlen, de bizonyos talákozást e képi-gondolati megnyilatkozásban Thomas Mann és Radnóti között.) A *Háborús napló* negyedik részében pedig, ahogy eltűnik a béke, kiteljesedik a féreg-motívum a holt emberek sokaságára, félelmetesen.

... hallgatag
 férgek másznak szét a messzi réteken
 és lassan szétrágják a végtelen
 sort fekvő holtakat.

Az *Egy eszkimó a halátra gondol* c. versben pedig az élő embert támadják meg a férgek.

Mert éjjel fúró férgek árja rémit,
miattuk fekszem ebren én itt,
hideg húsuk érzem húsomban
s csiklandós lábam szára csontján
az összeforrt szilánk is újra roppan.¹⁶

A helyzet a fogság – mondottuk. A védekezés egyik módja és eszköze az erő, a szívósság, a vitalitás volt. S e szívós, ravasz küzdelemnek az élni akaráson belül számos indítéka van. A legfontosabbak egyikére kell rámutatnunk a következő két versszak jelképrendszerében. Ez pedig az alkotásvágy. E két versszak reagálás az előző strófa utolsó sorára: „a világ megférgesül”.

De a gyökér tovább él lent,
nem érdekli a világ,
csak a lombbal teli ág.

Azt csodálja, táplálgatja,
küld néki jó ízeket.
édes, égi ízeket.

A 'de' ellentétes kötőszóval bevezetett első sor dacos szembefordulás a megférgesült világgal. A gyökér azért is tovább él. A vitalitás e dacos sorához kapcsolódó következő közlés – „nem érdekli a világ, ...” – igen különös. Banalitás lenne itt egy olyan állítás kizárólagossá tétéle, hogy mivel a világ megférgesült, tehát nem érdekli a költőt. Meghazudtolása lenne ez azoknak a Radnóti-verseknek, amelyek a világ gennyes sebeit, fekélyes göcseit, vizsgálódóan, gyógyítási akarással hozzák elének. És e sor mégis ellentmond ama verseknek. Az igazi művész sosem egyarcú. Hallanunk kell azt a költőt is, aki prófétai zengésű szavakkal így int:

„Ember vigyázz, figyeld meg jól világot
ez volt a múlt, emez a vad jelen, –
hordozd szivedben. Éld e rossz világot
és mindig tudd, hogy mit kell tenned érte,
hogy más legyen.”

(*Nem bírta hát*, 1944.)

¹⁵ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF fordítása. (Mindkét kiemelés tőlünk való, MT.)

¹⁶ A *Hajnaitóléjfélig Sírfelett* c. tagjában is visszatér a féreg-motívum, a *Töredékben és az Egyszer csak* c. versben némiképpen.

De hallanunk kell azt is, aki így szól önmagáról, — a gyökérről: „nem érdekli a világ, . . .” — Kurcz Ágnes így ír egy helyütt: „Kétségbeesésének néha irracionális hangulat a tanújele.”¹⁷ Majd idézi a *Hajnaltól éjjelig* 1938-as versfüzér egyik tagját, *A ház előtt* címűt.

A világot már nem érted,
s nem tudod, hogy téged itt ki értett.
Ezni kezd s a sarkon egy
kövér asszonnyal trécsel egy
kísértet.

Más némileg a világot nem érteni és más az, ha a költőt nem érdekli a világ. De a motiváció ugyanaz; kiábrándultság a világból. S idézetünk azt sugallja, hogy költőnk is elérkezett ama síkra, ahová József Attila, hogy az ő szíve is megjárta a semmi ágát. Életútjukhoz hozzátartozott a lélek számkivetettségének ez a gyötrelme is. Tekintsük a Radnóti-idézetet, egyelőre az irracionális groteszk lezárás nélkül, József Attila soraival együtt.

A világot már nem érted,
s nem tudod, hogy téged itt ki értett.
Ezni kezd . . .

Az ember végül homokos,
szomorú, vizes síkra ér,
szétnéz merengve és okos
fejével biccent, nem remél.

A nyárfa levelén játszó ezüstös fejszesuhanás a mi versünk, ti. a *Gyökér* befejezésével rokon inkább. De az irracionális groteszk borzongás hangulatával, — „ezni kezd s a sarkon egy / kövér asszonnyal trécsel egy / kísértet.” — tehát evvel *hatásában* némileg rokon hangulatot ad József Attila finoman árnyalt és önmagán kíméletlenül végrehajtott viviszekciója: „A semmi ágán ül szívem, / kis teste hangtalan vacog, . . .” — Bori Imre, aki könyvében egy helyütt utal „a semmi ágán” Radnóti-párhuzamára,¹⁸ egy korábbi tanulmányában így határozza meg ezt az attitűdöt: „. . . a semmi ága az a nullapont, egy koordináta-rendszer metszési pontja, amelyben az abszurdum, mint egy gyújtópontban izzásig hevül s megmutatja magát. — S mindez az értelem éles lencséje alatt, . . .” Bori a szeretet-hiány kapcsán e két sort, — „a semmi ágán ül szívem, / kis teste hangtalan vacog, . . .” — József Attila másik két sorával magyarázza, a *Reménytelenül* második tagjából: „Fáj a szívem, a szó kihül. / Dehát kinek is szólanék —”¹⁹ Evvel pedig Radnótihoz térünk vissza: „. . . s nem tudod, hogy téged itt ki értett.” Akárcsak Babits Jónását, aki szintén elfordulni próbál a világtól, amelyet nem értett és amelyet nem értette és nem értvén kivetette őt . . .

Visszatérve a *Gyökér*hez, látnunk kell azonban ennek a szükségesnek vélt művön kívüli kalandra indító sornak a folytatását.

. . . nem érdekli a világ,
csak a lombbal teli ág.

Azt csodálja, táplálgatja,
küld néki jó izeket.
édes, égi izeket.

Mi legyen hát ez a lombbal teli ág, amely akkor is érdekli a költőt, ha elfordul a világtól? A fő életője, amely védekezése, vállalása és az életen is túlmutató reménye, a műalkotás. Ez, a *támadhatatlan alkotás* az ő fő aziluma. Jól látja Sötér említett esszéjében ennek az attitűdnek a lényegét, idézvén egy Radnóti-fordította La Fontaine-meséből.

Hát árthattok ti, bár fogaitok kívánsnak,
oly sok szép alkotásnak?
Martok, de bronz, acél s gyémánt a műremek.

(A kigyó és a ráspoty)

A világtól való undorodás és az alkotni akarás kettőssége már *frás közben* c. verséből (1935) is kitetszik.

¹⁷ KURCZ ÁGNES: i. m.

¹⁸ BORI: i. m. 25. p. illetve 180. p. a jegyzetekben.

¹⁹ BORI IMRE: „A semmi ágán”, *Híd, Újvidék*, 1962/12.

Csak kígyó undoríthat tiszta fatörzset így,
ha bőrét hagyja rajta, mint engem undorít
e forduló világ és az ordas emberek.

... Igaz, jó szerteütni néha, de békében
élni is szép lenne már s irni példaképpen...

E versbéli kívánság a maga teljességében, — „... jó lenne messze és műhelyben élni csak.” — az alkotóműhely békés szigete Borban nem adatott meg a költőnek. De megadatott, ha nehéz körülmények között is, ha föld alatt is, az alkotás lehetősége. Tehát a lombbal teli ág, ami a költőt érdekli, amit a költő csodál, táplál, az a vers, az édes, égi ízekkel való táplálás, — amelyet a 'csodál' ige antropomorfizál, — tehát ez a táplálás a versírás. A művön belül is látjuk ennek bizonyosságát.

Gyökér vagyok magam is most,
férgék között élek én,
ott készül e költemény.²⁰

Örök gondja volt a mű megmaradása. A mű, amely, ha ő el is pusztul, igazolója lesz egykoron. Erről olvashatunk a *Sem emlék, sem varázslat* soraiban, ahol a *védtelességben* egy a bizonyosság, egy a védekezés, egy az azilum, a mű, amely felhangzik majd az újraépült világban. Ha elfogadjuk — márpedig elfogadjuk —, hogy Radnóti költői egyéniségét jellemezte bizonyos költőiségbe, műalkotásba menekülés, „belső emigráció”,²¹ mikor a világ már nem nyújtott semmi védelmet, mikor már nem védte többé „sem emlék, sem varázslat,” úgy mindig ott kell éreznünk a jövőhöz fellebbezést is,²² megfogalmazottan is, de kiváltképp a m i n d v é g i g v a l ó a l k o t á s b a n. — A 'mindvégig' szóhasználat az imént szándékos volt. Igen. E versről és a lehetőségek végső határáig való alkotásról Radnóti szívbéli költője, Arany János jut eszünkbe és kettejük rokon attitűdje, a mindvégig való alkotás, költői helytállás.

A lantot, a lantot
Szorítsd kebledhez
Ha jó a halál;
Ujjod valamig azt
Pengetheti: vígaszt
Bús elme talál.

Hűséges kései tanítványa volt ő Aranyinak. A bölcs tanítás a hatvanesztendős dalmoktól származott, — költőnknek harmincöt évesen kellett bizonyosságot tenni, korai, viharos alkonyat átélésével a mester tanításának igazáról. És bizonyosságot tett. Bizott Arany tanácsában:

S ne hidd, hogy a lantnak
Ereje meglankadt:
Csak hangköre más;...

... Van hallgatód? nincsen?
Te mondd, ahogy isten
Adta mondanod,
Bár pusztá kopáron
— Mint tücsöké nyáron —
Vész is ki dalod.

Ezt az igaz költői tartást a *Gyökér* további elemzése mellett más, művön kívüli adatok is illusztrálják. Két könyvről tudunk, amelyeket magával vitt utolsó munkaszolgálatára. A Károli-bibliát és egy Arany-kötetet.²³ Tolnai Gábor arról ír, hogy a költő Borban vasárnaponként irodalmi előadásokat tartott, többek között Aranyról is. Egyik egykori fogolytársa verscímre is emlékezett; „a Szondi két apródját magyarázta”.²⁴ Éppen a *Szondi két apródját*,

²⁰ A kiemelés tőlünk való, MT.

²¹ Bori terminológiája, Radnóti Miklós költészete, 168., de a gondolat könyvében korábban is.

²² A „jövőhöz fellebbezés” Tolnai Gábor terminológiája, szíves szóbeli közlése alapján.

²³ Mind Károli Gáspár Bibliája, mind pedig Arany — 1937-es A könyv és az ember c. írásának tanúsága szerint is, — állandóan visszatérő olvasmánya volt. (L. Radnóti: Tanulmányok, cikkek. Szerk. RÍZ PÁL. Bp. 1956.) A Károli-bibliát agnoszkálásakor is nála találták. Erről, és az Arany-kötetről TOLNAI GÁBOR szíves szóbeli közlése alapján értesültünk.

²⁴ TOLNAI: i. m. I.

a mindvégig hív dalnokok dalát. — A mindvégig való alkotás legbensőbb indítékáról meghatóan ír Arany János.

Hadd maradjon, mint tizenkét
Év során belém fagyott!
És ne haljak meg, mint koldus,
Aki semmit sem hagyott.

(Hagyaték)²⁵

És mint ír költőnk József Attila hátrahagyott verseinek kiadásához fűzött jegyzeteiben? „Hátrahagyott versek... a gazdag után vagyon marad, a költő után versek és töredékek. S a költő halála pillanatában vagyonná lesznek ezek is, a *hagyaték* a nemzet vagyona már. A költő... *hagyni akar*... az utókorra, mert a kor cserben hagyja a költőt.”²⁶ — S úgy hisszük, a kommentár elmaradhat.

A költőt túlélő mű gondolata kitapintható a mi szemléleti képünkben, ti. gyökér és lomb együttes megjelenésében is. 1937-ben írja Radnóti *Ének a halálról* c. remekművű költeményét, Kosztolányi Dezső temetése alkalmából.

A test pihen vermében hallgatag,
rögök nyugalmas sorsát éli lenn,
szétoszlik, szomjas gyökér felissza
s zöld lobogással tér újra vissza,
törvény szerint! ...

Íme a halott költő visszatérése az életbe, a „zöld lobogás” jelképében. Mi légyen hát ez a jelkép? Kosztolányi *Esti Kornél énekében* dalának mondja:

Légy az, ami a bölcs kéj
fölhámja, a gyümölcschéj
remek ruhája, *zöld szín*
ján, tengeren a fölszín:
mélységek látszata.

Íme a zöld szín, a falomb, a mű. És a lobogás? A *Szeptemberi áhitatban* olvashatjuk: „Szép életem, lobogj, lobogj tovább...” A „zöld lobogás” tehát a halott költőt túlélő művet sejteti. A versben ugyanis test és lélek képsége elkülönül a földi és égi szférák szerint. És a költő halála után mi más kelhetne életre itt e földön, mint a mű? Ez hát a titka ennek az ovidiusi metamorfózisnak.²⁷

S ha a lombbal teli ágra gondolva idézzük — mint Bálint György teszi 1940-es tanulmányában — az *Első ecloga* egy részletét,²⁸ úgy onnan már beláthatjuk az utolsó négy sor lényegét, szerves egységben az eddig látottakkal. Az *Első eclogában* a pásztor kérdésére; — „Hát te hogy élsz? visszhang jöhet-e szavaidra e korban?” — a költő így válaszol:

Ágyudörej közt? Úszkösödő romok, árva faluk közt?
Írok azért, s úgy élek e kerge világ közepén, mint
ott az a tölgy él; tudja kivágják, s rajta fehérlik
bár a kereszt, mely jelzi, hogy arra fog irtani holnap
már a favágó, — várja, de addig is új levelet hajt.

Innen már minden érthető. Az is, amit Bálint György írt 1936-ban a *Járkálj csak, haláltraitéll!* kötettről; „... járkáljunk csak, amíg lehet. Tudjuk, hogy nem sokáig lehet, de ez nem kedvet-

²⁵ A kiemelés Arany Jánosé.

²⁶ Jegyzetek József Attila hátrahagyott verseihez. — József Attila hátrahagyott versei. Cserépfalvi K., Bp., 1941. Ugyanaz, Radnóti: Tanulmányok, cikkek. (Mindkét kiemelés tőlünk való, MT.)

²⁷ További egyezéseket is találunk e nekrológversben Kosztolányi-motívumokkal. Radnótinál olvashatjuk: „Sötét egünkre lassan szímezüst / koszorút fon a súlyos fákllyaüst...” Kosztolányi Február c. versében pedig „halvány ezüstfüst futja be a fákat.” Ismét Radnóti verséből idézzük:

A lélek oty ijedt és lebbenő,
akár a hús könnyűszárnyú felleg,
melyre torró csillagok lehelnek.

A Hajnali részegségben pedig: „... s a csillagok / lélekző lelke csendesen ragyog / a langyos őszi / éjjelbe, ...” — Lazább asszociációként pedig, az élő lomb zöld lobogása láttán az olvasónak eszébe juthat Kosztolányi kedvelt zöld tintája is. (A versidézetben a kiemelés tőlünk való, MT.)

²⁸ BÁLINT GYÖRGY: Radnóti Miklós versei. I. m. II.

leníthet el, nem mondhatjuk, hogy nem érdemes. Mennél rövidebb ideig lehet, annál inkább érdemes.”²⁹ Nem a „Mindvégig” heroikus költői tartása ez?³⁰ És innen már érthető a záró versszak is, nem ellentmondásban az előzőekkel, a gyökér vitalitásával.

Virág voltam, gyökér lettem,
súlyos, sötét föld felettem,
sorsom elvégeztetett,
fűrész sír fejem felett.

„Virág voltam, gyökér lettem, . . .” Két szemléletileg egymást kiegészítő, gondolatilag, érzelmileg azonban egymással ellentétes főnévi metafora. „Virág voltam, . . .” — ez a bori versekben oly gyakran visszatérő *múltbéli élet és alkotás az eltűnt időben. Tavaszra jósolok itt* c. 1932-es versében olvassuk:

Akkor még virágszülő költőként álltam,
nézve, hogy a fák fázó bokájuk
bugyolálják a lebegő levelekkel; . . .

Vagy talán az *Írás közben* soraiból jött elő ez a metafora? „Virágszülőként kezdtem én el, de fegyverek / között neveltek engem gyilkosok . . .” — „gyökér lettem, / súlyos, sötét föld felettem, . . .”. Ez a jelen, mondhatná a gondatlan olvasó. Pedig nem pusztán az, túl is mutat azon. Az első versszakban a gyökér földdel él, tehát nem őt elnyomó, hanem őt tápláló anyag a föld. Itt azonban a „súlyos, sötét föld felettem”, már „a férges síri holt” fölé lapátolt földet sejteti. Ezt motiválja mind a ’súlyos’ jelző, mind pedig a föld természetes színét hangsúlyozó ’sötét’ jelző is. Ezek pedig így már a következő megállapítás hangulati előkészítését szolgálják; „sorsom elvégeztetett, . . .”. Bibliai hangon szóló, megfellebbezhetetlen kijelentés ez. Az archaizmus nem véletlen itt. Krisztus szól így a keresztfán, a Károli-biblia János-evangéliumában: „Elvégeztetett! És lehajtván fejét, kibocsátá lelkét.” (János ev., 19; 30.)³¹

. . . fűrész sír fejem felett.

„Tudd hát! egyetlen jaj se hangzik, . . .” — írta halálára gondolván a *Nyugtalan órán* soraiban. És most? — A vers eddig néma volt. A történések csendje hozta a képeket és a gondolatokat. Most, hogy elvégeztetett, felhangzik a sírás, a vers egyetlen verszenén kívüli akusztikai hatása. De nem ember sír. A fűrész hangja az, ami a sírást mimeli. Halált jelent a kép, a hang. A fa, a gyökér elpusztításának eszköze sír itt. Van ennek a megszemélyesítésnek a mélyen valami őriítő önironikus groteszk. Olyan ez, mint mikor akasztott embert sírat a kötél.

Ha a *Gyökér* szemléleti képeinek elődjeit Babits Mihálynál leltük fel elsőként, térjünk vissza hozzá most, elemzésünk végén is. A halálos beteg Babits, utolsó kiadott töredékében keserű zokszókkal illetően istenét a ráért szenvedésekért, magát metaforikusan — a számára is oly kedves Arany János szellemében, a „Mindvégig” szellemében — holtáig termő fához hasonlítja.

Világon való bújdosásaimnak
esztendeit szaporítani tetszvéen
az én bölcs istenemnek,
engedé bár, hogy élvén élni bírjak
s ne legyen fáradt törzsem ága fősvény,
sőt holtomig teremjek.

Íme az *Első elogában* és a *Gyökérben* látott fa allegóriájának édestestvére. Radnóti pedig egy, az iménti Babits-metaforával ellentétes hasonlattal felidézi *Csak csont és bőr és fájdalom* c., Babits halálára írt remekművében nagy mestere meggyötört holttestét. Teszi pedig ezt egy hasonlattal úgy, hogy elképzeltetjük a *Gyökér* c. vers képi, gondolati továbbvitelét azután, hogy elnémult a fűrész sírása:

²⁹ BÁLINT GYÖRGY: Járkálj csak, halálraftélt! uo.

³⁰ Bori is utal a *Gyökérben* kifejeződő heroikus költői tartásra, i. m. 170.

³¹ Kurcz Ágnes i. m.-ban Radnóti három típusú archaizálását különbözteti meg; um. az antikizálót, a biblikus nyelvzetűt, és a XIX. századi pátosz hangnemét. Szerinte ritka az alaki archaizmus nála, inkább archaikus hangulatot teremt. (Az ’elvégeztetett’ tehát e ritkább, alaki archaizmusok egyike.) — NEMES ISTVÁN Radnóti Miklós nyelvének archaizmusai c. tanulmányában, MŰNy 1961. 435–445. — részletesen tárgyalja a Radnóti-versekben használt szenvedő igéket, mint a költő archaizmusainak lényeges jegyét.

Látjátok, annyi szenvedés után most
pihen e hűvös, barna test.
Csak csont és bőr és fájdalom.
S akár a megtépett, kidőlt fatörzs
évyűrűit mutatja,
bevallja ő is gyötrött éveit.

Melczer Tibor

A proletárirodalom esztétikája és a társadalmi valóság

Negyven esztendeje, hogy Harkovban, Szovjet-Ukrajna akkori fővárosában négy kontinens huszonkét országából 81 proletáriró gyűlt egybe. A tanácskozás a forradalmi írók második nemzetközi konferenciája néven vonult be az irodalomtörténetbe. A róla szóló irodalom aránylag nem gazdag. Pedig a tanácskozás jelentősége megérdemelné a tüzetesebb elemzést. Már a jelenlevők érezték, hogy mozgalmuk fordulópontjához érkeztek. Az emigráns magyar író, Zalka Máté (aki hét évvel később Lukács tábornok néven a huescai fronton csett el Spanyolországban), ki is mondotta ezt a benyomását a záróülésen. Annak a reményének adott kifejezést, hogy az első moszkvai nemzetközi tanácskozás (1927) óta megerősödött mozgalom új fellendülés előtt áll, a proletárirodalom megszerzi a hegemoniát az irodalmi szféra egészében.

Alig másfél évvel később azonban megjelent a SzK(b)P KB határozata, amely 1932. április 23-án feloszlatta a proletárirói és művészeti szervezeteket, köztük a RAPP-ot, amely a Harkovban konstituált Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetsége legerősebb bázisa volt. Már egy évvel korábban, 1931 folyamán több elvi jelentőségű cikk jelent meg a *Pravdában*, s a Párt más lapjaiban. Ezek az érdemek elismerése mellett fokozott figyelmet fordítottak a szervezet irányvonalában mutatkozó hibákra, tévedésekre. A RAPP feloszlását a proletárirodalom ellenfelei saját nézeteik igazolásának vélték. A RAPP volt vezetői közül viszont sokan görcsösen ragaszkodtak korábbi nézeteikhez, azt hitték, hogy a megalakuló egységes szovjet írószövetségben belül kezükben marad az eszmei irányítás. E két szélsőség között a párt irodalompolitikája győzött, a múlt hibáinak leküzdésével egy új, magasabb fázishoz jutott el a szocialista irodalom.

A proletárirói szervezeteket feloszlató határozat tapintatos fogalmazásban azzal indokolta a némileg mégis váratlan döntést, hogy a proletárirodalom káderei már kinevelődtek, és a szervezeti keretek már túl szűkek és akadályozzák a művészi alkotás komoly lendületét. Valóban, a szovjet társadalom az első öt éves terv után volt már, lényegében végrehajtották a mezőgazdaság szocializálását. A társadalomban korábban megvolt osztályellentétek eloszlóban voltak, új történelmi szakasz kezdődött. Ennek horizontjáról széttekintve partikulárisnak, meghaladottnak tetszett a proletárirodalom kategóriája.

A harkovi konferencia elvi-elméleti irányvonalának optimizmusa, a megfogalmazások céltudatossága azonban még semmit sem engedett sejteni a hamarosan bekövetkező éles fordulatról. Sőt, a következő évben dobják még be a köztudatba a „szövetséges vagy ellenség” extrém jelszavát. Úgy tetszik, hogy a társadalom-átalakító politikai programtól eltérve az irodalmi front stratégiája az első proletárirodalmi szervezetek létrejöttétől, a húszas évek elejétől kezdve bizonyos öntörvényűséget vett fel. Látszólagos következetessége nem annyira az elvhűség bizonyítéka, mint inkább a változásra való képtelensége, a megmerevedés és ebből következően az elszigetelődés. Ebből a szempontból a harkovi konferencia elméleti teljesítménye egy sokban téves irodalompolitikai koncepció utolsó nagy erőfeszítését jelenti, sokkal inkább egy korszak végét képviseli és nem a kezdetét, mint a résztvevők hitték. (A konferencia napirendjén szerepeltek pozitív politikai kérdések is: küzdelem az imperialista háborús előkészületek ellen, az irodalom szerepe a Szovjetunió eredményeinek megismertetésében stb. Rövid tanulmányunkban azonban csak az irodalompolitikai problémákkal foglalkozunk.)

A probléma kulcsa a proletárikultúra, közelebről a proletárirodalom mivoltának értelmezésében rejlik. Túlságosan egyszerű lenne, ha úgy fognák fel a dolgot: csupán terminológiai kérdésről van szó, azaz a szocialista irodalmat nevezték egy időszakban proletárirodalomnak. Ez az igazságnak csak az egyik fele. Már az októberi forradalom előtt beszélhetünk Oroszországban s másutt is proletáriköltészetről például. A munkáosztály ideológiájával átitatott irodalom, művészet megnevezésére mégis lényegében az októberi forradalomtól 1932-ig terjedő időszakban használják a proletárirodalom, proletárművészet kifejezést. A szóhasználat eléggé általános, csupán a németországi változatban találkozunk a proletár-forradalmi elnevezéssel. A húszas évek végén — a harkovi konferencián is — váltakozva proletárirodalomról, forradalmi irodalomról, proletár- és forradalmi irodalomról szólnak. A „szocialista” jelzőt nagyon valószínűleg azért nem használták, mert a politikai terminológiában ebben az időben a „szoci-

alista" egyenlő volt a szociáldemokratával, azaz a húszas évek végétől a „szociálfasisztával”. A „proletárforradalmi” terminus (mint például a későbbi magyar szakirodalomban a „forradalmi-socialista” elnevezés), az éles politikai megkülönböztetést szolgálta. A „szocialista irodalom” fogalma csak az 1932–34-es fordulat után, a szocialista realizmus meghonosodásával nyert polgárjogot.

A „proletáriróladom” elnevezés ugyanakkor — végig a húszas éveken — egy állandó eszméi harcban támadott és védelmezett fogalom volt, s e küzdelem kisugárzása messze túlhaladt a művészeti szférán. A nézeteltérések lényegében a proletkult értelmezésében gyökereztek. A húszas évek elején virágjában volt proletkult mozgalom kissé szégyellni való hagyománynak tetszik manapság. Néhol a szakirodalom nem is számol ezzel a korszakkal. A „hiteles” proletáriróladom kezdetét az anarchista korszaktól gondosan elválasztják. Pedig ez a késői elhatárolás nem óvja meg a vállalt örökséget a sokára kinőtt gyermekbetegség jegyeitől. Ugyanakkor a proletkult mozgalomban olyan egészséges törekvések is jelen voltak, amelyek mutatis mutandis ma is feltalálhatók nem egy szocialista ország művelődési politikájában. Lunacsarszkij nem valamely tévedés áldozata volt, amikor védelmébe vette a proletkultot, a pozitív tendenciákat ápolta. Lenin nem a „proletárkultúra, mint olyan” ellenfeleként lépett fel emlékezetes írásaiban, hanem a szervezet elfajulása ellen, amelyben a szovjethatalomtól függetlenül képződményt fedezhet fel.

A negatív, káros vonások kifejlődésének egyik oka a politikai és az irodalmi terminológia szívos összevegyítéséből származott, amint erre még visszatérünk. A pozitív, egészséges törekvések lényege az egykori proletariátus, a forradalomban győztes munkásosztály kultúrájának kifejlesztése, kiteljesítése volt. A hatalom megszerzésének módja élénken cáfolta egy egész történelmi korszak szociáldemokrata elméletét. Bebizonyosodott, hogy a politikai hatalom megszerzése nem az eredményes művelődési folyamat végén automatikusan bekövetkező esemény. Ellenkezőleg, a politikai hatalom megszerzése nyitja meg az utat a korábban a műveltségtől is elzárt, kiszákmányolt osztály kulturális felemelkedéséhez. De vajon a megnyílt tér, a szabaddá vált lehetőség milyen típusú kultúra kibomlását teszi lehetővé? E kérdés megválaszolása nagyon is bonyolultnak látszott. A helyzetet még komplikálta a húszas években az a tény, hogy Európa nyugati tételén nem sikerült tartósan megragadnia a hatalmat a proletariátusnak, az osztályellentétek tehát továbbra is igen élesen körvonalazódtak, s ez a szituáció erőteljesen befolyásolta a kulturális szféra alakulását.

Azoknak, akik a hataloméért folyó osztályharcban a proletariátus kultúrájáért is küzdöttek, azaz e küzdelmet reményteljesnek tartották, szembe kellett nézniök a kétérdés, a tagadás teoretikusával. Manapság az egyszerűség kedvéért csupán Trockijt szoktuk felemlíteni, mint olyan személységet, aki lehetetlennek tartotta a proletáriróladom megteremtését. A proletárművészetet tagadó elmélet azonban jóval régebbi. Vandervele írásaiban éppúgy jelen van, mint Franz Mehringnél, a német baloldali szociáldemokrata teoretikusnál. A polgári kultúra bomlását szemlélve Mehring úgy látta, hogy a polgárság már nem tud, a proletariátus pedig még nem tud nagy művészetet létrehozni. Annál inkább nem, mivel az osztályharc lefoglalja a proletariátus erőit, a kultúrához szükséges anyagi eszközökkel sem rendelkezik. Clara Zetkin hasonlóképpen, még a húszas éveken is, a proletárikultúrát a harc kultúrájának tartotta. Leo Trockij a *Pravdában* folytatásokban közölt tanulmányában fejt ki elméletét, amely szerint a forradalom előtt nem lehet szó proletáriróladomról. A permanens világforradalom néhány rövid évtizede viszont nem kedvez a művészet virágzásának. Az azután beköszöntő korszak pedig már nem ismeri az osztályokat, így a proletariátust sem, nem lehet tehát osztálykultúráról beszélni, csupán gyეთemes emberi kultúráról. A proletáriróladom hívei mindezeket az elméleteket elutasították a húszas években, hiszen szkepszist olvastak ki belőlük, a proletariátus alkotói erőinek lebecsülését. A kapitalista országokban, ahol az osztályharc folyt, a küzdelmet az eszmék, a művészetek terén is folytatni kellett. A győztes proletáriróladalom országában pedig fel kellett építeni, ki kellett teljesíteni egy új típusú kultúrát. Ennek is a hatalomra került osztályra kellett támaszkodnia.

És valóban: a rendkívül kedvezőtlen viszonyok és körülmények ellenére hol csirájában, hol virágba szökkenve megjelent már a tőkés társadalom keretei között is a proletariátus irodalma, művészete. Legerőteljesebb bizonyosságot erre Németország szolgáltat, ahol a weimari köztársaság idején, az 1927-es moszkvai konferencia felhívása nyomán megalakult a Bund proletarisch-revolutionärer Schriftsteller. A mozgalom jelentős eredményeket ért el, ugyanúgy, mint Japánban, Kínában vagy Amerikában, ahol a John Reed Club és a *New Masses* folyóirat körüli tömörültek a proletárirók. Németországban, Csehszlovákiában, Magyarországon s másutt komoly színvonalat mutattak fel a különböző munkás-színjatszós csoportok. A proletár képzőművészet olyan kiemelkedő tehetségeket szült, mint a magyar Derkovits Gyula. S a költészet — nemzeti elfogultság nélkül mondhatjuk — a világra színvonalán álló József Attilát, aki a proletárellet mélységeiből jött és egyეთemes érvényű művészetet teremtett. A szovjet proletáriróladom olyan kiválóságokat nevelt fel, mint Fagyeev, Furmanov és mások.

De a proletárirodalomnak mint öntörvényű képződménynek, mint önálló korszakot alkotó irodalmi áramlatnak, mégis le kellett tűnnie. Teoretikusainak minden erőfeszítése, hogy egy érvényes elméleti rendszert teremtsenek szilárd bázisául, hiábavalónak bizonyult. A proletárirodalom esztétikájának kidolgozására irányuló kísérletek sorra kudarcot vallottak. Az „eleven emberről” szőtt eszmefuttatások a steril pszichologizmusba torkolltak; a „közvetlen benyomások elmélete” a szubjektivizmust erősítette; a „leleplező módszer” alkalmatlan volt az élet teljességének átfogására. Érthető, ha még a harkovi konferencián is számtalan felszólalás sürgeti a proletárirodalom fogalmának meghatározását, az esztétikai rendszer kidolgozását, elméleti tanulmánykötetek összeállítását és szétküldését az egyes szekciókhoz. Az esztétikai alapozás egyetlen szilárdnak tetsző tézise a proletárirodalom módszerét a dialektikus materializmusban jelölte meg. A konferencián elfogadott határozat ezt azzal magyarázza, hogy itt *egyetlen osztály*, a proletárosztály művészetéről van szó.

És ezzel már a közelébe jutunk annak az alapvető tévedésnek, amely a korszak politikai és művészeti terminológiájának összekuszálásában nyilatkozott meg. A bolsevik pártnak az irodalomról szóló 1925-ös határozata határozottan leszögezte, hogy a párt küzd a tisztán „üveg-házi” proletárirodalom kísérletei ellen, óvott attól, hogy az irodalom bezárkózzon „egy üzemi falai közé”, hogy „céhírodalmat” teremtsenek. A proletárirodalom vezető teoretikusainak ezzel szemben már a kezdetektől fogva a *zárt, elszigetelt, sterilen tiszta proletárművészet* lebegett a szemük előtt, mint elérendő cél.

Ugyanakkor az ilyen módon felfogott proletárirodalom *hegemóniájára* törekedtek. Az Oktyabr-csoport ideológiai és művészeti platformja 1923-ban a „saját osztálykultúra és saját szépirodalom” megteremtésére hívott fel. Wardin, a RAPP teoretikusa az 1925-ös országos konferencia határozatában arról írt, hogy a proletariátus a művészetek területén is ragadja magához a hatalmat, s hogy a nem-proletár írók ellenforradalmárok. Ismeretes a hosszú ideig tartó averzió Gorkij művészetével szemben, Majakovszkijjal szemben. Az 1930-as harkovi konferencia művészeti határozata a *saját kultúra* létrehozásáról szól. A fehér orosz küldött felszólalásában átalakítja a szocialista tartalom és a nemzeti forma viszonyáról szóló ismert tételt, és kijelenti, hogy a kultúrának formáját tekintve nemzetinek, tartalmát tekintve *proletárnak* kell lennie. A konferencia átvette a RAPP jelszavát és meghirdette az irodalom teljes átfórmálását, azzal a módszerrel, hogy az üzemekben dolgozó rohambrigádok tagjai tömegesen lépjenek be az irodalmi szervezetekbe és vegyék át ott a vezetést. E fantasztikus túlzással visszajára fordították azt a helyes kezdeményezést, hogy az írói alkotó erővel rendelkező munkások kifejleszthessék tehetségüket és szocialista entellektüellé váljanak.

A proletariátus 1917-ben Oroszországban, szövetségben a szegényparasztsággal, meghódította a hatalmat. A marxizmus klasszikusai már rég kifejtették, hogy a proletariátus nem azért szerzi meg a hatalmat, hogy elnyomjon más osztályokat, hanem azért, hogy — megszüntesse az osztálytársadalmat. Az osztálytársadalom megszüntetése természetesen hosszantartó folyamat, nem következett be a forradalom másnapján. De potenciálisan az első perctől kezdve érvényes volt ez a törvényszerűség. A valóságban meglevő és aktív burzsoá eszmeiséggel fellépő irodalmi irányzatok elleni küzdelemben sem lett volna szabad elhomályosodnia annak, hogy a cél nem a proletariátus konzerválása, nem a proletariátus elszigetelt, öntörvényű kultúrájának felfejlesztése, hanem az egyetemes progresszív művészeti örökség elsajátítása, s az osztály nélküli stádium felé haladó társadalom valamennyi haladó alkotó erejének kibontakoztatása. A proletárokultról szóló élesen kritikai lenini tanításoknak ebben van az értelmük. A bolsevik párt támogatta a magát proletárnak nevező szervezetek tevékenységét (sőt határozataiban ő is proletárnak nevezte őket), amíg a párt kultúrpolitikai vonalával szemben álló jelenségek ellen léptek fel. De nem támogathatta tovább a proletárirodalmat, midőn kitűnt, hogy ez a fogalom, amely ugyan nagyon osztályharcosan hangzott, lényegében frázissá vált, a szektarianizmus, az elszigetelődés zászlójává lett.

Az irodalom területén lényegében hasonló folyamat játszódott le, mint a nemzetközi politikában. A harkovi konferencia egyik tekintélyes szónoka, az egyik vendég, az *osztályharc élesedéséről* szóló fejtegetéseiben. Ilyen körülmények között az ún. „útitárs” írók éles elutasítása vagy a velük szemben támasztott irreális követelések éppen a szövetségeseiktől fosztották meg az irodalom vezető *szocialista* erőt. A szektaszellem szétzúzása az irodalomban — előjátéka volt az elzárkózás feloldódásának a VII. Komintern kongresszuson, 1935-ben. A proletárirodalom letűnése, a szocialista művészet fogalmának kitágulása a néprfrontkorszakban — jelentős művészi eredmények beérését segítette elő. E folyamat tanulságai a manák is szólhatnak.

Illés László

A témára vonatkozó legfontosabb irodalomból:

Zweite Internationale Konferenz Revolutionärer Schriftsteller. = Literatur der Weltrevolution, 1931. Sonderheft. — Вторая международная конференция революционных писателей. = Литература мировой революции, 1931. Специальный номер. — Из истории международного объединения революционных писателей (МОРП). Москва, 1969. — SZABOLCSI MIKLÓS: A szocialista irodalom kutatásának problémáiról. — Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Bp. 1962. 5—13. — История русской советской литературы. Т. 1—2. Москва, 1967. — Die proletarische Kultur. Thesen, aufgestellt von der wissenschaftlichen Kommission des Proletkults. = Arbeiterliteratur, 1924. 12. 1090—1102. — E. J. BROWN: The Proletarian Episode in Russian Literature 1928—1932. New-York, 1953. — VANDERVELDE, EMIL: Essais socialistes. Paris, 1906. — TROTSKY, Leo: Literatur und Revolution. Wien, 1924; Berlin, 1968. Francia kiadása: LÉON TROTSKY: Littérature et révolution. Paris, 1964. — MERRING, FRANZ: Kunst und Proletariat. = Gesammelte Schriften. Bd. 11. Berlin, 1961. — ZETKIN, CLARA: Zur kommunistischen Schulpolitik. = Ausgewählte Reden und Schriften, Berlin, 1960. — СЕЕН ГЮЛА: Munkásosztály és irodalom. Bukarest, 1963. Zur Tradition der sozialistischen Literatur in Deutschland. Berlin, 1967. — Deutsches Arbeitertheater 1918—1933. Berlin, 1961. — О политике партии в области художественной литературы. — Правда, 1. 7. 1925. — О перестройке литературно-художественных организаций. — Правда, 24. 4. 1932. — ЛЕНИН: Művészetről — irodalomról. Bp. 1966. — MARX—ENGELS—LENIN: Über Kultur — Aesthetik — Literatur. Leipzig, 1969. —

(Bibliográfia)

Összeállításunk elvei változatlanok maradtak az előzőkéhez képest. Anyagunkban több olyan tétel szerepel, amely 1968-as évjelzéssel 1969-ben jelent meg. Ilyen esetekben mindkét évszámot feltüntettük, de egyébként az impresszum-adatok elhagyása automatikusan az 1969-es megjelenést jelöli. Kéziratunk lezárásának időpontja: 1970. május 15.

A bibliográfia elkészítésében sokat köszönhetek azoknak az immár nyolc éve közreműködő munkatársaimnak, akik most is részt vállaltak a sajtó alá rendezés, a pótlások és a kontrollmunkák elvégzéséből. Különösen Bor Kálmán (külföldi periodikák magyar anyaga) és Szabó János (kontroll) segítségét emelhetem ki, de rajtuk kívül köszönettel tartozom mindazoknak, akik észreveteleikkel és tanácsaikkal hozzájárultak munkám használhatóbbá tételéhez.

V. Kovács Sándor

Rövidítések

- AAnt = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
 AEthn = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
 Acta Historica = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AHistLittHung = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (Szeged)
 Alba Regia VIII–IX = Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis VIII–IX. Székesfehérvár 1968. [1969]
 ALingu = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
 ALitt = Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae
 AOrient = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
 AUnivSzeg AHist = Acta Universitatis Szegedensis. Acta Historica
 Alf = Alföld
 ArchÉrt = Archeológiai Értesítő
 BorsSz = Borsodi Szemle
 Ethn = Ethnographia
 FK = Filológiai Közlöny
 FUF = Finnisch–Ugrische Forschungen
 Hel = Helikon
 HK = Hadtörténelmi Közlemények
 HungIntTudK = Hungarológiai IntézetTudományos Közleményei (Újvidék)
 IgSzó = Igaz Szó (Marosvásárhely)
 ИнЛит – Иностранная Литература (Москва)
 INyK = Irodalmi és Nyelvi Közlemények
 ISz = Irodalmi Szemle (Pozsony)
 It = Irodalomtörténet
 ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
 Jkor = Jelenkor
 Jkunság = Jászkunság
 KatSz = Katolikus Szemle (Róma)
 Kort = Kortárs
 Köz = Köznevelés
 Kr = Kritika
 KvKt = Könyv és Könyvtár. A debreceni Egyetemi Könyvtár Évkönyve
 LettrFr = Lettres Françaises (Paris)
 LK = Levéltári Közlemények
 LSz = Levéltári Szemle
 MFilSz = Magyar Filozófiai Szemle
 MKsz = Magyar Könyvszemle
 MMűhely = Magyar Műhely (Párizs)
 MNy = Magyar Nyelv
 MNyr = Magyar Nyelvtör
 Móra Ferenc Műz Évk = Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, I. Szeged.
 Mtanítás = Magyartanítás
 MPed = Magyar Pedagógia
 MPszSz = Magyar Pszichológiai Szemle
 MTA I. OK = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei
 MTA II. OK = A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei
 MTud = Magyar Tudomány
 MZene = Magyar Zene
 MűvtÉrt = Művészettörténeti Értesítő
 Nagyv = Nagyvilág
 NHQu = The New Hungarian Quarterly
 NouvCr = Nouvelle Critique (Paris)
 NyItudK = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár)
 NyK = Nyelvtudományi Közlemények
 OrvostörtK = Orvostörténeti Közlemények
 OSzK Évk = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1967. Bp.
 PárttK = Párttörténeti Közlemények
 PedSz = Pedagógiai Szemle
 SlovLit = Slovenska Literatura (Bratislava)
 SoprSz = Soproni Szemle
 SPW = Studia z dziejów polsko–węgierskich stosunków literackich i kulturalnych. Wrocław–Warszawa–Kraków.
 Studien = Studien zur Geschichte der deutsch–ungarischen literarischen Beziehungen. Berlin.
 StudLitt = Studia Litteraria VII. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleményei
 StudSlav = Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae
 StudUnivB–B S. Hist = Studia Universitatis Babeş–Bolyai. Series Historia. (Cluj)
 StudUnivB–B S. Philol = Studia Universitatis Babeş–Series Philologia (Cluj)
 Szabolcs–Szatmári Sz = Szabolcs–Szatmári Szemle
 Száz = Századok
 TanárkFőiskTudK = Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Pécs, ill. Eger.
 TársSz = Társadalmi Szemle
 Ttáj = Tiszatáj
 TörtSz = Történelmi Szemle
 ÚI = Új Írás
 Utunk Évk = Utunk Évkönyv 70. Bukarest.
 Vasi Sz = Vasi Szemle
 Vig = Vigilia
 Vil = Világosság
 ВоЛит – Вопросы Литературы (Москва)
 Vság = Valóság

IRODALOM, IRODALOMTUDOMÁNY

- Aczél György: Társadalomtudomány és tudomány-politika. V. sz. 11. sz. 1–5. [Interjú.]
- Aczél György: Tudománypolitikai irányelveink néhány kérdése. MTud 560–570.
- Aczél György: Tudománypolitikánk irányelveiről. TársSz 7–8. sz. 32–46. [Az MSZMP KB Tudománypolitikai irányelvével. 47–70.]
- Ajtai Miklós: A magyar tudománypolitika néhány időszéri kérdése. TársSz 10. sz. 3–8.
- Almási Miklós: Művészeti irányítás, vagy az új kultúra világra segítése? TársSz 2. sz. 56–60.
- Bábi Tibor: Művész, író, költő dolga. Vasárnapi Új Szó 27. sz. 9.
- Balázs Sándor: Humor és filozófia. Bukarest, 238 p.
- Balogh István: Debreceniség. (Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere.) StudLitt 11–53.
- Barta János: Az érték problémája az irodalomtudományban. MTA I. OK 51–80.
- Bélladi Miklós: Az önpusztítás hősei. Kr 6. st. 29–33. [A regény- és drámahősökről.]
- Bojtár Endre: Az irodalomtudományi strukturalizmus fantomja ellen. Kr 9. sz. 26–28.
- Bretter György: Költészet és felelősség. IgSzó II. 923–928.
- Csányi László: A rim színeváltozása. Életünk I. 81–88.
- Csató István: Esztétikai információmennyiség. Kr 2. sz. 9–20.
- Csehi Gyula: Kalliópé, vagy a történelem és az irodalom határaitól. Bukarest, 446 p.
- Csuka Zoltán: Elkötelezett költészet? Kort 1798–1801.
- Egri Péter: Társadalombrázolás és lélekbrázolás. Hel 351–359.
- Erdey-Grúz Tibor: Tudománypolitikánk aktuális kérdéseiről. MTud 405–408.
- Esztétikai kislexikon. Bp. 400 p.
- Fábián Pál: A magyar stilisztikai kutatás eredményei 1956 és 1969 között. MNy 479–498.
- Fabricsius-Kovács Ferenc: Metafora, képzavar, világosság (Megjegyzések a tudományos stílusról). MNy 43–49.
- Gombár Endre: Taidekäännösten probleemija suomalaisen kirjallisuuden kääntämissä unkariksi. Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum (Helsinki 23–28. VIII. 1965) Helsinki, 1968. [1969] Pars 2. 426–429.
- Hankiss Elemér: A népdaltól az abszurd drámáig. Bp. 324 p.
- Hankiss Elemér: Az irodalmi mű hatása. Kísérlet a hatás számszerű mérésére. MTA I. OK 285–313.
- Harsányi Zoltán: Stíluselmélet. Prózai művek stílusa. 1. köt. Bp. 132 p.
- Horváth János: A magyar irodalom fejlődéstörténete. ItK 349–367.
- [Illyés Gyula]: Magyar irodalom – világirodalom. Kr 7. sz. 14–25.
- Jancsó Elemér: A kritikus és irodalomtörténész. IgSzó II. 796–799.
- Kántor Lajos: Költők prózája. Hid 986–996.
- Kassai Kelemen János: Mi a strukturalizmus? Ttáj 631–636.
- Kelemen János: Mi a strukturalizmus? Bp. 125 p.
- Kenyeres Zoltán: „A magyar irodalom történetének” periodizációs elveiről. It 40–60. [Aradi Nóra, Barta János, Bán Imre, Nemeskürty István, Orosz László, Szabad György, Szabolcsi Miklós hozzászólásai: 347–376.]
- Képes Géza: Korszakváltás és műfordítás. It 91–119.
- Keres Emil: A demokratizmushoz nem kellenek ürügyek. TársSz 4. sz. 71–72. [A művészetpolitika kérdéseiről.]
- Kis János–Bence György: A strukturalizmus határai. Kr 9. sz. 28–34. – 10. sz. 34–37.
- Kiss Tamás: A lírai mű megközelítése. Bp. 157 p.
- Klanczay Tibor: Stile i historia stylów. Famiętnik literacki 305–335.
- Kolosi Tamás: A dráma alapvető sajátosságáról. MFILSz 51–58.
- Köháti Zoltán: A zárójel mint stílusjel. MNy 60–67.
- Kőpeczi Béla: A művészetpolitika és mechanizmusa. TársSz 4. sz. 68–71.
- Kőpeczi Béla: Histoire des idées et historie de la littérature. ALitt 3–19.
- Loránd Imre: Kritika és közönség. Jkor 1105–1111.
- Lukács György: Az esztétikum sajátossága. Bp. 779 p. [Rövidített kiadás.]
- [Lukács György]: Magyar irodalom – világirodalom. Kr 5. sz. 5–15. [Almási Miklós beszélgetése Lukács Györggyel.]
- Martinkó András: A strukturalista műelemzés kérdéséhez. Kr 8. sz. 11–20.
- Martinkó András: Vissza a feladónak. Kr 9. sz. 35–37. [Vita Kiss Lajossal az írói nyelvről.]
- Méliusz József: Az új hagyományért. Bukarest, 525 p. [Irodalmi tanulmányok.]
- Mészáros László: Mese és valóság, avagy a tényirodalom tévedései. ISz 881–883.
- Miklós Pál: A számok és az irodalomtudomány. Hel 414–416.
- Nagy Pál: Teorémák. MMűhely 34. sz. 1–15. [Az új regény.]
- Nagy Péter: Le théâtre classique français en Hongrie. ALitt 39–54.
- Péczely László: Egzaktt módszerek az irodalomtudományban. Kort 1645–1649.
- Petőfi S. János: Az összehasonlító strukturális elemzésről. Ethn 349–354.
- W. Petrolay Margit: Régi műfaj – új olvasók. Jkor 575–580. [A mese korszerűségéről.]
- Pomogáts Béla: A történelmi regény. Ktáros 227–232.
- Pór Péter: Az irodalmi szecesszió fogalmáról. V. sz. 8. sz. 77–84.
- Poszler György: Regényelmélet és világnézet. MFILSz 561–584.
- Sargina, Ludmilla: A tömegek kultúrája a proletkult és futurizmus elméletében és gyakorlatában. Hel 223–233.
- Szabédi László: Kép és forma. Bukarest, 407 p. [Esztétikai és verstani tanulmányok.]
- Szabolcsi Miklós: Deux types de poésie, comme exemple de l'interdépendance de la fonction et de la forme dans l'art. ALitt 127–136.
- Szabolcsi Miklós: Tárty és jelleg: a nemzeti és nemzetközi kérdéséhez társadalomtudományunkban. MTud 409–412.
- Szávay István: A strukturális analízis kérdéséhez. Ttáj 546–549.
- Széles Klára: Műtipusok és műértékelések. Hel 417–431.
- Szilágyi Júlia: Idő és irodalom. Korunk 389–393.
- Szili József: A történetiség mint az irodalmi mű létezőmódja. Hel 360–371.
- Szűcs István: Modernség – és tartalma. IgSzó I. 106–115.
- Tamás Attila: A „kép” problematikája a költői műalkotásban. AHistLittHung IX. 83–90.
- Tamás Attila: A költői műalkotás „dallamának” és strukturájának komplexitásának néhány kérdése. Hid 1193–1200.
- Tüskés Tibor: A pécsi irodalom kistükré. Jkor 601–604, 763–766, 857–860, 957–960, 1051–1054, 1147–1150.
- Vajda György Mihály: Phénoménologie et sciences littéraires. ALitt 89–126.
- Vajda György Mihály: Zur Geschichte der ungarisch-deutschen Literaturbeziehungen. – A „Studien” c. kötetben. Berlin, 9–31.
- Vekérdi László: A kulturális információk felhasználhatóságáról. ISz 796–804.
- Vigh Árpád: Egy új irodalmi műfaj: a filmregény. Alf 9. sz. 53–60.
- Vitányi Iván: A módszerekről kellett volna vitatkoznunk. TársSz 5. sz. 59–62. [A művészetpolitika kérdéseiről.]
- Vitányi Iván: Struktúra, strukturalizmus szerintem. ÚÍ 1. sz. 99–105.

Vizkelety András: A szép levél. OSzK Évk 409–434. [Eszttétikai szempontok a levélelemzésben.]
[– –]: A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei. MTud 533–559.

ROKONTERÜLETEK

Bartók János: Fejlett nyelv – késlekedő beszédigénység. Kort 293–300.
Bölcs István: Irodalom és film. Ktáros 675–678.
Csulák Mihály: Ifjúsági irodalom – iskolai nevelés. Bp. 80 p.
Glatz Ferenc: Vita a művelődéstörténet kérdéseiről. MTud 719–723.
Gondos Ernő: Kutatások az olvasói ízlés világában. TársSz 4. sz. 59–67.
Hankiss Elemér: Kommunikációs-elméleti modellek és a népdalkutatás. Ethn 354–355.
Hoppál Mihály: Számítógépek a humán tudományokban. Ethn 489–490.
Katonai Imre: Kísérlet egyszakosos népdalszövegek változatképződésének mennyiségi vizsgálatára. Ethn 398–401.
Könczel Ádám: A népköltészet közösségi jellege. Korunk 1614–1622.
Körner Éva: Periodizáció és művészettörténet. Kr 5. sz. 25–29.
Linseman-Kwasniewska, Hanna: Lengyelország és a lengyelek a magyar népköltészetben. – A „Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből” c. kötetben. Bp. 23–52. Lengyelül is: Polska i Polacy w ludowej poezji węgierskiej. SPW 17–45.
Lukács László: Az egyház és az irodalom párbeszéde. Vig 372–378.
Margócsy József: Irodalom – középiskolásoknak. Jkor 173–176. [Tankönyvkritika.]
Mirnics Károly: Szellemi életünk intézményes meghatározói. (A kulturális értékek keveredése és ki egyenlődése.) Híd 887–909.
Román János: A tudománypolitikai irányelvek és a borsodi helytörténeti kutatás. BorsSz 4. sz. 29–35.
Siklós János: Politika és szociográfia. Ttáj 307–315.
Szépe György: Nyelvi funkciók, generatív nyelvészet, népköltészet. Vsg 6. sz. 20–32.
Szfj Rezső: Könyvművészeti jegyzetek. Jkor 760–762.
Voigt Vilmos: Modellálási kísérletek a folklorisztikában. Ethn 355–392.

VEGYES

Bácskai Vera: Magyar vonatkozású levéltári anyag Angliában és Belgiumban. Lsz 446–457.
Bako, Elemer – Sólyom-Fekete, William: Library of Congress. Hungarians in Rumania and Transylvania. A Bibliographical List of Publications in Hungarian and West European Languages. Washington, 192 p.
Bernáth Istvánné–Oszlászki Magda–Szalai Sándorné: A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának munkája 1968-ban. MTA I. OK 457–472.
Borsa Iván: Magyar Országos Levéltár. Ausztriai levéltári anyagból készült mikrofilmek. Bp. 209 p. [Repertórium.]
Czigány Lóránt: The László Waltherr Collection. The British Museum Quarterly 8. fasc. 92–102.
Dobossy László: Magyar motívumok Jaroslav Hasek életművében. FK 268–283.
Elbert János: Dokumentum és irodalom. Nagyv 286–295, 446–454, 590–600, 756–766. [Eörsi István, Faragó Vilmos, Kolozsvári Grandpierre Emil, Nemes György, Gondos Ernő, Szabolcsi Miklós, Ungvári Tamás, Hegedűs Géza, Keszi Imre, Szabó György, Urbán Ernő, Bata Imre, Déry Tibor, H. Barta Lajos, Hermann István, Lux Alfréd és több külföldi író hozzászólásával, és a szerző zárszavával.]

Feldmár, Andrew: What Hungarian Poetry in English? NHQu 33. sz. 137–139.
Grčević, F.: Posjet Institutu za povijest knjizevnosti Madjarske akademije. Umjnost Riječi (Zagreb), 133–136.
Hankiss Elemér: A Stilisztikai és Verstani Munkabizottság eddigi munkájáról. ItK 126–127.
Hopp Lajos: Az Irodalomtudományi Bizottság 1968. évi munkájáról. ItK 125–126.
Horváth Viktor: A Magyarországi Könyvészet (1472–1920) hasonmás kiadása. MKsz 296–297.
Illés László: Magyar – szovjet irodalomtörténeti szimpozium Budapesten. MTud 770–774.
Illés László: Symposium hungaro-soviétique d'histoire littéraire a Budapest. ALitt 379–425.
Jakó Zsigmond: Bibliografia privind istoria hirtiel din România. StudUnivB-B S. Hist. Fasc. 1. 3–15.
Jakobiuk, Jerzy: A magyar–lengyel kulturális és irodalmi kapcsolatok válogatott bibliográfiája. – A „Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből” c. kötetben, Bp. 623–636. Lengyelül is: Bibliografia prac dotychczas polsko – węgierskich stosunków literackich i kulturalnych. SPW 494–503.
Kardos György: A gazdasági reform és a könyvkiadás. Kort 1094–1103.
Kenyeres Agnes: Magyar életrajzi lexikon. 2. köt. Bp. 1104 p.
Kiss József: A Textológiai Munkabizottság 1968. évi működéséről. ItK 127.
Kovács Győző: A csehszlovákiai magyar irodalom története megírásának néhány problémája. Forrás 4. sz. 70–71.
Kovács Győző: Kísérletek a csehszlovákiai magyar irodalom történetének feldolgozására. Forrás 3. sz. 84–86.
Kovács Kálmán: A Kritika hatodik évfolyamáról. TársSz 9. sz. 67–72.
V. Kovács Sándor: Magyar irodalomtörténetírás. 1968. ItK 766–788. [Bibliográfia.]
V. Kovács Sándor: Magyar – szovjet irodalomtörténeti szimpozium. ItK 640–641.
Kozocsa Sándor: Magyar könyvészet 1911–1920. 1–2. köt. Bp. 1939–1942. 538; 558 p. [Hasonmás utányomás.]
Kun József: Ötven éves a Hadtörténelmi Levéltár. Lsz 1–15.
Laczó Katalin: A Tiszatáj kritikai rovatának két éve a statisztika tükrében. (1968–1969) Ttáj 1120–1122.
Lukács, Emil Boleslav: A múlt nem ismétlődhet meg. Új Szó május 23. sz. 6. [Beszéd a magyar PEN Klubban.]
Lukács György: Az új gazdasági irányítás és a szocialista kultúra. Kort 507–518.
Lukács György: Utam a magyar kultúrához. Kort 1017–1026.
Marafkó László: Az orosházi vándorgyűlés. It 682–688. [A Magyar Irodalomtörténeti Társaság rendezvénye.]
Mezey László: A Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottság működése 1961–1968. MKsz 294–296.
Наркнербер, Ф.: Советско–венгерский симпозиум в Будапеште. ВонЛит № 10. p. 251–252. [Beszámoló az Irodalomtudományi Intézetben rendezett tanácskozásról.]
Ortutay Gyula: Az osztályvezetés és beszámolója. MTA I. OK 439–448. [A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának működése, 1969. évi közgyűlés. Hozzászólások: Lakó György: 448–450, Hont Ferenc: 450–451, Trencsényi-Waldapfel Imre: 451–452, Barta János: 452–454, Ortutay Gyula válasza: 455.]
[Paál Rózsa] P. R.: A Társaság életéből. It 961–963. [Magyar Irodalomtörténeti Társaság.]
Paál Rózsa: Krónika (1963–1968). It 223–232. [A Magyar Irodalomtörténeti Társaság működése a jelzett időszakban.]
Pascu, Stefan: L'Université de Cluj. StudUnivB-B S. Hist Fasc. 2. 9–34.
Pergel Ferenc: Kritikai statisztika a könyvkritikáról. Kr 7. sz. 35–38.

- Petróczi István: Hangskodás nélkül. Új Szó 15. sz. 1–2. [Magyar és szlovák írók együttműködéséről.]
- Pomogáts Béla: Magyar irodalomtörténetírás Romániában. Kr 4. sz. 55–57.
- Pražák, Richard: Studie Istvého Frieda. Slavia 1. sz. 170–175. [A cseh–magyar kulturális kapcsolatok kutatásáról.]
- Россианов, Олег Константинович: Из истории венгерской секции МОРПА — «Литературное наследство. Том. 81. 395–402.
- Samociu, Teresa: Antoni Lange — a magyar irodalom népszerűsítője Lengyelországban. — A „Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből” c. kötetben, Bp. 549–564. Lengyelül is: Antoni Lange — propagator literatury węgierskiej w Polsce. SPW 434–447.
- Scheiber Sándor: Magyar költők héber antológiákban. Nagyv 1413–1414.
- Sik Sándor: A kettős végtelen. 1–2. köt. Bp. 368, 243 p. [Tanulmánykötet.]
- Somkuti Gabriella: Nagykönyvtáraink jelentősebb új szerzeményei. MKsz 172–175, 416–419. [Számos irodalomtörténeti vonatkozással.]
- Studien zur Geschichte der deutsch–ungarischen literarischen Beziehungen. Berlin 512 p. [Tanulmánykötet.]
- Sulyok Vince: Magyar irodalom svédül. MMűhely 31. sz. 57–58.
- Szalatnai Rezső: A cseh és szlovák költészet magyarul ISz 565.
- Szalatnai Rezső: Arcképek, háttérben hegyekkel. Bp. 370 p. [Tanulmánykötet.]
- Széles Klára: Egy verselemző szimpozion tanulságai. Korunk 1876–1879. [MTA Irodalomtörténeti Intézetében, Stilisztikai és Verstani Bizottság ülésén.]
- Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 659 p. [Tanulmánykötet.]
- Terbe Lajos: Magyar forradalmi könyvkiadás Szovjet-Oroszországban. MKsz 10–19.
- Tóbiás Áron: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vándorgyűlése. It 232–235. [Nyiregyháza 1968. október 18–20.]
- Törös László: A nagykorúsi Arany János Társaság múltja és jövője. It 688–692.
- Vajda György Mihály: Symposium soviéto–hongrois sur quelques questions méthodologiques de l'histoire de la littérature mondiale. ALitt 179–183.
- Várady Imre: Pirandello és a magyarok. KatSz 2. sz. 167–170.
- [Varga László] V. L.: A Magyar Irodalomtudományi Bizottság és a Modern Filológiai Bizottság közös vitája a Helikonról. Hel 340–342.
- V. Windisch Éva: A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke. 1967. július 1.–1968. december 31. Száz 563–603, 1339–1411.
- Zimierski, Jan: A lengyel nyelvre lefordított magyar könyvek bibliográfiája (1945–1966). — A „Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből” c. kötetben, Bp. 617–621.
- Zimierski, Jan: A magyar irodalom Lengyelországban a második világháború után. — A „Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből” c. kötetében, Bp. 607–616. Lengyelül is: Literatura węgierska w Polsce po drugiej wojnie światowej. SPW 479–493.
- zi: Magyar–szovjet irodalomtörténeti szimpozium, Budapest. Nagyv 1432–1433.
- Zoltán Imre: Az orvosképzés fejlődése és az egyetemi reformok Magyarországon. OrvostörtK 51–53. sz. 51–60.
- [– –]: Az I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának tevékenysége MTA I. OK 421–438.
- [– –]: Emlékkülsők. It 682. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság működéséről.
- [– –]: Magyar írók külföldön. Nagyv 1916.
- [– –]: Osztrák folyóirat magyar száma. Nagyv 1436.

ÁLTALÁNOS RÉSZ

- Andrássy Kurta János: Ókori eredetű magyar emlékek. Életünk 1. sz. 53–66.
- Angyal Endre: Lengyel és magyar barokk. — A „Tanulmányok a magyar–lengyel irodalmi kapcsolatok köréből” c. kötetben, Bp. 211–243. Lengyelül is: Barokk Polski a węgierski. SPW 184–208.
- Bálint, Boris: Az 1586-ra szóló krakkói magyar kalendárium felfedezése. MKsz 168–169.
- Bán Imre: Desiderius Erasmus Roterodamus. 1469–1536. Alf 11. sz. 90–93.
- Baracskai István: Az 1535/36. évi Sopron városi kamarai számadáskönyv néhány tanulsága. Soprsz 207–215.
- Bartha Antal: Kelet-Európa és őstörténetünk. Vság 12. sz. 64–73.
- Békéfi Antal: Zene és szépirodalom 1678–1848-ig. Vasi Sz 255–272, 429–444.
- Bendfy László: A Vay-család golopi levéltára a sárospataki református levéltárban. LSz 290–326.
- Borsa Gedeon: Töredékesen előkerült két ismeretlen XVI. századi magyar nyomtatvány. MKsz 401–403.
- Borsa Gedeon: A „Régi Magyarországi Nyomtatványok” című kiadvány szerkesztési problémái. OSzK Évk 316–324.
- Borzák István: Zur Frage der Rezeption Melanchtons in Ungarn. — A „Studien...” c. kötetben. Berlin, 52–69.
- Csapodi Csaba: Mekkora volt a Corvina-Könyvtár? MKsz 122–135.
- Csapodiné, Gárdonyi Klára: Adalékok a Victorinus-korvina történetéhez. MKsz 170–172.
- Csapodiné Gárdonyi Klára: Adalékok egy korvina-nak tartott kódex hitelességének kérdéséhez. OSzK Évk 379–384.
- Csatkai Endre: Demján János soproni diák emlékkönyve 1737-ből. Soprsz 265–266.
- Dąbrowski, Jan: Krakko és a krakkói egyetem szerepe a magyar kultúra történetében. — A „Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből” c. kötetben. Bp. 55–70. Lengyelül is: Rola Krakowa i Uniwersytetu Krakowskiego w dziejach kultury węgierskiej. SPW 46–58.
- Dávid András: A Mátyás király alakját idéző délszláv epikus énekhagyományról. HungintTudK 97–124.
- Dávid András: Szilágyi Mihály alakja a délszláv vitézi énekek tükrében. — A „Tanulmányok” c. kötetben, Újvidék, 119–140.
- Duka Zólyomi Norbert: Orvosképzés a nagyszombati egyetem orvostudományi karán. OrvostörtK 51–53. sz. 35–50.
- Égető Melinda: Gergelyjárás ének és János napi köszöntő a XVIII. századból. Ethn 568–572. [Szöveggel.]
- Fazakas József: Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I–III. kötetéhez. OSzK Évk 333–347.
- Fried István: Csehek a régi magyar irodalomban. ISz 343–345.
- Gabriel, Astrik L.: Garlandia. Studies in the History of the Mediaeval University. Frankfurt am Main, 287 p.
- Gabriel, Astrik L.: The Mediaeval Universities of Pécs and Pozsony. Frankfurt am Main, 87 p. 15 t.
- Gerézdi Rabán: A krakkói egyetem és a hazai művelődés. — A „Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből” c. kötetben. Bp. 71–78. Lengyelül is: Uniwersytet Krakowski a kultúra węgierska. SPW 59–65.
- Gericz József: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. Száz 611–640.
- Gregor, F.: Slowakische Elemente im Bistritzer Glossar? StudSlav 73–85.

- Györfly György: A magyar egyházszerzés kezdetéről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. MTA II. OK 199 – 225.
- Havas László: Les poèmes de Callimaque adressés au roi Mathias Corvin. AAnt 61 – 63.
- Házi Jenő: Vas megyei középkori oklevelek. Vasi Sz 137 – 140, 305 – 309, 614 – 622.
- Herepei János: A XVII – XVIII. századi hazai könyvforgalom történetéhez. MKsz 284 – 293.
- Hervay Ferenc: Ismeretlen XVI. századi magyarországi nyomtatványok. MKsz 403 – 405.
- Hervay Ferenc: Még egy tíznyelvű Calepinus. MKsz 405 – 406.
- Hetyéssy István: Sopron megyei kortársak levelei I. Rákóczy György támadásának megindulásakor. Soprsz 267 – 271.
- Hoffmann Tamás: „Régi dicsőségünk . . .” Vszág 1. sz. 89 – 98. [A magyar történetkutatásról és Bartha Antal könyvéről.]
- Hopp Lajos: Lengyel vonatkozású irodalmi emlékek a Rákóczi-korból. – A „Tanulmányok a lengyel – magyar irodalom kapcsolatok köréből” c. kötetben, Bp. 263 – 298. Lengyelül is: Sprawy polskie w węgierskich zabytkach literackich z okresu powstania Rakoczego. SPW 223 – 250.
- Hoppál Mihály: A magyar lidérc-hiedelemkör szemantikai modellje. Ethn 402 – 414.
- Jügel, Karl-Heinz: Ungarische Gelegenheits-Dichtung des 17. und 18. Jahrhunderts in der Universitätsbibliothek Jena. – A „Studien . . .” c. kötetben. Berlin, 100 – 112.
- Kapelus, Helena: Zápolya Zsigmond udvara Gruszczyński epigrammáiban. – A „Tanulmányok a lengyel – magyar irodalmi kapcsolatok köréből” c. kötetben, Bp. 145 – 160. Lengyelül is: Dwor Jana Zygmunta Zapolyi w epigramatach Jana Gruszczyńskiego. SPW 107 – 120.
- Karácsonyi Béla: Chronica Hungaro-Polonica. Pars I. (Textus cum varietate lectionum.) AUnivSzeg AHist 1 – 76. [A kiadvány teljes terjedelmét költi.]
- Karner Károly: Soproni adomány a Nemzeti Múzeum könyvtárának gyarapítására. Soprsz 253 – 256.
- Katona Imre: Szemelvények a Bathányi-levéltár anabaptista emlékeiből. Vasi Sz 445 – 452, 601 – 608.
- Keresztury Dezső: A magyarországi korvínak kiállítása a Nemzeti Múzeumban. MKsz 76 – 78.
- Keresztury Dezső: Bibliotheca Corviniana. NHQu 33. sz. 82 – 89.
- [Klaniczay Tibor] K. T.: Renezánsz és barokk kutatások. ItK 522 – 523.
- Sz. Koroknay Éva: Corvinen-Einbände. AHistArt 237 – 255.
- Kovács József László: Amikor a barát imádkozik a Kollégiumért. Alf 5. sz. 92 – 95. [Névtelen szerzőjű magyar vers 1740 utánról.]
- V. Kovács Sándor: Die Sodalitas Litteraria Danubiana und das geistige Leben. – A „Studien . . .” c. kötetben. Berlin, 44 – 51.
- Kovács Sándor Iván – Kulcsár Péter: Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei. 3. r. AHistLittHung IX. 91 – 101.
- Köpeczi Béla: Fénelon Telemachosának első magyarországi fordítási kísérlete. FK 1 – 18. [XVIII. sz. eleje.]
- Krisztinovich Béla: Az anabaptista gyülekezetek frott hagyományai. MKsz 373 – 376.
- Kubinyi András: Polgári értelmiség és hivatalnokréteg Budán és Pesten a Hunyadi- és Jagellokban. LK 204 – 231.
- Lőrinc Péter: A kuruckor. Szubotica, 95 p.
- Lukács László: Monumenta antiquae Hungariae. I. köt. 1550 – 1579. Róma, XXXI [I], 1041 p. (Monumenta historica Societatis Jesu. Vol. 101.)
- Magyar Arnold: Eine vergessene Franziskus-Handschrift. Der Jókai Kodex von Budapest. Archivum Franciscanum Historicum (Firenze) 662 – 677.
- Maksay Ferenc: István koppányi püspök. TörtSz XII. 129 – 130.
- Mályusz Elemér: La chancellerie royale et la rédaction des chroniques dans la Hongrie médiévale. Le Moyen Age 1 – 2. sz. 51 – 86, 219 – 254.
- Mezey László: Notes Iovaniennes sur la Complainte en vieux hongrois. ALitt 21 – 38.
- Mikó Imre: Az emlékezés értelme. IgSz II. 528 – 535. [Az erdélyi emlékiratirodalomról.]
- Novalić, Djuro: A književnosti kontinentalne Hrvatske u 15. stoleću. Izraz (Sarajevo) I. 48 – 61.
- Papp Géza: Przyczynki do związkow dawnej poezji węgierskiej z Polska. SPW 132 – 150. [A tanulmánykötet magyar változatában nem jelent meg.]
- Papp László: Zur Geschichte des Ungarischen im 16. Jahrhundert. ALingu 335 – 370.
- Pirnát Antal: A magyar reneszánsz dráma poétikája. ItK 527 – 555.
- Prohászka János: Simonyi Zsigmond halálának félszázados évfordulójára. MNy 376 – 382. [A HB kérdéséről is.]
- Rácz Zoltán: A jezsuiták Magyarországon. VII 297 – 304.
- Sashegyi Oszkár: Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon (1706 – 1725). MKsz 321 – 338.
- Scheiber Sándor: Héber kódex-maradványok magyarországi kódestáblákban. Bp. 415 p.
- Schellbach, Ingrid: Ungarische Stiluntersuchungen alten Stils. FUF No. 1. 159 – 163.
- Schultheisz Emil: A hazai orvosképzés története a nagyszombati orvosi kar felállításáig. OrvostörtK 51 – 53. sz. 17 – 33.
- Stoll Béla: Stampe popolari veneziane del secolo XVI nella Biblioteca Nazionale Szechenyi di Budapest. Ateneo Veneto 1968. [1969.] 355 – 395.
- Szabó András György: A renezánsz természetfilozófia fejlődéskoncepciójáról. MFilSz XIII. 743 – 754.
- Székely György: Evolution de la structure et de la culture de la classe dominante laïque dans la Hongrie des Árpád. AHist 223 – 252.
- Szepessy Tibor: A Pray-kódex európai kapcsolataihoz. ItK 63 – 65.
- Szepessy Tibor: Beiträge zu den Quellen des Pray-Kodexes. AAnt 49 – 53.
- Szigeti Kilián: Mátyás király liturgikus kódexei. MKsz 268 – 273.
- Tompa József: Mordályégető szavunk s a Vak Botytyánról való ének hitellessége. MNy 467 – 471.
- Tóth István: Latin nyelvű humanista költészetünk. IgSz II. 720 – 729. [kb. 1620-ig.]
- Török Sándor: A két honfoglalás kérdéséhez. Forrás 4. sz. 58 – 64.
- Trencsényi-Waldapfel Imre: Erasmus születésének ötszázadik évfordulója. VII X. 583 – 590.
- Trócsányi Zsolt: XVI – XVII. századi történelmünk vitás kérdéseivel. Vszág 5. sz. 30 – 38.
- Varjas Béla: A magyar könyvkiadás kezdeti és a krakkói magyar nyelvű kiadványok. – A „Tanulmányok a lengyel – magyar irodalmi kapcsolatok köréből” c. kötetben. Bp. 79 – 128. Lengyelül is: Początki węgierskiego drukarstwa i krakowskie druki w języku węgierskim. SPW 66 – 94.
- Varga Imre: Ismeretlen németelnes vers 1664-ből. ItK 477 – 479.
- Varga Imre: Magyar költői emlékek II. Rákóczi György lengyelországi hadjárataról. – A „Tanulmányok a lengyel – magyar irodalmi kapcsolatok köréből” c. kötetben, Bp. 245 – 261. Lengyelül is: Kampania polska Jerzego II Rakoczego w węgierskich zabytkach poetyckich. SPW 209 – 222.
- Voigt Vilmos: „A szerelem kertjében.” Szempontok lírai népdalszövegeink kialakulásának és alkotómódjának vizsgálatához. Ethn 235 – 261.
- Zolnay László: Ünnepek és hétköznap a középkori Budán. Bp. 227 p.

EGYES ÍRÓK

Apácai Csere János

Nagy Pál: Két palimpszeszt. MMűhely 31. sz. 5 – 10.

Apor Péter

Kósa Ferenc: A magánhangzók jelölése A. P. kéziratában. NyÍtudK 101 – 109.

Balassi Bálint

Eckhardt Sándor: B. B. és Lengyelország. — A „Tanulmányok a lengyel — magyar irodalmi kapcsolatok köréből” c. kötetben. Bp. 161 — 174. Lengyelül is: Zwiadzki B. B. z Polska. SPW 121 — 131.
Gál István: B. B. Campianus-a. ItK 578 — 585.
Komlowszki Tibor: B., Kerecsényi Judit és az Eurialus és Lucretia. ItK 391 — 406.
Komlowszki Tibor: Considérations sur la physiologie de la poésie de B. ALitt 315 — 328.

Bethlen Gábor

Kovács Sándor Iván — Kulcsár Péter: B. G. könyvtárának újabban előkerült darabja. MKsz 376 — 377.
Nagy László: B. G. a független Magyarországért. Bp. 484 p.

Bethlen Miklós

Jankovics József: Zilahi János legációsi levele B. M.-hez (?) 1692-ből. AHistLittHung IX. 103 — 105.

Bocattus János

Gál István: Az első Magyarországon nyomtatott angol nyelvű szöveg. MKsz 149 — 151. [B. J. ?]

Bod Péter

Kóczy László: B. P. emlékezete. IgSzó I. 467 — 470.

Bogáti Fazekas Miklós

Daniel, Gy.: La première production de la littérature artistique hongroise sur Skanderberg. Studia Albanica No. 1. p. 137 — 139.

Bonfini, Antonio

Kulcsár Péter: Kálmán király B. Magyar Történetében. ItK 87 — 93.

Borsos Tamás

Gál István: B. T. Londonban őrzött két levele. Korunk 932 — 934. [Szövegközlés.]
Kóczy László: Alexandriai Philon hatásának nyomai B. T. naplóiban. NyITudK 67 — 78.

Comenius, Ján

Kapronczay Károly: Comenius und die Erziehung zur Hygiene. OrvostörtK Suppl. 4. 81 — 92.

Csanádi Albert

Csanád Béla: Cs. A. verses zsolozsmája. Vig 546 — 549.

Dávid Ferenc

Kathona Géza: Problémák D. F. antitrinitárius tevékenységének kezdeti szakaszában. ItK 697 — 702.

Dobokay Sándor

Erdélyi Péter: D. S. levelei Melith Péterhez. ItK 718 — 721.

Emericus Ungarus

Bienkowska, Barbara: Kronika Emeryka Węgra (1516 — 1531) jako źródło Wapowskiego. Wrocław — Warszawa — Kraków, 271 p.

Eszterházi Miklós

Kovács József László: E. M. intő levele Sopronhoz 1620-ból. Soprsz 373 — 375.

Illésházy István

Benda Kálmán: Rimay János levele I. I.-hoz. ItK 603 — 604.

Janus Pannonius

Garézdí Rabán: Der Weltruf des J. P. und die deutsche Vermittlung. — A „Studien...” c. kötetben. Berlin, 32 — 43.

Gyárfás Endre: „Hívő soha nem lehet poeta” J. P. különös életútja. Vil 501 — 507.

Karlsruzi Névtelen

Dienes Erzsébet: Az Érdy-kódex írójáról. MNy 312 — 315. [Személyeskedő vitacikk újabb adatok nélkül.]

Köleséri Sámuel

Jakó Zsigmond: A XVIII. század eleji román művelődési élet és a korai német felvilágosodás kapcsolatai K. S. levelezésének tükrében. NyITudK 55 — 66.

Krman Dániel

Mínárik, Jozef bevezető tanulmánya K. D.: Itinerarium (Bratislava 976 p.) c. kötetéhez.

Lackner Kristóf

Kovács József László: Egy magyar humanista írói portréjának kialakulása. (Írások L. K.-ról 1631-től 1944-ig). StudLitt 55 — 73.

Mikes Kelemen

Buzinkay Géza: Sanitary References in K. M.-s Letters from Turkey. OrvostörtK Suppl. 4. 93 — 101.

Hopp Lajos: A Törökországi Levelek és a Perzsa levelek. ItK 65 — 72.

Hopp Lajos: M. K. a műfordító. ItK 643 — 657.

Otrokocsi Főrís Ferenc

Bán Imre: Ismeretlen adatok O. F. F. életéhez. AHistLittHung IX. 111 — 113.

P. mester

Moravcsik Gyula: Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen. Revue des Études Sud-Est Européennes. No. 1. 167 — 174.

Szegfü László: Anonymus és a kumánok. MKsz 220 — 238.

Pápai Páriz Ferenc

Oláh Andor: P. P. F., a magyar Hippokratész (1649 — 1716). OrvostörtK 50. sz. 87 — 106.

Ransanus, Petrus

Berlász, Jenő: Über die Vorbesitzer des R.-Kodex. MKsz 97 — 107.

Kulcsár Péter: R. Epitoméjának kéziratai. MKsz 108 — 120.

Rimay János

Benda Kálmán: R. J. levele Illésházy Istvánhoz. ItK 603 — 604.

Rődi Cseh István

Szabó T. Attila: Cs. I. deák nyelvéhez. MNy 25 — 33.

Sylvester János

Dán Róbert: Ismeretlen S.-nyilatkozat Laziusnál. ItK 454 — 456.

Dán Róbert: S. héber betűi és forrásai. MKsz 163 — 168.

Szenci Molnár Albert

Turóczy-Trostler József: A. Sz. M. in Heidelberg. — A „Studien...” c. kötetben. Berlin, 70 — 99.

Szeplsi Csombor Márton

Kovács Sándor Iván: Sz. Cs. M., az első magyar útleírás szerzője Lengyelországban. (1616 — 1618). — A „Tanulmányok a lengyel — magyar irodalmi kapcsolatok köréből” c. kötetben. Bp. 175 — 210.
Lengyelül is: M. Cs. z Sz., autor pierwszego węgierskiego opisu podróży po Polsce. (1616 — 1618.) SPW 151 — 183.

Cs. Szabó László: Két Shakespeare-kori tanú. Thomas Platter és Sz. Cs. M. angliai utazása. MMűhely 31. sz. 37 — 46.

Toroczka Máté

Dankanits Ádám: Adatok T. M.-ről. AHistLittHung IX. 107 — 109.

M. Tótfalusi Kis Miklós

Harry Carter — Buday György: T. K. M. és a Janson-féle betűformák. MKsz 136 — 141.

Újfalvi Imre

Keserű Bálint: U. I. és az európai „későhumanista ellenzék.” *AHistLittHung* IX. 3–46.

Vitéz János

Boronkai Iván: A ritmikus próza V. J. leveleiben. *ItK* 693–696.

Wesselényi István

Varga Imre: Egy periodikus emlékirás a Rákóczi-szabadságharc idejéből. *MTA I. OK* 243–265.

Weszprémi István

Nagy Pál: Két palimpszeszt. *MMűhely* 31. sz. 5–10.

III.

(Felvilágosodás és reformkor)

ALTALÁNOS RÉSZ

- Abaffy Erzsébet: XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. *Bp.* 71 p.
- Angyal Endre: Sopron 18. századi magyar irodalmi életéből. *SoprSz* 247–252.
- Békési Antal: Zene és szépirodalom 1678–1848-ig. *Vasi Sz* 255–272, 429–444.
- Berlász Jerő: Az Ilésházy-könyvtár. Fejezet az Országos Széchényi Könyvtár állománytörténetéből. *OSzK Évk* 57–97.
- [Csatkai Endre] Cs. E.: Egy újabb paszkvill feltűnése *SoprSz* 264. [1785-ből való adat.]
- Dán Róbert: A pozsonyi héber nyomda. *OSzK Évk* 385–391.
- Dezsényi Béla: A magyarországi hírlapkiadás és hírlapterjesztés múltjából. *MKsz* 382–388.
- Fenyő István: Haza és tudomány. *Bp.* 449 p. [Tanulmánykötet.]
- Fodor Géza: A polgári dráma és drámaelmélet kezdetei. *MűiSz* 173–230.
- Fried István: Die Rezeption der südslawischen Volksdichtung in der Literatur der ungarischen Aufklärung. *StudSlav* 103–118.
- Häckel, Manfred: Der Befreiungskampf des ungarischen Volkes 1848/49 in der deutschen Literatur. — A „Studien . . .” c. kötetben, Berlin, 298–319.
- Henning, Hans-Vizkelety András: Dichter und Schriftsteller aus Ungarn in deutschsprachigen Almanachen 1750–1850. — A „Studien . . .” c. kötetben. Berlin, 165–185.
- Horváth Károly: A műfajok problémája a klasszicizmus és a romantika korában a lengyel és a magyar irodalomban. — A „Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből” c. kötetben, *Bp.* 331–374. Lengyelül is: Zagadnienie gatunkow literackich w literaturze węgierskiej i polskiej epoki klasycyzmu i romantyzmu. *SPW* 251–286.
- Jancsó Elemér: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. *Bukarest*, 427 p.
- Jelenits István: A latin nyelvű epigramma tizen-nyolcadik századbéli piaristák költői gyakorlatában. *ItK* 176–198.
- Józa György: Egy 140 éves iskolai folyóiratról. *Korunk* 1283–1284. [„Barátság Lántza”, megjelent Kolozsvárott.]
- Kókay György: A Kosciuszko-felkelés visszhangja a korabeli magyar sajtóban. — A „Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből” c. kötetben, *Bp.* 301–316.
- Kovács József László: Literáti Nemes Sámuel 1841-es rablőhadjárata Sopronban. *SoprSz* 84–89.
- Kovács Magda: A Pesti Hírlap cenzúrázása (1841–1844). *MKsz* 339–351.
- Mezei Márta: Dalköltészetünk a felvilágosodás korában. *ItK* 220–242.
- Némédi Lajos: Die Rolle des deutschen Vorbildes in der ungarischen Aufklärung. — A „Studien . . .” c. kötetben, Berlin, 113–125.
- Padányi Klára: A XVIII. század és a felvilágosodás francia irodalma az újabb francia irodalomtörténetírás tükrében. *ItK* 296–314.
- Reychman, Jan: Kulturális érdeklődés Magyarország iránt a XVIII. századi Lengyelországban. — A „Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből” c. kötetben, *Bp.* 317–330. Lengyelül is: Z zainteresowań kulturalnych Węgrami w Polsce pod koniec XVIII wieku. *SPW* 289–299.
- Sárközy Péter: A XVIII. század olasz irodalma az újabb olasz irodalomtörténetírás tükrében. *ItK* 331–342.
- Sierozewski, Andrzej: Benyovszky Móric a magyar és a lengyel irodalomban. — A „Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből” c. kötetben, *Bp.* 375–406. Lengyelül is: Maurycy Beniowski w literaturze węgierskiej i polskiej. *SPW* 300–325.
- Somkuti Gabriella: A Széchényi Könyvtár gyarapodása 1848–1856. *OSzK Évk* 103–123.
- Sötér István: A felvilágosodás és a romantika. *Kr* 10. sz. 13–26.
- Steiner, Gerhard: Die Anfänge der Rezeption des ungarischen Volksliedes in Deutschland. — A „Studien . . .” c. kötetben, Berlin, 247–274.
- Sternberg János–Tardy Lajos: Magyar vonatkozású nyomdászati ritkaság a moszkvai egyetemi könyvtárban. *MKsz* 377–380.
- Szabó T. Attila bevezető tanulmánya a „Haja, haja, virágom” (Bukarest 334 p.) c. kötethez.
- Szauder József: A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a felvilágosodás magyar irodalmában. *FK* 46–67.
- Szauder József: A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai. *ItK* 131–175. [Hozzászólások: Baróti Dező 156–159, Kosáry Domokos 159–161, Hopp Lajos 161–163, Sziklay László 163–165, Némédi Lajos 165, Gyenis Vilmos 165–167, Vörös Károly 167–169, Szathmári István 169–171, R. Várkonyi Ágnes 171–173, Barta János 173–174, Szauder József zárszava 174–175.]
- Szečko Károly: Adatok az Egri Kaszinó Könyvtára reformkori történetéhez. *MKsz* 155–157.
- Szegedy-Maszák Mihály: A XVIII. századi angol irodalom a kutatás tükrében. *ItK* 315–330.
- Szeli István: A felvilágosodás két arca. *Híd* 872–886.
- Sziklay László: Wege der deutsch–slowakisch–ungarischen Kulturvermittlung zur Zeit des Auflebens der slowakischen Literaturen. — A „Studien . . .” c. kötetben, Berlin, 126–140.
- Szölke György–T. Halász Mária: A XVIII. század orosz irodalma az újabb szovjet irodalomtörténeti kutatások tükrében. *ItK* 342–348.
- Tarnai Andor: Extra Hungarum non est vita. *Bp.* 107 p.
- Török[né]–Erdélyi Ilona: Das „Junge Deutschland” und das „Junge Ungarn”. — A „Studien . . .” c. kötetben, Berlin, 186–201.

EGYES ÍRÓK

Aranka György

Nagy Pál: Egy elfelejtett évforduló. *IgSzó* I. 141–144.

Bajza József

B. J. és Toldy Ferenc levelezése. *Bp.* 708 p.

Batsányi János

Mezei Márta: B. J.: A franciaországi változásokra. *ItK* 265–269. [Elemzés.]

Beck Károly

Mádl Antal: K. B. Ein Vermittler zwischen ungarischer, österreichischer und deutscher Literatur. — A „Studien . . .” c. kötetben, Berlin 202–213.

Berzsenyi Dániel

Erőss Ágota: Ismeretlen B.-dokumentumok. *It* 860–875.

Hetyéssy István: Adalékok és dokumentumok B. D. életrajzához. *ItK* 604–613.

- Kostyál István: Néhány ismeretlen B.-emlék. ItK 482–484.
- Sziklay László: B. D. episztolája Vitkovics Mihályhoz. ItK 586–593.
- Zubreczky György: B. D.: A közelítő tél. ItK 290–295.
- Bessenyei György**
- Bíró Ferenc: Érzékenység, természet, gondviselés. (B. Gy. indulása. I.) ItK 199–219.
- Bíró Sámuel**
- Létay Lajos: B. S. huszártizedes feljegyzéseiből. Útunk júl. 25. p. 6–7. [Kézirat napló 1848/49-ből.]
- Bolyai János**
- Mikó Imre: B. J. vallomása. IgSzó I. 231–236.
- Böloni Farkas Sándor**
- Gál István: B. F. S. angol–amerikai könyvjegyzéke. Műsz 147–149.
- Buczy Emil**
- Csetri Lajos: Adalékok Döbrentei Erdélyi Múzeumának irodalomszemléletéhez. AHistLittHung IX. 47–59.
- Conradi Norbert**
- Jelenits István: A latin nyelvű epigramma tizen-nyolcadik századbeli pliaristák költői gyakorlatában. ItK 176–198. [Részletesen C. N.-ről is.]
- Jelenits István: C. N.: Sic est, conscripsi versus... ItK 243–246. [Elemzés.]
- Csokonai Vitéz Mihály**
- Boros Dezső: Adalékok Cs. csurgói tanárságához. StudLitt 93–108.
- Juhász Géza–J. Gulyás Margit: Cs. latin zsenéi. StudLitt 75–91.
- Nemes Nagy Ágnes: Egy Cs.-vers keletkezéséről. It 120–125.
- Szaunder József: Az estve és Az álom keletkezése. (Bevezetés az elemzéshez.) ItK 1–32.
- Szegedy-Maszák Mihály: Cs.: A magánosságához. ItK 281–290. [Elemzés.]
- Pukánszky Kádár Jolán: Cs. drámai kéziratának problémái. It 884–903
- Dayka Gábor**
- Kabdebó Lóránt: D. G.: A rettenetes éjszaka. ItK 269–274. [Elemzés.]
- Dugonics András**
- Szigethy Gábor: D. drámai magyarításai az első Magyar Játászó Színi Társaság színpadán. FK 24–45.
- Eötvös József**
- Bényei Miklós: E. J., mint könyvtári olvasó. Ktáros 556–557.
- Gál István: John Stuart Mill magyar kapcsolatai. FK 211–220.
- Oltványi Ambrus: Még egyszer E. J. kézirat feljegyzéseiről. ItK 457–459.
- Faludi Ferenc**
- Géfin Gyula: Adalékok F. F. családjának történetéhez. ItK 479–482.
- Pör Péter: F. F. és a Forgandó szerencse stílustörténeti helye. ItK 246–258.
- Fáy András**
- Molnár József: Pap Endre levelei Szemere Pálhoz Kőlcsey Ferenc szobrának létrehozása ügyében. Szabolcs-Szatmári Sz 3. sz. 57–73, 4. sz. 55–73. [71–72: F. A. levele Szemere Pálhoz.]
- Fazekas Mihály**
- Görömbel András: F. M.: Mint mikor a nap. ItK 274–281. [Elemzés.]
- Horvát István**
- Indali György: H. I. könyvtára. OSzK Évk 98–102.
- Hugo Károly**
- Antal Gábor: A próféta pörölye. Látóhatár 1146–1152.
- Kármán József**
- Turczel Lajos: Az igényesség és korszerűség példája. ISz 244–251.
- Katona József**
- Bognár András: Még egyszer „K. J. kritikai kiadása körül...” Forrás 2. sz. 83.
- Heltai Nándor: Mikor született K. J.? Forrás 2. sz. 82.
- Orosz László: Hiperlojális-e a Bánk bán? Forrás 3. sz. 74–75.
- Sötér István: Bánk világa. Kr 12. sz. 17–22.
- Kazinczy Ferenc**
- Csetri Lajos: K. „A tanítvány”-a. ItK 258–265. [Elemzés.]
- Szaunder József: K.-s Klasszizmus. – A „Studien...” c. kötetben, Berlin, 141–157.
- Turczel Lajos: Kassa szerepe és hatása K. életében és életművében. ISz 154–159.
- Kossuth Lajos**
- Kakuk Zsuzsanna: Les manuscrits inédits de K. sur la langue turque. AOrient 81–105.
- Kováts Antal**
- T. Erdélyi Ilona: A magyar „Római éjszakák”. FK 102–120.
- Kőlcsey Ferenc**
- Fried István: K. F. fordításai? ItK 702–704.
- Molnár József: Pap Endre levelei Szemere Pálhoz K. F. szobrának létrehozása ügyében. Szabolcs-Szatmári Sz 3. sz. 57–73, 4. sz. 55–73.
- Németh G. Béla: K.: Elfojtódás (!). MNy 357–362.
- Somlyó György: A szép- és nem-szépírodalomról. Úf 6. sz. 80–89, 7. sz. 105–111.
- Pap Endre**
- Molnár József: P. E. levelei Szemere Pálhoz, Kőlcsey Ferenc szobrának létrehozása ügyében. Szabolcs-Szatmári Sz 3. sz. 57–73, 4. sz. 55–73.
- Pethe Ferenc**
- Hiller István: Soproni és megyei vonatkozások P. F. gazdasági könyveiben. SopSz 352–356.
- Petőfi István**
- Sebestyén Erzsébet: P. I. kiadatlan levelei. Forrás 1. sz. 45–51.
- Petőfi Sándor**
- Békés István: P. nyomában. Bp. 528 p.
- Benkő Samu: A história és a vers. – Lenkei százada. – IgSzó II. 882–892.
- Dávid Gyula: P. és a román szocialista mozgalom. Korunk 993–998.
- Dersi Tamás: A színész P. igazsága. Kort 1802–1805.
- Fekete Sándor: A követhetetlen. Kr 11. sz. 3–12.
- Fekete Sándor: Les anges et obsessions de P. ALitt 329–350.
- Fekete Sándor: P., a vándorszínész. Bp. 219 p.
- Fekete Sándor: P. és Schiller. ItK 33–46.
- Fekete Sándor: P. és Scribe. MTud 455–459.
- Fekete Sándor: P. és Széchenyi. Kort 452–466.
- Franyó Zoltán: 120 Jahre seit S. P.-s Tod (1823–1849). Neue Literatur (București), No. 7. 91–93.
- Gáldi László: P. kisebb műfordításai. ItK 407–421.
- Gerskovic, Alekszandr: A Zöld Marci. ItK 711–715.
- Imre Lajos: P.: közügy. Ttáj 660–663.
- Jancsó Elemér: Adatok Teleki Sándor életéhez. StudUnivB-B S. Phil Fasc. 1. 91–95.
- Jordáky Lajos: A munkásmozgalom és P. IgSzó II. 558–568.
- Kiss József: P in der deutschsprachigen Presse Ungarns vor der Märzrevolution. – A „Studien...” c. kötetben. Berlin, 275–297.

- Kozma Dezső: A kolozsvári P.-kutatás történetéből. IgSzó II. 568–575.
- Kozma Dezső: Petőfiana. Korunk 1102–1104.
- Kuczka Péter: Megjegyzések P. egyik verséhez. ItK 704–711.
- Lajos L.: P. – 120 ani. Tribuna (Cluj) No. 31. p. 2.
- Lukács, Emil Boleslav: 120. výročí smrti básníka Sándora Petőfiho. Nové Slovo 31. sz. 1.
- Lukács Sándor: A különbözők. Korunk 987–992.
- Lukács Sándor: Aszimmetrikus ihletek. ItK 658–670.
- Lukács Sándor: P. et Cabet. ALitt 67–88.
- Mezősi Károly: „Lanc” vagy „Lant” versei? It 875–880.
- Mezősi Károly: P. Dunavécsein. Forrás 2. sz. 38–46, 34–46.
- Mitruly Miklós: Egy vers és folklór-összefüggései. IgSzó II. 1035–1042.
- Pándi Pál: Földregés idején. Új 8. sz. 3–9, 9. sz. 103–109.
- Pándi Pál: Jegyzetek Az apostol-ról. MTA I. OK 151–182.
- Pándi Pál: Jegyzetek P. gondolatvilágáról. It 290–316.
- Pándi Pál: Lépésről lépésre. Kort 1108–1118.
- P.-emlékszm. IgSzó II. 2–240.
- P.-emlékszm. Utunk júl. 25.
- Simon István: P. példája. Új 10. sz. 109–116. (Sz): Két romániai magyar folyóirat P.-száma. Nagyv 1908–1909. [Utunk, Igaz Szó.]
- Szeghy Imre: P. v Prešove. Vychodoslovenské Noviny (Košice) jún. 13. sz. 7.
- Urbán Aladár: P. népgyűlése körül. Kr 11. sz. 32–35.
- Васильев, Сергей Александрович: Певец свободы и любви. — „Проза про поэзию. Москва, 231–214.
- [– –]: P. Nagyv 1430.
- Sárvári Pál**
- Borzák István: S. P. levelezéséből. KIt 368–373.

- Széchenyi István**
- Fekete Sándor: Petőfi és Sz. Kort 452–466.
- Szemere Pál**
- Molnár József: Pap Endre levelei Sz. P.-hoz Kőlcsey Ferenc szobrának létrehozása ügyében. Szabolcs-Szatmári Sz 3. sz. 57–73, 4. sz. 55–73.
- Táncsics Mihály**
- Hermann, Eva: Die Geschichte der Schrift Sajtószabadságról nézetel egy rabnak von M. T. — A „Studien...” c. kötetben. Berlin, 214–231.
- H. Kohut Mária: Az Arany Trombitának (1869), T. lapjának kauciója. MKsz 48–52.
- Teleki László**
- Domokos László: Titkok T. L. koporsója körül. Kort 1635–1639.
- Toldy Ferenc**
- Bajza József és T. F. levelezése. Bp. 708 p.
- Walkó György: Der Bahnbrecher der ungarischen Literaturgeschichte besucht Goethe. — A „Studien...” c. kötetben, Berlin, 158–164.
- Vörös Mihály**
- Eckhardt Sándor: Ki volt V. M.? ItK 456.
- Vörösmarty Mihály**
- Fehér Géza: V.-hoz írott ismeretlen köszönő levél. ItK 484–486.
- Gergely Pál: V. M. ismeretlen akadémiai kézírataiból. MTud 102–107.
- Horváth János: V. M. drámái. Bp. 145 p.
- Lyy, Toivo: Vörösmarty „Szózat” and Runebergs „Unser Land. — A „Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum, Helsinki 23–28. VIII. 1965. c. kötetben, Helsinki 1968. [1969], Pars 2. 430–434.
- Sonkoly István: Megzenésített V.-művek. Alba Regia VIII–IX. 268–276.

IV.

(A XIX. század irodalma)

ÁLTALÁNOS RÉSZ

- Barta János: Die ungarische Literatur und der „poetische“ Realismus. — „A Studien...” c. kötetben. Berlin, 320–338.
- Benkő Samu: Emlékezés az Erdélyi Múzeumegyesület megalapítására. Korunk 1685–1687. [1859.]
- Gál István: John Stuart Mill magyar kapcsolatai. FK 211–220.
- Juhász Ferencné: Az irodalomszemlélet változásáról a századfordulón (A Hét 1890–1905). ItK 566–577.
- Juhász Ferencné: Vázlat a szecesszióról. Nagyv 1219–1227.
- Kántor Lajos: A „tisztá” epika felbomlása. NyItudK 123–131. [A századforduló novellisztikájának kérdéséhez.]
- Komlós Aladár: A „szecesszió” körül. Vság 12. sz. 73–76.
- Kovacek, Božidar: Néhány elfelejtett újdívidéki magyar nyelvű folyóirat. HungIntTudK 91–96.
- Lőrinc Péter: Bánáti magánkönyvtárak. HungIntTudK 135–151.
- Pór Péter: Az európai és a magyar szecesszió líra-szemlélete Hel 116–126.
- Pór Péter: Az irodalmi szecesszió fogalmáról. Vság 8. sz. 77–84.
- Sinkó Ferenc: A Magyar Szemle (1888–1906). Vig 303–312.
- Sötér István: Nemzeti önévelésért. Kr 1. sz. 43–45.
- Sötér István: Взоры романтизма. ALitt 55–66.
- Staud Géza: A századforduló drámája, szinpada. Hel 110–115.
- Tamás Attila: A stílus néhány kérdése — egy periódus lírájának tükrében. ItK 459–464.
- Vajda György Mhály: Vázlat a századforduló irodalmáról. Hel 3–13.

- Várady-Sternberg János: Egy magyar munkás levele Tolsztojhoz. Szabolcs-Szatmári Sz 2. sz. 87–89.
- R. Várkonyi Ágnes: Historiográfiai törekvések Magyarországon a XIX. században. Száz 939–989.
- R. Várkonyi Ágnes: Művelődéstörténeti törekvések a hazai polgári történettudományban. Vság 10. sz. 1–9.
- [– –]: A magyar századvég modern prózaírói törekvéseiről. Hel 77–94. [Czine Mihály, Németh G. Béla opponensi véleménye Diószegi András kandidátusi vitáján, valamint a jelölt válasza.]

EGYES ÍRÓK

- Arany János**
- Ifj. Bonnyai Sándor: A. köszönő közleménye. ItK 615.
- Dánielisz Endre: A. és Mentovich barátsága. Korunk 935–939.
- Dánielisz Endre: Hol van a temesvári A.-portré? Korunk 497.
- Gál István: John Stuart Mill magyar kapcsolatai. FK 211–220.
- Margócsy József: Hány szótagos a *néhai* szó A. verseiben? MNyr 406–407. [Utána Ferenczy Géza megjegyzése, 407–408.]
- Pálffy Endre: Adalékok az A.-Coşbuc párhuzamhoz. FK 211–228.
- Sáfrán Györgyi: A. J. ismeretlen írásai az 1847-i színtől fűzvestről és egy lappangó A.-levél ItK 613–615.
- Szépe György: Nyelvészeti jegyzetek A. J.-nak „Vallami az asszonáncról” című tanulmányáról. MNyr 1–32.
- Szilágyi Domokos: Kortársunk, A. J. Bukarest, 133 p.
- Zsoldos Jenő: Kítől vásárolt földbirtokot A. J.? ItK 594–595.

Arany László

Juhász Ferenc bevezető tanulmánya A. L.: A déli-
bábok hőse (Bp. 157 p.) c. kötetéhez.

Keresztúry Dezső: A költő fia. It 693–702.

Benedek Elek

Balogh Edgár: B. E. három ajándéka. IgSzó I. 803–
807.

Benedek Marcell: B. E. Utunk Évk 237–238.
Egyed Ákos: B. E. és a „székelykérdés”. Korunk
1317–1322.

Faragó József: B. E. pályája. IgSzó II. 579–587.
Jancsó Elemér: B. E. életműve. Korunk 1873–1876.
[– –]: Levelesláda. IgSzó II. 819–829.

Bérczy Károly

Vajthó László: B. K. rehabilitálása. Alf 12. sz. 51–56.

Bródy Sándor

Csetriné Lingvai Klára: Gyarmathy Zsigáné irodalmi
levelezéséből. NyItudK 162–169.

Juhász Ferencné kísérő tanulmánya B. S.: Az ezüst
kecske. A nap lovagja. (Bp. 585 p.) c. kötetéhez.

Chernel Kálmán

Szövényi István: Képek a dualizmus-kori Kőszeg
történetéből Ch. K. naplói alapján. Vasí Sz 124–
136.

Eötvös Károly

Hanák Péter: Kései rehabilitáció. Vil 158–161.

Fraknói Vilmos

Rottler Ferenc: F. V. történetirői pályakezdése. Száz
1046–1076.

Gárdonyi Géza

Naszádosi István: G. G. nyomai a sárvári római ka-
tolikus iskolaszék jegyzőkönyveiben. Vasí Sz 613.
Szecskó Károly: G. G. egri könyvadományai. MKsz
273–274.

Szecskó Károly: G. G. mint az egri kórházi könyvtár
alapítója. Ktáros 481.

Sziklay László: Romantika és realizmus a század-
forduló történeti regényeiben (Sienkiewicz-Jirá-
sek-G). – A „Tanulmányok a lengyel–magyar
irodalmi kapcsolatok köréből” c. kötetben, Bp.
509–547. Lengyelül is: Powieść historyczna na
przełomie XIX i XX stulecia (Sienkiewicz-Jirá-
sek-G). SPW 400–433.

Gozsdu Elek

Ács Margit kísérő tanulmánya G. E.: Kód (Bp. 579 p.)
c. kötetéhez.

D. Bognár Katalin: G. E. Forrás 4. sz. 42–43.

Pongrácz P. Mária utószava G. E.: Anna-levelek
(Bukarest, 318 p.) c. kötetéhez.

Gyulai Pál

Csetriné Lingvai Klára: Gyarmathy Zsigáné irodalmi
levelezéséből. NyItudK 162–169.

Jókai Mór

Antall József: J. M. ismeretlen levele Korányi Frigyes-
hez és Laborfalvi Róza halála. OrvostörtK 50. sz.
149–153.

Csetriné Lingvai Klára: Gyarmathy Zsigáné irodalmi
levelezéséből. NyItudK 162–169.

Nacsády József: A J.-művek lengyel alakjainak fő vo-
násai. – A „Tanulmányok a lengyel–magyar iro-
dalmi kapcsolatok köréből” c. kötetben, Bp. 443–
467. Lengyelül is: Ważniejsze cechy charakterys-
tyczne postaci w utworach Jókaiego. SPW 355–
375.

D. Szemző Piroska: Heckenast és Vajda szerepe J.
„A Hon” című lapjának megindulásában. MKsz
253–267.

Justh Zsigmond

Diószegi András kísérő tanulmánya J. Zs.: Regények
(Bp. 484 p.) c. kötetéhez.

Kemény Zsigmond

Baffy Dezső: Montesquieu hatása a fiatal K.
gondolkodására. StudLitt 109–120.

Nagy Miklós utószava K. Zs.: A rajongók (Bp. 526 p.)
c. kötetéhez.

Tóth Gyula kísérő tanulmánya K. Zs.: A szív örvényel
(Bp. 491 p.) c. kötethez.

Zsoldos Jenő: L. Feuerbachot idézte-e K. Zs. az
Erdélyi Híradóban? MKsz 151–155.

Kiss József

Csetriné Lingvai Klára: Gyarmathy Zsigáné irodalmi
levelezéséből. NyItudK 162–169.

Madách Imre

Baranyi Imre: A fiatal M. Pesten. StudLitt 121–136.
Gál István: Wirginia (I) Woolf angol M. kiadása. ISz
534–536.

Radó György: Dzieje sceniczne „Tragedii człowieka”.
Dialog No. 4. 104–118.

Végh Ferenc: M. – piarista novicius? ItK 716.

Meltzl Hugó

Berczik Árpád: Die ersten ungarischen Verkünder
der Weltliteratur und der vergleichenden Lite-
raturwissenschaft, Zagadnienia rodzajów literac-
kich (Lódz), 155–173.

Mentovich Ferenc

Dánielisz Endre: Arany és M. barátsága. Korunk
935–939.

Mikszáth Kálmán

Nacsády József: M. K. és a Magyar Játékszín. It
903–918.

Ormódi Bertalan

Zsoldos Jenő: O. B. és a függetlenségi eszme. SoprSz
289–296.

Papp Dániel

Juhász Géza: P. D. és a Vajdaság művészi ábrázolása
a kortársak és utódok műveiben. – A „Tanul-
mányok” c. kötetben, Újvidék, 141–158.

Petelei István

Kozma Dezső: Egy erdélyi novellista. Bukarest,
141 p.

Rákosi Jenő

Németh G. Béla: A „közepes ember” fölmagasztalása.
ItK 556–565.

Riedl Frigyes

Vita Zsigmond: R. F. Ady-értékelése. Korunk 133–
136.

Tompa Mihály

Konček, Dušan: Záhada čiernej knihy. Smer, ápr.
11. sz. 7–8.

Mezei József: T. M. és a költőiség. It 76–90.

Tóth Lőrinc

Gál István: T. L. Owenről. ISz 747–748.

Tömörkény István

Baránszky Jób László: T. táji impresszionizmusa. It
703–731.

Kispéter András: Néhány megjegyzés T. impresszio-
nizmusához. It 731–734.

Utasi Csaba: T. és a parasztnovella. – A „Tanulmá-
nyok” c. kötetben, Újvidék, 317–344.

Vajda János

Komlós Aladár: V. J. és Baudelaire. FK 207–210.
Miklóssy János: V. J. ismeretlen évei. ItK 72–81.
Németh G. Béla: V. J.: A vaáli erdőben. MNyr
69–73.

Scheiber Sándor–Zsoldos Jenő: V. J. két levele.
ItK 721–723.

D. Szemző Piroska: Heckenast is V. szerepe Jókai
„A Hon” című lapjának megindulásában. MKsz
253–267.

Vay Miklós

[Csatka] Endre] Cs. E.: V. M. útinaplójának soproni
részlete. SoprSz 260.

ÁLTALÁNOS RÉSZ

- Agárdi Péter: Az Együtt (1927–28). ItK 470–476.
- Balázs Béla: Közéletiség — ma. Új Szó május 9. p. 5.
- Barbáris Miklós: „Proletárok! Tiétek a lap.” A háromezősárhelyi munkássajtó 1919-ben Ttáj 226–241.
- Batári Gyula: Egy társulati könyvtár sorsa a XX. század elején. OSzK Évk 435–441. [Társadalomtudományi Társaság.]
- Becsky Andor: Aradi Viktor és a „Jövő Társadalmá”. Látóhatár 747–757.
- Beke György: Az Új Brassói Lapok bölcsőjénél. Utunk aug. 8. p. 9.
- Beke György: Anton Straka idézése. Korunk 136–138. [Kemény G. Gábor tanulmányának méltatása. MTA II. OK XVII. 1968.]
- Béládi Miklós: Fejzetek a felszabadulás utáni magyar próza történetéből. Kr 1. sz. 8–22.
- Bellér Béla: A Magyar Népköztársaság és a Tanácsköztársaság nemzetiségi kultúrpolitikája. TörtSz 1–25.
- L. Benke Zsófia: Néhány ifjúsági történelmi regényről. Száz 1291–1304.
- Benkő Ákos: Jegyzetek a kritikáról. Forrás 3. sz. 70–71.
- Bodea, Gheorghe I.: A nagyváradi forradalmi sajtó 1919-ben. Korunk 452–458.
- Bojtár Endre: A kelet-európai avangarde költészet történetéhez. Vsg 6. sz. 63–75.
- Bojtár Endre: A kelet-európai avangarde mint irodalmi irányzat. Hel 247–250.
- Bori Imre: A magyar avangarde-ről. Híd 959–985.
- Botka Ferenc: Kassai Munkás, 1907–1937. Bp. 587. p.
- Botka Ferenc: Munkássajtó. (A Kassai munkás (I) — később: Munkás — története). — A „Magyarok Csehszlovákiában” (Bratislava) c. kötetben, 281–350.
- Chinezú, Ion: Új irányzatok. A történelmi regény. Utunk Évk 242–246. [Az erdélyi regény az 1920-as években.]
- Chmel, Rudo: Umelecký preklad ako kultúrny a jazykovy komunikát. SlovLit 149–170.
- Czine Mihály: A modern polgári irodalom kibontakozása, 1905–1918. Jkor 4–17.
- Czine Mihály: Forradalom és irodalom. Jkor 195–202.
- Czine Mihály: A magyar avangard. Jkor 323–331.
- Czine Mihály: Irodalmunk a két háború között. Jkor 486–491.
- Czine Mihály: A forradalmi szocialista irodalom. Jkor 582–590.
- Czine Mihály: Népi irodalom. Jkor 628–643.
- Czine Mihály: Az újabb romániai magyar irodalomról. Vsg 1. sz. 74–80.
- Csanda Sándor: A csehszlovákiai magyar irodalom szocialista hagyományai. — A „Magyarok Csehszlovákiában” (Bratislava) c. kötetben, 351–420.
- Csuka Zoltán: Expresszionizmus a jugoszláviai magyar irodalomban. HungIntTudK 125–127.
- Dezsényi Béla: A tudományos sajtókutatás helyzetéhez Magyarországon a két világháború között. MKSz 159–162.
- Dezsényi Béla: Az Országos Széchényi Könyvtár korai kapcsolatai a szovjet könyvtárügyel és könyvkiadással. MKSz 277–283. [Folyóirattörténeti adalékok.]
- Dezsényi Béla: Szervezet, ügyvitel és igazgatás az Országos Széchényi Könyvtárban a Horthy-korszak elején. OSzK Évk 124–181.
- Diószegi András kísérő tanulmánya a „Márciusi nap. Magyar írók és költők a Tanácsköztársaságról. 1919–1969.” (Bp. 843 p.) c. kötethez.
- Dobossy László: Az irodalmi kontinuitásról. Kort 1138–1140. [A cseh és a magyar avangard költészet kapcsán.]
- Élő irodalom. Szerk.: Tóth Dezső. Bp. 551 p. [Tanulmánykötet.]
- Fábry Zoltán: A kassai kezdet. Kort 420–423. és ISz 289–293.
- Faragó Vilmos: Perben — harag nélkül. Bp. 441 p.
- E. Fehér Pál: A közép-európai értelmiség és a magyar kommun. Úf 4. sz. 107–113.
- E. Fehér Pál: A prózai történelem és a próza történelme. Úf 5. sz. 118–122. [Az élő magyar irodalom helyzetéről.]
- Ferenczyné Wendelin Livia: Az Országos Széchényi Könyvtár ún. világháborús- és proletárdiktatúragyűjteménye. OSzK Évk 263–277.
- Fried István: „Új Szabolcs.” Egy nyírségi hetilap történetéhez. Szabolcs-Szatmári Sz 4. sz. 47–53.
- Fügedi Elek: A cseh és szlovák költészet magyarul. ISz 147–153.
- Gál István: Az Apollo indulása. FK 410–411.
- Gál István: Tóth László mint az Apollo kiadója. Forrás 1. sz. 56–58.
- Gáll Ernő: Társadalomtudományi hagyományaink és az önismeret. Korunk 1000–1009.
- Гершкович, А. А.: В дни венгерской коммуны. — „Искусство революции призванное. Москва, 269–312. (A Tanácsköztársaság iródmáról.)
- Hampóné Gyártás Agnes: A miskolci színház 1918–1919-ben. BorsSz 1. sz. 11–16. [Vö. Péter László hozzászólását.]
- Heltai Nándor: A Tanácsköztársaság művelődéspolitikája Kecskeméten. Forrás 1. sz. 27–30.
- Herendiné Lakatos Éva: Újabban beszerzett ritka magyarországi és magyar vonatkozású periodikák az Országos Széchényi Könyvtárban (1966–1967). OSzK Évk 348–357.
- Illés László: A szocialista irodalom és az avangarde. Úf 9. sz. 112–119.
- Illés László: Die Avantgarde, als küstlerische Haltung. — Az „Actes du 5e Congrès de l’association Internationale de Littérature Comparée” c. kötetből, Belgrade—Amsterdam, 335–341.
- Illés László: Einige Probleme der Antänge der ungarischen Emigrationsliteratur in Deutschland (1919–1923). — A „Studien...” c. kötetben, Berlin, 419–434.
- Izsák László: Irodalmi élet Temesvárott. Nagy 1595–1596.
- Jancsó Elemér: A magyar irodalomtörténetírás ötven esztendeje a kolozsvári tudományegyetemen. StudUnivB-B S. Phil Fasc 2. 25–36.
- Jankovich Sándor: Az egyház a Tanácsköztársaság idején. Katsz 2. sz. 121–130.
- Jász Dezső: Még egyszer a Kassai Munkás. Kr 10. sz. 47–50.
- Jordáky Lajos: Az első könyvkiadó. Utunk Évk 42–44.
- [József Farkas] J. F.: A Tanácsköztársaság irodalma és irodalompolitikája. MTud 386–389.
- József Farkas: A Tanácsköztársaság irodalom- és művelődéspolitikája. MTA I. OK 19–26. [Hajdu Tibor: 26–31, Illés László: 31–36, Újfalussy József: 36–41, Kontha Sándor: 41–46, Sötér István: 46–49: hozzászólásai.]
- József Farkas: Az alkotó értelmiség és a Tanácsköztársaság. TársSz 4. sz. 21–28.
- József Farkas: Élő hagyományunk: a Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. MTud 356–362.
- József Farkas: Jegyzetek a Tanácsköztársaság világ-irodalmi tájékozódásáról. Nagy 437–441.
- József Farkas: Proletárforradalom, avangarde és tömegkultúra. Hel 208–222.
- József Farkas: „Rohanunk a forradalomba.” Bp. 288 p. 2. átd. és bőv. kiad.
- Juhász Béla: Huszadi évfolyamába lépett az Alföld. Alf 1. sz. 93.
- Juhász Péter: К ясности взгляда. Заметки о современной венгерской новелле. ИнЛит № 11. 199–203.
- Kabos Ernő: Gondolatok a munkásművelődés történetének kutatásáról. PártK 4. sz. 25–45.
- Kálmán László: Az abszurd dráma és magyar változata. Ttáj 164–165.
- Kántor Lajos: A magyar novella útjai. Vsg 3. sz. 50–64.

- Karátson, André: Le symbolisme en Hongrie. Paris, 498 p.
- Kávássy Sándor: A Tanácsköztársaság könyvtárügye Somogyban egykorú források tükrében. MKsz 274—277.
- Keresztury Dezső: A hatvan éves Nyugat. It 61—75.
- Király István: A modernség néhány problémája Kr 9. sz. 8—19.
- Kiss Jenő: Az Utunk hősi korszaka. Utunk Évk 53—55.
- Koch Ödön: A Galilei Kör soproni tevékenységének kezdete. (1913) Soprsz 257—258.
- Kollin Ferenc: Prager-könyvek az antifaszizmus és a néprfrontpolitika szolgálatában. MKsz 239—252.
- Kolozsi Márton: A Hargita és az irodalom. IgSzó 11. 313—320.
- Komlós Aladár: A „második nemzedék” útja. It 561—583.
- Komlós Aladár: A Nyugat körül. It 793—802.
- Kovaček, Božidar: Néhány elfelejtett újdéki magyar nyelvű folyóirat. HungIntTudK 91—96.
- Kovács Máté: A Tanácsköztársaság könyvtári öröksége. Ktáros 123—132.
- Kozma Dezső: Az Erdélyi Helikon. IgSzó I. 770—776.
- Köpeczi Béla: A szocialista realizmus fejlődési szakaszai. Kr 9. sz. 3—7.
- Köpeczi Béla: Művészet — tömeg — proletárforradalom. Hel 199—207.
- Krajkó András: Az ellenforradalmi rendszer irdalompolitikájának kialakulása. AHistLittHung IX. 71—82.
- Kulcsár Péter: Törédékek a Tanácsköztársaság sajtójának történetéből. Ttáj 219—226.
- Kuntár Lajos: Az irdalmi élet Szombathelyen a Tanácsköztársaság alatt. Életünk 1. sz. 47—51.
- M. Lázár Magda: Művészeti törekvések a Tanácsköztársaság alatt Debrecenben. Alf 3. sz. 124—127.
- Lisztes László: Adalék Lenin műveinek magyarországi kiadástörténetéhez. Ttáj 243—245.
- Loránd Imre: Kellems kortársaink — a bestseller írók. Kr 10. sz. 37—42.
- Lórinč Péter: 1934—1941. A háború előtti Híd harcai. Híd 421—432.
- Lórinč Péter: Bánáti magánkönyvtárak. HungIntTudK 135—151.
- M. I.: Az Alföld-ről Lengyelországban. Alf 4. sz. 93.
- Margócsy József: Néhány szó a kárpátaljai magyar irdalomról. Forrás 4. sz. 65—68.
- [Markovits Györgyi] Mgy: A „száműzött-irdalom” német katalógusáról. MKsz 175—177.
- Markovits Györgyi: Elsüllyedt irdalom, ItK 724—741.
- Markovits Györgyi: Fialat magyar írók lapja: a „Keresztmetszet”. MKsz 53—57.
- Markovits, Györgyi: Les publications hongroises de la Résistance française. MKsz 197—212.
- Markovits Györgyi: A magyar emigráció irdalmi munkássága a két világháború között. OSzK Évk 484—505.
- Mészáros István: A Tanácsköztársaság és a nevelésügy. MTA II. OK 295—303.
- Mészáros István: A Tanácsköztársaság művelődéspolitikája és pedagógiája. MTud 389—392.
- ó: A mai magyar irdalom portréja német folyóiratokban. Nagyv 953.
- Oltvány Béla: A Tűztánc művészi eszközei. BorsSz 3. sz. 67—77.
- Ortutay Gyula vezető tanulmánya Kner Imre: A könyv mestere (Bp. 422 p.) c. kötethez.
- Osztroff, Jevgenij: A költői hivatás napjainkban. Gondolatok a magyar költészetéről. Kr 2. sz. 20—22. [Diószegi András, Simon István, Garai Gábor, Juhász Ferenc, Somlyó György hozzászólásával. 22—32. Vö. még 4. sz. 60—64.]
- Осетров, Евгений: Поэзия Венгрии сегодня. ВспЛит № 2. 60—63.
- Paku Imre: Vásárhelyi találkozások. Látóhatár 171—178.
- Pašiaková, Jaroslava: Adalék a kelet-európai problematikához. FK 346—360.
- M. Pásztor József: „Az Eszme” (Szociális kultúrlap 1919-ben). MKsz 42—47.
- Pernes Gyula: „Győri Élet”. Irodalmi, művészeti és politikai hetiszemle, a Tanácsköztársaság előkészítője Győrött. INyK 190—216.
- Péter László: A miskolci színház forradalmak alatti történetéhez. BorsSz 2. sz. 91—92.
- Pomogáts Béla: A jugoszláviai magyar irdalom alkotásai. Ktáros 279—280. [Bibliográfia.]
- Pomogáts Béla: Az erdélyi magyarság és az örökség. Forrás 92—99.
- Pomogáts Béla: Az „Új hullám” körül. Jkor 1022—1027.
- Pomogáts Béla: Egy év a romániai magyar irdalom életében. Jkor 75—79.
- Pomogáts Béla: Jelenkor és hagyomány. Jkor 384—386. [A folyóiratról.]
- Pomogáts Béla: Magyar irdalom Jugoszláviában. Ktáros 291—294.
- Popely Gyula: A Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság létrejöttének előzményei. ISz 905—913. 1931.
- Rába György: Példa és áthasonlítás. A világirodalom a Nyugat nagy költőinek lírájában. It 516—530.
- Remete László: A Tanácsköztársaság Budapestje a korabeli lapok tükrében. MKsz 408—409.
- Román János: A Tanácsköztársaság helytörténeti kutatásának kérdéséhez. BorsSz 3. sz. 47—52.
- Rónay György: Vázlat a mai modern költészetéről. Életünk I. 72—80.
- Россианов, Олег Константинович: Художественная индивидуальность в современной венгерской поэзии. — „Художественная форма в литературных социалистических стран. Москва, 286—311.
- Rot, O. M.: Революцию мобилизований. 3 истории зарождения методу социалистического реализму в угорской лифтертури. Всесвит (Киев) № 3. 66—69.
- Salamon Konrád: Az „Eszme” Fehér megyében. Hel 269—271.
- Sályómsy Miklós: Ungarische Literatur in der „Frankfurter Zeitung” zur Zeit der Weimarer Republik. — A „Studien...” c. kötetben, Berlin 397—418.
- Sándor László: Kárpát-ukrajnai magyar írók. Ttáj 126—128.
- Sándor Pál: Visegrádi utca 15. MKsz 1—9.
- Schönwald Pál: Az országos Propaganda Bizottság tevékenysége és kiadványai az 1918-as polgári forradalom alatt. MKsz 20—28.
- Sóni Pál: Modern törekvések a romániai magyar irdalomban. IgSzó I. 129—134, 276—281.
- Sötér István: 1919. Kr 5. sz. 3—5.
- Szabó B. István: Prózánk és kora. Úf 6. sz. 117—121. [A magyar széppróza napjainkban.]
- Szabolcsi Gábor: Etika, valóság, elkötelezettség. Kort 249—256.
- Szabolcsi Miklós: A neo-avantgarde kérdéseiről. Vság 12. sz. 46—63.
- Szabolcsi Miklós: A Tanácsköztársaság irdalma. MTA I. OK 7—18.
- Szabolcsi Miklós: A Tanácsköztársaság irdalma. Kr 4. sz. 3—12.
- Szabolcsi Miklós: Indulatos jegyzetek mai magyar prózánkról. Úf 2. sz. 104—112.
- Szabolcsi Miklós: Vita és gondolkodás közben. Kr 11. sz. 12—20. [Vita Király István cikkével, Kr 1967. 12. sz.]
- Szerdahelyi Edit: Irodalom és politika 1918—1919-ben. Vság 6. sz. 41—47.
- Szj Rezső: A Genius—Lantos kiadó. MKsz 392—397.
- Szj Rezső: A Táltos könyvkiadóról. MKsz 37—41.
- Szj Rezső: Az avantgarde a könyvművészetben. Jkor 1131—1136.
- Szurmay Ernő: A Magyar Tanácsköztársaság szociális és kulturális vívmányai Szolnok megyében. Jkunság 51—58.
- Terbe Lajos: Szovjet-Oroszországban megjelent magyar nyelvű könyvek, röpiratok. 1917—1921. (Bibliográfiai jegyzetekkel) OSzK Évk 442—460.
- Tiszay Andor: Különszámok és röpiratok a Szovjetunióról a két világháború között. MKsz 29—36.

Tözsér Árpád: A „csehszlovákiai magyar irodalomért” ISz 934–935.

Ugrócsky Mihály: Világforradalom c. hadifogolyújság kalandos útja Csongrádig. Ttáj 242–243.

Умякова, Елена Владимировна: Литература Венгерской Советской Республики 1919 года. Москва, 64 str.

Усков, Г. Н.: Защита диссертации по венгерской литературе. Вестник Московского Университета, Филология. № 5. 92–93. [Botka Ferenc disszertációjáról.]

Vajda György Mihály: Zur Wirkungsgeschichte der deutschen sozialistischen Literatur in Ungarn. — A „Studien . . .” c. kötetben, Berlin, 453–489.

Varga Rózsa: A csehszlovákiai Magyar Nap című napilap és a magyarországi szellemi élet antifasiszta egységfronttörékei. ISz 730–744, 818–823.

Vekérdi József: Antik versformák a modern magyar lírában. ItK 435–453.

Vikár Sándor: Zene és dal az 1919-es Magyar Tanácsköztársaságban. Szabolcs-Szatmári Sz 1. sz. 76–79.

Wéber Antal: Prózairodalmunk válaszára. Kr 5. sz. 16–20.

Wittek Lászlóné: Az Országos Széchényi Könyvtár reformtörékei a huszas években. OSzK Évk 227–235.

Zimierski, Jan: Dramat węgierski na scenach polskich. Zycie literackie No. 15. p. 12. [Áttekintés 1945-től 1968-ig.]

[— —]: Költészetünk 20 éve. Új Szó május 11. p. 8–9. [A csehszlovákiai magyar irodalomról: Babi Tibor, Nagy Lajos, Dénes György, Turczel Lajos, Oszwald Árpád, Gál Sándor és Tóth Lajos nyilatkozata.]

[— —]: Венгерские писатели о проблемах поэтического мастерства. Вспл Лит № 2. 63–79. [Díószegi András, Simon István, Garai Gábor, Juhász Ferenc és Somlyó György nyilatkozata.]

EGYÉS ÍRÓK

Ady Endre

Bálint Tibor: Elfogódott szavak. IgSzó I. 57–59.

Balogh Edgár: A politikus A. Korunk 3–10.

Balogh Edgár: Verse törvénye . . . IgSzó I. 23–25.

Beniuc, Mihai: A. E. 50-de ani de la moartea sa. Revista Bibliotecilor (Bucuresti), No. 1. p. 53–54.

Beniuc, Mihai: A. időszérúsége. Utunk Évk 231–234.

Beniuc, Mihai: Nem is nagy, hanem óriás . . . IgSzó I. 25–26.

Bustya Endre: A. E. kiadatlan írásaiból. IgSzó I. 27–42.

Bustya Endre: A. és Bartók egy karikatúrán. Utunk szept. 26. p. 8.

Chaulot, P.: A Budapest, sur les traces du poete A. Esprit (Paris) No. 4. p. 722–724.

Csorba Tibor: Ogrody Zycia Endre Ady'ego. Zycie Literackie No. 14. p. 5.

Csukás István: A. és Iván Krasko. AHistLittHung IX. 61–70.

Czine Mihály: Három portré. Jkor 99–108.

Dávid Gyula: A. E. a román olvasó szemében. IgSzó I. 68. 73.

Demény János: Széjjegyzetek egy könyvhöz. A. és Bartók találkozása. Kort 969–972. [Passuth Krisztina: A Nyolcak.]

Dénes Zsófia: A. és Móricz. Életünk I. 115–117.

Ember Gyözö: A. E. első debreceni lakása. Alf 1. sz. 26–27. [Fakszimilével.]

Fábray Zoltán: A. nem halt meg . . . Új Szó január 26. pp. 9. és 12.

Fábray Zoltán: „s mindig tovább.” ISz 68–71.

Féja Géza: „Ki látott engem?” Kort 5–16.

Fónod Zoltán: A minden-titkok költője. Új Szó január 22. p. 5.

Gál László: Találkozásaim A. E.-vel. Híd 161–162.

Háits Géza: Márfy Ödön Csinszka-képei. Kort 51–53.

Honti Mária: Él-e A. az „Ifjú szivekben”? It 548–590.

Juhász Ferenc bevezetője A. E.: Léda és Csinszka (Bp. 160 p.) c. kötetéhez.

(k.): A szobrot kapott Szegeden. Ttáj 377–378.

Kende Zsigmond: A. E. és a Halilei Kör. Kort 25–33.

Keresztury Dezső: E. A. NHQu 35. sz. 49–55.

Király István: A költő szülőföldje. A. és Érmindszent. Kort 17–25.

Király István: A magyar lét mint küldetés. A. E. kuruc versei. Kr 3. sz. 7–19.

Király István: A. antikapitalizmusa. IgSzó I. 42–57.

Király István: A. E. halálának ötvenedik évfordulóján. MTud 189–195.

Király István: A. E. útja a munkásosztályhoz. I 7–39.

Kiss István: „Ifjú szivekben élek?” Forrás 1. sz. 64–65.

Kiss Tamás: Hunn, új legenda. Alf 1. sz. 14–18.

Komlós Aladár: A. E. 1969-ben. Nagyv 104–107.

Kovács János: Jelző nélkül trónol fölöttünk. IgSzó I. 59. 68.

Kovács Kálmán: A. két témaköre. Al, 1. sz.

Kovalovszky Miklós: A. E. 1918-ban. Látóhatár 370–377.

Kozocsa Sándor: A.-emlékek. MKSz 388–392.

Láng József: A. kiadatlan cikkeiből. Vil 33–35. szövegvel

Láng József: Bejelentés és rövid elmélkedés a magyar polgárságról. A. E. cikke. Kort 34–35. [Szövegközlés i.]

Lőkös István: A. és Todor Manojlovic. Alf 1. sz. 20–23.

Lőkös István: Krleza A.-képe. Kort 36–40.

Lukács, Emil Boleslav: Stretnutie Hviezdoslava s A.—m? Nové Slovo 7. sz. 12.

Lukács György: A. jelentősége és hatása. Úi 1. sz. 90–94. és IgSzó I. 209–214.

Lukács György: The Importance and Influence of A. NHQu 35. sz. 56–63.

Lukács György: Znacaj i uticaj A.-ja. Letopisz Matice srpske 404. köt. 259–265.

Méliusz József: Váradí beszéd. IgSzó I. 205–209.

Merényi László: A. halálának korabeli visszhangja Debrecenben. Alf 3. sz. 131–132.

Moreau, Jean-Luc: A. E. Kort 1313–1317.

Orosz László: Az irodalomtörténet adóssága. Forrás 1. sz. 62–63.

Ozoray Katalin: A. halhatatlan öröksége. Hét (Pozsony) 3. sz. 9.

Id. Pálffy József: Mi indította A. E.-t „A delibáb üzenete” című versének megrírására? Alf 1. sz. 23–26.

Papp István: A. miénk a mindenkori ifjúságé. Forrás 1. sz. 65.

Pásztor Emil: A.-évforduló — kiejtési problémák. MNY 466–467.

Péczely László: A. rimelő művészetének néhány funkcionális vonása. Kort 40–47.

Sarkady Sándor: Az A.-viták soproni visszhangja. SopSz 343–350.

Scheiber Sándor: A. A. nagy cethalhoz című versének képzettörténete. It 604–610.

Schweitzer Pál: Ember az embertelenségben. Bp. 191 p.

Simonka György: Találkozások. Forrás 1. sz. 60–62.

Simor András: „Mária országa — papi kezekben.” Vil 148–151.

Somlyó György: A szép- és nem-szépirodalomról. Úi 6. sz. 80–89. 7. sz. 105–111.

Szabó Richárd: Az irodalmi tankönyvek A.-képe. It 590–596.

Szalatnai Rezső: A búcsúzó A. Kort 54–58.

Szapponas Balázs: A. mai A.-kép. Ktáros 37–41.

Szemlér Ferenc: Hatvány — Pound — A. — Babits. IgSzó II. 909–910.

Szilágyi Péter: Az Új versek ritmikája. It 618–638.

Szurmay Ernő: A. évfordulóján. Jkunság 61–66.

Szuromi Lajos: A. szimultán ritmusa. ItK 671–692.

Tasnádi Attila: „Akarom, hogy tisztán lássatok.” Kort 999–1002. 1152–1154. [Az újabb A.-irodalomról.]

Tasnádi Attila: Egy feltámadt A.-kötet margójára. Kort 47–51. [Dénes Zsófia: Élet helyett órák.]

Tropea, Caterina: A. művei olaszul. FK 390–409. [Bibliográfia.]

Varga József: A. A. a pódiumon. — 1969-ben. Kort 1672–1674.

Varga József: A igazi korszerűsége. *Kort* 58–62.
Varga József: Az érzés drámai. *Kort* 650–651. [A Színház- és Filmművészeti Főiskola emlékezése A. E.-re.]
Varga József vezető tanulmánya A. E.: Költészet és forradalom (Bp. 366 p.) c. kötetéhez.
Vezér Erzsébet: A. E. Bp. 474 p.
Vezér Erzsébet: Ifjú szívekben élék? Bp. 143 p.
Vita Zsigmond: Riedl Frigyes A.-értékelése. *Korunk* 133–136.
[– –]: Félézázada halt meg A. E. Ttáj 3–22. [Fábry Zoltán, Benjámin László, Garai Gábor, Pilinszky János, Simon István, Weöres Sándor, Hajnal Jenő, Káráz József nyilatkozata, ill. cikke.]

Alexander Bernát

Szemere Samu vezető tanulmánya A. B.: A művészet (Bp. 426 p.) c. kötetéhez. [Hermann István utószavával.]

Antal Sándor

Bihari Mihály: A. S.-nak, a Holnap antológia szerkesztőjének posztonyi élete és mártírhalála. *ISz* 532–534.

Áprily Lajos

Possonyi László: Á. színműve, „A bíboros” elé. *Vig* 16. [A színmű szövege: 17–29, 104–114, 171–182.]
[– –]: Levelesláda. *IgSzó* II. 819–829.

Asztalos István

Balogh László: A. I. Bp. 137 p.
[– –]: Levelesláda. *IgSzó* I. 393–399. [Szövegkötés.]

Babits Mihály

Benedek Marcell: B. M. Bp. 136 p.
Csányi László: B. valósága *Jkor* 971–975.
Gál István: B. és Dučić. *Jkor* 60–61.
[Gál István] G. I.: B. velencei és firenzei útjegyzei 1921-ből. *Jkor* 975–979. [Szövegkiadás.]
Gál István: B.-ék saját gyártmányú Bartók-lemezgyűjteménye. *ISz* 346–347.
Komlós Aladár: Miért szép B. M.: *Naiv balladája*? *It* 125–127.
Miklós Pál: B. *Aestati hiems* című verséről. *It* 128–148.
Rába György: A szép hűtlenek. Bp. 465 p.
Rába György: Két modern magyar versmodell. *ItK* 466–470. [Kassák és B.]
Szemlér Ferenc: Hatvány—Pound—Ady—B. *IgSzó* II. 909–910.
Vezér Erzsébet: Hangmúzeum az irodalomtörténet szolgálatában. *It* 158–166.

Bajcsy-Zsilinszky Endre

Kunszery Gyula: B.-Zs. E. ismeretlen levele. *Látóhatár* 560–561.
Vigh Károly: Kortársak B.-Zs. E.-ről. Bp. 263 p.

Balázs Béla

Böszörményi Nagy Ernő: B. B. költői pályakezdése. *BorsSz* 2. sz. 60–67.
Fehér Ferenc: B. B. és Lukács György szövetsége a forradalomig. *It* 317–346, 531–560.
Knietzsch, Horst: B. B. *Film Spiegel* No. 15. p. 9.
[Péter László] P. L.: B. B. Odesszában. *Ttáj* 1107–1110.
Szabolcsi Miklós: B. B. und sein Roman „Unmögliche Menschen.“ – A „Studien...“ c. kötetben, Berlin, 435–452.

Bakó József

Érsekújváry Lajos: B. J. verse. *Életünk* I. sz. 87. 88.

Bálint György

Gondos Ernő: B. Gy. alkotásai és vallomási tükrében. Bp. 235 p.
Reich Márta: Radnóti Miklós és B. Gy. *INyK* 44–90.

Bányai Kornél

Bistey András: B. K. verseit olvasva. *Jkunság* 83–87.

Kisfaludi Sándor: B. K. *Jkunság* 78–83.

Baranyi Imre

[– –]: B. I. (1935–1968). *StúdLitt* 7–9.

Barta Lajos

Stenczer Ferenc: Aki az Igét hirdette. *Alf* 3. sz. 117–123. [B. L. útja a forradalmakig.]

Békássy Ferenc

Szabó Zoltán: Egy elfelejtett Ady-kritikusról. *ItK* 464–465.

Benedek Marcell

Dénes Tibor: Koszorú B. M. sírjára. *Irodalmi Újság* (Párizs) 11. sz. 6.
Jánosházy György: B. M. halálára. *IgSzó* I. 932.
Katoná Jenő: B. M. 1885–1969. *Ktáros* 421.
Kéry László: Búcsú B. M.-től. *Nagyv* 1263–1264. [Szekér Endre] Sz. E.: B. M. (1885–1969). *Forrás* 3. sz. 95.
Vargha Kálmán: B. M. 1885–1969. *ItK* 521.
Vezér Erzsébet: B. M. (1885–1969). *It* 956–957.

Benjámin László

Pomogátis Béla: Költő a történelemben. *Életünk* I. 89–104.

Berda József

Kunszery Gyula: B. J. aprót hirdet. *Látóhatár* 559–560.

Berde Mária

Izsák József: Emlékezés B. M.-ra. *IgSzó* I. 290–292.

Berkó Sándor

M. Pásztor József: B. S. ismeretlen versei és műfordításai. *ISz* 749–751.

Bitay Árpád

Engel Károly: B. Á. és Kristóf György levelezéséből. *Nyitúdk* 158–162.

Bóka László

Gál István: B. L. mint József Attila munkatársa. *It* 149–158.

Böloni György

Fodor József: B. Gy. halálának tizedik évfordulóján. *Nagyv* 1751–1752.
[Markovits György] Mgy: B. Györgyné és Henri Barbusse. *MKsz* 398–400.
Szemlér Ferenc: B. Gy.-ről. *IgSzó* II. 744–745.
Varga József: B. Gy. emlékezete. *Kort* 1466–1467.

Bözödi György

Balogh Edgár: Családi üdvözet. *IgSzó* I. 354–356.
Benkő Samu: Az író és a történelemtudomány. *IgSzó* I. 390–393.
Gáll Ernő: Az elkötelezett társadalomkutató. *IgSzó* I. 356–360.
Kiss Jenő: Vonások egy arcképhez. *IgSzó* I. 383–386.

Buda Ferenc

Szekér Endre: Arcképvázlat B. F.-ről. *Forrás* I. sz. 73–78.

Buday Dezső

Gál István: Buday Dezső. *Jkor* 265–269.

Cholnoky Viktor

Bori Imre: C. V. – A „Tanulmányok” c. kötetben, Újvidék, 39–63.

Cserhát József

Pozsgai Zoltán: Cs. J. 1915–1969. *Életünk* I. sz. 44–46.

Csurka István

Szabó B. István: A ló és az ember Cs. I. munkáiban. *Kr* 4. sz. 38–44.

Darvas József

Szabó B. István: D. J. munkássága 1945 után. Jkor 111–121.

Dénes Zsófia

Tasnádi Attila: Egy feltámadt Ady-kötet margójára. Kort 47–51.

Déry Tibor

Egri Péter: D. T. és a világirodalom. Nagyv 1904–1907.

(Gaál Gáborné): D. T. – Gaál Gáborhoz. Korunk 1336–1337. [A levél faksimiléjével.]

Lukács György: Van itélet. Úf 10. sz. 80–82.

Pomogáts Béla: D. T. Felelete. Alf 7. sz. 42–47.

Pomogáts Béla: D. T. kikötői és a modern irodalom. Kort 1661–1664.

Simon Zoltán: D. T. stílusvariációi. Alf 7. sz. 71–74.

Szilágyi Júlia: D. T. IgSzó II. 893–901.

Wurmser, A.: Le malheur. LettrFr No. 1276. p. 6.

Dormándi László

Gyergyai Albert: Magyarok külföldön. Kort 325–326.

Dsida Jenő

Abafáy Gusztáv–Láng Gusztáv: D. J. versesfüzetéből. IgSzó I. 282–287. [Szövegek.]

Kacsó Sándor: Irodalmi levelezés. IgSzó I. 910–927.

Paku Imre: D. J. Látóhatár 1138–1145.

[– –]: Levelesláda. IgSzó II. 819–829.

Eckhardt Sándor

[Gyergyai Albert] Gy. A.: E. S. (1890–1969). Nagyv 1114–1115.

Klanczay Tibor: E. S. 1890–1969. ItK 518–519.

Kőpeczi Béla: E. S. 1890–1969. It 957–958.

Sziklay László: E. S. (1890–1969). Hel 336–337.

Egri Viktor

Csanda Sándor: E. V. 70 éves. ISz 2–3.

Elek Artúr

Birnbaum, Marianna D.: E. A. pályája. Bp. 165 p. Gyergyai Albert: E. A. (1876–1944). Forrás 4. sz. 39–41.

Papp Ivánné: Furcsa kaptár. (Móricz Zsigmond emlékezése Az Újságnál eltöltött éveire és E. A.-ra.) OSzK Évk 461–468.

Erdélyi Ágnes

Kahána Mózés: Ágica, a féltestvér. Úf 2. sz. 99–103.

Fábray Zoltán

Balogh Edgár: F. Z. tanítása. Korunk 379–388. Batta György: Meddig hallgat Európa? Hét (Pozsony) 46. sz. 10.

Kovács Győző: F. Z. és az „erkölcsi realizmus”. Vasárnapi Új Szó június 22. p. 9.

Kovács Győző: F. Z. igaza. Forrás 2. sz. 68–73. és ISz 481–488.

Krammer Jenő: A stifteri „szelid törvény” és F. Z. ISz 824–828.

Zsilka Tibor: F. Z. nyelvi stílusáról. MNyr 256–264.

Füst Milán

Bori Imre: F. M. Híd 5–21, 163–177, 289–306, 437–452, 515–527, 741–753, 844–850.

Dévényi Iván: F. M.-levelek. Híd 754–758.

Somlyó György: F. M. Bp. 246 p.

Gaál Gábor

Becsky Andor: G. G. és a Korunk. Kort 1464–1466. E. Fehér Pál: Az aktuális G. G. Kort 1457–1460.

(Gaál Gáborné): Déry Tibor – G. G.-hoz. Korunk 1336–1337. [A levél faksimiléjével.]

Glück Jenő: G. G. aradi előadásai. Korunk 1754.

Kozma Dezső: G. G. IgSzó I. 602–607.

Ligeti József: Találkozásom G. G.-ral, az emberrel. Kort 1460–1464.

Pomogáts Béla: A publicista G. G. Ttáj 263–266.

Sugár Erzsébet: G. G. szerkesztés közben. IgSzó II. 456–463. [Levelek.]

Szokolczay Lajos: G. G., a költő. Ttáj 855–858. Tóth Sándor: Gaál Gábor az emigrációban. Korunk 1194–1204.

Tóth Sándor: G. G. indulása. Korunk 327–335. [– –]: Levelesláda. IgSzó I. 393–399. [Szövegközlés.]

Gábor Ignác

Kardos Tibor: Emlékezés egy nagy tudósról: G. I.-ről. FK 388–389.

Galgóci Erzsébet

Kovács Sándor Iván: G. E. Ttáj 847–854.

Gereblyés László

Gaucheron, J.: L. G. Europe (Paris), No. 477. p. 78. [Nekrológ.]

Gömöri Jenő Tamás

[Markovits György] Mgy: A „gróf ur” és a cenzúra. MKsz 397–398.

Gró Lajos

Csaplár Ferenc: G. L., a szocialista kritika egyik előfutára. ItK 595–602.

Gulyás Pál

Kardos Pál: G. P. (1899–1944.) Nagyv 1112. Németh László: Debrecen Költője. Alf 11. sz. 52–57.

Németh László: G. P.-óra Ráckeve-n. Alf 6. sz. 3–7.

Tóth Endre: G. P. Látóhatár 1113–1120.

[– –]: G. P. kiadatlan verseiből. Alf 5. sz. 3–5.

Györy Dezső

Féja Géza: A Dunatáj költője. Kort 949–957.

Hajdú Henrik

B. I.: H. H. (1890–1969.) Nagyv 1267–1268.

Harsányi Lajos

Rónay György: A Napkirály rokona. (H. L. első győri éve.) Vig 671–677.

Hatvany Lajos

Fenyő Miksa: Mme Sévigné rég meghalt. (Levelek H. L.-hoz.) Irodalmi Újság (Párizs) 12. sz. 3–4.

Jacobi Jolán: A H.-perről. Irodalmi Újság (Párizs) júl. 15. p. 2.

Szemlér Ferenc: H. – Pound – Ady – Babits. IgSzó II. 909–910.

Heltsai Jenő

Gyergyai Albert bevezető tanulmánya H. J.: Álmodhaza (Bp. 338 p.) c. kötetéhez.

Herczeg János

Szekér Endre: Arcképvázlat H. J.-ről. Forrás 4–5. sz. 99–102.

Horváth Zoltán

Erényi Tibor: H. Z. 1900–1967. Száz 240–241.

Ignotus

Komlós Aladár bevezető tanulmánya I.: Válogatott tanulmányok (Bp. 725 p.) c. kötetéhez.

Komlós Aladár: I. (1869–1949.) Nagyv 901–902.

Illés Béla

I. B.: Romain Rolland ismeretlen levele I. B.-hoz. Nagyv 455–457.

Illyés Gyula

Gara László: Az ismeretlen I. Washington, 177 p. [2. kiad.]

Kántor Lajos: I. Gy. – vagy a cselekvés költészet. Korunk 576–585.

Pap Károlyné: I. Gy. és Pap Károly. Forrás 2. sz. 26–30.

Sándor László: I.-versek ukránul. Nagyv 632.

Zsilka Tibor: A képvers és az olvasó. Híd 1201–1208. [I. Gy.: Újévi ablak c. versének elemzése.]

Imre Sándor

S. Hecksch Ágnes: I. S. művelődéspolitikai rendszere. Bp. 299 p.

Jancsó Béla

- Jancsó Elemér: J. B., Kuncz Aladár és Szenczei László levelezéséből. NyitúdK 155–158.
Jancsó Elemér: Tamási Áron levelei J. B.-hoz, Jancsó Elemérhez és Kuncz Aladárhoz. IgSzó I. 595–601.
Kacsó Sándor: Irodalmi levelezés. IgSzó I. 910–927.

Jancsó Elemér

- Jancsó Elemér: Tamási Áron levelei Jancsó Bélához, J. E.-hez és Kuncz Aladárhoz. IgSzó I. 595–601.

Jékely Zoltán

- Pomogáts Béla: Álom, látomás, valóság. Látóhatár 927–938.

József Attila

- Balogh László: J. A. Bp. 220 p.
Bojtár Endre: Wladyslaw Broniewski és J. A. – A „Tanulmányok a lengyel – magyar irodalmi kapcsolatok köréből” c. kötetben, Bp. 565–585. Lengyelül is: Wladyslaw Broniewski a Attila József. SPW 448–465.
Bokor László: J. A. a Montparnasse-on. It 857–860.
Gál István: Bóka László mint J. A. munkatársa. It 149–158.
Kiss Tamás: Holt vidék. Képzelt és hanghatás J. A. versében. Alf 4. sz. 57–62.
Lengyel József: Egy kései J. A.-vers megfejtése? Úf 2. sz. 123–124.
Németh G. Béla: Még, már, most. Alf 6. sz. 64–75. [J. A. egy kései verstípusról.]
Paku Imre: Irodalmi mozgóképek. Látóhatár 953–960. [1953: J. A. 957: Móríc Zsigmond.]
Pap Károlyné: J. A. és Pap Károly. Forrás 5–6. sz. 43–45.
Россианов, О. К.: Поэтический образ у Л. Я. «Познания социализма. Москва 193–222.
Szabolcsi Miklós: Emlék és varázslat. Úf 4. sz. 127–128. [Vita Lengyel Józseffel és Tamás Attilával.]
Szerb Antalné: J. A. ismeretlen levele Zolnai Bélához. It 855–857.
Tamás Attila: Kérdőjel egy versmegfejtés margójára. Úf 3. sz. 113–115.
Tornai József: J. A. egyik varázskéneke. A *Kláriskok* elemzése. It 803–810.
Török Gábor: J. A.-kommentárok. MNyr 74–83, 451–455.
Wacha Imre: Hányszor szerepelt J. A. a Magyar Rádióban? ItK 96–102.
Zsilka Tibor: Műközpontosság és szövegelemzés. ÍSz 606–612.

Juhász Ferenc

- Szabó György: A lehetetlen megkísértése. Úf 8. sz. 100–108.
Cynolter Károly: J. F. újabb verseinek zenei (politikus) szerkesztésmódjáról. Kr 9. sz. 38–42.

Juhász Géza

- [– –]: J. G. (1894–1968.) StudLitt 3–6.

Juhász Gyula

- Scheiber Sándor–Zsoldos Jenő: J. Gy. két levele. Ttáj 858–859.

Karácsony Benő

- [– –]: Levelesláda. IgSzó II. 819–829.

Karikás Frigyes

- K. F.: A hitz. Kort 1236–1238. [Szövegét kiadta: Botka Ferenc.]

Karinthy Frigyes

- Ficzay Dénes: K. F. Aradon. ItK 716–717.
Гершкович, А.: Смеется ли Ф. К.? Bevezető tanulmány a «Фантазия Ф. К. (Москва)» c. kötethez. 5–25.
Hajós Géza: Egy Kosztolányi–K.-tréfa dokumentumai 1926-ból. It 880–883.

Kassák Lajos

- Bodri Ferenc B. F.: K. „redivivus”. Életünk 2. sz. 81–82.
Bori Imre (BI): K. L. művészete a nagyvilágban. Híd 141–142.
Brendel János: K. életművének kiállítása Debrecenben. Alf 10. sz. 93–95.
Csaplár Ferenc: K. Munka-Körének szociófotó mozgalma. Ttáj 259–262.
Fülöp László: A forradalom eposza. Alf 2. sz. 81–88. [K.: Máglyák énekelnek.]
Fülöp László: Megjegyzések a módszerről. It 844–850.
Гусев, Юрий: Л. К. в зеркале венгерской критики. ВoprЛит № 3. 143–147.
Гусев, Юрий: Свообразие формы в поэзии Л. К.-а. — «Художественная форма в литературах социалистических стран. Москва, 260–285.
Illés László: Reflexiók Radnóti Sándor K.-tanulmányához. It 851–854.
K-ó: K. L.-ről – moszkvai monográfiája. Nagyv 1268–1270.
Pór Péter: K. L.: Elszakadt fonál. Híd 759–764. [Elemzés.]
Rába György: Két modern magyar versmodell. ItK 466–470. [K. és Babits.]
Radnóti Sándor: Költészet – önbírálat nélkül. It 831–839. [K. utolsó kötete kapcsán.]
Simon István: A K.-kérdéshez. It 839–843.
Stetka Éva: K. L. költészete a felszabadulás után. Alf 1. sz. 40–50.
Vadas József: K. folytathatatlanságáról – és a folytatott K.-ről. Kr 8. sz. 36–38.
Vas István: Kispolgári kompromisszum – K. Úf 3. sz. 108–109.
[– –]: K. L.: Naplójegyzetek. Életünk 1. sz. 72–74. [Az író hagyatékából közölt szöveg.]

Kemény Gábor

- Hegedűs András: K. G., a művelődési szabadság marxista harcosa. Ttáj 266–279.

Képes Géza

- Szász Levente: Költő, műfordító, tudós. Szabolcs-Szatmári Sz. 2. sz. 65–69.

Király László

- Kántor Lajos: Szigorú kemény költemények. IgSzó II. 638–645.

Kis Ferenc

- M. Pásztor József: K. F. proletárköltő portréja az ellenforradalmi bíróság aktáiban. Ttáj 280–284.

Kristóf György

- Engel Károly: Bitay Árpád és K. Gy. levelezéséi. NyitúdK 158–162.

Krúdy Gyula

- Ablonczy László: K. Gy., a drámaíró. Alf 2. sz. 71–73.
Czine Mihály: Három portré. Jkor 99–108.
Dersi Tamás: K. a színpadon. Jkor 468–473.
Katona Béla: K. és az 1918–19-es forradalmak. Szabolcs-Szatmári Sz. 1. sz. 99–107. [Folytatás az előző évfolyamból.]
Krúdy Zsuzsa: A drámaíró K. Alf 8. sz. 8–19. [Ismeretlen szöveggel.]
Krúdy Zsuzsa: „Krúdzizmus vagy bolsevizmus?” ItK 93–96.
Krúdy Zsuzsa: K. Gy. kiadatlan művei. Szabolcs-Szatmári Sz 4. sz. 77–78. [Szöveggel.]
Sebestény György: Gy. K.’s World. NHQu 34. sz. 83–91.

Kodolányi János

- Belon Gellért: K. J. emlékezete. Vig 771–772.
Csűrös Miklós: K. J. és a kolozsvári Korunk. ItK 81–86.
Katona Jenő: K. J. Ktáros 613–614.
Körtés Júlia: Válogatás K. J. műveiből. Ktáros 599–600. [Bibliográfiái.]

Tüskés Tibor: Az önéletrő K. Kort 147–154.
Veres Péter: K. J.-ról. Életünk 2. sz. 63–65.
[– –]: K. J. halála. Nagyv 1592–1593.

Komor András

Thurzó Gábor bevezetője K. A.: A varázsló (Bp. 709 p.) c. kötetéhez.

Kolosvári Grandpierre Emil

Béla Miklós: K. G. E. pályája a felszabadulás után. Alf 5. sz. 58–65.

Szeghalmi Elemér: Utazás a valóság körül. (Az esszé-író K. G. E.) Vig 741–743.

Kós Károly

Fábián Gyula: Beszélgetés K. K.-val. Kort 192–194.

Taxner-Tóth Ernő: A 85 éves K. K. Kort 187–190.

Kosztolányi Dezső

Gyergyai Albert: A hajnali részegség. Forrás 3. sz. 77–79. [K. versének elemzése.]

Hajós Géza: Egy K.-Karinty-tréfa dokumentumai 1926-ból. It 880–883.

Halasi Andor: Évek K.-val. Látóhatár 179–192.
Kiss Ferenc: Az Édes Anna. Jkor 745–752, 825–835.
Kiss Ferenc: Esti Kornél és a K.-novella. ItK 47–62.
Rába György: A fiatal K. poétikája az első „Modern költők” tükrében. FK 318–335.

Rába György: A szép hűtlenség. Bp. 465 p.
Réz Pál bevezető tanulmánya K.: Álom és ólom (Bp. 690 p.) c. kötethez.

Újváry Sándor: Egy elfelejtett K.-írás. Irodalmi Újság (Párizs) 11. sz. p. 6. [„Kis dráma a ruhatárban” c. karcolat közlése.]

Kovács Dezső

Kozma Dezső: Egy ki nem teljesedett írói pálya. NyitúdK 45–54.

Kovács-Katona Jenő

Kacsó Sándor: Irodalmi levelezés. IgSzó I. 910–927.

Kováts József

Kicsi Antal: K. J. Bukarest 245 p.

Kun Béla

Dersi Tamás: A publicista K. B. Bp. 196 p.
Péter László: K. B. 1886–1939. Ktáros 151–152. [Bibliográfia.]

Szina Miklós: A Magyar Tanácsköztársaság és Ausztria kapcsolataihoz. Ott Bauer levele K. B.-hoz. Száz 449–470.

Kuncz Aladár

Jancsó Elemér: Jancsó Béla, K. A. és Szenczei László levelezéséből. NyitúdK 155–158.

Jancsó Elemér: Tamási Áron levelei Jancsó Bélához, Jancsó Elemérhez és K. A.-hoz. IgSzó I. 595–601.

[– –]: Levelesláda. IgSzó II. 819–829.

Latinca Sándor

Kávássy Sándor: A publicista. L. Jkor 277–279.

Lénárd A. Sándor

Szerb Antalné: L. A. S.-ról. Úf 6. sz. 31–32.

Ligyel József

L. J.: Kötelezni nem. Megszerettetni: Igen. It 811–815. [Az író műve, mint iskolai olvasmány.]

Ligeti Ernő

Sóni Pál bevezető tanulmánya L. E.: A kékbarlang c. kötetéhez.

Lukács György

Csetri Lajos: Gondolatok L. Gy. regényelméletéről. Ttáj 535–541.

Fehér Ferenc: Balázs Béla és L. Gy. szövetsége a forradalomig. It 317–346, 531–560.

Fehér Ferenc: Még egyszer Brecht és L. viszonyáról – legendák nélkül. Úf 7. sz. 89–98.

Ikeda, H.: Avantgarde der Übergangszeit. L. und Bloch in der Expressionismusbewegung. Doitsu Bungaku (Tokio). No. 42. p. 1–2. [Japán nyelven.]

Maria, R.: Rencontre avec G. L. NouvCr No. 20. p. 25–27.

[Nagy Péter]: Beszélgetés L. Gy.-vel. It 377–393. (sz.): A „Neues Forum” beszélgetése L. Gy.-vel. Nagyv 1590–1591.

Tertulian, Nicolae: L. Gy. szellemi fejlődése. Kort 1304–1312.

Mándy Iván

Szabó B. István: A pálya érintői. Alf 10. sz. 56–64.

Márai Sándor

Gyergyai Albert: Magyarok külföldön. Kort 320–325.

Margalits Ede

Veselinović-Andellé, Magdalena: M. E. a horvát és a szerb irodalom magyar tolmácsolója. Hunglnt TudK 63–89.

Mária Béla

Mária Béláné: M. B. szépirodalmi munkásságának bibliográfiája 1922-től 1967-ig. Bp. 14 p.

Marsall László

Pomogáts Béla: M. L. versei. MMűhely 35. sz. 40–42.

Mécs László

Kirkconell, Watson bevezető tanulmánya M. L.: Vadócba rózsát oltok (Toronto, 271 p.) c. kötetéhez.

Mesterházi Lajos

Szabó B. István: M. L. prózája. Kort 305–310.

Moldova György

Köszeg Ferenc: Két vagy három M. Ttáj 556–561.
Nácsa Klára: M. Gy.-ről. Kr 4. sz. 44–50.

Molter Károly

Fuchs Simon: Ilyennek ismerem. IgSzó II. 811–815.
Huszár Ilona: A költő barátja. IgSzó II. 809–810.
Kemény János: A barátság köszöntése. IgSzó II. 784–785.

Keresztury Dezső: Derűs fölény. IgSzó II. 781–784.
Kiss Jenő: Az első látogatás. IgSzó II. 795–796.
Kőműves Nagy Lajos: Családja körében. IgSzó II. 803–808.

Olosz Lajos: Az emlékezés küszöbén. IgSzó II. 778–781.

Sóni Pál: A molteri táj. IgSzó II. 799–800.

Szemlér Ferenc: Gyomlálók és gyámoltók. IgSzó II. 786–787.

Szigeti József: Az örök „protestáns”. IgSzó II. 801–803.

Szöcs István: Somkórófüst az Olimpuzson. IgSzó II. 816–819.

Móra Ferenc

Bustya Endre – Péter László: M. F. Marosvásárhelyt. Ttáj 652–656. [Levélközlések.]

Hegedűs András: M. F. gyermekszemléletének néhány forrása. Ttáj 843–846.

Kőhegyi Mihály: M. F., a régész. Forrás 4. sz. 36–38.
Madácsy László: Humor és rejtett problémák M. F. egy regényében. Móra F. Muz Évk I. 193–201.
Péter László: Antisematikus arcképvázlat M. F.-ről. Ttáj 646–652.

Sándor Dezső: Emlékezés M. F.-re. Kort 1284–1288.
Simon Endre: M. F. ismeretlen levelei Szombathegyen. Életünk 1. sz. 75–79.

Móricz Zsigmond

Afra János: M. Zs. A kis vereshajú című regényének valóságalapja. It 172–181.

- Áfra János:** M. Zs. Irodalmi estje Kassán 1914-ben. It 166–172.
- Bálint Sándor:** A „Rózsa Sándor” műhelyéből. Ttáj 658–660.
- Balogh Edgár:** Megintlen felbuzgó forrás. Ttáj 691–692.
- Bárdosi Németh János:** M. Zs. útja. Jkor 644–652.
- Czine Mihály:** Három portré. Jkor 99–109.
- Dénes Zsófia:** Ady és M. Életünk I. 115–117.
- Heltai Nándor:** O. Zs. ismeretlen levele. Forrás 1. sz. 59.
- Komáromi József:** M. Zs. Jászberényben. Jkunság 126–135.
- Paku Imre:** Irodalmi mozgóképek. Látóhatár 953–960. [953–957: József Attila, 957–960: M. Zs.]
- Pálóczy Horváth Lajos:** Emlékeim M. Zs.-ról. Szabolcs-Szatmári Sz 2. sz. 71–76.
- Papp Ivánné:** Furcsa kaptár. (M. Zs. emlékezése Az Újságnál eltöltött éveire és Elek Artúrra.) OSzK Evk 461–468. [Szövegközléssel.]
- Somlay Szabó József:** M., az összegező. Kort 466–470.
- Szelei István:** A Barbárok egy lehetséges modelljéről. — A „Tanulmányok” c. kötetben, Újvidék, 257–268.
- Vargha Kálmán:** M. Zs. elfelejtett kritikája Pap Károly önéletrajzi művéről. It 610–613.
- [—]: Levelesiáda. IgSzó II. 819–829.
- Nagy Lajos**
- Illés László:** A lecke visszakérdése. Kort 1685–1689.
- Nemes Nagy Ágnes**
- Gera György:** Megújult jelenlét. N. N. Á. műtordításai. Híd 22–28.
- Vajda Endre:** N. N. Á. Látóhatár 913–921.
- Németh László**
- Fekete Sándor:** Küzdelem a küldetéssel. Kr 2. sz. 3–9. [N. L. „Széchenyi”-je.]
- Siklós Olga:** A drámairól N. L. Kr 6. sz. 12–22.
- Somlyó György:** A szép- és nem-szépírodalomról. Úf 6. sz. 80–89, 7. sz. 105–111.
- Széles Klára:** Stílussajátosságok N. L.-nál. INYK 91–110.
- Tüskés Tibor:** N. L.-ről Összes műveinek kiadása alkalmából. Ktáros 547–552.
- Vekérdi László:** N. L., az esszéista. Kort 139–146.
- Nyíró József**
- Kántor Lajos:** Népiség, mítosz, novella. Utunk júl. 11. p. 6–8.
- Oláh Gábor**
- Kiss Tamás:** A táltosfiú. Alf 11. sz. 58–63.
- Tóth Endre kísérő tanulmánya O. G.:** A táltosfiú (Bp. 508 p.) c. kötetéhez.
- Ottlyk Géza**
- Pomogáts Béla:** O. G. Jkor 554–565.
- Örley István**
- Pergel Ferenc:** Egy kritikus arcképe. Vig 98–101.
- Örkény István**
- Földes Anna:** A Tengerparttól Tótékig. Kort 265–275.
- Márton László:** Az abszurd világkép közép-európai változata. MMűhely 34. sz. 59–72.
- Szabó B. István:** Harmincöt éven át az egypercesekig. Úf 12. sz. 106–115.
- Pap Károly**
- Pap Károlyné:** Illyés Gyula és P. K. Forrás 2. sz. 26–30.
- Pap Károlyné:** József Attila és P. K. Forrás 5–6. sz. 43–45.
- Vargha Kálmán:** Móricz Zsigmond elfelejtett kritikája P. K. önéletrajzi művéről. It 610–613.
- Passuth László**
- Loránd Imre:** P. L. — a rendhagyó bestseller író. Jkor 927–934.
- Pozsgay Géza**
- Csatkai Endre:** P. G., a forradalmár és író. SoprSz 48–57.
- Radnóti Miklós**
- Baróti Dezső:** R. és Párizs. Nagyv 1708–1713.
- Baróti Dezső:** *Talán vihar jön...* Fejezet R. M. pályaképéből. It 271–289.
- Bozóky Eva:** R. M. Ktáros 681–682.
- Csaplár Ferenc:** R. és a Munka. It 416–420.
- Gál István:** R. M., mint könyvkiadók külső munkatársa. It 423–431.
- Gereben Ferenc:** R. M. Razglednicái. It 394–415.
- Honffy Pál:** A határozói szintagmák néhány sajátossága R. M. költészetében. MNY 421–431.
- Juhász Ferenc:** A boldog halálraítélt. Úf 12. sz. 100–105.
- Láng Gusztáv:** „A jó halál kegyelme.” IgSzó I. 703–711.
- Pašiaková, Jaroslava:** R. M. élet és halál költője. ISz 385–388.
- Pašiaková, Jaroslava:** R. M. és az 1928 című folyóirat. Hét (Pozsony) 22. sz. 14.
- M. Pásztor József:** Egy R.-vers keletkezéséről. It 420–422.
- Reich Márta:** R. M. és Bálint György. INYK 44–90.
- Z. Szabó László:** Az abdai pillanatok... Életünk 2. sz. 65–66.
- Szemlér Ferenc:** R. levelei. IgSzó I. 712–715.
- Tolnai Gábor:** A ház előtt, amelynek falai között remekművek születtek. Ttáj 1098–1100.
- Tolnai Gábor:** A „Meredek út” végső szakasza. It 239–270, 463–497, 763–792.
- Tóth Dezső:** R. M. költői tudatossága. Kr 7. sz. 3–14.
- Rejtő Jenő**
- Bikácsy Gergely:** R. J. és sorsa. Ttáj 636–638.
- Réval József**
- Bodnár György:** R. J. hagyatékából. Kr 8. sz. 38–42. [A szövegeket F. Majlát Augustta adta ki.]
- Péter László:** R. J. szegedi kapcsolataihoz. Ttáj 952–956.
- Sátfary László**
- Sándor László** bevezető tanulmánya S. L.: Korforduló (Bp. 157 p.) c. kötetéhez.
- Salamon Ernő**
- Huszár Ilona:** A költő barátja. IgSzó II. 809–810.
- Marosi Péter:** S. E. Bukarest, 311 p.
- Sándor Kálmán**
- Pomogáts Béla:** S. K. ébresztése. Ttáj 285–288.
- Sarkadi Imre**
- B. Nagy László:** S. I. MTA I. OK 315–326.
- Scherer Lajos**
- Szalatnai Rezső:** Sch. L. és a Mi Lapunk. ISz 258–265.
- Simon István**
- Kiss Ferenc:** S. I. Látóhatár 1106–1112.
- Sinka István**
- [Deér Endre] D. E.: S. I.: S. I. Ttáj 779. [Nekrológ.]
- Fábián Gyula:** Búcsú a Fekete Bojtártól. Kort 1324–1326.
- Gellért Sándor:** Sárga lombok. Korunk 1379–1382.
- Káldi János:** S. I. 1897–1969. Életünk 2. sz. 67–68.
- Varga Rózsa:** Mágia, népi mítosz és szürrealisztikus formák S. I. költészetében. ItK 422–434.
- Sinkó Ervin**
- Bosnyák István:** Az etikus ember realizmusa. — A Tanulmányok c. kötetben, Újvidék; 65–95. és Híd 935–958.
- Csáky S. Piroksa:** S. E. könyvei között. — A Tanulmányok c. kötetben, Újvidék, 97–118.
- [—]: S. E. levele Kecskemétre. Forrás 1. sz. 42.

Sisa Miklós

Heltai Nándor: S. M. Forrás 3. sz. 47–52.

Somogyi Sándor

Fekete Sándor: S. S. (1930–1969.) Kr 10. sz. 64. [V. Kovács Sándor]: Elhunyt S. S. Esti Hírlap szept. 27.

Németh G. Béla: S. S. 1930–1969. ItK 639.
Weber Antal: S. S. 1930–1969. It 959.

Somogyi Tóth Sándor

Pomogáts Béla: Egy moralista igazságai. Kort 1816–1819.

Somogyi Tóth Sándor: Nézőpontok a Gyerektükörhöz. It 819–824. [Az író műve mint iskolai olvasmány.]

Sümegei Tóth Tivadar

Cserhát József: S. T. T. emlékezete. Életünk I. 106–109.

Szabédi László

Balogh Edgár: Megszakadt párbeszéd. IgSzó I. 529–531.

Kiss Jenő: A Termés spiritus rectora. IgSzó I. 532–535.

Márki Zoltán: Példát mondott. IgSzó I. 536–538.
Pomogáts Béla: A történelem ritmusában. Sz. L. költészetéről. It 498–515.

[– –]: Levelesláda. IgSzó I. 393–399. [Szövegkötés.]

[– –]: Sz. L. írásából. Kiadatlan versek. IgSzó I. 539–543.

Szabó Dezső

Ignotus Pál: Bolyongás közben. Irodalmi Újság (Párizs) 11. sz. 3.

Molnár Antal: Emlékeim Sz. D.-ről. It 613–617.
Várkonyi Nándor: Sz. D. magamentése. Életünk I. 57–72.

Szabó Ervin

Kőhalmi Béla: Remete László tanulmánya: Sz. E. szocialista könyvgyűjteménye a Fővárosi Könyvtárban. MKSz 79–80.

Mezey György: Sz. E. és Walter Hofmann. Ktáros 3–6.

Szabó Lőrinc

Baránszky Jób László: A huszonhatodik év világa. Alf 8. sz. 39–52.

Láng Gusztáv: Sz. L. költészete. IgSzó I. 455–462.
Németh Antal: Sz. L. *Csongor és Tünde* átköltése. ItK 486–492.

Steinert Ágota: A kozmikus családás költészete. It 735–762.

Szjé Rezső: Emlékek Sz. L.-ről. Alf 6. sz. 76–79.
Vezér Erzsébet: Hangmúzeum az irodalomtörténet szolgálatában. It 158–166.

[– –]: Levelesláda. IgSzó II. 819–829.

Szabó Pál

Kenyeres Zoltán: Egy regényszerkezet lehetőségei. Kr 4. sz. 13–19.

Szabó Pál: Talpalatnyi föld. It 815–819. [Az író műve, mint iskolai olvasmány.]

Szakonyi Károly

Szakonyi Károly: Egy novella születése. It 824–830. [Az író műve mint iskolai olvasmány.]

Szamuely Tibor

Simor András kísérő tanulmánya Sz. T.: Válogatott cikkek (Bp. 188 p.) c. kötetéhez.

Simor András: „Mária országa – papi kezekben.” Vil 148–151.

Szécsi Margit

Fülöp László: Sz. M. lírájáról. Alf 11. sz. 63–67.

Szenczei László

Jancsó Elemér: Jancsó Béla, Kuncz Aladár és Sz. L. levelezéséből. Nyitúdk 155–158.

Szentimrei Jenő

Varró János: Az utolsó jakobinus. IgSzó I. 893–898.

Szentkúti Miklós

Vas István: Sz. M. Kort 156–160.

Szerb Antal

[– –]: Levelesláda. IgSzó II. 819–829.

Takács Imre

Zentai Mária: T. I. Jkor 656–661.

Tamás Mihály

Dallos István: T. M. és a Tátra. ISz 744–746.

Tamási Áron

Izsák József: T. Á. Bukarest, 167 p.

Jancsó Elemér: T. Á. levelei Jancsó Bélához, Jancsó Elemérhez és Kuncz Aladárhoz. IgSzó I. 595–601.

Kacsó Sándor: Irodalmi levelezés. IgSzó I. 910–927.
Kántor Lajos: Népiség, mítosz, novella. Utunk júl. 11. p. 6–8.

Kicsi Antal: T. Á. levelei Sényi Lászlóhoz. IgSzó I. 765–769.

Kocsis Rózsa: T. Á. játéka. Kort 1640–1645.
Kovács György: A hazavagyó. Utunk Évk 68–73.

[– –]: Levelesláda. IgSzó II. 819–829.

Tandori Dezső

Pór Péter: A modern líra útjain. T. D. költészete. Híd 851–871.

Tersánszky Józsi Jenő

Dersi Tamás: Szilénusz feltámadása. Alf 8. sz. 76–80.
Devescseri Gábor: T. temetésén. Nagyv 1266–1267.
Féja Géza: T. ravatalánál. Kort 1323–1324.

Ignotus Pál: Bolyongás közben T. J. J.-vel. Irodalmi Újság (Párizs) 12. sz. 1–2.

Katona Jenő: T. J. J. 1888–1969. Ktáros 491–492.
Kerékgyártó István: T. J. J. alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 201 p.

Papp Zoltán: T. J. J. Ttáj 778. [Nekrológ.]

Thurzó Gábor

Pomogáts Béla: Egy mai polgár vallomásai. Látóhatár 151–155.

Tomcsa Sándor

Hecser Zoltán: Udvarhely volt számára a világ. IgSzó II. 377–380.

Tompa László

Balogh Edgár: Vidék, magány, magatartás. IgSzó II. 576–578.

Tóth Árpád

Rába György: A szép hűtlenek. Bp. 465 p.

Trencsényi-Waldapfel Imre

Rónay László: Homérosztól Radnótiig. Jkor 166–170.

Vas István

Kis Pintér Imre: Gondolatok V. I.-ről. Alf 7. sz. 47–53.

Radnóti Sándor: A forradalom apálya és a költészet. Kr 3. sz. 50–57.

Veres Péter

Simon Zoltán: V. P., a közíró. Alf 4. sz. 82–85.

Vihar Béla

Paku Imre: Teljesült végzetek költője: V. B. Látóhatár 724–732.

Weöres Sándor

Bányai János: Kritika a költészetben. – A Tanulmányok c. kötetben, Újvidék, 21–38.

Gilevski, P.: Š. V. (I). Razgledi (Skopje) 417–419.
Lengyel Balázs: W. S. és a Merülő Saturnus. Vig 597–600.

Zalka Máté

Мацкевич, О.: Страници жоэни генерала Лукача. Поэшьт. Алма-Ата, 96 стр.

Zelk Zoltán

Illés László: Z. Z. pályája a felszabadulás után. Kor 1480–1484.

Zolnai Béla

Baróti Dezső: Z. B. 1890–1969. It 959–961.

Engel Károly: Búcsú Z. B-től. Utunk aug. 1. p. 12. Gáldi László: Z. B. 1890–1969. MNyr 400–412. [Gyergyay Albert] Gy. A.: Z. B. (1890–1969.) Nagyv 1265.

Madácsy László: Z. B. (1890–1969.) Hel 339. Németh G. Béla: Z. B. 1890–1969. ItK 519–520. Szathmari István: Utolsó búcsú Z. B.-től. MNy 382–384.

Szerb Antalné: József Attila ismeretlen levele Z. B.-hoz. It 855–857.

VI.

(Függelék. 1969-ben ismertetett művek.)

A líra ma. (Esszék). Bp. 1969. — *Ism.* Farkas László, Új 4. sz. 119–120.

A magyar irodalom története 1772-től 1848-ig. Bp. 1965. — *Ism.* Vörös Károly, Száz 127–132.

A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig. Bp. 1965. — *Ism.* Jancsó Elemér, IgSzó I. 603–610.

— L. Nagy Zsuzsanna, Száz 507–509.

Actes des Journées Internationales d'Étude du Montauban. Toulouse, 1965. — *Ism.* Gyenis Vilmos, ALitt 204–203.

Ady Endre összes prózai művei. VIII. köt. Bp. 1968. — *Ism.* Fodor István, It 658–662.

Almási Miklós: A drámafejlődés útjai. Bp. 1969. — *Ism.* Rigó László, Vszág 12. sz. 107–109.

Arcképek a magyar szocialista irodalomból. Bp. 1967. — *Ism.* U'Frich, Maja, Bonp'Л No. 4. 224–228.

Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. Bp. 1969. — *Ism.* Antall József, OrvostörtK 293–294.

— T. Erdélyi Ilona, Kr 8. sz. 59. — Mezel Márta, ALitt 447–453. — Tamás Anna, It 937–941.

Balázs Béla: Válogatott cikkek. Bp. 1968. — *Ism.* Bárdos Pál, Ttáj 291–292.

Balázs Sándor: Humor és filozófia. Bukarest, 1969. — *Ism.* Robotos Imre, IgSzó I. 899–902. [Vö. IgSzó II. 711–714. és 864–867.]

Balogh László: Asztalos István. Bp. 1969. — *Ism.* Koczogh Akos, Jkor 591–593.

Balogh László: József Attila. Bp. 1969. — *Ism.* Káldi János, Életünk I. sz. 95–96. — Kiss Ferenc, ItK 621–622. — Koczogh Akos, Jkor 591–593. — Tamás Attila, Alf 8. sz. 93–94.

Barany, George: Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism. 1791–1841. Princeton, 1968. — *Ism.* Balogh Éva, East European Quarterly No 3. p. 264–268.

Baróti Dezső: Felvilágosodás és klasszicizmus. Bp. 1968. [kiny.] — *Ism.* Szauder József, ItK 385–389.

Bartha Antal: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. — *Ism.* Király Béla Károly, Canadian Slavic Studies No. 1. p. 146–147. — Mesterházy Károly, Alf 1. sz. 91–92.

Békés megye 1918–1919-ben. Békéscsaba, 1968. — *Ism.* Juranics Sándor, Ttáj 301–302.

Benkő Samu: Bolyai János vallomásai. Bukarest, 1968. — *Ism.* Trócsányi Zsolt, Ttáj 957–959.

Bibliografia przekładów z literatury węgierskiej w Polsce. Cz. 2. 1918–1960. Warszawa, 1967. *Ism.* Izsépy Edit, MKsz 94–95.

Bibliotheca Corviniana. Bp. 1967. [angol nyelvű kiadás]. — *Ism.* Bodor András, Korunk 119–126. — Mályusz Elemér, AHist 137–141. és Száz 1217–1220.

Bihari Mihály: Egy gyorsíró feljegyzései. Bp. 1969. — *Ism.* [Dezsényi Béla] DB., MKsz 423–424.

Botka Ferenc: A Kassai Munkás. 1907–1937. Bp. 1969. — *Ism.* Jász Dezső, Kr 10. sz. 47–50. — Kálmán Lászlóné, Ktáros 747. — Kovács Győző, ISz 954–955.

Bori Imre: A jugoszláviai magyar irodalom története. Novi Sad, 1968. — *Ism.* Kovács Győző, ISz 666–668. és Forrás 4. sz. 90–92.

Bori Imre–Körner Éva: Kassák festészete és irodalma. Bp. 1967. — *Ism.* Miklós Pál, ItK 111–114.

H. Boros Vilma: Széchenyi István hátrahagyott iratainak története. Bp. 1967. — *Ism.* Kőhegyi Mihály, MKsz 421.

Böloni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikába. Bukarest, 1966. — *Ism.* Trócsányi Zsolt, Vszág 4. sz. 112–114.

Böloni György: Friss szemmel. Bp. 1968. — *Ism.* Varga József, Kr 7. sz. 57–58. — Vezér Erzsébet, It 934–937.

Budai török számadáskönyvek. 1550–1580. Bp. 1962. — *Ism.* Sinkovics István, Száz 112–116.

Cornides-kódex. Bp. 1967. — *Ism.* V. Kovács Sándor, ItK 747–751.

Czine Mihály: Möricz Zsigmond. Bp. 1968. — *Ism.* Kovács Győző, ISz 184–185. — Vörös László, Ttáj 656–657.

F. Csanok Dóra: Vörösmarty Mihály levelezés — Csokonai Vitéz Mihály levelezés — Ady Endre-gyűjtemény. Bp. 1967. — *Ism.* Regulí Ernő, ItK 760–762.

Csanda Sándor: Első né mzedék. Bratislava, 1968. — *Ism.* Agárdi Péter, It 440–444. — Fried István, Hel 334. — Görömbei András, Alf 2. sz. 79–80. — Karol Tomis, Új Szó Jan. 17. p. 6. — Varga Rózsa, ItK 633–634.

Csatári Dániel: Forgószélben. Bp. 1968. — *Ism.* Sipos Péter, TársSz 6. sz. 100–101.

Cseh-Szombati László — Ferge Zsuzsa: A szociológiai felvetél módszerei. Bp. 1968. — *Ism.* Szelényi Iván, Vszág 2. sz. 107–108.

Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp. 1967. — *Ism.* Félégházi József, Vig 329–333. — Komjáthy Miklós, LK 327–331.

Debreczeni István: Arany János hétköznapijai. Bp. 1968. — *Ism.* Heverdi László, ItK 629. — Horánszky Nándor, OrvostörtK 50. sz. 178. — Nagy Miklós, It 662–667.

Déri Múzeum Évkönyve 1966–67. Debrecen, 1968. — *Ism.* Tóth Béla, Alf 10. sz. 95–96.

Dersi Tamás: A publicista Kun Béla. Bp. 1969. — *Ism.* Ruszoly József, Ttáj 553–554.

Devecseri Gábor: Lágymányosi istenek. Bp. 1967. — *Ism.* Pomogáts Béla, Kort 164–166.

Dienes András: A iatal Petőfi. Bp. 1968. — *Ism.* Kiss József, ItK 616–620.

Diószegi Vilmos: A pogány magyarok hitvilága. Bp. 1967. — *Ism.* Hexendorf Edit, ItK 626–628. — Ifj. Kodolányi János, Aethn 417–418.

Dümmert Dezső: Pest város társadalma. 1686–1696. Bp. 1968. — *Ism.* Lázár István, Vszág 2. sz. 108–109. — Tóth András, MKsz 308–309. — Wellmann Imre, MTA II. OK 117–120.

Egri Viktor: Emberközelben. Bratislava, 1967. — *Ism.* Sinka Erzsébet, ItK 123.

Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. 2–4. köt. Bp. 1964–1968. — *Ism.* Csapodi Csaba, MKsz 297–300.

Bereczky László, Ktáros 307–308. [csak a 3. kötetről.]

Emlékezők. Bp. 1967. — *Ism.* Sebestyén András, ItK 515–516.

Eötvös Károly: A nagy per. Bp. 1968. — *Ism.* Balogh József, Forrás 2. sz. 92.

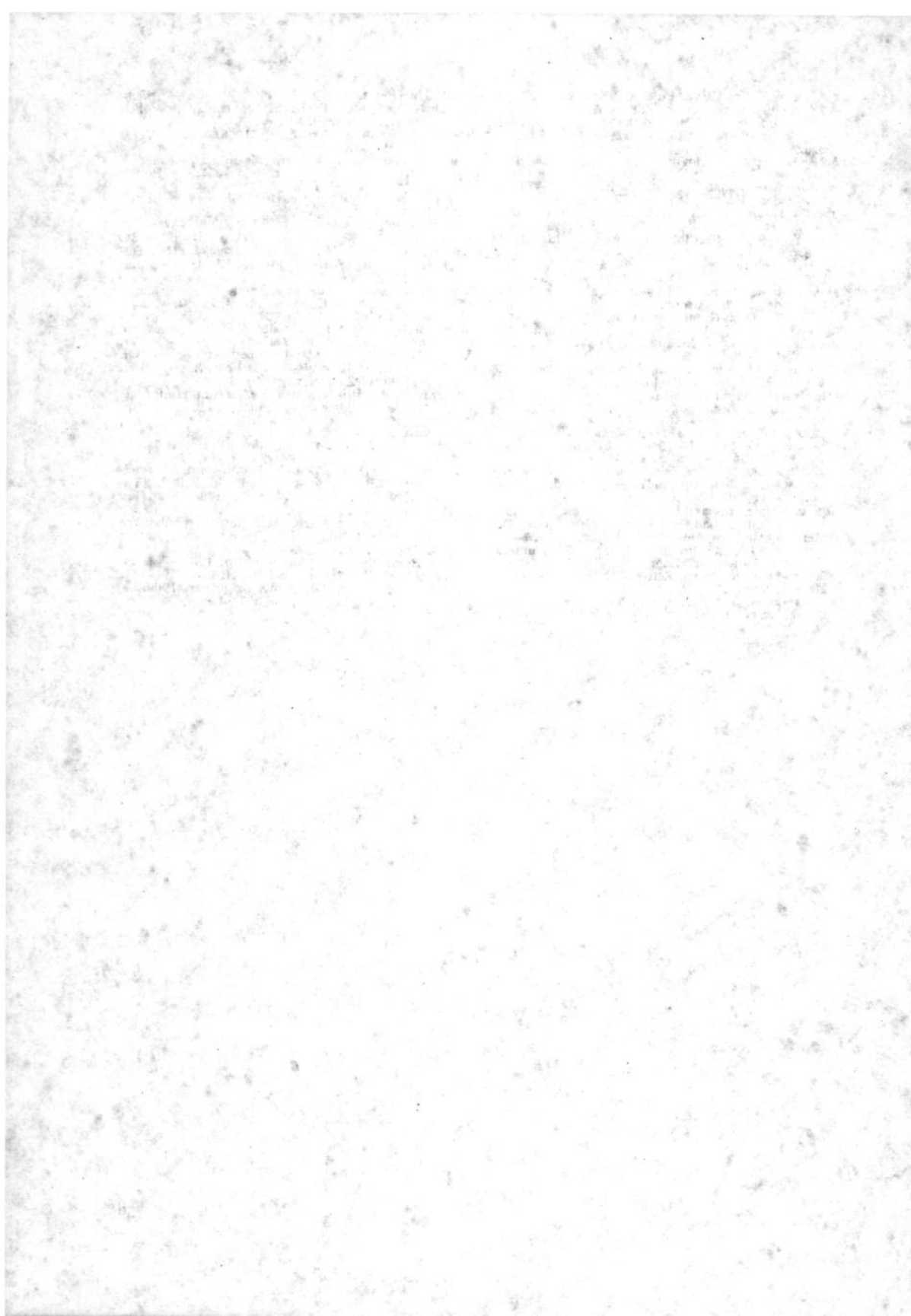
T. Erdélyi Ilona: Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor. Bp. 1965. — *Ism.* Trócsányi Zsolt, Száz 1223–1226.

Esztétikai klexikon. Bp. 1969. — *Ism.* Poszler György, TársSz 10. sz. 94–95. — Szalay Károly, Ktáros 626–629. [vö. S. Nyirő József észrevételét és a kritikuss választ: uo. 751.]

- Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Bp. 1958. – *Ism.* Ingrid Schellbach, FUF Bd. 37. H. 1. p. 162.
- Fábray Zoltán: Hazánk, Európa. Bp. 1967. – *Ism.* Kovács Győző, ItK 763–764.
- Fábray Zoltán: Stósz délelőttök. Bratislava, 1968. – *Ism.* Gál István, Jkor 596–597. – Ilia Mihály, Úf 3. sz. 117–119. – Kardos Pál, ItK 632–633. – Kovács Győző, Forrás 3. sz. 91–92. – Lőkös István, Alf 8. sz. 83–85. – Nikolányi István, Ttáj 172–175.
- Fekete Sándor: Petőfi, a vándorszínész. Bp. 1969. – *Ism.* Mályuszné Császár Edit, ItK 759–760.
- Fenyő István: Haza és tudomány. Bp. 1969. – *Ism.* Kovács Magda, Kr 12. sz. 61–62.
- Fenyő István: Két évtized. Bp. 1968. – Fekete Sándor, ItK 504–506. – Hegedűs András, Ttáj 85–86. – Weber Antal, It 444–446.
- Fónagy Iván–Magdics Klára: A magyar beszéd dallama. Bp. 1967. – *Ism.* Bartók János, ALingu 427–429. – Bonyhai Gábor, ItK 754–757.
- Földes László: A lehetőlen ostroma. Bukarest, 1968. – *Ism.* V. Szendrei Júlia, NyitudoK 189–191. – Szócs István, IgSzó I. 249–255.
- Fráter Jánosné: A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának működése (1854–1949). Bp. 1966. – *Ism.* Kőhegyi Mihály, MKsz 421–422.
- Galla Endre: A világtjáró magyar irodalom. A magyar irodalom Kínában. Bp. 1968. – *Ism.* Mészáros Vilma, It 450–453. – Polonyi Péter, Nagyv 938.
- Gerédy Rabán: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Bp. 1968. – *Ism.* Komolovszki Tibor, Kr 8. sz. 56–57. – Szuroni Lajos, Kort 1667–1669.
- Goldman, Lucien: L'illumino e la societa moderna. Torino, 1967. – *Ism.* Szauder József, ItK 378–384.
- Gyergyai Albert: A Nyugat árnyékában. Bp. 1968. – *Ism.* Dévényi Iván, Jkor 595–596. – Domokos Mátyás, It 673–678. – Komlós Aladár, ItK 493–495. – Vargha Kálmán, Kr 7. sz. 59–60. – Vasy Géza, TársSz 4. sz. 109.
- Gyuris György: Dugonics András (bibliográfia). Szeged, 1969. – *Ism.* [Kovács Sándor Iván] (KSI), Ttáj 569.
- Hankiss Elemér: A népdaltól az abszurd drámaig. Bp. 1969. – *Ism.* Bojtár Endre, Vság 5. sz. 111–112. – Csetri Lajos, ItK 742–744. – Farkas János, It 949–955. – Hajdú Ráfi, TársSz 1. sz. 106–107. – Tamás Attila, Alf 6. sz. 91–93.
- Hauser Arnold: Der Manierismus. München, 1964. – *Ism.* Zentai L., AHistArt 367–370.
- Házi olvasmányok a középkori irodalomtanításban. Bp. 1967. – *Ism.* Pálmai Kálmán, ItK 517.
- Herepei János: Apácai és kortársai. Bp. 1966. – *Ism.* Jenéi Ferenc, ItK 116–117.
- S. Heksch Ágnes: Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere. Bp. 1969. – *Ism.* Sipka Sándor, Ttáj 1132–1133. – Varga József, ItK 629–630.
- Hoffgreff-énekeskönyv. Bp. 1966. – *Ism.* Kovács Sándor Iván, ItK 507–508.
- Horváth Károly: A klasszikából a romantikába. Bp. 1968. – *Ism.* Biró Ferenc, Ttáj 373–374. – Mezei Márta, It 211–216.
- Ifjú szívekben éltek? Bp. 1969. – *Ism.* Wintermantel István, MKsz 422–423.
- Jászi Oszkár: Magyar kálvária – magyar feltámadás. München, 1969. – *Ism.* Menczer Béla, KatSz 2. sz. 111–120.
- Jókai Mór: Cikkek, beszédek, 4–5. köt. Bp. 1968. – *Ism.* Margócsy József, ItK 500–504.
- Jójj el szabadság! Bp. 1968. – *Ism.* Hegedűs András, Ttáj 288–291.
- Juhász Gyula összes művei. 5. köt. Bp. 1968. – *Ism.* Kispéter András, It 208–211.
- Juhász Gyula összes művei. 6. köt. Bp. 1968. – *Ism.* Csukás István, Ttáj 759–765.
- Juhász Gyula összes művei. 7. köt. Bp. 1969. – *Ism.* Csaplár Ferenc, Ttáj 1131–1132.
- Kabdebó Loránd: Dayka Gábor költői pályája. Miskolc, 1968. – *Ism.* Szörényi László, ItK 389–390.
- Kádár Erzsébet: Kegyetlenség. Bp. 1966. – *Ism.* Vargha Kálmán, ItK 120–121.
- Kakuk Zsuzsa: Kossuth kéziratai a török nyelvről. Bp. 1967. – *Ism.* [Jan Reychman] J. R., Przeglad Orientalistyczny tom. 2. p. 187.
- Kálmán Lászlóné: A Magyar Tanácsköztársaság sajtójának repertórium. Bp. 1968. – *Ism.* Lisztes László, Ttáj 296–298. – [Markovits Györgyi] Mgy, MKsz 83–84. – Remete László, Ktáros 178–179.
- Kálti Márk: Bilderchronik. Bp. 1968. – *Ism.* Dávid Katalin, MKsz 189.
- Kántor Lajos: Vallomások Móríc Zsigmond. Bukarest, 1968. – *Ism.* Ilia Mihály, Ttáj 657. – Kórompay János, ItK 630–631. – Kozma Dezső, NyitudoK 187–189. – Szilágyi Júlia, Korunk 651–654.
- Karátson, André: Le symbolisme en Hongrie. Paris, 1969. – *Ism.* Fenyő Miksa, Irodalmi Újság (Párizs) szept. 15. p. 5. – Réz Pál, Kr 10. sz. 57–59.
- Kardos Tibor: Az Árgirus-zépehistória. Bp. 1967. – *Ism.* Falus Róbert, AAnt 277–283. – Kovács Ágnes, Deutsches Jahrbuch für Volkskunde Nr. 1. 236–238.
- Kassák, Basel, 1968. – *Ism.* Dévényi Iván, ItK 514–515.
- Kelemen János: Mi a strukturalizmus? Bp. 1969. – *Ism.* Szávay István, Ttáj 1134. – Voigt Vilmos, Vság 12. sz. 106–107.
- Kemény Zsigmond naplója. Bukarest, 1966. – *Ism.* Nagy Miklós, Kort 826–829.
- Kicsi Antal: Kovács József. Bukarest, 1969. – *Ism.* (V. D.), ItSzó II. 440.
- Kilián István: Ismeretlen iskoladrama-gyűjtemény a XVII–XVIII. századból. Miskolc, 1967. – *Ism.* Varga Imre, ItK 117–118.
- L. Kiss Ibolya: Az asszony tragédiája. Bratislava, 1967. – *Ism.* Horánszky Nándor, OrvostörtK 50. sz. 177.
- Kluger Lászlóné: A Borsodi Szemle repertórium. 1956–1967. Miskolc, 1969. – *Ism.* Gyuris György, Ktáros 502–503.
- Kós Károly: Hármaskönyv. Bukarest, 1964. – *Ism.* Veress Zoltán, Utunk aug. 15. p. 2.
- Kozma Dezső: Egy erdélyi novellista. Petelei István. Bukarest, 1969. – *Ism.* Pásztor Bertalan, ItK 744–747.
- Kristó Gyula: Olvasókönyv Békés megye történetéhez. I. A honfoglalástól 1715-ig. Békéscsaba, 1967. – *Ism.* V. Kovács Sándor, ItK 116.
- Kriza Ildikó: A halálra táncoltatott leány. Bp. 1967. – *Ism.* Pásztor Bertalan, ItK 118–119.
- Kuntár Lajos: Szombathelyi nyomdak és nyomdászok. Szombathely, 1969. – *Ism.* Fülöp Géza, Életünk 2. sz. 93–94.
- Látogatóban, Kortárs írók vallomása. Bp. 1968. – *Ism.* Jenkei János, Jkor 182–183.
- Levelek Hatvány Lajoshoz. Bp. 1967. – *Ism.* Gál István, Nagyv 1578–1579.
- Lukács György: Művészet és társadalom. Bp. 1968. – *Ism.* Csetri Lajos, TársSz 6. sz. 59–64. – Simon Zoárd, Forrás 4–5. sz. 130–131.
- Lukács György: Teoria powieści. Warszawa, 1968. – *Ism.* S. M., Nurt (Poznań), No. 4. 57–58.
- Lukács György: Teorija romana. Sarajevo, 1968. – *Ism.* D. Malavrazic, Socializm 1347–1349. – P. Zorić, Književne Novine (Beograd), No. 354. p. 4.
- Mácsa János: Проблемы художественной культуры XX. века. Москва 1969. – *Ism.* Botka Ferenc, Kr 9. sz. 61–64.
- Magnae Moraviae fontes historici. 1–2. Brno, 1966–1967. – *Ism.* Kristó Gyula, ItK 628–629.
- Magyar népballadák. Bp. 1968. – *Ism.* Varga Rózsa, ItK 114–116.
- Magyar Népzene Tára. 5. köt. Bp. 1966. – *Ism.* Varga Imre, ItK 635–637.
- Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967. – *Ism.* Csóka J. Lajos, MKsz 184–185. – Székely György, Száz 1215–1217.
- Mándi Péter: A könyv és közönsége. Bp. 1968. – *Ism.* Sinka Erzsébet, ItK 764–765. – Voit Krisztina, It 456–458.

- Martinkó András: A prózairó Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése. Bp. 1965. — *Ism.* Szathmári István, ALingu 436–440.
- Mécs László: Vadócba rózást oltok. Toronto—Canada, 1968. — *Ism.* Rónay György, Vig 847–849.
- Mezei József: A szimbolista élmény kialakulása. Bp. 1968. — *Ism.* Kovács Kálmán, It 668–673.
- Miért szép? Bp. 1966. — *Ism.* Fenyő Miksa, Látóhatár 205–210.
- Mihályi Ödön: Fekete vihart kívántál. Bp. 1968. — *Ism.* Sinka Erzsébet, Kr 2. sz. 50–51.
- Mikszáth Kálmán összes művei. 51–57. köt. Bp. 1964–1968. — *Ism.* Oltványi Ambrus, It 639–657.
- „Mindenki újakra készül. . .” 1–4. köt. Bp. 1959–1967. — *Ism.* Erényi Tibor, MTA I. OK 473–479.
- Illés László, ItK 106–108. [a 2–4. kötetéről.]
- Molter Károly: Szellemi beháború. Bukarest, 1968. — *Ism.* Sós Endre, Kort 315–316.
- Móricz Virág: Móricz Zsigmond szerkesztő úr. Bp. 1967. — *Ism.* E. Nagy Sándor, ItK 498–500.
- Musset, Lucien: Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne, 7–11. siècle. Paris, 1965. — *Ism.* Györfly György, Cahiers de civilisation médiévale 10–12. siècle, 12. a. No. 1
- Nagy Dániel: Cirkusz. Bukarest, 1967. — *Ism.* Tótor Ildikó, ItK 121–122.
- Nagy Iróink. II. köt. Bp. 1968. — *Ism.* Tóth János, ItK 123–124.
- Nagy Miklós: Jókai. Bp. 1968. — *Ism.* Nacsády József, ALitt 213–217.
- Nagy Péter: Táguló világ. Bp. 1968. — *Ism.* Fenyő István, Kort 483–486. — Szili József, Kr 2. sz. 37–42. — [Tomán László] (TL), Híd 276–277.
- Németh László: Kiadatlant tanulmányok. 1–2. köt. Bp. 1968. — *Ism.* Bata Imre, Alf 2. sz. 51–57. — Mezei József, It 191–197. — Orosz László, Forrás 2. sz. 85–88. — Tüskés Tibor, Jkor 305–307.
- Nizalovszky Endre—Lukácsy Sándor: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. Bp. 1967. — *Ism.* Antal József, Száz 1220–1223.
- Novalić, Djuro: Madjarska i hrvatska „Zrinijada”. Zagreb, 1967. — *Ism.* Angyal Endre, Hel 325–326.
- Nyolc mártír költő. Bp. 1967. — *Ism.* Stenczer Ferenc ItK 119–120.
- Olosz Lajos: Versek. Bukarest, 1968. — *Ism.* Jékely Adrienne, ItK 763. — Vita Zsigmond, IgSzó I. 576–581. és Korunk 486–487.
- OSZK Évkönyvei, 1963–1966. Bp. 1966–1967. — *Ism.* Csapodi Csaba, MKsz 300–304.
- Örley István: A Flocsek bukása. Bp. 1968. — *Ism.* Ferenczi László, ItK 631–632.
- Pálffy Miklós: Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek. Halle/Saale, 1965. — *Ism.* V. Kovács Sándor, ItK 508–509.
- Péter László: Szeged felszabadulásától az ország felszabadulásáig 1944–1945. A felszabadult Szeged első újságjai. Szeged, 1969. — *Ism.* Jankovics József, Ttáj 1136.
- Pomogáts Béla: Kuncz Aladár. Bp. 1968. — *Ism.* Csűrös Miklós, ItK 622–624. — Kacsir Mária, IgSzó II. 539–543. — Pálmai Kálmán, It 435–440. — Rónay László, Jkor 82–83. — Varró János, Korunk 798–803.
- Problémy literarneji avantgardy. Bratislava, 1968. — *Ism.* Angyal Endre, Nagyv 1410.
- Rába György: A szép hűtlenek. Bp. 1969. — *Ism.* Csorba Győző, Jkor 845–846.
- Radnóti Miklós: Ansichtskarten. Berlin, 1968. — *Ism.* Lator László, Nagyv 1085–1088.
- Radnóti Miklós: Стихи. Moskva, 1968. — *Ism.* Gáldi László, Nagyv 298–299.
- Rajeczky Benjámin: Ost und West in den ungarischen Klagenliedern Kassel—Basel—Paris—London—New York, 1967. [Festschrift für Walter Wiora] — *Ism.* [—], Deutsches Jahrbuch für Volkskunde Nr. 1. S. 210.
- Remete László: „Rengj csak föld!” Bp. 1969. — *Ism.* József Farkas, MTA I. OK 485–487. és Úf 3. sz. 116–117.
- Rónay György: Fordítás közben. Bp. 1968. — *Ism.* Sötér István, Nagyv 920–923. — [Tomán László] (TL), Híd 150–151.
- Rónay László: Az Ezüstkör nemzedéke. Bp. 1967. — *Ism.* Katona Béla, ItK 109–111.
- Rosszijanov, Oleg: Zalka Máté. Bp. 1968. — *Ism.* Dalos György, Nagyv 942. — Tóth János, ItK 762–763.
- H. Sas Judit: Emberek és könyvek. Bp. 1968. — *Ism.* Maróti Andor, It 458–461. — Mihály Ildikó, Kort 947–948. — Sinka Erzsébet, ItK 637–638.
- Scheiber Sándor: Héber kódexmaradványok magyarországi kötetláblakban. Bp. 1969. — *Ism.* Dan Róbert, MKsz 307–308. — Mollay Károly, Soprsz 286–288.
- Somlyó György: A költészet évada. 2. köt. Bp. — *Ism.* Lengyel Balázs, Kort 316–319.
- Somlyó György: Füst Milán. Bp. 1966. — *Ism.* Rónay György, Vig 628–629. — Rónay László, Kr 11. sz. 56–57.
- Studia et acta ecclesiastica. 2. köt. A II. Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz érteleműve. Bp. 1967. — *Ism.* Holl Béla, MKsz 187–188. — Pirrát Antal, ItK 751–754.
- Szabédi László: Telehold. Veér Anna alszik. Bukarest, 1967. — *Ism.* Jékely Adrienne, ItK 122–123.
- Szabó Ede: A műfordítás. Bp. 1968. — *Ism.* Csorba Győző, Jkor 89–90.
- Szabó Ervin emlékkönyv. 1877–1918. Bp. 1968. — *Ism.* Páldy Róbert, Ktáros, 168. — Pálvölgyi Endre, MKsz 310–311.
- Szabolcsi Bence: A zenei köznyelv problémái. A romantika felbomlása. Bp. 1968. — *Ism.* Fodor Géza, Kr 2. sz. 43–45.
- Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseiről. Bp. 1968. — *Ism.* Fenyő István, Kort 483–486. — Hankiss Elemér, Alf 4. sz. 62–67. — Kassai Kelemen János, Ttáj 374–375. — Nagy Péter, It 216–222. — Rónay György, Vig 555–557. — J. Soltész Katalin, ItK 495–498. — Szabó Zoltán, MNyr 145–147.
- Szalatnai Rezső: Arcképek, háttérben hegyekkel. Bp. 1969. — *Ism.* Pomogáts Béla, Alf 12. sz. 82–83. — Rónay György, Vig 629–630.
- Szathmári István: A magyar stilisztikáútja. Bp. 1961. — *Ism.* Ingrid Schellbach, FUF Bd. 37. H. I. p. 163.
- Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp. 1968. — *Ism.* Horváth Mária, Kort 1340–1342. — Jelenits István, ItK 624–626. — Mollay Károly, Soprsz 284–285. — Papp László, MNyr 295–298. — Penavin Olga, HungIntudK 205–207. — Tarnóc Márton, It 942–945.
- Szeged múltja írott emlékekben. 1222–1945. Szeged, 1968. — *Ism.* Tóth András MKsz 314.
- Székesfehérvár évszázada. I. köt. Székesfehérvár, 1967. — *Ism.* Kovalovszky Miklós, MNyr 300–301.
- Szépliteratúrai Ajándék. Bukarest, 1967. — *Ism.* Nagy Miklós, ItK 511–512.
- Szepl Csombor Márton összes művei. Bp. 1968. — *Ism.* V. Kovács Sándor, MTud 111–113.
- Szigeti József: A Balassi-comoedia és szerzője. Bp. 1967. — *Ism.* Végh Ferenc, Hel 480–481. és ItK 757–759.
- Szilágyi Domokos: Kortársunk Arany János. Bukarest, 1969. — *Ism.* Kántor Lajos, Utunk aug. 2. p. 2.
- Tamárs Aladár: Fényben és árnyékban. Bp. 1968. — *Ism.* Csaplár Ferenc, Kr 2. sz. 47–48.
- Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 2. köt. Nyiregyháza, 1968. — *Ism.* Mirsitsi Gyuláné—Bódor Sándor—Lakatos István, Szabolcs-Szatmári Sz 4. sz. 103–106.
- Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1969. — *Ism.* Elbert János, Nagyv 1078–1080. — Kovács Endre, It 919–925.
- Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Bp. 1968. — *Ism.* Hegedűs András, Ttáj 288–291.
- Tanulmányok Tolna megye történetéből. I. köt. Szekszárd, 1968. — *Ism.* Tóth András, MKsz 314–315.
- Tolnai György: A Tanácsköztársaság Budapestje a korabeli lapok tükrében. (Bibliográfia). Bp. 1969.

- *Ism.* Kálmán Éva, *PárttK* 2. sz. 221–222. — Pálvölgyi Endre, *Ktáros* 436–437.
- Tökés L. Rudolf: *Bela Kun and the Hungarian Soviet Republic*. Stanford, 1967. — *Ism.* L. Nagy Zsuzsa, *Száz* 504–507.
- Török Gábor: *A lira: logika*. Bp. 1968. — *Ism.* Pomogáts Béla, *Kort* 164–166.
- Ungarszka Panorama. Novelli. Várna, 1969. — *Ism.* Karig Sára, *Nagyv* 1899–1900.
- Ungvári Tamás: *Poétika*. Bp. 1967. — *Ism.* Barta János, *ItK* 103–106. — Rónay György, *Nagyv* 1094–1096. — Szerdahelyi István, *MFilSz* 142–148.
- Utunk Évkönyv 69. — *Ism.* Fábrián Gyula, *Kort* 665–666. — Gagyi László, *IgSzó* I. 146–147.
- Vajay Szabolcs: *Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte*. Mainz, 1968. — *Ism.* Klaniczay Tibor, *ItK* 506–507.
- Vajda György Mihály: *Állandóság a változásban*. Bp. 1968. — *Ism.* H. Lukács Borbála, *ItK* 384–385.
- Varannai Aurél: *John Bowring és a magyar irodalom*. Bp. 1967. — *Ism.* Szili József, *ItK* 635.
- Varga Imre: *Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből*. Bp. 1967. — *Ism.* Dömötör Tekla, *ItK* 509–510.
- Varga Zoltán: *A Debreceni Tudományegyetem története*. I. köt. 1914–1944. Debrecen, 1967. — *Ism.* Nagy Sándor, *Alf* 8. sz. 94–96.
- Vargha Kálmán: *Móricz Zsigmond alkotásai és jellemzése*. Bp. 1967. — *Ism.* Farkasházi Zoltán, *ItK* 513–514.
- Vargyas Lajos: *Researches into the Mediaeval History of Folk Ballad*. Bp. 1967. — *Ism.* Jones D. Mervyn, *Medium Aevum* No. 1. p. 94–97. — Kriza Ildikó, *AEthn* 277–283. — Z. Kumer, *Narodna Umjnost* (Zagreb), 5–6. köt. 596–599. — Henrich Siuts, *Zeitschrift für Volkskunde* 130–132.
- Vargyas Lajos: *Totenklage und Vorgeschichte Ungarn*. Kassel–Basel–Paris–London–New York 1967. [*Festschrift für Walter Wlora.*] — *Ism.* Christian Kaden, *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* Nr. 1. S. 210.
- Vécsei Irén: *Molnár Ferenc*. Bp. 1966. — *Ism.* Veres András, *ItK* 512–513.
- Veres Péter: *Bölcs és balgatatag őseink*. Bp. 1968. — *Ism.* Bálint Sándor, *Kort* 656–657. — Rónay György, *Vig* 128–130.
- Vezér Erzsébet: *Ady Endre*. Bp. 1968. — *Ism.* Simon Zoltán, *Alf* 2. sz. 81.
- Vezér Erzsébet: *Ady Endre*. Bp. 1968. (Arcok és vallomások.) — *Ism.* Julow Viktor, *It* 432–434.
- Vita Zsigmond: *Tudománnyal és cselekedettel*. Bukarest, 1968. — *Ism.* Jancsó Elemér, *Korunk* 297–299.
- Volgin, V. P.: *A társadalmi eszme fejlődése Franciaországban a XVIII. században*. Bp. 1967. — *Ism.* Kovács Győző, *ItK* 376–378.
- Waldapfel József: *A travers siècles et frontières*. Bp. 1968. — *Ism.* Weber Antal, *Nagyv* 296–297.
- Wass Pál: *Fegyver alatt*. București, 1968. — *Ism.* Kovács I., *StudUnivB-B Hist Fasc.* 2. 151–153. — Trócsányi Zsolt, *Ttáj* 959–961.
- Weszprémi István: *Succinta medicorum Hungariae et Transsylvaniae biographia*. 1–2. köt. Bp. 1962–1968. — *Ism.* Harkó Viola–Vida Tivadar, *OrvostörtK* 50. sz. 167–168.
- Winter, Eduard: *Frühaufklärung*. Berlin, 1966. — *Ism.* Vajda György Mihály, *ItK* 374–376.
- Ziegengeist, Gerhart: *Aktuelle Probleme der vergleichenden Literaturforschung*. Berlin, 1968. [*Tanulmánykötet.*] — *Ism.* Fried István, *StudSlav* 161–162.
- Zlinszkykéné Sternegg Mária: *Marqueterie renaissance dans l'ancienne Hongrie*. Bp. 1966. — *Ism.* Vadász Erzsébet, *MűvtÉrt* 82.
- Zolnai Béla: *Nyelv és hangulat*. Bp. 1964. — *Ism.* Ingrid Schelbach, *FUF Bd.* 37. H. 1. p. 159–161.
- Zrínyi Miklós, a törökök réme. Szigetvár, 1969. — *Ism.* Péczely László, *Jkor* 597–599.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: IX. 18. — Terjedelem: 18,25 (A/5) ív

71.70416 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Az IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK sorozatban jelent meg

67. szám

BARLA GYULA

KEMÉNY ZSIGMOND FŐBB ESZMÉI 1849 ELŐTT

171 oldal × Füzve 17,— Ft

A könyv a Kemény Zsigmond-i életmű első szakaszának gondolatrendszerével, a publicista Keménynak a kortársak között elfoglalt helyével foglalkozik. Számos filológiai, sajtótörténeti újdonságot tár fel.

68. szám

TAMÁS ANNA

AZ ÉLETKÉPEK (1846—1848)

221 oldal × Füzve 21,— Ft

Az 1848-as forradalmat megelőző esztendőök legigényesebb, legszínvonalasabb lapja, az Életképek utolsó éveinek részletes, sokoldalú bemutatása.

69. szám

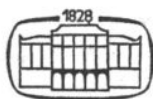
T. ERDÉLYI ILONA

IRODALOM ÉS KÖZÖNSÉG A REFORMKORBAN

Regélő Pesti Divatlap

247 oldal × Füzve 25,— Ft

A szerző az 1840-es évek egyik legjelentősebb orgánumát, a Regélő Pesti Divatlapot mutatja be, miközben sohasem téveszti szem elől a társadalom- és művelődéspolitikai folyamatokat.

AKADÉMIAI KIADÓ

СОДЕРЖАНИЕ

Статья Габора Толнаи (<i>От редактора</i>)	545
<i>Тибор Кардош</i> : Возникновения игры-Гритти	547
<i>Имре Ван</i> : «Поэтика» Петера Каройи	560
<i>Тамаш Эсе</i> : Мартон Калманчехи Шанта в Шаторалауйгейе	566
<i>Бела Кёпеци</i> : К истокам венгерской политической литературы: о «Диалоге» Фаркаша Ковачоци	577
<i>Г. Бела Немет</i> : Борьба за существование и народность	588
<i>Иштван Рейтё</i> : Мир идей Калмана Миксата в парламентских очерках	603
<i>Иштван Кирай</i> : Реабилитированная идиллия: Эндре Ади: «На берегу Калоты»	613
<i>Йожеф Варга</i> : Интерес Ади к Италии	624
<i>Дежё Бароти</i> : Голова Дожи (стихотворение Ференца Юхаса)	634
<i>Миклош Саболчи</i> : «... тогда лучше б дать Бакунина и Кропоткина...»	646
*	
<i>Ласло Мезеи</i> : Литература: грамматика и музыка	653
<i>Ласло Бота</i> : К теории народной баллады	657
<i>Шандор В. Ковач</i> : Один из венгерских гуманистов во время битвы под Мохачем	661
<i>Тибор Комловски</i> : Симметрия повтора в одном из стихотворений Балашши	668
<i>Иван Хорват</i> : К пониманию численного мистицизма стиха Балашши	672
<i>Антал Пирнат</i> : Янош Геренди и Андраш Эёшши	680
<i>Тибор Кланшцаи</i> : К чтениям Зрини: Витторио Сирн	684
<i>Мартон Тарноц</i> : Взгляд на историю у Яноша Саларди	689
<i>Лайош Хопп</i> : Письмо Жужи Кёсеги, вдовы Миклоша Берчени из Ярослав в Родошто	696
<i>Вилмош Дьенш</i> : Петер Бод и Йожеф Хермани Диенеш	703
<i>Йожеф Саудер</i> : Чоконаи: «Разговор животных»	712
<i>Фаркаш Йожеф</i> : От впечатления до произведения	716
<i>Тибор Мелцер</i> : О стихотворении Миклоша Радноти — «Корень»	721
<i>Ласло Иллеи</i> : Эстетика пролетарской литературы и общественная реальность	733
*	
Библиография венгерских работ по истории литературы в 1969 г. (Составитель: <i>Шандор В. Ковач</i>)	737

Terjeszti a Magyar Posta. Elfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlap-üzleteiben, és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámlára: Elfizetési díj: 66,- Ft. Egyes példányok deszerezhetők a Budapest V., Bajcsy Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Elfizethető, és példányként megvásárolható

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488, és

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612.

Ára: 26,— Ft
Előfizetés egy évre: 66,— Ft

INDEX: 25.401

SOMMAIRE

Les études de Gábor Tolnai (<i>Le rédacteur</i>)	545
<i>Kardos, Tibor</i> : L'origine du jeu Gritti	547
<i>Bán, Imre</i> : La Poétique de Péter Károlyi	560
<i>Esze, Tamás</i> : Márton Kálmáncsehi Sánta à Sátoraljaújhely	566
<i>Köpeczi, Béla</i> : Aux origines de la littérature politique hongroise: sur le Dialogue de Farkas Kovacsóczy	577
<i>Németh, G. Béla</i> : Lutte pour l'existence et nationalité	588
<i>Rejtő, István</i> : L'univers intellectuel de Mikszáth dans les croquis parlementaires	603
<i>Király, István</i> : L'idylle réhabilitée: Endre Ady: A la rive de Kálota	613
<i>Varga, József</i> : L'intérêt d'Ady pour l'Italie	624
<i>Baróti, Dezső</i> : La tête de Dózsa	634
<i>Szabolcsi, Miklós</i> : „... eh bien, plutôt Bakounine et Kropotkinka ...”	646
*	
<i>Mezey, László</i> : Litteratura: grammatica et musica	653
<i>Bóta, László</i> : A la théorie de la ballade populaire	657
<i>V. Kovács, Sándor</i> : Un humaniste hongrois à l'époque de la catastrophe de Mohács	661
<i>Komlószy, Tibor</i> : La symmétrie de la répétition dans un poème de Balassi	668
<i>Horváth, Iván</i> : A l'interprétation du vers Balassi du point de vue de la mystique arithmétique	672
<i>Pirnat, Antal</i> : János Gerendi et András Eössi	680
<i>Klaniczay, Tibor</i> : Aux lectures de Zrínyi: Vittorio Siri	684
<i>Tarnóc, Márton</i> : La conception de l'histoire de János Szalárdi	689
<i>Hopp, Lajos</i> : La lettre de Zsuzsi Kőszeghy, veuve de Miklós Bercsényi, de Jaroslaw à Rodosto	696
<i>Gyenis, Vilmos</i> : Péter Bod et József Hermányi Dienes	703
<i>Szauder, József</i> : Csokonai: La conversation des animaux	712
<i>József, Farkas</i> : De l'expérience à l'oeuvre	716
<i>Melczer, Tibor</i> : Sur le poème de Miklós Radnóti, intitulé Gyökér (La racine)	721
<i>Illés, László</i> : L'esthétique de la littérature prolétaire et la réalité sociale	733

*
L'historiographie littéraire hongroise 1969. (Bibliographie. Réd. par V. Kovács Sándor) 737

